T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AKDENİZ DÜNYASI ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIX. YÜZYIL SEYAHATNAMELERİNE GÖRE OSMANLI KİTAP KÜLTÜRÜ VE KÜTÜPHANELER

Nafiye Nihan YILDIZ

2501151271

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ertan EĞRİBEL

İSTANBUL, 2019

ÖZ

XIX. YÜZYIL SEYAHATNAMELERİNE GÖRE OSMANLI KİTAP KÜLTÜRÜ VE KÜTÜPHANELER

Nafiye Nihan YILDIZ

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için hem geleneksel kaynakların muhafaza edildiği hem de modernleşmeyi sağlayacak bilgilerin üretildiği bir çağdır. Bilgi ve kitap muhafazası, üretimi ve ticaretinin temel niteliğini geleneksel bilgi kaynakları ile Batıcılaşmaya yönelik bilgi kaynakları oluşturmaktadır. Söz konusu kaynaklar yönetim ve toplum bilgileri olarak iki türdedir. Saltanat/devlet ve yönetimin ilgi duyduğu bilim ve bilgiler ile toplumun ilgi duyduğu bilim ve bilgiler farklıdır. İlki modern kaynaklar talep ederken ikincisine geleneksel kaynaklar kâfi gelmektedir. Bunların hepsi birden XIX. yüzyıldaki Osmanlı bilgi örgütlenmesini meydana getirmektedir.

XIX. yüzyılda Osmanlı'nın ilgilendiği bilim sahaları ve bilgi kaynakları seyahatnamelerde konu edilmiştir. Bir başka deyişle, Osmanlı kitap kültürü, kütüphaneleri, kitap-bilgi üretimi ve ticareti başta müsteşrikler olmak üzere tüm seyyahların ilgisini çekmiştir. Batı'da, özellikle entelektüel çevrelerde, Harem'in ardından en çok merak edilen, Harem gibi kapalı kapılar ardında olduğu için gizemini koruyan Saray Kütüphanesi ve muhteviyatı geçmiş devirlerden beri Osmanlı arşivleriyle ilgilenen Batılıların en büyük meselesi olmuştur. Saltanatın bilgi kaynaklarını ve devletin bilgi örgütlenmesini yansıtan bu kütüphaneden başka toplumun bilgi kaynaklarını barındıran, ulemaya yönelik halk kütüphaneleri, gayrimüslim tebaanın bilgi kaynaklarından oluşan manastır ve patriklik kütüphaneleri, Doğu'da her biri önemli bir arşiv teşkil eden şahsî kütüphaneler ve yine yönetici sınıfa yönelik modern bilimleri içeren ihtisas kütüphaneleri Osmanlı'nın muhafaza ettiği ve yararlandığı kaynakları içermektedir. Kütüphanelerin XIX. yüzyıldaki çeşitliliği Osmanlı bilgi örgütlenmesinin de kapsam olarak genişliğini göstermektedir.

Kitap üretimi ve ticareti de bilginin üretilmesi, çoğaltılması ve yayılması bakımından önemli görülmüştür. Kitap üretimi saltanat matbaası ile başlamakta ve devlet ile yönetici sınıfın ihtiyaç duyduğu modern bilgilerin üretimini sağlamaktadır. Bir süre sonra sayısı artan Türk matbaaları halka yönelik edebî eserler de basmaya başlamıştır. Ulemaya yönelik geleneksel/dinî bilgiler el yazması kopyalama gibi geleneksel yollarla üretilmektedir. Gayrimüslim matbaalarında da yine gayrimüslim halkın bilgi kaynaklarını oluşturan dini bilgiler üretilmektedir. Misyonerlik matbaa, kitap ve kütüphaneleri ise Batı yayılmacılığına hizmet eden kitap-bilgi üretimini sağladığı gibi Batı'nın Doğu ile ilişki kurması için de bir araçtır. Osmanlı kitap ticareti ise hem el yazmaları hem de matbu kitapları içeren çok geniş bir faaliyettir. Osmanlı'daki geleneksel ve modern bilgilerin sadece Doğu içerisinde değil Batı dünyasında da yayılması kitap ticareti sayesinde gerçekleşmektedir.

Batılı seyyah ve müsteşrikler çeşitli kütüphanelerden, kitap ticareti sayesinde ve şahıslar vasıtasıyla topladıkları pek çok kitabı ve bilgiyi Avrupa'ya götürmüşlerdir. Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürenler Osmanlı bilgi örgütlenmesini bizzat yaptıkları araştırmalarla tanımışlardır. Kitap toplayıcılığı Batı'da Şarkiyat biliminin gelişmesine de yardımcı olmuştur. Batı'dan Doğu'ya kitap ve bilgi getirenlerin ise amacı misyonerliktir ve oryantalist düşünceler içermektedir. Kitap kültürü, kütüphaneler ve bilgi örgütlenmesi gibi konulara Doğulu seyyahların ilgisi ise tamamen farklı olmaktadır. Seyyahların Osmanlı kitapları ve bilgi örgütlenmesi üzerinden kurduğu Doğu-Batı veya Doğu-Doğu ilişkisi Doğu Akdeniz'deki entelektüel, kültürel ve ilmî ilişkileri de belirlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı kitap kültürü, kütüphaneler, matbaalar, kitap üretimi ve ticareti, seyyahlar, bilgi örgütlenmesi.

ABSTRACT

OTTOMAN BOOK CULTURE AND LIBRARIES APPEARING ON THE PAGES OF TRAVEL BOOKS IN THE XIXth CENTURY

Nafiye Nihan YILDIZ

XIXth century is a period for Ottoman Empire in which traditional sources are preserved and information that can help modernization movements is producted. The basic characteristics of conservation of knowledge and book, and production and trade of it is formed by traditional knowledge sources and knowledge sources related to Occidentalization. The subjected sources are in two classes: knowledge of rulership and society. The ruling class/state and community are interested in different sciences and knowledges. The first demands modern sources and the second thinks traditional sources are sufficient. They all together compose Ottoman knowledge organization in XIXth century.

The disciplines and knowledge sources that Ottoman is interested in are the topics of travel books of XIXth century. Ottoman book culture, libraries, production and trade of book-knowledge are concerns of all the travelers, notably orientalists. In the West, especially among the Western intellectuals, Library of Seraglio is the most curious place following Harem. Just like Harem, as Library of Seraglio and its contents is behind the closed doors it remained secret to Westerners. It has become the largest problem of Western intellectuals, orientalists and travelers since past years. Aside from the Library of Seraglio which is a reflection of knowledge sources of sultanate and knowledge organization of state, there are public libraries which is for ulama and contains knowledge sources of community, libraries of monastery and patriarchate which contains knowledge sources of non-muslims, private libraries which forms important archives in the East, and special libraries which contains modern sciences that is also related to ruling class. They all contain the sources that Ottoman Empire preserved and benefit. This also indicates the largeness of the knowledge organization of Ottoman in the XIXth century.

Book production and trade is important because of reproduction and transfer of knowledge. Book production begins with printing house of sultanate. It makes sure that modern knowledge which ruling class need is produced. When the number of Turkish printing houses increase literary books started to be produced for people. Traditional and religious knowledge for ulama is produced with traditional ways. In the non-muslim printing houses knowledge for the non-muslim people is produced, that is also religious. On the other hand, missionary printing houses, books and libraries are in service of Western imperialism by providing knowledge and book production. It is also a tool that starts a type of relationship between East and West. Ottoman book trade is an extensive business and both manuscripts and printed books are on sale. Both traditional and modern knowledge of Ottoman expands not only in the East but also in the West thanks to book trade.

Western book hunters brought a lot of books and knowledge in Europe through the book trade, libraries of embassy and via persons. The ones who bring book and knowledge from East to the West had learned Ottoman knowledge organization through their researches. Book hunting helped the discipline of Orientalism improve in the West. The ones who bring book and knowledge from West to the East carry missionary aims and have orientalist thoughts. When the subjects of book culture, libraries, and knowledge organization are studied by a Eastern traveler the results comes out completely different. The connection between East-West or East-East that travelers make determines the intellectual, cultural and scientific relationships in the Eastern Mediterranean.

Keywords: Ottoman book culture, libraries, printing, production and trading of books, travelers, organization of knowledge.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada XIX. yüzyıl seyahatnamelerine göre Osmanlı'da kitap kültürü ve kütüphaneler anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin saltanat/devlet ve toplum örgütlenmesinin bilgi kaynaklarına ve örgütlenmesine yansıması çalışılmaktadır. Bu bağlamda seyyahların çeşitli mekanlarda yaptıkları gözlemlerine yansıyan Osmanlı bilim sahaları, bilgi kaynakları ve kitabiyatı ele alınmaktadır. Söz konusu mekanlar İslâm kaynaklarını barındıran geleneksel kütüphaneler, modernleşmeye yönelik kaynaklar barındıran ihtisas kütüphaneleri, gayrimüslim tebaaya ve Frenklere yönelik kütüphaneler ile İstanbul'daki matbaalar ve kitapçılardır. Bunlar kendi aralarında saltanata/yönetici sınıfa ve topluma hitap eden kaynakları barındırmak bakımından ayrılmaktadır. İmparatorluğun kitabı ve bilgiyi muhafaza edişi, üretimi ve ticareti yabancı seyyahlar gözünden ortaya konmaktadır. Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürenler ile Batı'dan Doğu'ya kitap ve bilgi getiren misyonerlerin faaliyetleri XIX. yüzyıl Türkiye'sinde geleneksellik ve modernleşme bağlamlarında incelenmektedir. Bunların yanında Doğu'dan daha Doğu'ya bilgi taşıyan ve İslâm dünyasıyla iletişim kurmayı amaçlayan Şibli Numani'nin araştırmaları konuya farklı bir boyut kazandırmaktadır.

XIX. yüzyılda yazılmış seyahatname literatürünün bolluğu çalışmanın zorluklarından biridir. Pek çok Avrupa dilinde çok fazla sayıda seyahatname bulunmaktadır. Bunların içlerinde Osmanlı kitap kültürü, bilimleri, kütüphaneleri gibi konulardan bahseden kaynakların tespiti uzun süre almıştır. Dizin içermeyen ve içindekiler kısmında konuyla ilgili net başlıklar olmayan seyahatnamelerin sayfalarına tek tek göz atmak gerekmiştir. Hangi seyahatnamelerin kullanılacağı tespit edildikten sonra ise dil ve tercüme problemi ortaya çıkmaktadır. Tercüme zaman alıcı bir işlem olduğu için araştırmada vakit sıkıntısı yaratabilmektedir.

Tez konusu bulmaktan sistemli bir çalışma ortaya koymaya kadar tezimin her aşamasında bana sabırla ve sevecenlikle yardımcı olan, her daim moral vererek zorluklardan en doğru ve kolay çıkış yolunu gösteren, fikirleriyle ufkumu genişleten ve konuya daha farklı açılardan yaklaşmamı sağlayan tez danışmanım Prof. Dr. Ertan Eğribel'e sabrı, anlayışı ve ilgisi için ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu tezin

başarıyla nihayete erebilmesini sağlayan en büyük etken saygıdeğer hocamın bana olan inancı ve desteği olmuştur. Yüksek lisans ders dönemimde Osmanlı Akdeniz'ine ve tarih ilmine dair kendisinden pek çok şey öğrendiğim, tezimin düzeltmelerinde de bana yardımcı olan hocam Prof. Dr. İdris Bostan'a ve derslerinde Osmanlı kültür ve medeniyet tarihiyle ilgili bilgiler ve yaklaşımlar öğrenerek kendime çok şey kattığım hocam Prof. Dr. Zeynep Tarım'a teşekkürü bir borç bilirim.

Osmanlı'da kitap kültürü ve kütüphaneler konusunda meydana getirdiği eşsiz külliyatıyla Osmanlı kültür tarihiyle ilgili gölgede kalmış noktalara ışık getiren Prof. Dr. İsmail Erünsal'ın eserleri olmasaydı bu tez çalışmasının meydana gelmesi çok zordu. Seyahatnamelerde yazılanları anlamlandırmak, doğru bilgiyi edinmek, dönemin dünya görüşüyle birlikte kitap kültürünü tanımak, konuyla ilgili kaynakça toparlamak gibi pek çok hususta kendisinin eserlerinden faydalanarak çalışmamı bugünkü haline getirebildim. Bu bakımdan Osmanlı kitap kültürü ve kütüphaneleri alanında yapılmış diğer çalışmalar gibi bu tez çalışması da Prof. Dr. İsmail Erünsal'a çok şey borçludur. Ömrünü adadığı eserleri için kendisine minnettarız. Geniş araştırma imkanları ve rahat bir çalışma ortamı sunan İSAM Kütüphanesi tezimi yazarken adeta meskenim oldu. Kütüphane çalışanlarına güleryüzleri ve yardımseverlikleri için müteşekkirim. Tercümelerde zorlandığım zamanlarda imdadıma yetişen Nilüfer Alpınar'a, beni her koşulda destekleyen, dualarını benden hiçbir zaman esirgemeyen sevgili annem Zeynep Şükran Yıldız'a, çocukluğumdan itibaren bana tarih sevgisi aşılayan ve beni bu yolda her zaman destekleyen dedem Erdoğan Coşkundeniz'e, sevgili aileme ve başta Yasemin Alpınar olmak üzere bu süreç boyunca bana destek olan tüm dostlarıma çok teşekkür ederim. Yüksek lisans eğitimim boyunca karşılaştığım en büyük güçlük babamı kaybetmek oldu. Tez çalışmalarım henüz başlamadan 20 Temmuz 2017 yılında vefat eden sevgili babam Feyyaz Nihat Yıldız'ı da rahmetle anıyor ve bu çalışmayı ona ithaf etmek istiyorum.

Nafiye Nihan YILDIZ

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ..... iii

ABSTRACT..... v

ÖNSÖZ..... vii

İÇİNDEKİLER..... ix

KISALTMALAR..... xii

GİRİŞ..... 1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KLASİK ÇAĞINDAN MODERNLEŞME ÇAĞINA BİR KİTABIN PEŞİNDE SEYYAHLAR

1.1. Osmanlı Klasik Çağında Batılı Seyyahların Doğu'daki Faaliyetleri: Yunan ve Latin Yazma Eser Arayışları ve Batı'ya Kaçırılan Doğu Kitapları..... 15

1.1.1. Fâtih Sultan Mehmed'in Saklı Dünya Kütüphanesi ve Batı'da Osmanlı Arşivleriyle Saray Kütüphanesine Duyulan İlginin Doğuşu..... 28

1.1.2. Batılı Gözüyle Osmanlı Kitap Kültüründe Matbu Kitapların Yeri..... 41

1.2. XIX. Yüzyıl Öncesindeki Batı Yayınlarında Osmanlı Bilgi Kaynakları ve Bilim Sahaları..... 51

1.2.1. Türklerin Eğitimi..... 60

1.2.2. İslâm Bilimleri..... 63

1.2.3. Mantık, Belagat, Ahlak İlimleri..... 65

1.2.4. Tarih..... 66

1.2.5. Sayı Bilimleri..... 68

1.2.6. Fen Bilimleri..... 69

1.2.7. Coğrafya ve Bahriye..... 73

1.3. XIX. Yüzyıldaki Batılı Eserlerde Osmanlı İlmî Birikimi ve Bilgi Kaynaklarına Dair İlk ve Temel Değerlendirmeler..... 79

1.3.1. Dil ve Edebiyat..... 80

1.3.2. Uygulamalı Bilimler: Ulûm ve Fünûn..... 90

1.3.3. Ahlak..... 98

1.3.4. Tarih..... 99

1.4. Doğulu Bir Âlimin Gözüyle Osmanlı Bilgi Kaynaklarına Farklı Bir Bakış: Şibli Numani Seyahatnamesinde Batı-Merkezli Oryantalist Yorumlar Üzerine Bir Eleştiri ve XIX. Yüzyılda Türklerin İlmî Vaziyeti..... 105

1.4.1. Hindistan-İngiltere-Osmanlı Üçgeninde Şibli Numani'nin Kimliği ve Seyahatinin Anlamı..... 105

1.4.2. Türklerin İlmî Vaziyetiyle İlgili Temel Değerlendirmesi..... 115

1.4.3. Batılı Seyahatnamelerdeki Araştırma Yöntemi ve Batı-Merkezli Oryantalist Yorumların Eleştirisi..... 124

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN BATILI SEYYAHLARIN OSMANLI MUHAFAZASINDAKİ EL YAZMASI NÜSHALARINA DUYDUĞU İLGİ VE OSMANLI KÜTÜPHANELERİ

2.1. Antik Yunan ve Latin Yazmaları ile Bizans Kütüphanelerinin Akıbeti Üzerine Kurulan Osmanlı Saray Kütüphanesi Miti/Problemi ve Gerçeği..... 134

2.2. Cami, Tekke/Dergâh, Medrese ve Müstakil Halk Kütüphaneleri..... 167

2.2.1. Şibli Numani Seyahatnamesinde Osmanlı Kütüphaneleri..... 195

2.3. Manastır ve Patriklik Kütüphaneleri..... 209

2.4. Elçilik Kütüphaneleri..... 221

2.5. Şahsî Kütüphaneler..... 223

2.6. Modernleşme/Batıcılaşma Bağlamındaki İhtisas Kütüphaneleri: Mühendishâne, Tıbbiyye, Harbiyye, Bahriyye..... 232

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERNLEŞME DÖNEMİ SEYYAHLARININ TANIKLIĞINDA OSMANLI'DA KİTAP/BİLGİ ÜRETİMİ VE TİCARETİ

3.1. Geleneksel Kitap Üreticileri: Müstensihler, Hattatlar, Müzehhipler, Mücellidler..... 240

3.2. Seyyahların Gözünden Türk Matbaacılığının Meseleleri ve Modern Kitap Üretimi..... 247

3.2.1. Şibli Numani Seyahatnamesinde Türk Matbaaları ve Birtakım Mukayeseler..... 271

3.3. Modernleşme ve Geleneksellik Arasındaki Kitap Üreticileri: Gayrimüslim Matbaalar..... 275

3.4. Batı'dan Doğu'ya Kitap ve Bilgi Getirenler: Misyonerlik Matbaa, Kitap ve Kütüphaneleri..... 289

3.5. XIX. Yüzyıl Seyyahlarının Anlatımıyla Osmanlı Kitap Ticareti..... 301

SONUÇ..... 333

KAYNAKÇA..... 346

EKLER..... 366

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	**:** Bakınız
a.e.	**:** Aynı eser
a.g.e.	**:** Adı geçen eser
a.g.m.	**:** Adı geçen makale
Çev.	**:** Çeviren
Der.	**:** Derleyen
DİA	**:** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	**:** Editör
Haz.	**:** Hazırlayan
T.C.	**:** Türkiye Cumhuriyeti
TDV	**:** Türkiye Diyanet Vakfı
İSAM	**:** İslam Araştırmaları Merkezi

GİRİŞ

Çalışmamızın konusunu XIX. yüzyıl seyahatnamelerindeki Osmanlı kitap kültürü ve kütüphanelerle ilgili gözlemler oluşturmaktadır. Buna Osmanlı bilgi kaynakları, bilim sahaları, bilgi örgütlenmesi ve kütüphaneler, kitap ve bilgi üretimi ile ticareti de dahildir.

Kitap kültürü ve kütüphaneler esasında belirli bir görüşü korumak, yaygınlaştırmak, yeniden üretmek, gelecek nesillere aktarmak anlamına gelmektedir. Saray Kütüphanesi, cami ve medrese kütüphaneleri, tekke kütüphaneleri, manastır ve patriklik kütüphaneleri, elçilik kütüphaneleri, şahsî kütüphaneler ve ihtisas kütüphaneleri çeşitli alanlarda sıralanmış ve tasnif edilmiş eserler içermektedir. Bu kütüphaneler ve katalogları bize o kütüphaneye sığdırılmış olan dünya görüşünü yansıtmaktadır. Önemli olan bu eserleri biriktirenlerin, toplayanların, kütüphane sahiplerinin ve benzer konumda olanların neye önem verdikleri, hangi fikri korumak, yaygınlaştırmak ve geleceğe taşımak istedikleridir. Kütüphane tasnifleri ve katalogları, belirli bir dünya görüşünü, bakış açısını ve makbul düşünce ve değerler sistemini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hatta şahsî kütüphaneler, çağının kabul gören değerleriyle yetişen bir kimsenin belirli bir dünya görüşünü yansıtan eserleri bir araya getirmesi bakımından gayet ilgi çekicidir. Sözgelimi, padişahların hususî kütüphanelerinde genellikle Doğu ve Batı eserlerini bir arada görmemiz Osmanlı sultanlarının cihan padişahı olma niyeti ve arzusuyla dünyayı algıladığına dair bir işaret olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti, İslâm'ı temsil etse de sadece onun kaynaklarını saklamakla kalmamıştır. İstanbul'un kadim bir Roma payitahtı olması nedeniyle Ortodoks Hristiyanlık ile ilgili kaynaklara da ev sahipliği yaparak bunları muhafaza etmiştir. Osmanlı Sultanı, himayesi altındaki İslamların can ve mal güvenliğini sağlayıp adalet tesis etmekle beraber himayesindeki gayrimüslim toplulukların da hak ve hukukunu korumak ile mükellefti. Böylelikle, imparatorluk olmanın doğal getirilerine bağlı olarak çok uluslu ve çok kültürlü olan bu toplumdaki her birimin sadece canı, malı, hak ve hukuku değil aynı zamanda medeni birikimleri de bu sistem içinde korunmuştur. Bu yüzden Osmanlı, Müslümanlarla beraber gayrimüslimlerin

geleneklerini, değerlerini ve üretimlerini muhafaza etmiş, bunların bilgi kaynaklarının aktarımına ve gelişimine izin vermiştir.

Ortodoks Rum ve Ermeni patrikhaneleri ile manastırlardaki kütüphanelerde bulunan eserlerin buradaki yetkili kişilerce biriktirilmesi ve hiçbir engelle karşılaşılmadan uzun yıllar saklanabilmesinin sebebi Osmanlı'nın Doğu'nun ve Batı'nın medeniyet birikimlerini muhafaza ederek kendi çatısı altında toplamak istemesidir. Bu da Osmanlı kütüphanelerinin çok yönlü ve zengin olmasını sağlamıştır. Tasniflerin çeşitliliği ile farklı biçimlerde kendini gösteren kitap kültürü bunun delilidir. Bu bakımdan imparatorluktaki çeşitli bilgi kaynaklarının kendi içinde ayrıştırılması, tasnif edilerek bir düzene sokulması ve bu yolla Osmanlı kitap kültürü ve kütüphane mirasının değerlendirilmesi gerekmektedir.

XIX. yüzyıl, Batı'da ve Osmanlı'da değişim yüzyılı olmuş, geleneksel toplum düşüncesi yerine farklı bir dünya görüşü ortaya çıkmıştır. Dünya siyaseti ve hakim güçler arasındaki dengeler de değişmiş, taşlar yeniden dizilmiştir. Türklerin üstünlüğü ve egemenliği çerçevesinde kurulan ilişkilerde denge değişmiştir. Batı, Doğu'ya üstünlük sağlamış ve dünya coğrafyasında siyasi ve askerî alanda egemen güç konumuna gelmiştir. XIX. yüzyıl boyunca büyük savaşlara girip toprak kaybeden, asırlar boyunca imparatorluk tebaasına bağlı milletlerin bağımsızlık isyanlarıyla uğraşan Osmanlı'nın Batı ile ilişkileri de farklı bir hal almıştır. Osmanlı da yeni dünyaya uyum sağlamak için cephe anlayışını değiştirerek geleneksel siyaseti bırakıp Batıcılaşmayı seçmiştir. Kendi sorunlarını çözmek için de bu yolu denemiştir.

Batı'daki değişikliklerin yayılmasıyla ortaya çıkan bu yeni düzende kent, kitap ve kütüphane ilişkisi önemini korumaya devam etmiştir. Batı'nın egemenliği sadece siyasi ve askeri alanda sınırlı kalmamış, kültür ve bilim alanlarında da üstünlüğünü ilan etmiştir. Osmanlı bilgi örgütlenmesine bağlı olarak kitap kültürü, bilgi kaynakları ve kütüphaneler de Batıcılaşma hareketinin yarattığı dönüşümden etkilenmiştir. Bu tezde temel bakış açısı olarak toplum ve bilgi örgütlenmesi ortaya çıkmış, Osmanlı bilgi örgütlenmesi ve kütüphaneciliği de buna göre biçimlenmiştir. Bizim de esas tezimiz budur.

Baykan Sezer'e göre Osmanlı bilim sınıflandırması yönetim bilimleri ve toplum bilimlerinden oluşmaktadır. Yönetim bilimleri siyaset, askerlik ve tarih iken toplum bilimleri de dinî bilimler ya da İslâm bilimleridir. Bilim anlayışında devlet ve toplum ayrımı vardır. Bunlara devlet bilimleri de denmektedir. Saray çevresinde, daha sonra da Batı tarzı uzmanlık okullarında toplanan devlet bilimleri toplumdan ayrıdır. Kütüphanelerdeki bilgi örgütlenmesi, kütüphane çeşitleri, matbaalar ve bastıkları kitaplar bu farklılığa işaret etmektedir. Bilgi örgütlenmesi ve toplum örgütlenmesi iç içedir. Osmanlı'nın ilgi duyduğu temel konular da budur. Osmanlı bilgi örgütlenmesi kitap kültürü ve kütüphaneciliği de saray ve halk olarak ikiye ayrılmaktadır. Yönetici sınıfın ilgilendiği kitaplarla ulema ve halkın ilgilendikleri farklıdır. Kütüphaneler, matbaalarda basılan ve kitapçılarda satılan kitapların türleri ayrımı göstermektedir. XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde Osmanlı'da kitap kültürü ve kütüphaneler konusuna gösterilen ilgiye biz de bu açıdan baktık.

Osmanlı Devleti'nin payitahtı olması sebebiyle saltanatın, siyasetin ve bilginin de merkezi konumuna gelen İstanbul'un kitap kültürü ve kütüphaneler açısından belirli bir zenginlik oluşturduğunu da söylemek gereklidir. Askerî, siyasî, ticarî, sanayî ve uluslararası bilgilerin toplandığı, en yeni gelişmelerin ilk olarak ulaştığı ve değerlendirildiği bir merkez kent durumunda olması, Osmanlı İstanbul'unu yabancı seyyahlar için de cazip kılmıştır. Türklerle ilgili son gelişmeleri öğrenmek ve Türkleri yakından tanımak için Osmanlı Devleti'nin temsil şehri İstanbul'a gelen Batılı seyyahlar ve müsteşrikler çeşitli konulara ilgi duymuşlardır. Sadece siyaset ve hanedan ile ilgilenmeyen seyyahlar, Osmanlı'nın dil, din, örf, adet ve gelenekleri ile sosyal, günlük, kültürel ve entelektüel hayatına da ilgi duymuşlardır. XIX. yüzyılda tarihi koşullar ve bağlam değişse de konular aynıdır. Seyahatnameler Doğu-Batı ilişkilerini de yansıtmaktadır. Batı'nın Doğu ile kurduğu iletişimin bir boyutu da bilimsel ve entelektüel ilişkilerdir. Osmanlı kitap kültürü ve kütüphaneleri de seyahatnamelerde ele alınan konulardan biridir. Bu bağlamda Osmanlı bilim sahaları, bilgi kaynakları, ilmî birikimi, geleneksel ve modern kitap üretim ve ticaret sistemi ele alınmıştır. Hem el yazmaları ve matbu kitaplardan oluşan kitap kültürü incelenmiş hem de Osmanlı bilgi sistemindeki kaynaklar ve uzmanlık sahaları gözlemlenmiştir. Seyahatnameler hem Batı'nın ilgi gösterdiği

kaynakları tanıtmak ve Osmanlı'ya olan ilginin yönünü tespit etmek hem de Osmanlı'daki kitap kültürü ve kütüphanelerle ilgili kaynakların temelini oluşturması bakımından önemlidir.

Seyahatnameler başlı başına tarihi bir gerçeklikten ziyade birtakım gerçekliklerin seyahatname yazarının kimliği, kökeni ve dünya görüşüne göre yorumlanışını yansıtmaktadır. Avrupalılar tarafından yazılmış seyahatnameler Batılı bir dünya görüşünü içerirken, daha nadir olarak karşımıza çıkan Doğulu kimliğe sahip kişilerin yazdığı seyahatnameler Doğulu bir dünya görüşünü temsil etmektedir. XIX. yüzyılda Batılı ve Doğulu kimliklerin dünya görüşleri ve hâkim/mahkûm millet olma psikolojilerindeki çarpıcı farklılık seyahatnamelerde açıkça görülmektedir.

Uygarlık tarihinde XIX. yüzyıla kadar olan dönemde Akdeniz, ilişkilerin bir merkezi konumundadır. Antik Yunan'dan bu yana uygarlıklar arası ilişkilerin örgütlendiği, denetlendiği ve giderek dünya egemenliğine dönüştüğü bir merkez olarak önemini korumuştur. Osmanlı Devleti, siyasî ve coğrafi konumu ile kara ve denizgücü sayesinde Doğu Akdeniz'in en önemli öznesi ve merkezidir. İstanbul'un fethiyle beraber güçlü donanması ve başarılı fetih siyasetiyle Doğu Akdeniz'de hâkim güç konumundadır. XIX. yüzyılda imparatorluk iç ve dış siyasetinde dengelerin değişmesine ve bazı çözülmelerin gündeme gelmesine rağmen Osmanlı'nın Akdeniz'deki etkinliği önemini korumaya devam etmiştir. Akdeniz'de verilen siyasî ve askerî hakimiyet mücadelesine binaen Akdeniz Tarihi ile ilgili çalışmalar da ağırlıklı olarak savaşlar, anlaşmalar, diplomatik ilişkiler, ticaret ilişkileri gibi konulardan teşekkül etmiştir. Bununla beraber, Osmanlı'nın Akdeniz'deki varlığını sadece siyasî, askerî ve ticarî ilişkiler bağlamında değerlendirmek eksik olur. Osmanlı'nın oluşturduğu ve muhafaza ettiği kültür ve uygarlık da Akdeniz Dünyasının bir unsuru olarak görülmelidir. Doğu ve Batı arasında kurulan entelektüel ve ilmî ilişkiler Osmanlı söz konusu olunca Akdeniz'deki ilişkileri de temsil etmektedir. Bu bakımdan çalışmamız bu alandaki diğer araştırmalardan farklı bir noktaya işaret etmektedir. Doğu Akdeniz'deki Doğu-Batı ilişkisinin entelektüel, ilmî ve kültürel boyutu çalışmamızın niteliğini teşkil etmektedir.

Osmanlı bilgi ve kütüphane kültürünün devamlılığı, Batılı ve Doğulu ülkelerden nasıl farklılaştığı konusunda bilgiler sunacağız. Osmanlı içerisindeki konuma ve belli bir dünya görüşüne göre bilgiler ve kaynaklar toplamıştır. Bunların muhafazasını ve üretimi sağlamıştır. Klasik dönem ve modern dönem bu bakımdan ayrılık gösterir. Modern dönemde yönetici sınıfın ilgilendiği kitaplar farklıdır. Yeni yayınlar, kitap ve bilgi üretimi ve kütüphane örgütlenmesi buna göre ele alınacaktır. Konunun birliğini ve bütünlüğünü sağlamak, sürekliliğini göstermek amacıyla erken devirler de dahil edilecektir. Bu çerçevede konuyu üç bölümde inceleyeceğiz.

Çalışmamızın birinci bölümünde Batılı seyyah ve müsteşriklerin Doğu'daki faaliyetlerini ele alacağız. Doğu seyahatlerinde iki türde kitap aramışlardır. Bunlar antik Yunan ve Latin yazmaları ile Doğu/İslâm yazmalarıdır. Bu türdeki kitapları temin etmedeki motivasyonlarını ve amaçlarını tespit etmeye çalışacağız. Özellikle Bizans kütüphanelerinden intikal eden Yunan ve Latin yazmaları üzerinden ilgi duyulan Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesinin İstanbul'un Fethi hadisesi ve Fâtih Sultan Mehmed'in kişiliğinde ortaya çıkışını anlatacağız. Bundan başka, Osmanlı kitap kültüründe matbu kitapların yerini tartışacağız. Ardından Batılı seyyah ve müsteşriklerin Osmanlı bilgi kaynakları ve bilim sahalarına yönelik araştırma ve yorumlarını inceleyeceğiz. Bunları XIX. yüzyıl öncesi ve XIX. yüzyıl olarak iki ayrı kısımda değerlendireceğiz. Kütüphanelere, kütüphane kataloglarına ve bibliyografik eserlere dayalı araştırma yapanlarla gelişigüzel gözlem yapanların farkına değineceğiz. Osmanlı bilgi kaynaklarının ve bilim sahalarının Batılılar gözünde nasıl sınıflandırıldığına bakacağız. Batı kütüphanecilik sistemi ve bilgi örgütlenmesi ile Osmanlı kütüphanecilik sistemi ve bilgi örgütlenmesinin farklarına değineceğiz. Ayrıca XIX. yüzyıldaki Osmanlı Batılılaşmasının Osmanlı bilgi örgütlenmesine yansımasını ve iki dönem arasındaki farkı da ortaya koyacağız. Son olarak Batılı seyyahlardan farklı bir bakışı göstermek için Şibli Numani'nin seyahatnamesini ele alarak Türklerin ilmî vaziyeti, kütüphaneleri, matbaaları gibi konulardaki tespitlerini ortaya koyacağız.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Batılı seyyah ve müsteşriklerin Osmanlı bilgi örgütlenmesini temsil eden kütüphanelerine duyduğu ilgi ele alınacaktır. Özellikle el yazması nüshalarına duyulan ilgi onları yine Doğu/İslâm yazmaları ile Bizans mirası

Yunan ve Latin yazmaları aramaya itmiştir. Bu arayış belirli bir geleneksellik de içermektedir. Osmanlı klasik çağında başlayıp XVIII. yüzyılın sonuna doğru iyice alevlenen, Batılı aydın çevrelerde en az Harem kadar merak unsuru olan Saray Kütüphanesi meselesinin Batı yazınında nasıl bir problem/mit haline geldiğini ve konu hakkındaki gerçekliği tartışacağız. Ardından Batılıların ve Şibli Numani'nin gözünden geleneksel Osmanlı halk kütüphanelerindeki bilgi örgütlenmesini ve Osmanlı kütüphanecilik sistemini ele alacağız. Osmanlı'nın Batı dünyasının bilgi birikimine sahip çıkışının bir temsili olan manastır ve patriklik kütüphanelerinde Batılılar tarafından yapılmış araştırmalara değineceğiz. Müsteşriklerin Doğu'da kitap temin etme merkezlerinden biri olan elçilik kütüphanelerinin konumundan bahsedeceğiz. Doğu medeniyetinde ayrı bir yeri olan şahsî kütüphanelerle Batılıların kurduğu ilişkiyi inceleyecek ve vardıkları sonuçları değerlendireceğiz. Son olarak geleneksel kütüphanelerin yanında bir de Batıcılaşma siyasetine bağlı olarak bilginin yeniden örgütlendiği, uzmanlaşmaya dayalı modern kütüphanelerden ihtisas kütüphanelerini Batılı seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda yazacağız.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise kitap ve bilginin Osmanlı'daki üretim sistemini ve ticaretini konu edineceğiz. XIX. yüzyıl Batılı seyyah ve müsteşriklerin fazlasıyla ilgilendikleri bir konu olan geleneksel ve modern kitap üretimini yine onların anlatımına sadık kalarak açıklayacağız. El yazması kopyalayan geleneksel kitap üreticilerinin yanında modern kitap üretimini sağlayan saltanat matbaasını değerlendireceğiz. Batılıların Türk matbaacılığına dair hangi konuları mesele edindiklerini ve modernleşen Osmanlı'nın matbaada hangi türde kitap ve bilgiyi üretmeye ihtiyaç duyduğunu açıklayacağız. Bu aynı zamanda Batıcılaşan Osmanlı'nın yeniden biçimlenen bilgi örgütlenmesini yansıtacaktır. Bunların yanında saltanat matbaasından daha uzun süredir faaliyet gösteren ama ürettiği kitaplar bakımından onun kadar modernleşemeyen gayrimüslim matbaalarını değerlendireceğiz. Ardından her ne kadar saray veya imparatorluk tebaası tarafından ortaya konmamış olsa da kitapların toplum içerisinde kendine gittikçe nüfuz edinen misyonerlik matbaa, kütüphane ve kitaplarını Doğu ile Batı'nın ilişkisi ve bu ilişkiyi anlamlandırması bağlamında ele alacağız. Son olarak Osmanlı kitap ticaretinin

yabancı seyyahların gözünden geleneksel ve modern yanlarını ve XIX. yüzyıldaki çeşitliliğini ortaya koyacağız.

XIX. yüzyıl öncesindeki seyahatnameler Batılı gözünden Osmanlı kitap ve kütüphaneleriyle ilgili ilk referansları oluşturmaktadır. Ana referans kaynağı ise Toderini'dir. Hem Türklerin kitabiyatı ve bilimi hakkında yazılan en iyi ve kapsamlı Batı eserlerinin yazarı olması hem de ardından gelen seyyah ve müsteşrikleri etkilemesi sebebiyle Toderini'ye sıklıkla atıf yaptık. Batılı seyyahların Doğu'da kitap arayışlarını bir bütün olarak değerlendirmek ve meselenin Batı nezdindeki sürekliliğine dikkat çekmek amacıyla erken modern dönem referanslarını ve modern dönem olan XIX. yüzyıl anlatılarını birlikte değerlendirdik. Sözgelimi, XIX. yüzyıl öncesi kitap toplama faaliyetinin ele alınma sebebi bu faaliyetin geçmişten gelen sürekliliğini göstermektir. Aynı şekilde Bizans kütüphaneleri ve antik Yunan ve Latin yazmalarının Osmanlı kütüphanelerine intikal edişi hususundaki temellendirmelerin Osmanlı klasik çağından başlayıp XIX. yüzyılda da devam ettiğini göstermeye çalışacağız. Saray Kütüphanesi meselesini bu bağlamda inceleyeceğiz. Batılıların Osmanlı bilgi örgütlenmesine nasıl bir yaklaşımla baktıkları incelenecektir.

Biz Doğu'ya seyahat eden bu kişilere genel bir ifade olması için seyyah ve müsteşrikler diyeceğiz. Seyyah ve müsteşriklerin faaliyetlerini Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürme ile Batı'dan Doğu'ya kitap ve bilgi getirme olarak sınıflandıracağız. Özellikle ikincisini misyonerler olarak tanımlayacağız. Bu kişilerin Osmanlı kitaplarıyla ilgili tespit ve yorumlarını muhafaza, üretim ve ticaret başlıkları altında tasnif edeceğiz. Her bir başlık altında bilgi örgütlenmesi, bilgi kaynakları, bilim sahaları, kitap kültürü, geleneksellik ve modernlik gibi temaları işleyeceğiz. Kitap kültürü ve kitapların bulunduğu mekanlarla ilgili geleneksellik ve modernlik terimlerini kullanacağız. Kitap kültüründe de el yazmalarını geleneksel, matbu kitapları modern kabul edeceğiz. Bunların hepsi XIX. yüzyıl Osmanlı'sının bilgi örgütlenmesini teşkil etmektedir.

Değişme ve yenileşme içerisindeki Osmanlı'ya ilgi gösteren seyyah ve müsteşriklerin, Osmanlı'nın hem geleneksel hem de yeni bilgi kaynaklarını tanıma

çabası bize XIX. yüzyıldaki Osmanlı bilgi sistemi hakkında malumat vermektedir. Batılıların Osmanlı'ya bakışı taraflı ve sınırlı olsa da verilen bilgilerin kendisinde bir kısıt yoktur. Bu yüzden Osmanlı bilgi kaynaklarının ve örgütlenmesinin tespitinde seyahatnamelerin incelenmesi makbuldür. Biz de çalışmamızda Osmanlı'yı anlatan seyahatnamelerde kitap, kütüphane, matbaa gibi bilgi kaynaklarına ve üretimine verilen malumatları tasnif etmek ve seyahatnamelerin de belli bir bakış açısıyla beraber, bu konuda önemli bir kaynak olabileceğini göstermek amacındayız.

Kaynaklara Dair

Çalışmamızda, Osmanlı bilimi, kaynakları, kitap kültürü, kütüphaneler, bilgi üretimi ve örgütlenmesi konusunda oldukça fazla ve çeşitli bilgiler sunduğu için önemli bir kaynak olan seyahatnameleri kullandık. Kullandığımız seyahatnameler Doğu Akdeniz ve İslâm coğrafyasına yapılan seyahatleri içermektedir. Ancak genel anlamda Doğu Akdeniz hinterlandının en önemli şehri olan İstanbul merkezlidir. Hammer, Seetzen, Tischendorf, Carlyle ve Hunt, Stephan Schultz, Antoine Galland, Forbes ve Spratt, Adolphus Slade, Henry Christmast, Ali Bey gibi Batılı seyyahlar ve Doğulu bir seyyah olan Şibli Numani İstanbul'dan sonra diğer Doğu Akdeniz şehirlerine doğru seyahatlerini sürdürmüşlerdir. Araştırmamız kitap toplamaya dair Doğu Akdeniz'in bütün şehirlerini ve ülkelerini kapsayan özel bir araştırma olmasa da kullandığımız seyahatnamelerde İstanbul dışında başka şehirlerden bilgiler varsa onları da çalışmamıza olabildiğince dahil ettik.

Tezimizin kaynaklarında Batılı seyahatnameler ağırlıklıdır. Çünkü XIX. yüzyılın seyahatname kitabiyâtında Batı yazını sayıca üstündür. Çalışmamızın her bölümünde farklı seyyah ve müsteşriklerin anlatımı ön plana çıkmıştır. Giambattista Toderini'nin *Türklerin Yazılı Kültürü* eseri konunun gündeme gelişinde özel bir yere sahiptir. Özellikle Türklerin bilgi kaynakları açısından Toderini'nin eserinin önemli bir yeri vardır. Yine Toderini sayesinde Osmanlı Saray Kütüphanesi konusu popülerleşmiş, Batılı seyyah ve müsteşriklerin en önemli meselesi haline gelmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında yazılmış bu eser daha sonra Batı'daki entelektüel çevrenin Osmanlı ile ilgili sorularını ve konularını biçimlendirdiği için çalışmamızda da önemli bir yer işgal etmektedir. Çalışmamızda kullanmamakla birlikte Batılı seyyah

ve müsteşriklerin Doğu ile ilgili bilgi kaynaklarının en önemlilerinin Dimitri Kandemir, D'Ohsson, Herbelot olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ardından gelen seyyahlar için Toderini de bu kaynaklara dahil olmuştur. Erken devirleri anlatmak için kullandığımız seyyahlardan Toderini'den başka Marsigli ve Antoine Galland ön plana çıkmıştır. Bu iki seyyah ve müsteşrik Doğu'dan kitap toplama faaliyetlerinin mümessili olarak görülebilir.

XIX. yüzyıldaki seyyah ve müsteşriklerden öne çıkanlar daha fazladır. Arthur Lumley Davids, Urquhart, Stanley Lane Poole ve Charles Wells'in eserleri özel olarak Osmanlı edebiyatı araştırmaları hakkındadır. Bu eserler aynı zamanda İngilizlerin Türklerle ilgili kitabiyatında da önemli bir alanı teşkil etmektedir. Thomas Thornton'un eseri de bu alana dahil edilebilir. Ulrich Jasper Seetzen ve seyahatnamesi Batılı bir kitap meraklısının tüm karakterini yansıtan bir niteliktedir. Sahaflardan matbaalara, özel koleksiyonlardan çeşitli kütüphanelere kadar Seetzen'in tüm çabaları Batılı bir bilim adamının Doğu'da kitap temin etme yöntemlerini göstermektedir. Bu açıdan tezimizde bol bol kullandığımız bir kaynak olmuştur. Charles White, Osmanlı ilmî hayatı, bilimleri, bilgi örgütlenmesi, kütüphaneleri, matbaaları gibi konunun pek çok dalında kıymetli ve kapsamlı bilgiler sunmuştur. Elif Süreyya Genç'in *Charles White ve İstanbul'da Üç Yıl: 1844'te Türklerin Adetleri* başlıklı yüksek lisans tezinde seyahatname genel anlamda incelenmiştir. Bununla beraber çalışmada bizim değindiğimiz konulara ayrıntılı olarak değinilmemiştir. Bu yüzden aynı seyahatname de olsa ayrı verileri kullandık. Ubicini'nin Türkçeye çevrilmiş olan eserleri de kütüphanede muhafaza edilen Osmanlı kitabiyatı, Saray Kütüphanesi, bilim sahaları, matbaaları gibi bilginin üretilmesine ve örgütlenmesine yönelik önemli veriler ve değerlendirmeler barındırmaktadır. Ubicini'nin anlatımı önyargıdan uzak, Doğu'yu tanımaya ve anlamaya çalışan bir havadadır.

Osmanlı Kütüphaneleri hakkında pek çok seyyah ve müsteşrik bilgi vermeye çalışmıştır. Bu bilgiler birbirini tekrarlayabildiği gibi birbirinden alınmış da olabilir. Bazıları yüzeysel biçimde bilgi verirken bazıları da kapsamlı bir araştırmanın sonuçlarını kaleme almıştır. James Dallaway, Constantin Tischendorf, Patrik Konstantin, Robert Walpole'un yayınladığı Carlyle ve Hunt'ın seyahatnameleri,

Michaud, Edwin Augustus Grosvenor, Stephan Gaselee gibi seyyah ve müsteşrikler Saray Kütüphanesi ile ilgili önemli bilgiler sunmuşlardır. Michaud ve Poujoulat'ın seyahatnamesi konunun Avrupalı entelektüeller açısından önemini yansıtması ve Batı'nın Saray Kütüphanesiyle ilgili probleminin tarihçesini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. İngiliz diplomat ve Cambridge Üniversitesi kütüphanecisi Stephan Gaselee'nin eseri ise Saray Kütüphanesi konusuyla ilgili yeni bir kaynaktır. Saray Kütüphanesi ile ilgili bilgi veren hemen hemen tüm seyyah ve müsteşrikler diğer vakıf kütüphaneleriyle ilgili de bilgi vermişlerdir. Tischendorf ile Carlyle ve Hunt'ın seyahatnamesi Doğu Akdeniz'deki manastır ve patriklik kütüphane arşivleri için de önemli birer kaynaktır. Şahsî kütüphanelerle ilgili kısmı Seetzen, Charles White ve Georgina Adelaide Müller'in seyahatnameleri teşkil etmektedir. Charles Mac Farlane'in seyahatnamesi, pek çoğundan farklı olarak geleneksel halk kütüphaneleri yerine ihtisas kütüphaneleri hakkında gözlemler sunmuştur. Kütüphanelerle ilgili yazanların çoğu kitap üretimi ve ticareti hakkında da bilgiler ve gözlemler sunmuştur. Henry Otis Dwight'ın seyahatnamesi geleneksel kitap üretimi, kitap ticareti ve özellikle de misyonerlik matbaa ve kitaplarıyla ilgili baş kaynaktır. Friedrich Schrader'in eseri de XIX yüzyılın sonundaki geleneksel ve modern Türk kitap üretimine ilişkin pek çok gözlem ve bilgi sunmaktadır. Henry Otis Dwight gibi misyoner olan seyyah ve müsteşriklerden bir de James Elssworth de Kay vardır. Onun da matbaalar ve çeşitli kütüphaneler hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Robert Walsh'ın seyahatamesi de matbaalar konusunda önemli bir kaynaktır. Lady Montagu, Lady Hornby, Ada Goodrich Freer, Lucy Garnett ve Amerikan Kolejlerinin kurucu öğretmeni Mary Mills Patrick ise hepsinin arasında kadın Batılı seyyahlar olarak yer almaktadırlar.

Çok sayıdaki Batılı kaynak içerisinde bir tane de Doğulu bir seyahatname bulunmaktadır. Şibli Numani seyahatnamesinin çalışmamız için önemi buradan gelmektedir. Batılı seyyah ve misyonerlerden farklı bir tarihi kimliğe, koşullara ve dünya görüşüne sahip olduğu için onlardan tamamen farklı bir perspektifle araştırmasını yapmış, seyahatnamesini yazmıştır. Yusuf Karaca tarafından Urducadan Türkçeye 2002 yılında tercüme edilmiş olan Şibli Numani'nin seyahatnamesi bu açıdan tezimiz için önemli bir kaynaktır.

Tezimizde 2'si sadece görsel kaynak için olmak üzere kullandığımız toplam seyahatname sayısı 71'dir. Bunlardan İngilizce seyahatname nüshalarının sayısı 38, Türkçe seyahatname nüshalarının sayısı ise 29'dur. Ayrıca aralarında 1 adet Fransızca ve 1 adet de İtalyanca nüsha bulunmaktadır. Bunların haricinde İnciciyan, Basiretçi Ali Efendi, Ahmed Sa'ib, Ziya Gökalp ve Kazım Karabekir'in yazılarından oluşan 5 tane de yerli kaynak kullandık. Toplamda araştırma ve gözlemlerinden bahsedilen seyyah ve müsteşriklerin sayısı ise yerli kaynaklarla beraber 77'ye ulaşmaktadır.

Sadece XIX. yüzyıla mahsus yabancı seyahatnamelerin sayısı 56'dır. XIX. yüzyılda Osmanlı kitap kültürü ve kütüphanelerinden bahseden yabancı seyyah ve müsteşrikler ise 27 tane İngiliz, 8 Amerikalı, 10 tane Fransız, 3 tane Alman, 1 İspanyol, 1 Bulgar, 1 Rum, 1 Hristiyan Arap ve 1 Hindistanlı Müslüman olarak çeşitli milletlere ayrılmaktadır. Tezimizde kullandığımız birincil kaynakları teşkil eden seyahatnamelerin hemen hepsini baştan sona taradık. Mihri Eren ve Osman Ersoy'un *Bir Kısım Batılı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Bilgiler Bibliyografyası* adlı kaynakça çalışmasından tespit ettiğimiz kadarıyla konumuzla ilgili tezde kullanmadığımız 18 tane daha Fransızca, 3 tane daha Almanca, 1 İtalyanca ve 1 İspanyolca seyahatname bulunmaktadır. Şüphesiz araştırıldığında bu sayı daha da artacaktır. Aynı kaynakça çalışmasına göre seyahatnamelerin bahsettiği konular Saray Kütüphanesi, matbaa, kitaplar, İstanbul kütüphaneleri, hattat ve sahaf, arkeoloji müzesi kütüphanesi, Rodos kütüphanesi konularıdır. Bunlardan 9 tanesi bahsettiği konuları 3 sayfadan fazla yazmıştır. Diğerleri 1-2 sayfalık bilgilerdir. Bunlar ayrı bir çalışmada değerlendirilebilir.

Araştırmamız ve yazım sırasında birtakım zorluklarla da karşılaştık. XIX. yüzyılda çok sayıda seyahatname olması araştırmamızı geniş tutmamıza sebep olmuştur. Karşılaştığımız pek çok seyahatnamenin tüm ciltlerinin baştan sonra taramasını yaparak içerisinde kitap ve kütüphane ile ilgili bilgi olanları tespit edip ayırdık. Konu bahsinin geçmediği seyahatnamelerden bu şekilde emin olduk. Başta Mihin Eren ve Osman Ersoy'un yayınladığı kaynakça olmak üzere seyahatname kaynakçası oluşturmak için faydalandığımız diğer temel eserler de dahil, buralarda belirtilen sayfa numaralarına ve bilgilere bağlı kalmayıp eserlerin baştan sona

taramasını yaptık. Bu şekilde aynı kaynaklarda gösterilenlerden daha farklı bilgilere de ulaşmış olduk. Bu yöntem hem araştırmamızı genişletti hem de daha fazla süre aldı. Bazen Türkçe neşrinde bulamadığımız ama varlığından haberdar olduğumuz bilgileri orijinal nüshadan inceleyerek ortaya çıkardık. Amiral Adolphus Slade'in seyahatnamesinin Türkçe tercümelerinde kütüphanelerle ilgili bilgilerin olmaması buna örnektir.

Seyahatnamelerin yayınlandığı dil çalışmamızda ayrı bir zorluğu teşkil etti. Önemli bir kısmının Türkçe tercümesi bulunmadığı için bunların tercümelerini bizzat kendimiz yaptık. Türkçe tercümeleri bulunan seyahatnamelerin ise tercüme nüshalarından yararlandık. Çalışmamızda kullandığımız tercümeler bize aittir. Zaman zaman sağlama yapmak adına aynı seyahatnamelerin kaynak olarak kullanıldığı makale ve kitaplardan tercümemizi karşılaştırsak da kendi orijinal tercümemizi kullandık. İngilizce seyahatnamelerin sayıca üstün geldiğini tespit ettik ve onlara ağırlık verdik. İngilizler XIX. yüzyılda siyasi ilişkiler ve açık denizlerdeki sömürge çıkarlarını, Hindistan ve Ortadoğu, sistemli bir şekilde takip etmesi sebebiyle Doğu'yu daha yoğun bir şekilde tanıma çabasındadır. Bu yüzden seyahatleri ve yayınladıkları seyahatnameler de daha fazladır. Üstelik içerdikleri bilgiler de daha yoğun ve hakikati daha çok yansıtmaktadır. Buna göre sadece İngiliz seyyahlara göre çalışmak ve konuyu daraltmak mümkünken konunun bütünlüğünü bozmamak adına araştırmayı geniş tuttuk. İngilizlerle sınırlamadık ancak onlara ağırlık verdik. Bununla beraber birkaç Amerikalı seyahatname ile Fransız ve Alman seyahatnamelerin İngilizce ve Türkçe tercüme nüshalarını kullandık. Çalışmamızı böylelikle İngilizce ve Türkçe neşredilen seyahatnamelerle sınırlamış olduk.

İlgili seyahatnamelerin tespitine öncelikle erken modern dönemden başladık. Gülgün Üçel Aybet'in Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699) kitabındaki seyahatnamelere göz attık. Seyahatnameleri konu alan tezlerin kaynakçalarını inceledik. Çalışmamızda kullanacağımız erken modern dönem seyahatnamelerinden belli başlı olanları belirledikten sonra Osmanlı kitap ve kütüphaneleriyle ilgili bilgi veren XIX. yüzyıl seyahatnamelerini bulmak için araştırmamız sırasında tesadüf ettiğimiz Mihin Eren ve Osman Ersoy'a *ait Bir Kısım Batılı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Bilgiler Bibliyografyası* isimli, Osmanlı

yazmaları, kitapları, kütüphaneleri, matbaaları ve daha pek çok konuda eserlerin kaynakçasını ve ilgili sayfa numaralarını veren çalışmadan büyük ölçüde istifade ettik ve buradaki kaynakları temel aldık. Buna ek olarak, aynı çalışmadaki kaynakçayı temel alan ve üzerine birkaç kaynak daha ekleyen Yahya Erdem'in *Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık* isimli hem Türkler Ansiklopedisinde hem de Müteferrika dergisinde yayınlanan makalesindeki seyyahları ve seyahatnameleri tespit ederek onlardan da faydalandık. Bundan başka, çalışmamız boyunca hem sağlama yapmak hem de gerekli teorik bilgileri edinmek bakımından büyük ölçüde istifade ettiğimiz İsmail Erünsal'ın *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik, Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar* ile *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* kitaplarında da başka seyahatnamelere rastladık. Harold Bowen'ın *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri* kitabından da konumuzla ilgili İngiliz çalışmalarını tespit etmek için faydalandık. Ümit Meriç'in *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı* çalışması vesilesiyle ise Şibli Numani seyahatnamesinden haberdar olduk. Başka birtakım seyahatnamelere ise İSAM Kütüphanesi'nde veya https://archive.org/ sitesinde yaptığım araştırmalar sonucu rastladık. Ayrıca bazı görseller ve seyyahlarla ilgili bilgiler için http://tr.travelogues.gr/ sitesini kullandık. Bu şekilde Osmanlı kitapları ve kütüphaneleriyle ilgili kendi çalışmamız için bir kaynakça oluşturduk.

Bunlardan başka kütüphanelerimizle ilgili yabancı eserler konulu kaynakçalardan birkaç tane daha mevcuttur. Abdulkadir Salgır'ın *İstanbul Kütüphaneleri ile İlgili Yabancı Dil Eserler Bibliyografyası,* Erol Özbilgen, *19'uncu Yüzyıl Başlarken Türkiye'de Yabancı Gezginler,* İsmet Binark'ın *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası* ile *Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmalar Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası* gibi kaynakçalara da baktık. Ancak bu listelerde XX. yüzyıla dair çalışmalar çoğunluktadır. Fransız seyahatnamelerin tespiti için Serpil Gürer'in *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu* kitabından doğrudan yararlanmasak da bizi ilgilendirecek bilgilerin varlığını kontrol etmek için kullandık.

Osmanlı kitapları ve kütüphaneleri ile ilgili yapılan tezler de önem teşkil etmektedir. Engin Cihad Tekin'in *Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)* isimli doktora tezi XIX. yüzyıl öncesini aydınlatan temel bir çalışmadır. Özellikle kullanılan seyahatnameler açısından zengindir. Hülya Biçer'in *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devralınan Kütüphanecilik Mirası* başlıklı yüksek lisans tezi ise konuya bilgi sosyolojisi bağlamında yaklaşması açısından önemli bir çalışmadır. Tuba Çavdar'ın *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi* başlıklı doktora tezi XIX. yüzyılda Osmanlı kütüphanelerini geleneksel ve modern olarak ikili eski-yeni çatışması bağlamında değerlendirmiştir. Sinan Çetin'in *Booksellers and their Catalogs in Hamidian Era (1884-1901)* başlıklı yüksek lisans tezi, Ekrem Saltık'n *Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap* başlıklı yüksek lisans tezi, Esra Muhacır'ın *XVII. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Kültürü* başlıklı yüksek lisans tezi konuyla ilgili yapılmış diğer tezlerdir.

Bu çalışmada bilgi ve toplum örgütlenmesi ile kitap kültürünün örgütlenmesi üzerinde duracağız. Konuyla ilgili çalışmamız sırasında çeşitli kaynaklardan toparladığımız bilgileri sistemleştirdik, sınıflandırdık ve ilişki kurduk. Osmanlı kitap kültüründen bahseden seyahatnamelerle ilgili yeni bir kaynakça oluşturduk. Bölüm başlıklarıyla ilgili yeni bilgi ve sonuçlara ulaşmak amaçlanmaktadır. Hem var olan mevcut bilgileri kullanarak hem de çeşitli seyahatnamelerden elde edilen bilgileri değerlendirerek konuyla ilgili birtakım sonuçlara ulaşmak hedeflenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KLASİK ÇAĞINDAN MODERNLEŞME ÇAĞINA BİR KİTABIN PEŞİNDE SEYYAHLAR

1.1. Osmanlı Klasik Çağında Batılı Seyyahların Doğu'daki Faaliyetleri: Yunan ve Latin Yazma Eser Arayışları ve Batı'ya Kaçırılan Doğu Kitapları

Batılı kitap meraklıları için Doğu her köşesi sürprizlerle dolu büyük bir hazinedir. İslâm coğrafyasındaki yazılı kültür ve kitaplar, özelikle Batılı aristokrat, diplomat, seyyah, bilim adamları ve müsteşriklerin ilgisini çekiyordu. XI-XVII. yüzyıllarda Moğol ve Haçlı tahribatından kurtularak Mısır, Suriye, Hicaz, İran ve Türkiye'deki kütüphanelerde muhafaza edilen eserleri[1] toplamayı misyon edinmişlerdi. Kahire, Bağdat, İskenderiye, Halep, Kudüs, Şam, Mekke, Medine ve İstanbul Batılı kitap meraklılarının gözdesi olan şehirlerdi. Bunlardan başka Maveraünnehir ve Türkistan bölgeleri de kitap meraklıları tarafından ilgi görmekteydi.[2] Genel anlamda ise Akdeniz coğrafyasının popülerliğinden bahsetmek mümkündür.

Doğu'dan Batı kütüphanelerine kitap taşıyarak Batı'da Şarkiyat kütüphaneleri oluşturmak kadim ve önemli bir işti. Temelde kitap toplayıcıları ikiye ayrılmaktaydı.

---

[1] İsmail Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", **Osmanlı Kültür Tarihi'nin Bilinmeyenleri,** İstanbul, Timaş, 2014, s.38.

[2] Ulrich Jasper Seetzen, Özbek tarikatına mensup bir şeyhten Buhara, Semerkant, Belh şehirlerinde İstanbul'dan daha fazla kitap bulunduğunu duymuştu ve Batılı müsteşriklere bu yörelere gitmelerini tavsiye ediyordu: "...oradaki elyazması kitaplar arasında, günümüzde artık kimsenin okuyamayacağı kadar eski kitaplar da bulunuyormuş. Eğer bize anlattıkları doğru ise, Hint bilgeliğinin anayurdu olan bu bölgenin yeni zamanlarda bilgili seyyahlar tarafından ziyaret edilmemiş olması beni çok üzer. Kim bilir oradaki kütüphanelerde ne hazineler saklıdır! Gerçi şeyhin bildirdiğine göre, oraya giden yollar eşkıya saldırıları nedeniyle güvenli değilmiş, ama Türkiye sınırları içinde böyle pek çok bölge olmasına karşın, gene de buralara sürekli yolculuk yapanlar oluyor. O halde kervanlarla veya askeri koruma altında o bölgelere de gidilebilmeli. Ayrıca oranın iklimi daha ılımlı olduğundan, Avrupa'nın kuzey ülkelerinden gelen gezginlerin iklimden çekinmeleri de gerekmez. Anlatılanlardan, Buharalıların çok kültürlü insanlar olduğu izlenimini aldım. Araştırma ve öğrenme meraklısı bir gezginin buralara gitmesi için, bundan önemli bir teşvik olamaz!", Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri (12 Aralık 1802 – 22 Haziran 1803) ve Anadolu'da Yolculuk: Bursa, Manisa, İzmir, Uşak, Afyon, Konya, Antakya (22 Haziran 1803 – 22 Kasım 1803)**, 2 cilt, çev. Selma Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s.423.

Hâmilerine kitap temin eden profesyonellerin seyahatleri kitap ticaretine göre şekil alırken, müsteşrikler, bilim adamları ve soylular ise kendilerinin ve başkalarının istekleri doğrultusunda kitap toplarlardı.[3] Diplomatlar ve elçiler de bu faaliyetlerin içerisinde, hatta merkezindedir. Türklerin arşivlerinde bulunan kitapları toplayanlar ya direk diplomat ve elçilerdir ya da elçilik maiyyetinde yer alan özel olarak görevlendirilmiş uzman araştırmacılardır. Bu sıfatları taşımayan ama kitaplarla ilgili olanlar ise hiç değilse bağlı oldukları elçilikten yardım almışlardır. Bunlar Türklerin devleti ve kültürüyle ilgili merak ettikleri ya da stratejik olarak işe yarar buldukları konuları araştırmakla görevlidirler. Bu görev bazen kişisel meraklarından, bazen ülkelerindeki çeşitli soylu kimselerin ve hükümdarların ricası sebebiyle bazen de doğrudan kralların emriyle araştırmalarını gerçekleştirmişlerdir. Türkçe bilenler işlerini hallederler, bilmeyenler ise dragoman sayesinde araştırmalarını yürütürlerdi.

Hükümetleri tarafından bizzat görevlendirilerek Türk ve Doğu ülkelerindeki tarihi ve nadir eserleri barındıran bilim ve kültür merkezlerini dolaşıp "eli boş dönmemeyi vazife bilen" Batılı kitap meraklılarının faaliyetleri zaman ve mekân açısından oldukça geniştir.[4] Üstelik Batılı seyyah ve müsteşrikler ilgi duydukları Doğu/İslâm yazmaları ile Batı'nın kayıp edebî hazinelerini hangi şehirlerde ve mekânlarda aramaları gerektiği konusunda oldukça bilgilidirler.

Osmanlı Devleti, Doğu ve Batı yazılı birikimine ve bilgi kaynaklarına sahip çıkarak muhafazası altına almıştır. Bunun farkında olan Batılı âlimler için, Doğu Roma İmparatorluğunun kadim şehri, 1453'ten sonra Türklerin İslâmî bir kimlik kazandırarak başkent sıfatıyla şenlendirdikleri İstanbul, yazın birikimi ve kitabiyât zenginliği bakımından iştah kabartan bir şehirdi. Türklerin payitahtı olduktan sonra da kitap muhafazası, üretimi ve ticaretinde en etkin kentlerden bir tanesi olmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin başkentte kütüphaneler inşa ederek buraları zenginleştirmesi, İstanbul'u Doğu ve Batı yazın kültürünü ve birikiminin korunduğu

[3] Engin Cihad Tekin, "Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)", **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi,** Ankara, 2017, s.183.

[4] Müjgan Cunbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,** C. VIII, No:1, 1959, s.3-4. Cunbur, müsteşriklerin Türk kitaplarını ve sanat eserlerini, Osmanlı sarayından, vakıf kütüphanelerinden ve sahaflardan toplayarak neredeyse yok pahasına kendi memleketlerindeki müze ve kütüphanelere götürdüklerini çeşitli örnekler sunarak anlatmaktadır.

ve yeniden üretiminin sağlandığı bir şehir haline getirmekteydi. XVI. yüzyılın sonunda elçi Ebu'l-Hasan Ali b. et-Tumgrutî, İstanbul'daki kütüphanelerinin, çarşının kitaplarla dolu olduğunu ve dünyanın her yerinden İstanbul'a kitap geldiğini anlatmaktadır.[5]

Osmanlı vakıf kütüphaneleri, Saray Kütüphanesi, manastır ve patriklik kütüphaneleri, sahaflar Batılı seyyahların Osmanlı kitap kültürünü incelemek ve kitap toplamak için ziyaret ettiği mekanlardır. Bunların dışında malumat edinebildikleri özel koleksiyonlarla da oldukça ilgiliydiler. Seyahatlerinde hem bu mekanlarla ilgili bilgiler vermişler hem de bilginin muhafaza, üretim ve ticaret sistemine dair gözlemlerde bulunmuşlardı. Batılı kitap meraklılarının bu mekânlarda aradıkları kitapları ise ikiye ayırmamız mümkündür: Yunan ve Latin mirası antik yazmalar ile Doğu/İslâm yazmaları.

İstanbul, Osmanlı Devleti'nin başkenti ve Doğu Akdeniz'in en önemli merkezi olmasından ötürü kitap ticareti bakımından da canlı bir merkezdi. Osmanlı Türkleri, ticaret ve ilmî seyahatler vesilesiyle Doğu'dan kitap toplamışlar, XIX. yüzyıla kadar da İstanbul'a kitap akışı sağlayacak güzergahlar oluşturmuşlardı.[6] İslâm Dünyasının kültür merkezleri olan Bağdat, Şam, Halep, Kudüs, Kahire gibi kentlerden ve İran'dan gelen kitaplar da İstanbul sahaflarında yer bulurdu. Bunun yanı sıra, devlet adamları ve saray mensuplarının terekelerindeki kitaplar, Saray Kütüphanesine eklenecek kadar değerli değilse, sahaflara düşerdi.[7] Ayrıca sahaflara gelen kitaplar arasında fetih esnasında ele geçirilen kitap ganimetleri de bulunmaktadır. Antoine Galland, Türklerin kendi kitapları pahalı olduğu için Kamaniça zaptı sırasında ele geçirilen kitaplara da yanlış fiyatlar biçildiğinden bahsetmektedir.[8] İstanbul sahafları oldukça zengin ve sürpriz keşiflere açıktı. Eski ve kıymetli el yazmalarına ilgi duyan Batılı seyyahların yollarının İstanbul sahaflarına düşmemesi imkansızdı.

---

[5] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** İstanbul, Timaş, 2013, s.74.
[6] İsmail Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", **a.g.e.,** s.45.
[7] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar**, s.295-296.
[8] Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673),** C.I, haz. Charles Schefer, Paris, Çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s.220.

1615 yılında Romalı aristokrat ve seyyah Pietro della Valle hem kendi hem de arkadaşı Mario Schipano için Bedesten'deki sahaflardan Mirkat, Merah, İzzi, Maksud ve başka Arapça gramer kitaplarını satın almıştır. Ayrıca, Bedesten'de görüp uygun bir fiyata satın aldığı İran ipeğine yazılmış, altın süslemelerle dolu kıymetli bir Arapça Kamus'un Nasuh Paşa'nın terekesinden sahaflara düştüğünü belirtmektedir. Bu kitaba, deniz yoluyla İtalya'ya gönderme riskini alamayacak kadar değer atfetmektedir.[9] Bedesten'i gezerken burada pek çok değerli eşya ve hazinenin arasında kitapları da sayan Pietro della Valle'ye göre Türklerde kitap işçiliği harikuladedir: Kitaplar muhteşem bir şekilde ciltlenir, genellikle altın ve lacivert renklerinin kullanılıp çeşitli biçimlerde süslenerek kapaklarına da aynı şekilde özen gösterilir ve hepsi de pek zariftir. Minyatürlerin de aynı özende ve güzellikte yapıldığını eklemiştir.[10] İstanbul'da della Valle'ye dil öğreten hocasının da bir takım Arapça kitaplar getirdiği görülmektedir. Aralarında bir Türk yazara ait tıp kitabı da vardır.[11] Pietro della Valle'nin Roma'dan başlayarak Doğu Akdeniz'e uzanan ve İran Safevî Sarayına kadar süren seyahatinde kıymetli Doğu el yazmaları temin etme faaliyeti önemli bir meşguliyet olmuştur.

Batılı seyyahlar sahaflardan kitap temin etmede bazen sıkıntılar yaşıyorlardı. Pietro della Valle sahaflardan alışveriş yaparken orada bulunan bir derviş kitapçılara Hristiyan gavurlarına kitap satmamaları konusunda ısrar edince Kamus'u satın alabilmek için kurnaz bir şekilde entrika çevirmek zorunda kalmış, kitabı saraydaki bir Türk için aldığına ikna etmişti. Della Valle'ye göre kitapçının asıl meselesi para kazanmaktı.[12] Bir sonraki yüzyılda, aynı olayın benzerini Giambattista Toderini tecrübe etmiştir. Başpapaz Sestini ile yol boyu her iki tarafı da yazmalarla dolu zengin dükkanlarla dizili Sahaflar Çarşısına gittiğinde birkaç el yazması satın almak istemişti. Kitapları incelerken o sırada çarşıda bulunan Türklerin azarlarına maruz kalmışlardı. Toderini derhal oradan ayrılarak Türk kitapçıyla pazarlığını bir Ermeni'nin dükkanında yapmıştı. Spond'un da Bursa'da aynı hakaretleri işittiğini

[9] (Pietro Della Valle), **The Journeys of Pietro Della Valle: The Pilgrim Translated, Abridged and Introduced by George Bull**, London, The Folio Society**,** 1989, s.39-41.
[10] **A.e.,** s.11-15.
[11] **A.e.,** s.43.
[12] **A.e.,** s.40.

hatırlatmıştır.[13] Bununla beraber, Türkçe bilen Batılıların sahaflarda karşılaştığı muamele Türkçe bilmeyenlere göre daha olumludur.[14] Antoine Galland iyi Türkçe bilgisi sayesinde sahaflarla kolayca iletişim kurmuş ve onlardan pek çok kitap satın almıştır.

Tam bir kitap meraklısı olan Galland aynı zamanda iyi bir müsteşrikti. Hangi kitapların kıymetli olduğunu biliyor ve Doğu/İslâm yazmalarını iyi tanıyordu. Fransız elçisi Marquis de Nointel'in maiyyetinde 1672-1673 yılları boyunca İstanbul'da kalmıştı. İstanbul'dan elde ettiği kitaplarla kapsamlı bir Şarkiyat koleksiyonu oluşturmuştu. Topladığı eserlerden bazıları şunlardır: *Lugat-ı Şâhidî, Firişteoğlu Lugatı, Lugat-ı Nimetullah, Mirkat*, Yusuf Paşa'nın Girit Seferiyle ilgili bir tarih eseri[15], IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ni anlatan bir eser, Nişancı Paşa'nın Mısır Tarihi[16], *Hasan Beyzâde Tarihi, Peçevî Tarihi*, Hoca Efendi Tarihi (Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârîh*'i), *Târîh-i Feth-i Şikloş ve Estergon*, Rodos'un Fethi ile ilgili bir risale, Taşköprizâde'nin *Şekaiku'n-Nu'maniyye* eseri, Kemalpaşazâde'nin *Dekaiku'l-Hakaik* eseri, Uygur harfleriyle yazılmış *Miraçnâme,* Türkçe *Kur'an-ı Kerîm, Gülistan ile Bostan, Şahnâme, Azmizâde Divanı, Leyla ile Mecnun, Hüsrev ile Şirin, Kelile ve Dimne, Risale-i Gülşen, Mevlid-i Nebî*, Devletşah'ın *Tezkiret'üş-Şuarâ* eseri, Avfî'nin *Cevâmiu'l Hikayât* eserinin Sultan Süleyman'ın şehzadesi Bayezid için Farsçadan tercüme edilen Türkçe nüshası, Hacı Paşa'nın *Teshîl* adındaki tıp kitabı. Tarih, sözlük, edebiyat ve Doğu destanları ağırlıklı, kıymetli yazmalardan müteşekkil bir koleksiyon oluşturmuştur. Bunların haricinde sahaflara düşmüş padişah beratlarını da koleksiyonuna eklemiştir.

Meşhur kitap meraklısı Antoine Galland, İstanbul Sahaflar Çarşısı'ndan alışveriş yapmakla ünlüdür ancak kütüphanelere de ilgisiz kalmamıştır. Kendi de elçilik kâtibi ve kütüphaneci olan Galland, İstanbul'da Hafız Ahmed Paşa Camii

[13] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, çev. Ali Berktay, İstanbul, YKY, 2018, s.146.
[14] Yahya Erdem, "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", **Müteferrika: Dört Aylık Kitap Dergisi,** C.II, No: 20, 2001, s.6-7.
[15] Yusuf Paşa'nın Hanya Seferini anlatan, kendisi de bizzat sefere katılan Pîrî Paşazâde Hüseyin'in te'lîf ettiği eser *Târih-i Feth-i Hanya*'dır. Aynı eserin özeti şeklinde hazırlanmış bir de *Fütûhât-ı Hanya* isminde müstensihi belirsiz bir çalışma daha bulunmaktadır. Bkz. Dr. Ersin Gülsoy, **Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670),** İstanbul, TATAV, 2004, s.xvii-xviii. Antoine Galland bu iki eserden birini elde etmiş olmalıdır.
[16] Nişancı Mehmed Paşa'nın *Târîh-i Nişancı* eseri olmalıdır.

kütüphanesinden bahsetmektedir. Bu kütüphanenin Sûdî tarafından tefsir edilmiş olan Gülistan, Bostan ve Hafız divanlarını her bir eserden yedişer cilt olmak üzere ihtiva ettiğini söylemektedir. Eserleri okumak veya bir kopyasını çıkarmak isteyenlerin bu iş için kurulmuş vakıf sayesinde bunları iki kuruşa elde edebileceğini ve cilt iade edilir edilmez paralarının da iade olacağını belirtmektedir. Amaç, kitabın geri gelmemesi halinde yenisinin tedariki için teminat oluşturmaktır.[17] Galland, sadece kütüphanenin muhteviyatıyla ilgilenmemiş, kütüphanecilik sistemine de değinmiştir.

Batılı seyyahların Osmanlı kitaplarını toplama faaliyetleri çoğu zaman basit bir kişisel meraktan öte diplomatik bir görev, organize bir faaliyetti. Çeşitli yüzyıllarda diplomatik ve resmi görevlerle Türkiye'ye gelen elçilerin, elçilik sekreterlerinin, Venedik balyoslarının, papazların, asilzadelerin kadın seyyahların antik kalıntılar, madalyonlar, arkeolojik eşyalar araştırıp memleketlerine götürmeleri bir gelenekti.[18] El yazmaları da buna dahildi. Doğu'dan temin edilen pek çok kitap Batı'daki kraliyet kütüphanelerinde bir Şarkiyat koleksiyonu oluşturmak amacıyla özenle seçilmekteydi. Balyos Giovanni Battista Donado, XVII. yüzyılda İstanbul'dan epey kitap toplamıştı, bunlardan biri de coğrafya, seyahat ve gökbilimle ilgili bitkibilim, hayvanlar alemi, yerküre, denizler hakkında da bilgiler içeren resimlerle süslenmiş *Acâibü'l-Mahlûkat*'ın Arapça bir yazmasıydı.[19] 1555-1560 yıllarında Türkiye'de bulunan Habsburg elçisi Busbecq'in günlüğünün son sayfasında sadece bir paragraf yer verdiği, ama arayış çabası ve ciddiyeti düşünüldüğünde seyahati boyunca önemli bir görev teşkil etmiş olduğunu gösteren satırları ilgi çekicidir. Elçilik görevi sona erdiğinde pek çok antik eser ve el yazması toplamış vaziyettedir. Bu eserler bugün Viyana Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ülkesine döndükten sonra da imparatorluk aracılığıyla İstanbul'da gördüğü, minyatürlerle süslenmiş, Dioscorides'in tıp ve farmakoloji eserini satın almıştır. Söz konusu eserin

[17] Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673),** C.I, s.204.
[18] Tommaso Bertelé, **Venedik & Konstantiniyye: Tarihte Osmanlı-Venedik İlişkileri**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012, s.278-280.
[19] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.72.

sahibi Sultan Süleyman'ın hekiminin oğlu olan bir Yahudi'dir ve bu kitap muhtemelen Saray Kütüphanesinden sahaflara intikal etmiştir.[20]

Diplomatik faaliyetlerle kitap toplamanın bir başka örneği 1621-1628 yılları arasındaki İstanbul'un İngiltere elçisi Thomas Roe'nun diplomatik yazışmalarında görülmektedir.[21] Thomas Roe, İngiliz aristokratlarının (Canterbury Paşpiskoposu, Bedford Kontesi, Arundell Kontu, Buckingham Dükü) talebi üzerine onlara Fener Rum Patriği Cyrill Lucaris aracılığıyla bulabildiği kadar paraları, madalyonları, eski heykelleri, antika eserleri ve eski el yazmalarını göndermiştir. Yunanistan'daki kütüphanelerden el yazmaları da aynı şekilde İngiltere'ye taşınmıştır. Patrik eskiden İskenderiye'de görevli olduğu için oradaki manastırlardan edindiği pek çok el yazmasını İstanbul'a getirmiştir. Bunların arasında Arapça bir *Konsiller Tarihi* vardır. İlk konsillerin hepsini, tarihlerini, faaliyetlerini, alınan kararları içermektedir. Hatta bazı papaların bu kitabı elde etmek için çok çaba harcadıkları da belirtilmiştir. Thomas Roe, bu eserin İznik Konsili ile ilgili tartışmaları ve belirsizlikleri aydınlatacağını düşünmektedir.

Thomas Roe, el yazmalarını Doğu'nun mücevherleri olarak görmektedir. Topladığı kitapların bazıları şunlardır: Epharium ve Manasseth adında iki büyük Yunan'ın, Phocion, Eusebius ve ismini hatırlamadığı birkaç yazarın daha tarihleri, notlarıyla birlikte Teclaes İncil'i, yazarının ismi olmayan Aziz Paul mektupları üzerine eski bir yorum, Constantine ve Helena'nın hayatları ile Haç'ın icadını anlatan bir eser, Chrisostome, Damascen, Ephraim, Girit başpiskoposu Andreas, Basil the Great, Gregorye, Nectarius ve diğerleriyle ilgili büyük, güzel bir el yazması, Doğu piskoposlarının yönetimlerini ve kanunlarını içeren 150 yıllık bir

[20] Ogier Ghiselin de Busbecq, **Türk Mektupları,** çev. Derin Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011, s.251-253.

[21] Sir Thomas Roe, **The negotiations of Sir Thomas Roe, in his embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628 inclusive: containing a great variety of curious and important matters, relating not only to the affairs of the Turkish Empire, but also to those of the other states of Europe, in that period; his correspondences with the most illustrious persons ... and many useful and instructive particulars,** London, Samuel Richardson, 1740. Ayrıca bkz. Ahmet Büyükaksoy, "İngiltere'nin İstanbul Elçisi Thomas Roe'nun Diplomatik Yazışmaları (1621-1628)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul, 2012.

kitap, Nicholas Caliocandes'in son Bizans imparatorlarıyla Türklerin başlangıçlarının tarihini inceleyen bir kitabı, İbranice bir el yazması.

XVI. yüzyılda Guillaume Postel'in de elçi için Kudüs'ten eski kitap topladığı, Petrus Gilleus'un da kral için Doğu şehirlerinden Yunan ve İbrani dillerinde eski kitapları temin etmekle görevlendirildiği görülmektedir.[22] XVII. yüzyıl boyunca John Greaves, Pococke, Ravius, Colbert, Erpenius ve daha pek çok seyyah ve müsteşrik Osmanlı topraklarından coğrafya, astronomi ve İslâm bilimleriyle ilgili kitaplar toplayarak Levant Company aracılığıyla memleketlerindeki Şarkiyat kütüphanelerine götürmüşlerdir. Jacobus Golius ve Levinus Warner ise Leiden Üniversitesindeki Şarkiyat Kütüphanesini oluşturacak olan yazmaları XVII. yüzyılda Halep ve İstanbul'dan toplamışlardı. Topladıkları koleksiyon içerisinde Hoca Sâdeddin, Gazanfer Ağa, Kâtip Çelebi, Nev'î-zâde 'Atâyî ve Hasan Beyzâde gibi önemli kişilere ait olan terekelerdeki kitaplar bulunmaktadır.[23]

Hollandalı başka bir seyyah Stephan Schultz'un da Doğu Akdeniz seyahati boyunca gittiği şehirlerde sürekli kütüphaneler, kitaplar ve el yazmalarıyla ilgilendiği görülmektedir. Kitaplara olan düşkünlüğü, seyahati boyunca Doğu'da basılan kitapları takip etmesine, kütüphaneleri ziyaret etmesine, el yazması kopyalatmasına, kitap ve el yazması ödünç veya satın almasına neden olmuştur. İzmir'deki Hollanda konsolosunun hususî kütüphanesini incelemiştir. Abro Company'de çok sayıda ama küçük Türk ve Ermeni kitapçılar ile daha büyük ve sadece Avrupa'da basılmış kitaplar satan Frenk kitapçıları ziyaret etmiştir. İskenderiye'deki Kıpti manastırında bulunan Doğu yazmalarının çeşitliliği ve içerdiği çeşitli dilleriyle (Grek, Süryani, Kıpti, Grekoromen) ilgilenmiştir. Kahire'de Halepli bir Yahudi'nin evinde İbrani harfli İspanyolca ve Arapça kitaplar görmüş, İskenderiye'de Konsolos Longi'nin gösterdiği Venedik'te basılmış Ermenice bir İncil görmüştür. Halep'te Hollanda konsolosunun dragomanı oğlunun kütüphanesini göstermiş ve burada pek çok

[22] Jean Chesneau, **D'aramon Seyahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya**, Çev. Işıl Erverdi, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012, s.87.
[23] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** s.100-102.

Arapça, Farsça, Türkçe, Süryanice ve Süryani harfli Arapça kitaplar görmüştür. Ayrıca el yazmalarının Doğu'da nasıl üretildiğiyle de ilgilenmiştir.[24]

Büyük bir Osmanlı Tarihi yazan Joseph von Hammer 1799'da İstanbul'da ilk kez ikamet etmeye başlamasından itibaren Doğu Akdeniz şehirlerinde kitapların ve kütüphanelerin peşine düşmüştür. Yazma ve matbu eser ayırt etmeden toplamıştır. İstanbul'daki Mühendishane Matbaasında basılmış Su Risalesi'ni satın almış, Kahire'ye gönderildiğinde de 1001 Gece Masalları ile X. yüzyıldan kalma hiyeroglif (Eski Mısır) yazısı içeren kıymetli bir yazma satın almıştır. Topladığı 500 Doğu yazmasını Avusturya Saray Kütüphanesine sattığı düşünülürse topladığı kitaplar epey çoktur. Bunların yanı sıra kendisi gibi bir kitap meraklısı olan Rus elçisi İtalinski ile entelektüel bir bağ ve iletişim kurmuş, Seetzen'e Doğu seyahati boyunca özellikle doğa bilimleriyle ilgili kitapları Halep'te ve Kahire'de nasıl bulacağına dair tavsiyeler vermiştir. Hammer'ın Osmanlı kitaplarına ilgisi İstanbul kütüphanelerinde de sürmüş, I. Abdülhamit Kütüphanesindeki tüm Osmanlı kroniklerini incelemiştir. Yazdığı Osmanlı tarihinde bu çalışmasının ve kitap-kütüphane düşkünlüğünün etkisi çoktur.[25]

Seyyah ve müsteşriklerin Doğu'dan temin ettikleri kitaplar kütüphanelerde özel Şark koleksiyonlarını oluşturmuştur. Viyana, Leiden ve Fransa Kraliyet kütüphanesi örneklerinden sonra Floransa Medici Saray Kütüphanesinde bulunan zengin Şark koleksiyonu da aynı çabanın ürünüdür. Türk takvimleri, çeşitli gökbilim eserleri, ruznâmeler, astroloji ile ilgili eserler ve Sultan Bayezid'e ithaf edilmiş bir ay cetveli bu koleksiyonda yer almaktadır. Batı'daki Şark koleksiyonlarının büyük bir kısmı Osmanlı yazmalarından müteşekkildir. Cosmo Comidas'ın koleksiyonunda Türkçe aritmetik kitabı, Şövalye Nani'nin Doğu yazmalarıyla meşhur ve zengin kütüphanesinde de ruzname, cebir ve Batlamyus'un İslâm alimleri tarafından yorumlanmış gökbilim eserleri bulunmaktadır.[26] Avusturya imparatorluk tercümanı

[24] Jan Schmidt, "The Journey of Stephan Schultz, Protestant Missionary from Halle, in the Ottoman Empire 1752-1756", **Oriens,** No:39, Brill, 2011, s.51-57, DOİ: https://doi.org/10.1163/187783711X562112

[25] Kemal Beydilli, "Joseph von Hammer Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben Des Orients (Şark'ın Hazineleri) Dergisi", **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail Erünsal'a Armağan,** C.I, İstanbul, Ülke Yayınları, 2014, s.145-154.

[26] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.62-65, 85-87.

Ignaz Stürmer'in kütüphanesinde özellikle tarih alanında pek çok Türkçe eser mevcuttur. Bu koleksiyon yazma ve matbu eserlerden mürekkeptir. Yazmalardan Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih*'i, *Târih-i Celalzade, Târih-i Selânikî, Vâsıf Târihi*; nadir yazmalardan da *Hâkim Tarihi* (Hâkim Mehmet Efendi) *ve Enverî Târihi* (Sâdullah Enverî) bulunmaktadır. Müteferrika matbaasında basılmış birinci baskı *Naîmâ Tarihi*, Çelebizade zeyliyle *Râşid Tarihi*, yeni matbaada basılmış *Târih-i Sami ve Şakir ve Subhi, Târih-i İzzi* eserleri de koleksiyonun matbu eserlerini oluşturmaktadır.[27] Bu şahsî kütüphane hem Batılıların Doğu/İslâm kitapları koleksiyonlarını hem Osmanlı kitap kültürünü hem de tarih üzerine yerli kaynaklarını göstermektedir. Osmanlı el yazmaları ile saltanat matbaasında basılan matbu kitapların bir arada bulunduğu ve bir Batılının elinde olan ilginç bir kitap koleksiyonudur.

Luigi Ferdinando Marsigli de İstanbul'da iken elde ettiği pek çok kitabı kendi şahsî kütüphanesine yerleştirmiştir. Bu kütüphane İran, Türk ve Arap eserlerinden yüzlerce kitap, ilim ve fen eserlerinden 86.000 müellifin eserini içermektedir. Özellikle coğrafya alanında elsine-i selasede en iyi müelliflerin eserlerini itinayla seçip toplamıştır. Fâtih'in buyruğuyla tercümesi yapılan bir kitabın da haritasını almıştır. Birçok Yunan yazması da vardır ancak bunları Papa XI. Klement alıp Vatikan Kütüphanesi'ne koymuştur.[28] Marsigli'nin oluşturduğu koleksiyondan geriye kalanlar da bugün Bologna Üniversitesi Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Bunların arasında Kahire'deki Nil Nehri boyunca Kahire'den denize kadar uzanan bir Türk haritası, Türkler ve Marsigli arasındaki konuşmaların orijinal kaydı, İslam Tarihi ve dua kitapları, Kanije Kalesinin fethi tarihi, coğrafya kitapları, Arap, İran ve Türk tarihleri, astronomi kitapları, Türk süvarilerinin, Osmanlı ordusunun arma ve sembollerinin ve çeşitli Doğu türbanlarının resimlerini içeren eserler, antik Yunan, Arap, Türk ve Fars yazmalarının yanında yine Doğu'dan topladığı 3000 matbu kitap bulunmaktadır. Bunların bir kısmını Türklere karşı savaştığı Viyana ve Buda kuşatmaları sırasında meydanlardan ve camilerden, bir

[27] **A.e.,** s.337-338.
[28] Graf Marsili, (Luigi Ferdinando Marsigli), **Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,** çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara, Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1934, s.48.

kısmını da zaman içerisinde birkaç kere Osmanlı topraklarında bulunduğu sıralarda toplamıştır. Hatta toplanan kitaplardan bazılarının Buda müftüsüne ait olduğu bilinmektedir.[29]

Batı'ya giden kitapların değerli ve üst sınıfa ait koleksiyonların parçası olduğu anlaşılmaktadır. Yetkin kişiler tarafından seçkin koleksiyonlar toplanarak Batı'daki devlet, saray, üniversite ya da şahsî kütüphanelere götürülmesi kitap toplama faaliyetlerinin ilmî bir zevkten de öte siyasi ve kültürel bir gelenek halini aldığını göstermektedir. Bununla beraber, Batılıların Doğu'dan kitap temin etmeye yönelik çabalarına karşı Osmanlı Devleti'nin bazı tedbirler gündeme getirmesi de söz konusudur. III. Ahmed devrinde nâdir yazmaların yurt dışına çıkarılması yasağı konmuştur.[30] Savaş alanlarından bile kitap toplamasıyla ve Vefa'da kurduğu zengin kütüphaneyle meşhur, ilim, edebiyat ve sanat hâmisi Şehit (Damat) Ali Paşa'nın da İstanbul'dan dışarıya kitap satışını yasaklamıştır.[31] Ayrıca bu devirde açılan saray kütüphaneleri de imparatorluğun, elinde bulundurduğu eserleri muhafaza etmek istediğini göstermektedir.

Osmanlı'daki şahsî kütüphaneler ve özel koleksiyonlar da Batılı kitap meraklılarının gündeminde olmuş ancak buralara daha az sayıdaki seyyah erişebilmiştir. Erişebilenlerin genellikle diplomatik ve siyasî görevleri ya da bağlantıları mevcuttur. Antoine Galland, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın mühürdarı ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın hatıralarına dayanan *Cevâhir'üt-Tevârîh* eserini yazmakla meşgul olan Hasan Ağa'nın sadrazamdan kendisine intikal edecek olan oldukça güzel ve ilgi çekici tarihi eserlerden oluşan bir kütüphanesi olduğunu belirtmiştir. Galland, Osmanlı devlet siyasetiyle ilgili muahedeler, devlet mektupları, diplomatik vesikalar gibi gerekli tüm resmi evrakların yer aldığı bu özel koleksiyonu

---

[29] Biancastella Antonino, "Marsili's Heritage at the Bologna University Library: Rare Books and Valuable Manuscripts", İtalyancadan İngilizçeye Çev. Güner Doğan, **Boundary Letters: Ottoman Officials to Luigi Ferdinando Marsili (1699-1701),** Ed. Mehmet Demiryürek ve Güner Doğan, Ankara, Birleşik Yayınları, 2015, s.9-13, Güner Doğan, "Seyyah ve Diplomat İtalyan Luigi Ferdinando Marsigli'nin Osmanlı'sı (1658-1730), **Türk Yurdu Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye,** Yıl: 102, C. 33, No: 310, Haziran 2013, s.150-151.

[30] Müjgan Cunbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", **a.g.e.,** s.13-14.

[31] İsmail Erünsal, "Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da Kurduğu Kütüphaneler ve Kitaplarının Müsaderesi Dolayısıyla Osmanlılara Yöneltilen Bağnazlık Suçlaması", **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,** İstanbul, Timaş, 2014, s.83-84.

çokça merak etmektedir.[32] Antoine Galland ve Colbert arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı sadrazamının baş tercümanı olan Panalotti'nin şahsî kütüphanesi de merak edilmektedir. Eski çağlarda bilinen ama hala Avrupa'da neşredilmemiş eserlerle değerli Doğu yazmalarını barındırabileceği düşünülen bu kütüphaneden elde edilecek yazmalar ve kitaplar Fransa Kralı adına toplanacaktır. Yazışmalar, Galland ile Colbert'in bu işi ne kadar ciddiye aldığını göstermektedir. Özel bir bütçe ayrıldığı için Rum ibadetleri ve dua kitaplarının alınmaması tembihlenmiştir. Yazışmalarda, önceki elçilerin de kitap koleksiyonu oluşturmaya zaman ve bütçe ayırdıkları ortaya çıkmaktadır.[33]

Doğu/İslâm yazmalarının yanında antik Yunanca ve Latince metin ve yazmaların mevcudiyetinin araştırılması ve toplanarak Batı'ya götürülmesi kitap meraklısı seyyahların faaliyetlerinin özeti sayılabilir. Osmanlı kütüphaneleri, sahaflar ve şahsî kütüphanelerden sonra gayrimüslim tebaaya ait manastır ve patriklik kütüphanelerinde de araştırmalar yapılmıştır. Buradaki araştırmalar tam anlamıyla antik yazma arayışına yöneliktir. Fransız elçilik konuşmalarında İstanbul ve İstanbul'a yakın yerlerdeki Yunanca yazmaların ya Hristiyanlardan Türklerin eline geçtiğini ya da Rum keşiş ve papazların terekelerinden intikal ettiğini ve parşömen, kağıt, ipek veya herhangi bir şey üzerine yazılı bu eserlerin dua ve şarkı kitabı olmadıkça alınması gerektiği belirtilmiştir.[34]

Akdeniz'deki adalarda bulunan manastırların da el yazması hazinesi ihtiva ettiğine dikkat çekilmiştir. Antoine Galland, İstanbul'daki adalardan Halki'yi ziyaret ettiğinde Teslis ismindeki manastırda kilise babalarına ait çok sayıda yazma ve bir diğer manastırda ise daha iyi yazmalar gördüğünü belirtmektedir. Marmara'dan çıkıp güneye doğru inildiğinde ise daha çeşitli yazmalar bulunduran Akdeniz adalarına ulaşılmaktadır:

> "Sakız'ın Neamoni manastırında, hazinenin bulunduğu bir kulede de pek çok yazma bulunduğu malûmdur. Fakat, insan, kapısının ecnebilere açılmasına keşişleri razı etmek için güçlük çekmektedir ve bir şey elde edilmesi en müşkül olan yer belki burasıdır. Patmos manastırında da bir yazmalar kütüphanesi mevcut olup bunlar ilâhî

[32] Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)**, C.I, s.196-197.
[33] **A.e.,** s.234-235, Müjgan Cunbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", **a.g.e.,** s.12-13.
[34] Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)**, C.I., s.236.

> okuyanların mevkiine yaklaşırken solda bulunan sakristide muhafaza edilmektedir. Aynı adada, altın üzerine tatbik edilmiş yahut resmedilmiş üç yüzden fazla minyatürü ihtiva eden bir Rum yazması görülmüştür. Bu yazma, bir kadın tarafından İskender'in hayatının bir masal üslubuyla hikayesine ait olup bunu bizzat İskendere ithaf eden kadın ithafnamesinde isminin Germadia olduğunu söylemektedir. Bu yazmaya sahip olan ada ahalisinden biri olup bunun için yirmi beş ekü istiyordu, fakat yazmanın daha ucuza alınması da kabildi. Atina yakınında Medeli isminde ve birçok güzel ve iyi yazma ihtiva eden bir manastır ve keşişler bunların hüsnü muhafazasına pek ihtimamkâr görünmekte iseler de birkaçından ayrılmaya razı olmaları imkânsız değildir. Civarda da yazmalar mevcuttur, fakat en çok yazmanın Aynaroz'da bulunduğundan herkes emindir. Türk ve Acem eserlerine gelince, bunlardan en büyük hasat İstanbul'da yapılabilir, fakat bu ayrı bir muhtıra isteyen bir mevzudur."[35]

Antoine Galland'ın verdiği bu bilgiler kitap koleksiyonu yapma peşindeki XIX. yüzyıl müsteşriklerine kılavuzluk etmiş gibi görünmektedir. Rum yazmaları ile Türk ve Fars yazmalarının ayrı mekânlarda aranması gerektiğine dikkat çekerek peşinden gelecek olanlara iyi bir rehber niteliğindeki günlüklerini bırakmıştır. Özellikle Akdeniz limanlarında İngilizler, Venedikliler ve Fransızların bilgili elçiler, papazlar ve tüccarlar tarafından antikite topladığını belirtmektedir. Liman kentlerinin kitap temin etmede de ön plana çıkıyor oluşu bu bakımdan önemlidir.

Galland'ın İstanbul'dayken kendine özgü yollar ve kurduğu bağlantılar dolayısıyla kitap temin ettiği görülmektedir. Galland, aynı anda İstanbul'da olan meşhur İran seyyahı Chardin gibi diğer seyyahlardan da ödünç kitap almış, Flemenk elçileriyle bazı kitap değiş tokuşları yapmış, Sadrazam kitapçısı Resul Efendi ile görüşmüş, Kudüs patriğinin verdiği bazı kitapları almış, 'Fransız çocukların hocası' dediği bir kimse sayesinde de kitap elde etmiştir.

Sonja Brentjes'e göre Batı Avrupalı gezginlerin Doğu dillerini öğrenmek için en çok tercih ettikleri şehirler İstanbul, Halep, Kahire'dir. Doğu dillerinden en çok Türkçe, Arapça, Kıpti, Habeş, Süryani ve Ermeni dillerine ilgi duymuşlardır. Bu dillerdeki değerli el yazmaları da yine bu şehirlerden elde etmişlerdir. Peşine düştükleri el yazmaları genellikle Hristiyanlık, Doğu dilleri, İslâm ve antik metin içerikliydi. Gayelerinden bir tanesi daha güvenilir İncil metni aramaktı. Bir diğeri, daha kapsamlı bir çürütme yapmak için İslâmî yazmalar toplamaktı. Üniversite profesörleri de İslâm kültürü, tarihi ve yazmalarına ilgi duymaktaydı. Arapça

[35] **A.e.,** C.II, s.152-153.

tercümelere ve eserlere ilgi duyulmasının sebebi de bunların kayıp antik Yunanca ve Latince metinlerdeki bilgileri ihtiva ettiği düşüncesiydi. İngiltere, Hollanda, Fransa ve İtalya'daki Hristiyan âlimler antik metinlerin keşfi için Osmanlı şehirlerini kaynak ve arşiv olarak görmüşlerdir.[36]

Batılı seyyahlar Doğu'daki seyahatlerini, araştırmalarını, elde ettikleri bilgileri ve diğer pek çok şeyi birbirleriyle paylaşmıştır. Mektuplar yazılmış, günlükler tutulmuş veya başlı başına bir seyahatname kaleme alınmıştır. Bunların hepsi aslında Doğu hakkında Batı toplumu ile paylaşılan bilgilerdir. Kitap toplama açısından bakıldığında da seyyahların kitap bulunabilecek mekanları tarif etmesi, nasıl daha kolay kitap temin edileceğini açıklaması, bulunan kitaplar hakkında bilgilendirme yapılması gibi hususlar Doğu'dan kitap toplamanın organize ve elit bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Doğu'nun sahip olduğu bilgiler, kitaplar ve kaynaklar Batılı güç odaklarıyla paylaşılmaktadır. Bu yalnızca keyfî ve ilmî bir iş değildir. Batı, Doğu ile bir çatışma içerisinde olarak Doğu'nun gücünün kaynağını araştırmak istemektedir. Osmanlı kitaplarının, kütüphanelerinin ve bilgi kaynaklarının incelenmesi bu bakımdan önemlidir.

Doğu'dan kitap toplama peşindeki Batılılar, araştırmaları boyunca iki yönlü çalışarak hem Doğu/İslâm yazmalarıyla hem de Yunan mirası antik metin ve yazmalarıyla ilgilenmişlerdir. Antik yazma arayışındaki temel amaç Batı medeniyetinin temeli olarak gördükleri, fetihten sonra Türklerin devralarak arşivlerinde muhafaza ettiklerini düşündükleri kıymetli ve kayıp yazılı hazineleri ait oldukları yere, Batı'ya götürmektir. Busbecq, Doğu'dan kitap toplamanın onları Türklerin esaretinden kurtarmak anlamına geldiği kanısındadır.[37] Diğer Batılılar da Busbecq'ten pek farklı düşüncede değillerdir. XIX. yüzyılda hala sürmekte olan bu geleneğin başlangıcı ise 1453'e dayanmaktadır.

1.1.1. Fâtih Sultan Mehmed'in Saklı Dünya Kütüphanesi ve Batı'da Osmanlı Arşivleriyle Saray Kütüphanesine Duyulan İlginin Doğuşu

[36] Sonja Brentjes, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", Çev. Meltem Begüm Saatçi, **Türkler,** C.XI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.251-255.
[37] Müjgan Cunbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", **a.g.e.,** s.5.

Batı'da Osmanlı kitap ve kütüphanelerine dair ilginin doğuşunu İstanbul'un Fethi (1453) ve Fâtih Sultan Mehmed'in kişiliğiyle ilişkilendirmek mümkündür. Doğu'daki çeşitli zenginliklerle beraber kitap zenginliği de öteden beri Batılıların ilgisini çekmekteydi. Kadim Roma İmparatorluğu'nun toparlayıp muhafaza ettiği kıymetli kitapların akıbetinin 1453'ten sonra ne olduğuna ilişkin sorular ihtimaller, olumlu ve olumsuz senaryolar halinde Avrupa'daki entelektüel çevrelerin gündemini yüzyıllar boyunca meşgul etmiştir. Avrupalıların nezdinde Osmanlı kitap kültürü ve kütüphaneler, özellikle 1453-1499 arasında İstanbul'un fethi, Bizans'tan kalan kütüphaneler ve Fâtih'in büyük bir kitap ve bilim hâmisi olduğu düşüncesi etrafında çerçevelenip değerlendirilmiştir.[38] Konunun popülerliği sonraki yüzyıllarda devam etmiştir.

Popüler söylem, Türkler İstanbul'u fethettiğinde Bizanslı bilginlerin yanlarına en kıymetli ve ilmî değeri yüksek kitapları alıp Avrupa'ya kaçarak orada Rönesans hareketinin başlamasına vesile olduklarını iddia eder. Fetih tanıkları ve muasırları tarafından anlatılanlar, sonradan yazılıp çizilen efsaneler ve rivayetler genelde Bizans kitap ve kütüphanelerinin Türkler tarafından nasıl çalındığına, yakıldığına, satıldığına, kısacası yağmalandığına yöneliktir. Yunanların aydın felsefesi, bilgi birikimi, yasaları, sanatı ve hatta dilinin Türklerin barbarlığı yüzünden kaybolup gittiği fikri Batılılar arasında yaygın bir kanı haline gelmiştir.[39] Bu kanıya göre yağmalanan koleksiyonların bir kısmı bile Avrupa'da Rönesansı ve aydınlanmayı başlatmaya yetmiştir. Alphonse de Lamartine, Rönesansın kıvılcımlarının İstanbul'un fethiyle atıldığını ifade etmektedir:

> "Kaçmış olan Rumlar İtalya'ya sığındılar, dinsel kavgalarını, felsefe ve edebiyat sevgilerini oraya götürdüler. İstanbul'da sönen meşale kıvılcımlarını Akdeniz'in ötesine götürdü, Floransa ile Roma yeniden parladılar."[40]

Giambattista Toderini, benzer şekilde İstanbul'un fethinden sonra Yunan âlimlerin yanlarında getirdikleri zengin yazma eser koleksiyonuyla Avrupa'ya yerleştiklerini dile getirmektedir. Toderini'ye göre son Bizans hanedanı

---

[38] Engin Cihad Tekin, "Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)", **a.g.e.,** s.175.
[39] **A.e.,** s.55-68.
[40] **Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları,** Çev. Nurullah Berk, Haz. Çelik Gülersoy, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1971, s.84.

Paleologoslara ait Yunanca yazmalarla dolu kitap koleksiyonları şahsî kütüphaneler vasıtasıyla Venedik, Roma ve Floransa kütüphanelerini zenginleştirmiştir. Papa V. Nicolaus, fetihten hemen sonra âlimler göndererek Yunan filozofların, tarihçilerin, hekimlerin, coğrafyacıların, şairlerin eserlerini toplattırmış ve Bizans kütüphanelerinde kalan eserlerin Batı'ya intikali sağlanmıştır.[41]

Steven Runciman, 1453'ten çok daha önce başlayan Rönesans hareketinde Bizans kültürünün etkisi olduğunu, bu etkileşimin tarihinin de XV. yüzyılın başına dayandığını çünkü Bizanslı bilginlerin kendi ülkelerinin fakirliklerine ve belirsiz geleceğine kıyasla İtalya'nın geniş imkanlarını tercih ederek göç etmeye başladığını söylemiştir. Hatta İtalya birkaç yüzyıldan beri Bizanslı entelektüellerle doludur ve bunlardan bazıları İstanbul düştüğünde zaten İtalya'dadır. Buna ek olarak, İstanbul'un fethinden sonra İtalya'ya gidenlerin ise Bizanslı bilginler değil, Venedik egemenliğindeki adalarda bulunan öğrenciler olduğunu ifade etmektedir.[42] Bununla beraber, kökleri çok eskiye dayanan bu iddialar Avrupa'nın kolay kolay terk edemediği tutumlara yol açmıştır. Paleologosların kütüphanesinin bir kısmı Avrupa'ya intikal ederken bir kısmının da Türklerin arşiv ve kütüphanelerinde kaldığına inanmışlardır.

Bizans kalıntısı kıymetli yazmaların fetih sırasında yağmalanarak ziyan edildiği iddiası olumsuz senaryodur. Osmanlı'ya intikal eden Bizans kitaplarının mukadderatına ilişkin olumlu senaryolar ise Fâtih Sultan Mehmed'in kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin gerçek kurucusu Fâtih Sultan Mehmed[43] devrinde Osmanlı, bir Türk imparatorluğu şeklini almıştır. Akdeniz'e, Batı'ya ve özellikle İtalya'ya uzanan kara ve deniz askerî harekatları, fetihlerinin yönü onun cihanşümûl bir siyaset izlediğini göstermektedir. Fâtih'in siyasî, askerî ve ilmî faaliyetleri bir bütün olarak ele alındığında bir İslâm hükümdarı olarak Fâtih Sultan Mehmed'in tasavvurunda Doğu ve Batı medeniyetlerinin ikisine birden hükmeden bir cihan hakimiyeti yaratmak vardı. Bu yüzden sadece Doğu'nun değil Batı

[41] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.148.
[42] Steven Runciman, **Konstantiniye Düştü,** Çev. Derin Türkömer, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972, s.7-8, 286-287.
[43] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),** çev. Ruşen Sezer, İstanbul, YKY, 2015, s.34.

dünyasının da kültür ve bilgi birikimine sahip çıkmıştır. Farsça, Arapça, Yunanca, Latince, İtalyanca bilmesi de buna bağlıdır. Aynı zamanda İstanbul'u Doğu ve Batı medeniyetlerinin buluştuğu bir İslâm başkenti şekline getirmek istediğinden etrafına Batılı ve Doğulu pek çok âlim ve sanatkâr toplayarak bunların hâmiliğini üstlenmiştir. İstanbul'dan ve Trabzon'dan gelen Bizanslı Hristiyan âlimler ile Anadolu'dan ve Türkistan'dan gelen Türk ve Müslüman âlimlere ilmî çalışmalar yaptırarak Osmanlı bilgi ve bilim üretiminin temellerini atmıştır. Böyle bir anlayış, Fâtih'in hem Yunan ve Roma hem de İslâm medeniyetlerine dair yazılı kaynakların toparlanmasını ve üretimini teşvik etmesini sağlamıştır.

Hükümdarlığı süresince Doğu ve Batı ilmini kaynaştıran bir entelektüel ortam yaratmaya gayret eden Fâtih Sultan Mehmed'in teşvikiyle meydana gelen ilmî çalışmalar, çeşitli saltanat koleksiyonları ve kütüphaneler Avrupalıların da dikkatinden kaçmamıştır. Dönemin Batılı tarih yazarları, seyyahları ve diğer tanıkları Fâtih Sultan Mehmed'in ilme ve kitaplara olan ilgisini sürekli dile getirmişlerdir. Hatta Batı tasavvurunda Osmanlı Devleti kötü bir resme sahipken, Fâtih Sultan Mehmed Batılı dünya görüşüne yakın bir hükümdar olarak değerlendirilmektedir.[44] Genel Batılı düşüncesine göre Osmanlı kitapları yakıp yağmalamış, Fâtih Sultan Mehmed ise onları kurtarmıştır.

Fâtih ile muasır yabancılar, onun Büyük İskender, İmparator Augustus, Büyük Konstantin, Büyük Theodosius, Eski Yunan tarihi, Roma tarihi, Diyojen Laertius, Herodot, Livius, Quintus Curtius, papalar, imparatorlar, Fransa kralları ve Lombardlara ait kroniklerden pasajlar okuduğunu yazmışlardır.[45] İtalyan Rönesans hareketinin başlamasındaki başlıca sebeplerden birinin Fâtih Sultan Mehmed'in felsefe ve bilim teşvikleri olduğunu söyleyen Emil Jacobs, Enderûn Kütüphanesi'nde Fâtih'in koleksiyonuna ait olduğu anlaşılan Doğu eserlerinin yanı sıra birçok Batı eserinin de mevcut olduğunu dile getirmektedir.[46] Fâtih Sultan Mehmed'in İskender'in hayat hikayesini okumayı sevdiği kadar kütüphanesinde bulunan

[44] Engin Cihad Tekin, "Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)"**, a.g.e.,** s.60-68.
[45] Emil Jacobs, "Fatih Sultan Mehmed, Rönesansla Olan İlişkileri ve Kitaplığı", Çev. Hüseyin Zamantılı, **Kubbealtı Akademi Mecmuası,** Yıl 10, No:1, Ocak 1982, s.44-46.
[46] **A.e.,** No:2, s.69-70.

Süleymannâme'yi de bol bol okuduğu ve İskender ile karşılaştırdığı da bilinmektedir.[47]

Fâtih'in teşviki ve sarayın sponsorluğunda Yunancadan Arapçaya tercüme faaliyetleri doğrultusunda Ortodoks Hristiyanlık inancı ve mezhepleriyle ilgili pek çok metin Osmanlı bilgi sistemine dahil edilmiştir. Bunların dışında, coğrafya eserleri, Trabzonlu âlim Georgios Amiroutzes'in tercüme ettiği Batlamyus'un dünya haritası başta olmak üzere haritalar, Bizanslı tarihçi Kritovulos'un görevlendirildiği eser başta olmak üzere tarih çalışmaları, Kadızâde-i Rûmi ve Ali Kuşçu gibi Uluğ Bey'in çevresinden intikal eden, Timurlu ve Memlük saraylarından sonra ilim yapma imkanını Osmanlı sarayında bulan Müslüman Türk âlimlerin astronomi, kozmoloji, doğa tarihi, fen ve tıp çalışmaları yanında Fâtih'in teşvik ettiği bilimsel üretimlerdir. Bu bakımdan Maria Mavroudi'nin Fâtih Sultan Mehmed'in yalnızca Rönesansın Avrupalı bir prensi gibi değil, aynı zamanda kendinden önceki Uluğ Bey kuşağı gibi İlhanlı, Timurlu, Sasani saray geleneklerine uygun olarak davrandığını söylemesi gayet haklı bir yorumdur.[48]

Fâtih'in Batı kaynaklarına ilgili olması vurgulandığı kadar onun Doğu ve İslâm bilimlerine de ilgi duyduğu da vurgulanmalıdır. Molla Gûrânî, Molla Hüsrev, Hocazâde Muslihiddin, Molla Abdulkadir, Hasan Samsunî, Hoca Hayreddin gibi pek çok değerli hocası olmuştur. Ayrıca Ali Kuşçu, Molla Lütfi, Sinan Paşa, Molla Zeyrek, Hızır Bey Çelebi, Ali Tûsî gibi Müslüman âlimler her zaman etrafında olmuştur.[49] Müslüman âlimlerin yetişmesi için Sahn-ı Seman medreselerini açmıştır. Ali Kuşçu ve beraberinde gelen âlimlerin ve ulemanın sohbetlerini, Hristiyan ve Müslüman âlimler arasında yapılan din ve felsefe tartışmaları, Gennadios ve Amirutzes'e Hristiyanlıkla ilgili risaleler yazdırmaları Fâtih'in Doğu ve Batı'ya aynı

[47] İsmail E. Erünsal, "Fâtih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **Fâtih Sultan Mehmed Han,** Ed. Prof. Dr. Fahameddin Başar, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018, s.73.

[48] Maria Mavroudi, "Translations from Greek Into Arabic at The Court of Mehmed the Conquerer", **The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers from The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium**, Koç University Press, 2013, s.195-207.

[49] Sâmiha Ayverdi**, Edebî ve Manevî Dünyâsı İçinde Fâtih,** İstanbul, Kubbealtı Neşriyâtı, 2018, s.80-98.

anda olan ilgisini göstermektedir.[50] Fâtih'in üretimini teşvik ettiği bilgilerin stratejik, pragmatik ve yöneteceği tebaaya yönelik pratik bilgiler edinmeye çalışarak Doğu ve Batı kültür miraslarıyla beraber bilgi birikimine de sahip çıktığı anlaşılmaktadır. Sahip çıktığı medeniyetleri ve yöneteceği toplumu anlamak için her türlü ilme değer vermiştir. Coğrafya eserlerine ve harita yapımına düşkünlüğü, İtalya'ya yönelik haritalar toplaması, Batlamyus dışında Orta çağ İslâm dünyasının coğrafya eserlerini de toplaması stratejik bilgiye duyduğu ihtiyacı göstermektedir.[51]

II. Bayezid'e babasından intikal ettiği düşünülen Saray Kütüphanesi koleksiyonu Fâtih Sultan Mehmed'in hükümdarlığındaki saltanatın bilgi kaynaklarını ve birikimini temsil etmesi bakımından güzel bir örnektir.[52] Oldukça zengin olan bu kütüphanede Kur'an-ı Kerim meal ve tefsirleri, İslâm bilimlerinden hadis, kelam, fıkıh, tasavvuf, ahlak, siyer, tıp, tarih, harb sanatı ve ahlakı, siyaset felsefesi, coğrafya ve seyahat divan, belagat, şiir, gramer ve lügat, fizyonomi, simya, maden bilimi, tılsım, kehanet, büyüler, astronomi, matematik, geometri, müzik, satranç, felsefe, mantık, diyalektik, Eski ve Yeni Ahit, atçılık, veterinerlik, doğanlar ve *Acâibü'l-mahlûkât* gibi çeşitli türlerde eserler bulunmaktadır.[53] II. Bayezid'in 1502 yılında Atûfî'ye hazırlattığı *Kitâbu'l-kütüb* adındaki Saray Kütüphanesi kataloğu Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerle doludur. Özellikle Kıpçakça, Harezmce,

---

[50] İsmail E. Erünsal, "Fâtih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **a.g.e.,** s.73-74. Erünsal, Fâtih'in Hristiyanlığa meylettiği ya da kâfir olduğu şeklindeki Batılı yorumların, aynı dönemde Türklere yöneltilen genel yorumlar olduğunu ve sadece Batılı kaynaklara bakılarak Fâtih'in gerçekten de böyle olduğuna kanaat getiren güncel yorumların yanlışlığına dikkat çekmektedir.

[51] **A.e.,** s.69-72.

[52] İsmail Erünsal, araştırmaları sonucunda bulduğu ve Macar Bilimler Akademisi arşivinde bulunan bir yazmayla da sağlamasını yaptığı bir kataloğun II. Bayezid dönemine ve Saray Kütüphanesi'ne ait olduğu ispat edilmiş olan bir katalog olduğunu belirtmektedir. Erünsal'a göre katalog, Osmanlı kütüphaneciliği düşünüldüğünde daha fakir kalsa da Osmanlı sultanlarının kitap zevkini, tercihini ve bilgi birikimini göstermesi ve bugün kaybolmuş kitaplar içermesi bakımından önemlidir. bkz. İsmail E. Erünsal, "The Catalogue of Bayezid II's Palace Library", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları,** No:2, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s.55-59.

[53] Miklos Maroth, "The Library of Sultan Bayezid II", **Irano-Turkic Cultural Contacts In The 11th-17th Centuries,** haz. Eva M. Jeremias, Piliscsaba, 2003, s.113-114. Miklos Maroth, II. Bayezid döneminde Saray Kütüphanesi'ndeki kitapların sayısını 7200 olarak verse de İsmail Erünsal bunun yanlış bir bilgi olduğunu belirtmektedir. Saray Kütüphanesi, Kanuni Sultan Süleyman devrinde 5600 cilt ve 7200 esere ulaşmıştır. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Fâtih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **a.g.e.,** s.76.

Çağatayca, Tatarca gibi pek çok Doğu Türkçesi eseri göze çarpmaktadır.[54] Bu koleksiyonda birden fazla nüshalar halinde Nevâyî'nin *Dîvân*'ı, Çağatay şairi Lütfî'nin eserleri, *Atabetü'l-hakayık* ve *Dîvânu Lugati't-Türk*'ün de bir nüshası bulunmaktadır.[55] Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, Doğu Türkçesi, Yunanca, Latince, Ermenice, Süryanice, İtalyanca ve İbranice kitaplardan müteşekkil bu koleksiyon[56] halk kütüphanelerinden farklı olarak oldukça sofistikedir. Aynı zamanda Osmanlı bilgi üretim ve muhafaza sisteminin ne kadar geniş coğrafyalardan etkilendiğini göstermektedir. Osmanlı Türkleri, cihan hakimiyeti düşüncesiyle Doğu'nun ve Batı'nın bilgi kaynaklarına aynı oranda sahip çıkmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed'in bilim, sanat ve edebiyat hâmiliğini üstlenip Doğu ve Batı medeniyetlerinin bilgi birikimine ilgi duyarak sahip çıkması, Avrupalıların Türklerin arşivlerinde bazı eski Yunanca ve Latince yazma eserlerinin korunduğuna dair bir fikir edinmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Bizans'tan kalan kütüphaneler konusunda olumlu senaryolar geliştirmişlerdir. Giambattista Toderini, 300 yıl sonra bile Fâtih'in Bizans imparatorlarının ne eski sarayı ne de kütüphanesini yıktığını, aksine Osmanlı yazın kültürünü Türkçeye çevirttiği Batı kitaplarıyla zenginleştirdiğini dile getirmekteydi. Hatta Kanuni Sultan Süleyman da Sezar başta olmak üzere Yunanca ve Latince kitaplarla ilgiliydi, dolayısıyla sarayda böyle bir koleksiyon bulunuyor olmalıydı.[57] Edmund Spencer, XIX. yüzyılda yazdığı eserinde benzer bir fikirdeydi:

> "Bitola (Manastır), Türkler tarafından işgal edildiği zaman gelişmekte olan bir şehirdi, kiliselerinin sayısının çokluğuyla ve Makedonya'nın en geniş manastırını bulundurmasıyla ünlüydü. Bunların hepsi kızgın Türkler tarafından, rahiplerin başını çektiği şehrin sakinlerinin uzun ve inatçı direnişinin intikamı olarak, yok edilmiş ve

[54] İsmail Erünsal'ın yayınladığı katalogun Türk Edebiyatı ile ilgili bölümü Doğu Türkçesi bakımından oldukça zengindir. Ayrıca Erünsal, Miklos Maroth'un çalışmasında sadece tarih başlığı altındaki kitapları incelediğini, dolayısıyla başka başlıklar altında sınıflandırılmış tarih konulu eserleri görmediğini, çalışmasının bu yönüyle eksik kaldığını belirtmektedir. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları 6: 909/1503 Tarihli Defter-i Kütüb", **Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları,** No: 32/I, In Memoriam Şinasi Tekin III, Ed. Cemal Kafadar ve Gönül A. Tekin, Harvard University, 2008, s.216.

[55] 1502 tarihli Saray Kütüphanesi kataloğunda bulunan *Dîvânu Lugâti't-Türk* nüshasının Ali Emirî nüshası mı yoksa farklı bir nüsha mı olduğuna dair soru işaretleri bulunmaktadır. Bkz**.** İsmail E. Erünsal, "Fâtih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **a.g.e.,** s.76-82.

[56] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** İstanbul, Timaş, 2015, s.97.

[57] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.149-150.

> kiliselerle manastır kaleye dönüştürülmüştür. Hristiyan Kilisesinin en eski rahipleri tarafından yazılmış el yazmalarından müteşekkil, manastırın da gururu olan kütüphanenin kaybı derin bir üzüntü yarattı. Bununla beraber, pek çok insanın fikrine göre, edebiyatın büyük hâmisi Fâtih II. Mehmed, bunların İstanbul'a nakledilmesini sağladı ve bunlar bugün hala Türk imparatorluğunun arşivinde muhafaza edilmektedir."[58]

Edmund Spencer'in bu anlatısı Türklerin "yağmaladığı" veya Fâtih'in "kurtardığı" kitapların sadece İstanbul ile ilişkilendirilmediğini göstermektedir. Türklerin fethettiği neredeyse tüm önemli şehirlerdeki kütüphanelerin yine Türkler tarafından muhafaza edildiği düşüncesi Batılılar arasında yaygındır. Buna bağlı olarak, Avrupa'da varlığı bilinen ama uzun süredir kayıp olan değerli yazmaların, fetihten sonra İstanbul'daki saray ve saltanat kütüphanelerinde bulunduğuna dair kuvvetli bir inanç meydana gelmiştir. İnanca göre Bizans imparatorlarının kitap koleksiyonları da Osmanlı sultanlarının hazinesine intikal etmişti ve orada çok kıymetli yazmalar vardı. Fâtih'in muasırı olan Batılıların dile getirdiği teoriler sonraki seyyahlar tarafından da tekrar ediliyordu. Özellikle Paleologosların koleksiyonunun "bulunamayan" kısımlarının Osmanlı Saray Kütüphanesi veya hazinesine aktarıldığı düşünülüyordu.[59]

Saray Kütüphanesiyle ilgili ilk referanslardan biri olan Michel Baudier, 1635'te yazdığı eserinde son imparator Konstantin'in kitaplarıyla birlikte başka pek çok pahalı ve kıymetli kitabın saraydaki koleksiyonda yer aldığını iddia etmektedir:

> "...bu odanın yanında gösterişli kaplamalara sahip, geride bıraktıkları ölümsüz eserleriyle şanlı hale gelen yazarlara ait kıymetli pek çok kitabın bulunduğu iyi bir kütüphane vardır. Burası sarayın en meşhur yeri olan 'Gizli Kütüphane'dir. Köşesinde padişahlar için ayrılmış, bütün dillerde ve çok sayıda kitaplarla dolu olan bir oda daha bulunmaktadır. Bunların arasında bugün görülebilen olağanüstü büyüklükteki Büyük Constantin'e ait altı ciltlik bir antik kütüphane de mevcuttur. Kitapların yaprakları ince parşömendir ve deriden ziyade ipekten yapılmıştır, çoğu kısmı altın harflerle yazılmış, özellikle bir antik gelenek olarak değerli taşlarla düzenlenmiştir. Eser, değerli oluşundan ötürü bozulmaktan ve harap olmaktan korunmuş olsa da geri kalanı "barbar" Türkler tarafından mahvedilmiştir. Ayrıca,

[58] Edmund Spencer, **Travels in European Turkey in 1850 in Two Volumes,** C.II, London, Colburn and Co., 1851, s.62.
[59] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.148.

> Sultan da bu kitapların değerli olduğunu bildiğinden onları saklamakta ve başkasının el sürmesine izin vermememektedir."[60]

Baudier'in anlatımının orijinal olup olmadığı konusunda şüpheler olsa da ifadeleri ve aktardığı bilgiler sonraki seyyahlar tarafından çok defa tekrar edilecektir. Pietro della Valle ise *Titus Livius*'un Arapçaya çevrilmiş tüm ciltlerini Saray Kütüphanesinde gördüğünü belirtmekteydi. Bu bilgi de sonraki seyahatname yazarları tarafından pek çok kez tekrarlanacaktır.[61] İnciciyan'da da Avrupalılarınkine benzer düşünceler mevcuttur:

> "Sarayda iki kütüphane mevcuttur ki bunların biri, dört iç daireden biri olup, Sultan III. Ahmet tarafından h.1131 (1719) senesinde yapılmıştır. Sultan III. Mustafa tarafından yapılmış olan diğer kütüphane, Bostancılar Camii'nin yanındadır. Bu kütüphanede Sultan Mahmud, Sultan III. Osman ve diğer padişahlar tarafından toplanmış 5000'den fazla kitap vardır ve içlerinde Yunanca, Latince ve Süryanice eserler bulunmaktadır. Bizans imparatorları devrinden kalmış az sayıda kitaplar sandıklarda saklıdır ve hiçbir Avrupalı, bütün gayretlerine rağmen onları görememiştir."[62]

Batılı entelektüel camianın gündeminden pek düşmeyen, pek çok esere konu olan ve genellikle belirttiğimiz söylentilerle dedikodulara dayalı bilgiler çok sayıda müsteşrikin Doğu seyahatlerindeki araştırmalarını yönlendirmekteydi. Antoine Galland, Doğu'da kitap arayan Batılılar için rehber niteliğindeki yazısında Saray Kütüphanesinden de bahsetmişti:

> "İstanbul sarayının işgal ettiği saha içinde, İstanbul'un zaptı esnasında Türklerin eline geçmiş yazmalarla dolu olduğu söylenen bir bina gösterilir ve bu yazmaların pek nadir şeyler oldukları bir anane şeklinde kabul edilir. Muhafazasına memur kimseler arasından biri elde edilmedikçe bu hazineye girilmesi imkansızdır."[63]

Saray Kütüphanesi ile ilgilenmek, kütüphaneye girmeye çalışmak veya hiç değilse şahıslar vasıtasıyla saraydan tek tük de olsa kitap elde etmek kitaplarla biraz

---

[60] Michel Baudier, **The History of the Serrail, and of the Court of the Grand Seigneur, Emperour of the Turkes, translated out of French by Edward Grimeston,** London, printed by William Stansby, 1635, s.26-27.

[61] Ali Bey'in Doğu Akdeniz ülkelerine yaptığı seyahatini anlattığı seyahatnamesinde Fas'ın Fez şehrindeki bir kütüphanede orada bulunduğu söylenen *Titus Livius*'ları araştırdığı düşünülürse Batı'da Doğu'da saklı kalan kitap hazineleri içerikli iddiaların Saray dışında başka yerlere de uzandığı düşünülebilir. Ali Bey bahsedilen eserden hiçbir iz görememiştir. Ali Bey (Domingo Badia y Leblich), **Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey Between the Years 1803 and 1807**, C.I, London, Longman, 1816, s.69.

[62] İnciciyan, **XVIII. Asırda İstanbul,** çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1956, s.23.

[63] Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)**, C.II, s.152-153.

bile ilgilenenler için Doğu'da yapılması gereken önemli işlerdendi. Büyük meblağlar ve epeyce çabanın karşılığında herhangi bir yazma kısa süreliğine de olsa Saray Kütüphanesinden kolayca dışarı çıkarılabiliyordu, bu sırada çabuk davranılırsa kitabın bir kopyasını almak mümkündü.[64] Saraydan bir şekilde kitap çıkarmanın yolunu bulanlar ise saraydaki koleksiyonun tahribâtına sebebiyet vermiştir.[65]

Osmanlı Saray Kütüphanesinin bu kadar gizem ve merak unsuru olduğu bir ortamda saraya girebilen, orada yaşayan ya da sarayla ilgili güvenilir kaynaktan bilgi alan Batılılar konuyla ne kadar alakadar olmuşlardır? Bu tarife uyan Ali Ufkî Bey, Ottaviano Bon, Tavernier, Giovan Antonio Menavino, Thomas Dallam gibi kişiler bilgi edinme imkânlarına rağmen Saray Kütüphanesi meselesine değinmemişlerdir. Yalnızca Ali Ufkî Bey, saray görevlilerinden biri olan "kitapçı"nın yaptığı işten bahsetmiştir: "*Kitapçı, odadaki bütün kitapların kaydını tutar."*[66] Osmanlı Sarayı hakkında önemli ve orijinal bilgiler veren mezkur seyahatnamelerin hiçbirinde Saray Kütüphanesinin yer almaması şaşırtıcıdır. Vizyon, merak, ilgi alanı gibi hususlar bilgi toplamada etkili olduğu için belki bu farklılık müsebbip olabilir.

XIX. yüzyıla gelmeden, Batılı seyyah ve entelektüellerin Osmanlı Saray Kütüphanesi hakkında yazıp çizdiklerini dedikodular, varsayımlar, ihtimaller ve hakikatler dahilinde derleyip bir sonuca varan ilk kişi Giambattista Toderini'dir. 1781-1786 yıllarında Venedik elçisi Agustino Garzoni'nin maiyyetinde İstanbul'da

---

[64] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.150. 1772'de Leipzig'de basılmış Eflak voyvodası Gregorios Gkika tarafından yazılan 'Kilise Babalarının kutsal metinler üzerine açıklamaları' isimli kitabın, Gkika'nın atalarının eserin Yunanca yazmasını saraydan almaları sayesinde yazılabildiğini söylenmektedir.

[65] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** s.98-99. Batılı seyyahların Osmanlı Sarayındaki kitap koleksiyonlarına duydukları ilginin Saray Kütüphanesinde birtakım tahrîbatlara sebebiyet verdiği konusu yetkin pek çok kişi tarafından ifade edilmektedir. Bu durumun Türk yetkililer tarafından rahatsızlık verdiği de olmuştur. I.Mahmud, III.Osman, III.Mustafa tarafından oluşturulan Revan Odası Kütüphanesi ve I.Abdülhamid ve III.Selim tarafından oluşturulan Bağdat Köşkü Kütüphanesi hakkında 1790 yılında III.Selim'in silahdarı Seyyid Abdullah Ağa tarafından padişaha yazılan arîzada kütüphanelerin tarihsel durumu ve nizamı belirtilerek bir takım sorunlar anlatılmıştır. Pek çok değerli eser satılmış ya da okunmak üzere alınmasına rağmen hazineden satın alınmış gibi saraydan çıkarılmıştır. Bu işin bir nizama bağlanması arz edilmektedir. III. Selim'in söz konusu eserlerin muhafazasının ve kimlerin okuyabileceğinin tasrih edilmesinin düzenlenmesini kabul etmiştir. Bkz. İsmail Baykal, "Hazine-i Hümâyûn ile Bağdat Köşkü ve Revan Odası Saray Kütüphaneleri Hakkında İki Hatt-ı Hümâyûn", **Tarih Vesikaları,** C.II, No:7, Ankara, 1942, s.188-192.

[66] Albertus Bobovius (Santuri Ali Ufkî Bey), **Topkapı Sarayı'nda Yaşam**, Ed. Stephanos Yerasimios, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2002, s.52.

görev yapan Cizvit başrahibi Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü* eserinde Türklerin bilgi kaynakları, yazma ve matbu kitapları gibi uzmanlık bilgisine dayalı değerlendirmeler yapmıştır. Avrupalı bakış açısını sürdürmekle beraber yorumlarında önyargıdan olabildiğince kaçınarak hakikî bilgiler vermeye gayret ettiği söylenebilir. Osmanlı Saray Kütüphanesi hakkındaki söylentiler konusunda da bu tutumunu sürdürmüş, efsanelerden sıyrılarak olabildiğinde hakikatleri bulmaya çalışmıştır.

Toderini, Saray Kütüphanesi meselesinin Avrupalı entelektüel camiada çıkmaz haline geldiğinin farkındadır. Söylentiye dayalı uydurma bilgilerin ve mübalağalı çıkarımların meseleyi dolambaçlı bir hale getirdiği düşüncesindedir. Batılı âlimler hiçbir araştırma yapmadan masal dolu seyahatnameleri kaynak olarak kullanıp çeşitli fikirler ortaya atmışlardır. 1728 yılında Fransa Kralı XV. Louis'in kütüphanesine eski eser ve yazmalar toplamak için İstanbul'a gönderilen Abbe Sevin'in Saray Kütüphanesindeki Yunanca yazmaların IV. Murad tarafından yakıldığı bilgisine "saflıkla" inandığını, Saray Kütüphanesinden bahseden seyahatnamelerin de birbirini tekrarlayan uydurma bilgilerden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Oysa ki sarayın en iç kısmında yer alan kütüphaneye girebilmek bir Frenk için imkansızdır. Kendi de tüm yolları denemiş, Venedik balyosunun bağlantılarına rağmen başarılı olamamıştır. Toderini, konuyla ilgili güvenilir kaynaklardan bilgi edinmeye çalışmıştır. Bu yüzden yerli kaynakları kullanmıştır. İstanbul'da basılan Râşid Tarihi, Kâtip Çelebi ve İbrahim Müteferrika'nın yayınlarını okumuştur. İstanbul'daki ilk zamanlarında kendini âlim zanneden kişilerden gizemli Saray Kütüphanesi duyduğu herşeyi yazacak olsaydı çalışmasının uydurma ve çelişkilerle dolu bir romana döneceği için Türk yazarların verdiği bilgileri kullanmayı tercih etmiştir. Kendi girememiş olsa da Saray Kütüphanesiyle bağlantısı olan Türklere ulaşmaya çalışmıştır. Sarayda dokuz yıl içoğlanı olarak hizmet veren, pek çok kez saraydaki kitaplığı gören, Yunanca ve Latince bilen İsmail Bey'in anlattıklarını da güvenilir bilgi olarak değerlendirmektedir. İsmail Bey, Saray Kütüphanesinde kitapların kapalı dolaplarda tutulduğunu, Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaların yanında parşömene yazılmış çok eski bir Süryanice Kitab-ı Mukaddes, Kûfi harflerle yazılmış bir Tevrat, Zebur ve İncil bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca

Yunanca, Latince ve başka dillerde sayısız kitabın da hazinede saklandığını eklemiştir. Venedikli dragoman Francesco Franchini aracılığıyla ulaştığı devlet erkanından eski bir Saray Kütüphanesi görevlisi ise Toderini'ye Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların bulunduğu kütüphanenin kataloğunun Ayasofya Kütüphanesinden pek de farklı olmadığını söylemiştir. Temel fark, saraydaki yazmaların daha güzel, daha iyi ciltlenmiş ve daha fazla sayıda olmasıdır. Bu kişi de Yunanca, Latince ve Süryanice kitapların sandıklarda kapalı tutulduğunu, Kudüs'ten de birkaç eser getirildiğini ifade etmiştir. Kütüphaneye giren bir Gürcü'den de Enderûn Kütüphanesinin binası ve içerisi hakkında bilgi edinmiştir.[67]

Osmanlı Saray Kütüphanesi hakkında Avrupalı yazarlardan okuduklarını tekrar etmek yerine farklı ve doğru bilgiye ulaşmak gayesiyle okuyup araştıran Toderini'nin Avrupa gazetelerinde çıkan haberlere ilişkin eleştirisi de dikkat çekicidir. Avrupa gazeteleri, M. de Villoioson'un Osmanlı Saray Kütüphanesine girdiğini ve bulunması ümit edilen metinlerden ne *Titus Livius*'u ne de Saluste ve diğerlerini bulabildiğini yazmıştır. Toderini ise Avrupa gazetelerinin doğruyu yazma kaygısı taşımadıklarını ileri sürerek Frenklerin Saray Kütüphanesinden içeri adım bile atamadıklarını, bu yüzden haberlerin de doğru olamayacağını belirtmiştir. Nitekim, Villoison ile Pera'da görüşen Toderini, onun sarayda hiçbir araştırma yapmadığını bizzat kendisinden duymuştur. Villoison'un Yunan yazmalarını aramak gayesiyle Aynoroz (Athos) kütüphanesine gittiğini, Osmanlı tebaasından olan Rumların evlerindeki Yunanca eserler içeren kitaplıkları incelediğini, aylarca adaları dolaşarak nihayetinde Marsilya'ya yelken açıp Paris'e döndüğünü belirtmiştir.[68] Burada dikkat çekici olan, Saray Kütüphanesiyle ilgili haberlerin yalnızca Avrupalı entellektüellerle değil Avrupa kamuoyu ile de paylaşılmasıdır. Osmanlı saltanatının himayesi altındaki kitaplarla ilgili duyum ve haberler daha geniş kitlelere yayılmaya başlamıştır.

Özetlemek gerekirse, Giambattista Toderini'nin vardığı sonuç şöyleydi: Batılı seyyahların ve entellektüellerin verdiği ihtimallerdense antikçağ yazmalarının *"zamanın yıpratıcı etkisine dayanamadan yitip gitmeleri"* ihtimali daha yüksekti.

[67] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.145-152.
[68] **A.e.,** s.347.

Saray Kütüphanesine bizzat erişebilen hiçbir Batılı yoktu, ancak sarayda muhafaza edilen Yunanca ve Latince yazmaların varlığını doğrulayan güvenilir bilgiler mevcuttu. Buna bağlı olarak seyyahlar geçmişten beri beklenti içerisine girmişti. Onların umutları *"bazı yazarların kaleminde doğruluğu tartışılmaz gerçeklere"* dönüşmüştü. Bununla beraber Türklerin sarayına bir türlü girilemediği için varsayımlar ve iddialar da yıllarca kanıtlanamamıştı. Kanıtlanamayan iddialar yıllar geçtikçe çoğalmıştı. Osmanlı Saray Kütüphanesinin Avrupalı entellektüel çevrede bir efsane ve gizem unsuru haline gelmesinin sebebi buydu. Saray Kütüphanesi meselesini sağlam ve güvenilir temellere dayandırarak en doğru biçimde irdeleyen ilk kişi Giambattista Toderini olmuştur. Eserinin, ardından gelen Batılı seyyahlar ve yazarlar arasında etki uyandırmasının asıl sebebi ise bu değildir. Toderini, seyahatinden üç yıl sonra Avrupa'ya döndüğünde Saray Kütüphanesinin katalogunu elde etmiştir. Bir içoğlanı tarafından yazılan katalogda gramer ve lugatlar yoktur, din ve bilim kitapları dışında tarih, ahlak felsefesi (âdâb), siyaset, âdâb-ı muâşeret kitapları ve pek çok nadir kitap yer almaktadır. Toderini'ye göre böyle bir kütüphane halk kütüphanesine benzemez, hükümdara hitap etmektedir.[69] Bu katalog Batılılar arasında oldukça ilgi görmüştür. Toderini'den sonra XIX. yüzyılda Saray Kütüphanesi konusunu işleyen hemen bütün seyahatnamelerde katalogdan söz edilmektedir.

III. Ahmed'in ve III. Mustafa'nın saraydaki kitapları daha iyi muhafaza etmek için kütüphane kurduğu haberleri XIX. yüzyıl öncesinde Batı'da Saray Kütüphanesine dair zaman zaman duyulan bazı haberler ve güncel gelişmeler konuya olan alakanın ve bilimsel merakın sürekli tetiklenmesine yol açmıştır. Önceden saraydaki hazinede ve muhtelif odalarda karmakarışık halde duran saltanat kitaplarının tamir edilerek düzgün biçimde bir araya getirilip kütüphanecilik sistemine uygun bir biçimde muhafaza edilmeye başlanması Avrupalı âlimleri yeniden heyecanlandırmış, aradıkları kayıp edebî hazinelerin kataloğu çıkarılmış ve düzenlenmiş bir halde Türklerin sarayında bulunduğuna dair umutları tekrar artmıştır. Saltanatın muhafaza ettiği kitapların akıbetine dair her türlü kaynaktan gelen haber, doğruluk payı olsun olmasın, meseleyi gündemde tutmaktadır. Konu

[69] **A.e.,** s.151-153.

gündemde kaldıkça da yazılanlar çoğalmaktadır. Bir çeşit döngü haline gelmiştir. Toderini'nin kataloğu da böyle bir etki yaratmıştır. Meselenin karanlıkta kalan taraflarına ışık tutmasına rağmen Toderini'nin eseri Türklerin Saray Kütüphanesiyle ilgili tartışmayı sonlandırmamış, aksine alevlendirmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyılda Türkiye'ye gelen Batılı seyyah ve müsteşrikler Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesini yeni sorular ve cevaplar ışığında konu edinmeye devam etmiştir. Bu tartışma tezimizin ikinci bölümünde sürdürülecektir.

1.1.2. Batılı Gözüyle Osmanlı Kitap Kültüründe Matbu Kitapların Yeri

Batı'nın Doğu'yla kitaplar üzerinden kurduğu ilişki, Türkleri daha yakından tanımaya yöneliktir. Batılıların, Türklerin yazılı kaynakları ile bilgiyi koruma, üretme ve nesillere aktarma sistemlerine duydukları ilgi onların kitap kültürüyle ilgilenmelerine sebep olmuştur. Kitaplar üzerinden kurulan Doğu-Batı ilişkisi el yazmaları ve matbu kitaplar şeklinde iki ayrı kültür olarak karşımıza çıkmıştır. Batılı seyyah ve müsteşrikler, Osmanlı klasik çağlarında yazma nüshalarla ilgilendikleri kadar Doğu'da matbu kitabın varlığı ile de ilgilenmişlerdir.

Avrupa'daki entelektüel kesim, erken devirlerden itibaren Türkleri ve İslâm'ı daha iyi tanımak için başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere onların kitaplarını tercüme etmeye başlamıştı. Bu kitapların çoğaltılarak Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yayılması, Türkler hakkında bulabildikleri tüm bilgileri toplamak isteyen kralların, devletlerin, din adamlarının ve aristokratların arşivlerine dağıtılması için de matbaalar kullanılmaktaydı. Avrupa'da Arap harfli matbaacılık da Batı ile Doğu arasındaki kültürel iletişimin güçlenmesinin bir işareti ve sonucu olarak yaygınlaşmıştı. Arap harfli matbu kitapların üretiminin siyasî, sosyal ve kültürel birtakım sebepleri vardı. Hedeflerden biri Protestanlığın doğuşuna bağlı olarak Katolik Kilisesinin öğretilerini Doğu Hristiyanları arasında sağlamlaştırmak ve Doğu dünyasında Hristiyan olmayanları da Hristiyan yapmaktı. Bir diğeri ise daha pragmatikti. Levant'ta ticaret yapan tüccarların dil sıkıntılarını aşmak için kullanacakları sözlük, gramer ve dil

bilgisi kitapları temin edebilmek için Arap harfli matbaacılığa ihtiyaç duyulmuştu.[70] Venedik gibi bazı Avrupa ülkeleri içinde bulundukları koşullardan ve Türklerle yakın siyasî ilişkilerinden ötürü Arap harfli matbaalara daha çok ihtiyaç duyuyordu.[71] Bunun bir getirisi de Osmanlı bilgi kaynaklarına ulaşabilmek, müsteşriklerin daha etraflı bilgi toplamasını sağlamaktı. Neticede hepsi matbaanın Doğu-Batı ilişkisi kurmak için uygun bir araç olduğunu göstermektedir.

Batı'nın Arap harfli matbaa sayesinde Doğu'yla ilgili bilgilere hızlıca ulaşıyor ve bu bilgileri çoğaltarak kullanıma hazır hale getiriyor olduğu bir atmosferde Türklerin hala eski usullere bağlı kalması Doğu'ya gelen seyyahları şaşırtmıştır. Doğu'nun bilgisine ve bilgi kaynaklarına erişmek için Osmanlı kitaplarına ve kütüphaneleriyle alakadar olan Batılı seyyahlar Osmanlı'da durağan bir bilgi erişimi olduğunu gözlemlemişlerdir. Çünkü aynı dönemde Batı'da matbaa sayesinde ihtiyaç duyulan bilginin üretimi ve erişimi hızlıca sağlanırken Doğu'da aynı manzara yoktur.[72]

Saltanat matbaasının açılmasından çok önce, Batılılar matbu kitaplarını Doğu'ya getirerek aslında bir bakıma Doğu ve Batı kitap kültürünün farkını ortaya koymuşlardı. Avrupa'da basılan kitapları Doğu'da satarak kazanç elde etmek isteyen ya da birtakım giderlerini karşılamak isteyen Batılılar umduklarını bulamamışlardı. John Greaves, eski Yunanca matematik ve astronomi metinlerinin Arapça çevirilerini satın almak ve birkaç şey daha halletmek için yanında getirdiği Avrupa'da basılmış matbu kitapları satmak zorunda kalmış ancak aldığı para yeterli gelmemişti.[73] Doğu'daki matbu kitaplara karşı duyulan talepsizliği aslında Batılıların tecrübe ederek görmüşlerdi.

---

[70] Avrupa'da Türklere ait, okudukları ve yazdıkları veya Türkler, dilleri, kimlikleri, örf ve adetleri hakkında yazılan kitapların ticaretine ve üretimine duyulan merakın ve faaliyetlerin genişliğini anlatarak Avrupa'daki çeşitli Arap harfli basım yapan matbaalara ve kurucularına değinen bir çalışma için bkz. Yahya Erdem, "Avrupa'da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)", **Kebikeç**, No:2, Ankara 1995, s.173-218.

[71] Batı'da Arap harfli matbaa ve matbu kitapların gelişmesine Venedik Cumhuriyeti ve İtalya penceresinden bakan bir çalışma için bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Batı Ülkelerinde Yapılan Arap Harfli Basımın Kaynağı ve Etkisi", **Kebikeç,** No:2, Ankara 1995, s.219-223.

[72] Engin Cihad Tekin, "Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)", **a.g.e.,** s.185-186.

[73] Sonja Brentjes, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar"**, a.g.e.,** s.458.

Batılı seyyah ve müsteşrikler, kendi bilgi üretim sistem ve tekniklerinin en iyi, en hızlı ve en pratik olarak görmektedir. Matbaanın gerçekten de böyle olduğuna kuşku yoktur. Ancak Batı'yı hızlı bilgi üretmeye sevk eden toplumsal koşullar Doğu'da hasıl olmamıştır. Başta çoğunlukla Protestanlık propagandası ve anti-propagandası için kullanılan matbaalar daha sonra Batı'nın her türlü bilgiyi üretme ve yayma sisteminde başrol edinmiştir. Doğu'da bilim ve bilgiler devletler tarafından toparlanır çünkü bu ihtiyacı devlet duymaktadır. Batı'da ise bilim sürecine bireyler de dahildir. Doğu ile ilgili bilgi edinme süreci de bu şekilde işlemektedir. Doğu hakkında bilgi toplama, kitabiyat oluşturma gibi ihtiyaçları devletlerin yanında bireyler de duymaktadır. Bu yüzden bilgi üretiminin hızlanmasını sağlayacak bilimsel ve teknik gelişmeler Batı toplumu tarafından benimsenmiş ve ilgi görmüştür. Özellikle okuyan aydın kesim ve aristokratlar matbaada Türklerle ilgili basılan yayınları takip etmektedir. Doğu ve Batı'daki bilgi örgütlenmesi ile ilgili görüşlerde de bunu görmek mümkündür. Bilim sosyolojisi çalışmalarına göre Batı'da sorunları çözen bilimler bireylerin insiyatifindeyken Doğu ise sorunlarını toplumsal olarak devlet eliyle çözdüğü için bilgi üretiminde de farklı bir durum söz konusu olmamıştır. Bilgiyi devlet üretmiş, saklamış ve kullanmıştır. Bilimsel çözüm yaklaşımları devletin elindedir.[74] Osmanlı Devleti'nin de bu dönemde bilgi toplamak, muhafaza etmek ve çoğaltmakla bir sıkıntısı yoktur.

Batı-merkezli bir dünya görüşüyle Doğu'ya bakan Batılıların vardığı ortak sonuç ise Osmanlı toplumu bilgi talep etmediği için kitaba, özellikle matbu kitaplara, ilgisiz kaldığı yönündeydi. Dini ve siyasi sebeplerin yanındaki sosyokültürel sebep buydu. Matbu kitaplar ucuz olmasına rağmen alınmaz, el yazmaları pahalı da olsa satın alınırdı.[75] Doğulu bir âlim ya da okur, geleneksel yollarla kitap teminini tercih etmekte, el yazmalarını okumayı daha şık bulmaktaydı. El yazması geleneği kitap kültürüne dönüşmüştü. Batılılara göre el yazması geleneğinin devam etmesi ve matbaanın kullanılmaması din ve maliye sebeplerinden kaynaklanan toplumsal bir

[74] Ertan Eğribel, **Bilim Sosyolojisi ve Yöntem Tartışmaları: Günümüz Bilim Eleştirileri ve Modern Batı Biliminin Değerleri,** İstanbul, Doğu Kitabevi, 2017, s.62-74, Baykan Sezer, "Bilim Sosyolojisi Ders Notları", **Bilim Sosyolojisi: Bilim Tarihi ve Yöntem**, **Sosyoloji Yıllığı 16,** Ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2007, s.127-200.

[75] Engin Cihad Tekin, "Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)", **a.g.e.,** s.179-180.

tepkiydi. Kur'an'ın, Kur'an harflerinin basılmasının kabul edilemeyeceği, devletin matbaayı yasakladığı, matbaa gelirse güzel yazı sanatının kaybolacağı ve bu sanatı icra edenlerin işsiz kalacağı gibi çeşitli yorumlar Batılılar tarafından dile getirilmiştir.[76]

Aslında Osmanlı matbaanın faydalarından haberdardır. İbrahim Peçevî yazdığı tevârihte matbaayı tanıtmış, ilmin yayılması için faydalı olacağını söylemiştir. III. Murad'ın 1590'larda İtalya'da basılmış Arap harfli dini olmayan kitapların satışına izin veren bir fermanı da vardır. Yani matbu kitaplara herhangi bir yasak söz konusu değildir. Bilgi üretim sisteminde matbaanın tercih edilmemesinin sebebi Osmanlı toplumunun çoğunlukla okuma yazma bilmemesi ve din haricindeki konulara da ilgi duymamasıdır. Kitap istinsah ederek geçimini sağlayan ilmiye sınıfının ayaklanması ya da itirazı matbaanın geç gelişine sebep ve işlemesine engel olduğu gibi iddialar gerçeklikten uzaktır.[77] Bu tür iddialara Batılı seyahatnamelerde rastlanmaktadır. Bununla beraber, Türklerin dini gerekçelerle matbaaya karşı çıktıklarını söyleyenlerin sayısı, hattatların ve müstensihlerin işlerini kaybedeceği gerekçesiyle karşı çıktıklarını söyleyenlere kıyasla daha azdır.[78] Hattatların ve ulemanın isyanı, matbu kitaba karşı toplumsal tepki, devlet yasağı gibi aşırıya varan yorumlar sonradan yine Batılılar tarafından düzeltilme ihtiyacı hissedilmiştir.

Luigi Ferdinando Marsigli, matbaa ve matbu kitapların yasaklanmadığını, Türklerin kendi kitaplarını mübeyyiz ve müstensihler işinden olmasın diye basmak istemediğini anlatmaktadır. Marsigli'ye göre İstanbul'da 90.000 el yazması çoğaltan müstensih vardır.[79] Lüdeke ise Türklerin matbaayı ancak saltanat teşvikiyle kurabildiğini, otuz kitap bastıktan sonra matbaanın battığını ifade etmiştir. Saltanatın İstanbul'da sayısı 20.000'i bulan geçimini el yazısıyla kitap çoğaltmakla sağlayan müstensihlerin matbaa kurulursa işsiz kalacağından endişe ettiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra, matbaada basılan kitapların Türklerin dininde makbul olmadığını ve

[76] Yasin Meral, "Müteferrika Öncesi Avrupalı Seyyahların Hatıratında Osmanlı'da Yahudi Matbaaları ve Arapça Kitap Basım Yasağı", **KutadguBilig Felsefe-Bilim Araştırmaları**, No:28, Ekim 2015, s.237-254.
[77] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),** s.182-183.
[78] Yasin Meral, "Müteferrika Öncesi Avrupalı Seyyahların Hatıratında Osmanlı'da Yahudi Matbaaları ve Arapça Kitap Basım Yasağı", **a.g.e.,** s.252-253.
[79] Graf Marsigli, **Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,** s.49.

zaten Şeriatın da ülkeye giren İslam peygamberinin öğretisi dışındaki kitaplara karşı çıkılması gerektiğini dile getirmiştir.[80]

Marsigli ile benzer şekilde yanlış kanaatleri düzeltecek açıklamalar yapan Giambattista Toderini'ye göre birçok Avrupalı yazar Türklerin matbaası ve matbu eserleriyle ilgilenmiştir ancak verdikleri bilgiler yanılgılarla doludur. Batı'daki önyargılar ve yanlış bilgiler sadece matbaanın geç gelişine yönelik değildir. Baron de Tott, İbrahim Müteferrika Matbaası'nın muhalefet yüzünden kapandığını söylemiştir.[81] Toderini'ye göre ilk matbaanın kapanmasına ilişkin böyle iddiaların çoğu uydurmadır. Müteferrika Matbaası'nın Avrupa'da yaygın olarak sanılanın aksine hattatların isyanından dolayı değil İbrahim Müteferrika'nın vefatından dolayı kapandığını, söz konusu isyanın daha önce başladığını ve matbaalarla ilgisi olmadığını belirtmiştir. Toderini'ye göre zaten Türkler el yazmalarını daha çok tercih etmektedir. XVIII. yüzyılın sonunda Osmanlı kitap kültürünün yazma eser ağırlıklı olduğuna şahitlik etmesi bakımından Toderini'nin gözlemleri önemlidir. Arap harfli Türkçe matbu kitap üretimine başlanmış olunsa bile toplumdaki okuyan kesim el yazmalarını tercih ederek geleneksel kitap kültürüne bağlı kalmaktadır:

> "...Bu meslekten geçinen çok sayıda insan olduğu doğrudur; ama çoğu mushaf, tefsir, dua, hutbe, tasavvuf ve din kitapları yazmakla uğraşır; çok yaygın biçimde kullanılan bu eserlerin matbaada basılması da zaten yasaklanmıştır. Üstelik Türklerin her gün akıllarına, işlerine, zevklerine, ihtiyaçlarına veya kaprislerine göre kopya ettirdikleri onca yazmayı da buna eklerseniz, böylesine geniş bir başkentte bir tek matbaanın hattatlara büyük bir zarar veremeyeceği kendiliğinden ortaya çıkar. Zaten Türkler de kalemle yazılmış kitapları çok severler, çünkü her türlü matbu eseri çok geride bırakan bir güzellik ve zerafete sahip Arapça ve Türkçe yazmalar edinmek mümkündür. Fiyatları beş ile beş yüz kuruş arasında değişen elle yazılmış mushaflar bulunur; hat üstadlarının yazılarına katmayı bildikleri o zerafet ve incelik sayesinde 1000, hatta 2000 kuruş eden, daha nadir ve daha değerli nüshalardan hiç söz etmiyoruz."[82]

İbrahim Müteferrika'dan sonra matbaacılığı devralan Kadı İbrahim matbaasının da imparatorluğun savaş durumuna geçmesi yüzünden dağıldığını ifade etmektedir. Yanlış bilgileri düzeltmesine rağmen Toderini'den sonra da hatalar

---

[80] Christoph Wilhelm Lüdeke, **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768**, Çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s.167-168.
[81] Baron de Tott, **Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar,** Çev. Mehmet Reşat Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tercüman Gazetesi, t.y., s.76.
[82] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.328.

sürdürülmektedir. Antoine Laurent Castellan ise XVIII. yüzyıl sonunda el yazması ticaretiyle geçinen müstensihlerin matbaaya engel olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Castellan'a göre III. Ahmed, "halkın büyük çoğunluğunun itirazına rağmen" matbaayı açmıştır. 1727'de on beş tane büyük Türkçe ve Arapça kitap baskılarının başkentte yapıldığını belirtmiştir. *Karadeniz ve Hazar Denizi'nin Haritaları* da bunların arasındadır. 1784'te Sultan I. Abdülhamid'in matbaanın tekrar açılmasını teşvik etmiştir, sultanın talimatına göre dini ve kutsal kitaplar basılmayacaktır, kurumun temel kurallarından biri budur. Castellan, 1798 yılında mühendishane matbaasında ve Abdurrahman Efendi'nin idaresi altında Fransızca olarak basılmış Mahmud Raif Efendi'nin *Tableau des nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman* kitabını da görmüştür. Kitap güzelce süslenmiş, bakır levhayla çerçevelenmiştir ve oldukça nadir bir eserdir.[83] İlk kez 1726 yılında kurulduğunu ifade ettiği Türk matbaasının kapanışına dair Giambattista Toderini'nin yorumuna sadık kalmaktadır, matbaa müstensih ve hattatların karşı çıkması yüzünden değil, araya giren savaşlar nedeniyle kapanmıştır. III. Selim'in kurduğu matbaanın da Nizam-ı Cedid beraberinde yeniçeriler tarafından yok edildiğini, 1784'te Abdülhamid tarafından yeniden açıldığını belirtmektedir.[84]

James Dallaway, Müteferrika Matbaası'ndan ve bastığı eserlerden, Kadı İbrahim Matbaası'ndan, Sultan I. Abdülhamid'in tekrar açtırmak istediği matbaadan söz etmiştir. Daha doğru bilgiler aktardığı görülen Dallaway, müstensih ve hattatların yazdığı arzuhaller yüzünden matbaanın kapandığı bilgisinin yanlış olduğunu vurgulamıştır. Türk matbaasında basılan matbu kitapların pek çok popüler el yazmalarının kopyası olduğunu söylemiştir, ancak Dallaway'e göre bu kitaplar *"daha fazla çoğaltılmasına gerek duyulacak kadar çok okunmamaktadır."*[85] James Dallaway'in Osmanlı kitap kültüründe el yazmalarının tercih edildiğine dair tespiti önemlidir.

---

[83] (Antoine Laurent Castellan), **The World in Miniature edited by Frederick Shoberl, A Description of the Manners, Customs, Dresses, and Other Peculiarites Characteristic of the Inhabitants of the Turkish Empire translated from the French of A.L.Castellan**, C.5, London, Ackermann, t.y., s.151-153.

[84] **A.e.,** C.6, s.193-194.

[85] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and the Troad,** London, T. Bensley, 1797, s.394-397.

Türk matbaasıyla ilgili XIX. yüzyıla kadar Batılılar tarafından yapılmış en iyi derleme ve gözlemler Giambattista Toderini'ye aittir. Mezkûr eserinin üçüncü kısmı sadece Türk matbaalarına ayrılmıştır. Toderini, Osmanlıların bilim ve eğitimin ilerlemesi için devlet eliyle matbaa kuran tek Müslüman millet olmalarının gurur duyulacak bir şey olduğu düşüncesindedir. Safevi Devleti ile kıyaslamıştır. 28 Mehmed Çelebi ve İbrahim Müteferrika'yı övgü dolu sözlerle anlatmış ve Avrupa'dan edindikleri bilgilerle tefekkür dünyalarını geliştirdiklerini ifade etmiştir. Beraber çalışarak halk açısından en yararlı ve lüzumlu gördükleri kitapları seçip bastıklarını, İbrahim Müteferrika'nın matbaanın her şeyi olduğunu söylemiştir. İlk Türk matbaasının kuruluşunu *Râşid Târihi*'nden ve İbrahim Müteferrika'nın *Târih-i Seyyâh* isimli çeviri esere yazığı girişten ve padişah fermanlarından yararlanarak yazmıştır. Giambattista Toderini, imparatorluk matbaasında basılan kitapların hepsini çok kez gözden geçirip uzun uzun incelediğini söylemiştir. İnceleme sırasında Doğu dilleri konusunda eğitim almış âlimlerin açıklamalarından faydalanmış, eserinde bahsedebilmek için kendisine gerekli olan bazı kitapları kısmen de olsa çevirtmiştir. Avrupa'da çevrilip basılanlarla Türkçeye çevrilmiş Avrupa kitaplarının özgün baskılarının da zaten elinde olduğunu belirtmiştir. Toplam on altı eserin ismini, yazarını ve içeriğini Avrupalılara Türklerin matbu kitaplarını ve bilgi birikimlerini tanıtmak üzere ele almıştır.

Toderini'nin İstanbul'da olduğu sırada I. Abdülhamid'in saltanat matbaasının yeniden açılışına ilişkin fermanı ilan edilmiştir. Toderini'nin gözünden matbaanın yokluğunun Osmanlı toplumunda ve bilgi üretiminde yol açtığı boşluk kitap kültüründe matbu kitapların yerini de anlatmaktadır:

> "Edebiyat ve siyaset ehli matbaanın faaliyetine son verilmesinin 20 yıldır ilme ve devlete verdiği zararı hissetmişlerdi. Kitapların hemen hepsini elle yazdırma ve kopya ettirme zorunluluğu çok ağır ve katlanılması güç masraflara yol açıyordu. Zaten matbu Türkçe kitaplar da az bulunan değerli kitaplar haline gelmeye başlamıştı; bazıları kaybolmuş ve yıpranmıştı; bazıları ise yabancı ülkelere gitmişti; herkesin eğitim görmesindeki güçlükler ve çoğu kişinin bu kitapları elde etme olanaklarının bulunmaması nedeniyle ilimlerdeki ilerleme sekteye uğramıştı. Üstelik millet de yazma işinde istihdam edilen birçok kişinin gücünden ve emeğinden

yoksun kalıyordu; halbuki matbaa varken çok az sayıda insan kitapları çoğaltmak için yeterli olabiliyordu."[86]

Aynı satırlarda yeni matbaada dini eserlerin basılmamaya devam edeceğini ve onun yerine dil, tarih, edep, sivil kurumlar, tıp, şiir ve benzeri konulardaki Türkçe, Farsça ve Arapça kitaplar çoğaltılacağını haber veren Toderini, Venedikli tercüman M.J.B. Calavro Imberti'ye yaptırdığı fermanın tercümesini de yayınlamıştır. Toderini'ye göre söz konusu yasak kararı bilge bir yönetimin halkını korumak için aldığı tedbirden ibarettir ve Avrupalı siyasetçilere örnek olmalıdır.

Giambattista Toderini'nin İstanbul'da kaldığı zaman diliminde I. Abdülhamid'in teşvikiyle açılan saltanat matbaasını görmüş olması önemli bir tanıklıktır. Bu tanıklık, matbaanın vaziyeti ile ilgili önemli detaylar ortaya koyduğu gibi, Avrupalı bir Cizvit papazının gözünden yapılan değerlendirmeler oluşu da ayrı bir anlam içermektedir. 4 Mayıs 1784'te matbaayı ziyaret etmiş ve işler halde bulmuştur. Matbaanın idaresini ve işleyişini beğenmiştir. Özellikle coğrafya, gökbilim ve Amerika tarihi konularında kullanılan ve Büyük Karadeniz haritasının basılacağı levhalarla ilgilenmiştir. Ziyaret ettiği yeni matbaada basılmış kitapların isimleri, içerikleri, fiyatları ve matbaanın işleyişi ile ilgili çok çeşitli bilgiler aktarmaktadır. *Târih-i Sâmi ve Şâkir ve Subhi*, *Târih-i İzzi* ve İbnü'l Hâcib'in Arapça gramer kitaplarını 25 kuruşa satın almıştır. Saltanat matbaasını ikinci kez ziyaret ettiğinde (8 Kasım 1784) onlara hurufat alaşımıyla ve dökülmesiyle ilgili bir takım teknik tavsiyelerde bulunmuştur. İstanbul'da bulunduğu süre boyunca matbaayla ilgili gelişmeleri yakından takip etmiştir. Hatta matbaanın çalışmaya bir dönem (Mart 1785) Halil Hamid Paşanın azledilmesi sebebiyle ara verdiğini anlatmaktadır. Ocak 1786'da matbaa yeniden çalışmaya başlayınca Toderini de soluğu orada almıştır. Daha önce verdiği tavsiyelerin uygulandığını gözlemlemiştir. Matbaadakilerin çalışma hevesini takdir etmiştir. Bununla beraber Müteferrika basımlarını daha zarif bulmaktadır. Toderini'nin tanıklığı bir Batılı seyyah ve müsteşrikin Türk matbaasının çalışmalarında etkin bir rolde bulunabileceğini de göstermektedir.

Avrupa'da Osmanlı yazın kültürü denildiğinde artık sadece kütüphaneler ve el yazmaları düşünülmemektedir. Türklerin matbaada hangi kitapları bastıkları ve

[86] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.330-331.

basacakları Batılı aydınların ve müsteşriklerin gündemini meşgul etmektedir. İstanbul'da hangi kitapların basılacağına ilişkin tahminler ve söylentiler yayılmaktadır. Söylentiler, Batı'nın Türklerin matbaa aracılığıyla ürettikleri bilgiler ve kitaplarla ilgisini göstermektedir. Toderini, ülkesine döndükten sonra da Cosmo Comidas ve Ignace Stürmer aracılığıyla matbaadan haber almaya devam ederek Türklerin bilgi ve kitap üretiminin takibinde olmuştur. Fransız ansiklopedisinin Türkçeye çevrileceği söylentisi yanlıştır, ancak Hristiyan hükümranlıkları tanıtan *Géographie Universelle*'in bir özetinin basılacağı söylentisini doğrulamıştır. Birkaç sayfası basılan Türk ve Frenk âlimlerin birlikte hazırlayacağı Doğu ve Batı dillerinde sözlükten bahsetmiştir. İbrahim Müteferrika'nın çevirdiği Avrupa coğrafya eserinin Cihannüma zeyli olarak basılacağını öğrenmiştir.[87] Avrupalıların Türklerde bilim, kitap, bilgi üretimine olan merakını gidermek için bu bilgileri eserinde paylaştığı anlaşılmaktadır.

Batılıların Osmanlı'da bilginin muhafaza edildiği, üretildiği ve ticaretinin yapıldığı kitaplar, kütüphaneler, sahaflar gibi gözlemlerine XVIII. yüzyılda matbaalar da dahil olmuştur. Batılı seyyahların ve müsteşriklerin Doğu'da kitap toplamayla ilgili faaliyetleri genişlemiştir. Hem Osmanlı kitap kültürünü hem de bilgi üretim sistemlerini tanımak peşindelerdir. Türklerin muhafaza ettikleri, ürettikleri ve yaydıkları bilgi kaynaklarına erişmek Batı toplumu için mühimdir ve süreklilik arz eden bir faaliyettir.

Sonja Brentjes, Doğu/İslâm kitaplarıyla ilgilenen Batılıların Doğu ile kurduğu ilişki biçimini "bilimsel ilişki" olarak tanımlamaktadır. Sadece çeşitli konularda el yazmaları ve kitaplar almakla kalmamışlar, fen ve doğa bilimlerine ait araç gereçleri de Doğu'dan toplamışlardır. Yaygın kanıya göre, Hristiyan Avrupa'nın İslâm Dünyasıyla kurduğu bilimsel ilişki Haçlı Seferleri, Arapların Yunan ve Latin eserleri tercümelerinden ve muhafaza ettikleri Batı medeniyetinin koleksiyonlarından ibarettir. Aynı görüş, XVII. yüzyıldaki bilimsel devrimlerle ortaya çıkan yeni kuramlar ve bilim anlayışları sayesinde Doğu'dan gelecek bilgilere ihtiyaç duyulmadığını iddia etmektedir; Doğu ve Batı arasındaki bilimsel ilişki artık

[87] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.339-340.

kopmuş, Doğu'nun Batı'ya bilimsel olarak katacağı bir şey kalmamıştır. Ancak gerçekten Batı, Doğu'ya yüz çevirmiş midir? Eskiden bilimsel meraklarla bilgi toplama ihtiyacı doğrultusunda yapılan Doğu seyahatleri oryantalizmin popülerleşmesiyle Doğu'yu keşfetme seyahatlerine mi dönmüştür? Brentjes'e göre Batılıların Osmanlı, Safevi, Moğol imparatorluklarına seyahati bunun tam aksini göstermektedir. Hristiyan Avrupalı seyyahlar, araştırmacılar ve bilim adamları, Doğu'daki âlimler, tüccarlar, koleksiyoncular, papazlar, devlet görevlileri gibi çeşitli sınıflardan insanlarla ilişki kurarak el yazmaları, haritalar, bilim araç gereçleri gibi nesneler toplamaları Batı ile Doğu arasındaki bilim alışverişinin devam ettiğini göstermektedir.[88]

Kitaplarla ilgili faaliyetlerini incelediğimiz Batılı seyyah ve müsteşrikler de Sonja Brentjes'in iddiasını desteklemektedir. Batılılar, Osmanlı ilmi ve bilgi kaynaklarıyla alakalı ciddi araştırmalar yapmışlardır. Çeşitli dillerden ve türlerden elde edebildikleri ne kadar kitap ve kaynak varsa Batı'ya götürmüşlerdir. Elsine-i selasedeki geleneksel el yazmalarını, imparatorluğun gayrimüslim tebaasına ait kitapları kütüphanelerden, sahaflardan, şahıslar vasıtasıyla temin etmişlerdir. Türk matbaasının açılışı daha fazla kaynağa ulaşmalarını sağlayacağından gayelerini teşvik etmiştir. Matbaada basılan pek çok Türkçe kitapla oldukça ilgi görmüştür. Batı'nın Doğu'yla olan bilim ilişkisi hiçbir zaman kaybolmamıştır. XIX. yüzyılda da aksi söz konusu değildir.

Batılı kitap meraklılarının Türklerin kitaplarına, kütüphane ve matbaalarına ilişkin araştırmaları aynı zamanda onların ilmî vaziyetine, birikim yaptıkları veya uzman oldukları bilim sahalarına yönelik bir araştırmalarıdır. Bir başka deyişle, "Kütüphane sorusu Türklerin kendi bilimleri olup olmadığına dair bir sorudur."[89] Önceki dönemlerde başlayıp özellikle XVIII. yüzyılda artan Osmanlıların ilmî birikimlerine yönelik gözlemler hem toplumu hem de devleti mevcut tarihsel şartlar içinde daha iyi tanımak amacıyla yapılmıştır.

---

[88] Sonja Brentjes, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", **a.g.e.,** s.257-258.

[89] Klaus Kreiser, ""Türklerde Akıl Var mı?" Napolyon Dönemi Avrupası'ndaki Doğu Tartışması Üzerine", **Cogito,** No:19, İstanbul, YKY, 1999, s.99.

1.2. XIX. Yüzyıl Öncesindeki Batı Yayınlarında Osmanlı Bilgi Kaynakları ve Bilim Sahaları

Batılılar, Doğu'dan kitap toplamanın yanı sıra Osmanlı'nın ilmî bilgi kaynaklarını ve bilim alanındaki vaziyetini araştırmayı ihmal etmemişlerdir. Genel anlamda Osmanlı'daki entelektüel hayatı, bilgi kaynaklarını ve ilmî birikimlerini tanımak istemişlerdir. Gözlemleri ve yorumları ise ancak kendi bilgilerinin ve bilim anlayışlarının sınırlılığı içerisinde baş göstermiştir. Bununla beraber Toderini gibi belirli kıstaslarla ölçülü yorumlar yapanların notları doğru bilgi verme açısından daha önemlidir.

Türklerin yazılı kültürüyle alakalı ilk çalışma 1680-1684 yılları arasında İstanbul'da görev yapmış bir balyos olan Venedikli Giovanni Battista Donado'nun eseridir. Türklerin kitabiyâtına ilgi duymuş ve bu konuda üç eser meydana getirmiştir. Bunlardan bir tanesi *Raccolto Curiosissima d'Adaggi Turchesci* adındaki Türk atasözleri ve deyimlerinin yer aldığı eserdir. 1688 yılında Giovanni Battista Donado'nun girişimiyle hazırlanan bu eserde Türkçe atasözleri Arap alfabesiyle yazılmış, yanına Latin harfli Türkçe transkripsiyonu eklenmiş, onun yanına da İtalyanca ve Latince anlamları eklenmiştir. Yahya Erdem'in belirttiğine göre, *Raccolto Curiosissima d'Adaggi Turchesci*, ya da Türkçe adıyla *Emsâller*, Arap harfleriyle basılmış ilk Türkçe atasözleri kitabıdır. Eserin müellifi Türk dili ve edebiyatını İstanbul'da öğrendiğini, yazın kültüründe Osmanlı'yı beklemediği kadar yüksek seviyede bulduğuna oldukça şaşırdığını belirtmekle birlikte atasözlerinin yansıttığı acılar, hicivler, duygular ve öğütler ile Türk ruhunun daha iyi öğrenileceğini dile getirmiştir. Müellif muhtemelen Giovanni Battista Donado'nun maiyyetindeki tercümanı, yoldaşı, kitaplarının hazırlanmasında yardımcı olan ve doktor ünvanlı bir dragoman olan Antonio Benetti'dir. Eserde öğrendiği Türkçe atasözlerini neşrederken onları anlamlarına göre iktisadî, askerî, ahlakî, dinî, hicvî gibi gruplara ayırmıştır.[90] Yahya Erdem, mezkûr makalesinde bu eseri tanıtmış ve aslına uygun bir şekilde yeniden Türkçe olarak yayınlamıştır.

[90] Yahya Erdem, "Venedik'te 1688 Yılında Basılan Arap Harfli Türkçe Durûb-ı Emsâl Kitabı", **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** C.I, No:51, Yaz 2017, s.46-49.

Antonio Benetti'nin aynı şekilde balyos Giovanni Battista Donado'nun İstanbul'da görev yaptığı süreçteki anılarını anlatan *Viaggi A Constantinopoli Di Giovanni Battista Donado Senator Veneto Spedito Bailo alla Porta Ottomana l'Anno 1680* (*1680 Yılında Bâb-ı Âli Balyosu Giovanni Battista Donado'nun İstanbul Seyahatleri)* adındaki eseri de kaleme aldığı da bilinmektedir. Bunların dışında bir de yine Donado'ya ait olan 1688'de basılmış *Della letteratura de' Turchi Osservationi fatte da Gio. Battista Donado, Senator Veneto, fù Bailo in Costantinopoli (Venedik Senatörü, Sabık Balyos Giovanni Battista Donado'nun Gözlemlerinde Türklerin Yazılı Kültürü)* isminde bir eser de mevcuttur.[91]

1750 yılına kadar etkinliğini devam ettiren ve çağının en prestijli matbaalarından biri olan Andrea Poletti Matbaasında[92] yukarıda saydığımız üç eserle birlikte yine Giovanni Battista Donado'nun teklifi ve teşvikiyle Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârih* adlı eseri İtalyancaya çevrilmiş ve 1697'de basılmıştır. Hatta bu baskı, Kâtip Çelebi'nin herhangi bir dilde basılmış ilk kitabı ve *Takvîmü't-Tevârih*'in de ilk baskısıdır. Venedik Cumhuriyeti dragomanlarından Rinaldo Carli tarafından çevrilmiş ve *Cronologica Historica scritta in lingua Turca, Persiana & Araba* isminde yayınlanmıştır. Rinaldo Carli eserin girişinde Giovanni Battista Donado'ya methiyeler düzmekte ve Donado'nun elçi olduğu sırada yazdığı *Türklerin Yazılı Kültürü* eseri sayesinde *"barbarlar içinde bir nebze bile okumuş insan olmadığı gibi yaygın bir inanışı değiştirdiğini"* dile getirmektedir. Carli, Türklerin tarih ilmi, güzel sanatlar gibi konularda becerilere sahip olmadığına ilişkin yaygın ve yanlış olan inanışların bu eser sayesinde çürütüldüğünü vurgulamıştır.[93]

Türklerin bilgi kaynakları ve edebiyatlarıyla ilgili türlü eser basımını teşvik eden Giovanni Battista Donado, ilk İtalyan Türkologlarından biri olarak

---

[91] (Giovanni Battista Donado), **Della Letteratura De' Turchi Osservationi Fatte Da Giovanni Battista Donado Senator Veneto fu Bailo in Constantinopoli,** Venetia, Andrea Poletti, 1688.

[92] Andrea Poletti Matbaası, İtalyanların Türk dili, kültürü ve edebiyatına duyduğu ilginin bir işaretidir. Yahya Erdem, bu matbaanın Türk-İtalyan yakınlığına ve yazılı kültürümüzün Batı'da olumlu algılanmasına takdire şayan gerçek bir katkısı olduğunu dile getirmektedir, Yahya Erdem, "Venedik'te 1688 Yılında Basılan Arap Harfli Türkçe Durûb-ı Emsâl Kitabı", **a.g.e.,** s.45. Mezkûr matbaa, Venedik'in Türkler hakkında bilgi toplama faaliyetlerinin genişliğini ve ciddiyetini de göstermektedir.

[93] Yahya Erdem, "Kâtip Çelebi'nin Matbu İlk Kitabı: İtalyanca Takvimü't-Tevarih", **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** C. II, No: 32, Kış 2007, s.37-38.

tanımlanmaktadır.[94] Türk atasözlerine ve Türklerin yazılı kültürüne duyduğu ilginin kaynağı Türkleri daha yakından tanıma ve Osmanlı'nın bilgi kaynaklarına ulaşarak onları değerlendirme niyetidir. Kâtip Çelebi'nin meşhur eserinin İtalyancaya çevrilmesi de aynı niyetin bir sonucu olarak Türkçe kaynakların Avrupa'da tanınmasına vesile olmuştur. Hem bu bakımlardan hem de bir ilki teşkil etmesi açısından Donado'nun himmetleri oldukça önemlidir. Aslında Türklerin yazılı kültürüyle ilgili bilgi ve kaynak üretimleri Giovanni Battista Donado'ya münhasır bir çaba sayılmamalıdır. Akdeniz'de ticarî çıkarlarını ve elinde tuttuğu adaların emniyetini sağlama çabasına yönelik bir siyaset izleyen Venedik Cumhuriyeti, aynı zamanda Türklerle ilgili en çok bilgi toplayan Avrupa devleti olmuştur. Türklerin resmi yazışmaları, Türk dilinin gramerleri, Türklerin kültürü, ilmî eserleri ve kitaplarının tercümeleri, Türkler hakkındaki raporlar, seyahat gözlemleri ve yine Türklerle alakalı meydana getirilen özgün eserler gibi pek çok faaliyet Venedik'in devlet siyaseti gereğince teşvik ettiği faaliyetlerdir. Giovanni Battista Donado'nun hem kendisi hem de telif ettiği eserler şahsî bir çabadan öte, bu siyaset geleneğinin bir ürünüdür. Aynı gelenek Giambattista Toderini tarafından da sürdürülmüştür.[95] İtalya'daki diğer şehir-devletlerin de benzer siyasî geleneği izlediği düşünülürse Luigi Ferdinando Marsigli'yi de bu gruba dahil edebiliriz. XIX. yüzyıl öncesinde yayınlanmış Türklerin bilgi kaynakları, ilmî eserleri ve vaziyeti ile alakalı yayınlarda verdikleri doğru bilgiler ve ölçülü yorumlarla öne çıkan isimler de zaten onlardır.

Marsigli ve Toderini'nin eserlerinin öneminin daha iyi vurgulanması için öncelikle yüzeysel yorumlara değinmek lüzumunu görüyoruz. Eğitimli ve bilimlere vâkıf olan Batılı seyyahlar, Osmanlı'daki İslâm bilimleri haricinde modern anlamdaki pozitif bilimlerle felsefeye dair bilgi birikimlerini üstünkörü de olsa incelemişlerdir. İnanç ve kimliklerle yapılan yorumlarda Batılı seyyahların bir kısmı bilim ve kültür bilgilerini halk üzerinde gözlemledikleri için Türklere eğitimsiz, medeniyetsiz, kitaba ilgisiz, yeteneksiz, tembel gibi sıfatlar yakıştırmışlardır. Medreselerde beşerî bilimler ve fen bilimleri eğitimi olmadığını vurgulamışlardır. Özellikle felsefe birikimine bakmışlardır. Ayrıca fizik biliminin pragmatik şekilde

[94] **A.e.,** s.40.
[95] Mahmut H. Şakiroğlu, "Batı Ülkelerinde Yapılan Arap Harfli Basımın Kaynağı ve Etkisi", **a.g.e.,** s.220-221.

gündelik ihtiyaçlara yönelik kullanıldığını gözlemlemişlerdir. Türkçenin bilim dili için yetersiz olup Farsça ve Arapçaya ihtiyaç duyulduğunu söylemişlerdir. Önyargılardan sıyrılabilenler ise Türkleri bilim ve sanatta beğenmişler, ilim merkezi saydıkları şehirlerden bahsetmişlerdir.[96] Genelleştirmeler oldukça yaygındır. Bir tek saray ayrıdır, reaya ve ulema ise bir tutulmaktadır. Ulemanın bilmesi gereken bilgi reayadan beklenmektedir. Uzmanlık bilgisine sahip kimselere ulaşamamış olmaları ise normaldir çünkü bu bilgiler yönetici sınıfın elindedir ve onlara ulaşmak zordur. Nadiren yönetici sınıftan muhatap bulan Batılı seyyah vardır ki onların değerlendirmeleri zaten hakikate daha yakındır.

1623-1640 arası bir tarihte Osmanlı topraklarında bulunmuş olan Du Loir'in de yüzeysel değerlendirmeler yaptığı belli olmaktadır. Türklerdeki âlimlerin sayısının çok az, bilimsel çalışmalarının da az ve değersiz olduğunu vurgulayan Du Loir, Türklerin tüm bilgilerinin birazcık mantık ve birkaç matematik konusundan ibaret olduğunu dile getirmektedir. Türklerin felsefe kaynaklarından sadece Öklid'in *Elementler* kitabının Arapçası ile İbn Sînâ'nın birkaç risalesini bulabilmiştir.[97] Du Loir yeteri kadar siyasî, askerî ve ilmî konulara vâkıf olmadığı için verdiği bilgiler yetersiz, ilmî olarak gördüğü konuların felsefe, mantık, matematik ile sınırlı kalmasından ötürü de değerlendirmeleri yüzeysel kalmıştır. Bunun haricinde, Türkçeyi özel bir çaba ile öğrendiğine ve Doğu'da bu çabayı kimsenin göstermediğini söyleyen Du Loir, Doğu'da anlaşma dilinin Türkçe olduğunu dile getirmektedir. Türkçe bilen Batılıların genellikle yerli kaynaklara eğilmesine ve Du Loir'in de Türkçeyi "anadili Fransızca gibi" konuşmasına rağmen yerli kaynaklardan sadece Bağdat'ın son muhasara tarihini tercüme ettiğinden bahsetmiştir.[98] Antik Yunan ve Latin eserlerine hayranlık duymakla beraber seyahatnamesinde bu eserleri aradığına dair bir işarete rastlanmamıştır.

Batılıların çok okuduğu bir başka eser ise Lüdeke'nin seyahatnamesidir. 1759-1768 yıllarındaki gözlemlerine göre, bilim dünyası Avrupa'nın karanlık

[96] Zafer Karademir, "Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18. Yüzyıllar), **OTAM,** No: 34, Güz 2013, s.84-109.
[97] Clausier Du Loir, **Du Loir Seyahatnamesi: IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları,** çev. Mustafa Daş, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016, s.129.
[98] **A.e.,** s.13.

dönemlerinde bilimi ayakta tuttukları ve geliştirdikleri için Araplara ve halifelere çok borçlu olmakla birlikte Türklerin bu büyük hizmette payı yoktur. Köylerde imam dışında okumayı bilen birine nadiren rastlandığını ve Türkiye'de üniversite ayarında bir eğitim kuruluşu bulunmadığını söylemektedir. Halk açık kütüphaneler de yoktur. Ancak çoğunluğu el yazmasından müteşekkil özel ve şahsî koleksiyonlara dikkat çekmiştir.[99] Batılı anlamda bir üniversite aradığı için böyle bir yargıda bulunması kaçınılmaz olmuştur. Saray eğitimini ve ulema sınıfının yetiştiği medreselerdeki eğitimi önemsemeyerek ya da bilmeyerek sadece halkın eğitimini değerlendirmiş ve yanlış yargılara varmıştır. Bu da pek çok Batılı seyyah gibi Lüdeke'nin de Osmanlı sistemini iyi bilmemesinden ve tanımaya gayret etmemesinden kaynaklanmaktadır.

Fen bilimleri konusunda da Lüdeke'nin gözlemleri yüzeysel kalmıştır. Coğrafya alanında kaynak olarak Batlamyus'u kullandıklarını ancak yaptıkları eklemeler yüzünden mesnetsiz anlatımlar ortaya çıktığını, zaman hesaplarının karışık olduğunu, İncil tarihini ve dünya tarihini bozup karıştırdıklarını düşünmektedir. Matematiğe önem verir ama anlamazlar, uygulamalı matematik için gerekli olan araçlara sahip değillerdir. Ecza bilimi alaylılığa dayalıdır. Batılı kaynaklardan Arşimed ve Öklid'i tanıdıklarını, felsefe hakkındaki bilgilerinin ise İbn-i Rüşd ve İbn-i Sina'nın Aristo'dan aktardıklarından ibaret kaldığını belirtmektedir. Lüdeke'ye göre İbn-i Rüşd ve İbn-i Sina'nın eserlerindeki derinliği anlamaktan yoksundurlar, yöntemlerini uygulama biçimleri de kötüdür. Zaten Kur'an Türklerin bu konularla ilgilenmelerini engellemektedir.[100] Lüdeke son olarak Türkçeyi de tek başına yeterli görmemekte, ifade imkânlarını zenginleştirmek maksadıyla Farsçanın şiir ve zarif anlatımlar için Arapçanın da bilim, sanat ve din konularında fikirleri aktarabilmek için kullanıldığını dile getirmektedir.[101]

Lüdeke, Du Loir ve onlarla aynı görüşteki Avrupalı seyyahların çoğunluğu Türklerin bilim ve sanatta bilgisiz olduğunu söyleyip ilmî araştırmalarını da anlamsız ve boş bulmuştur. Bununla beraber, *"...Oxford, Cambridge, Paris, Roma, Leiden veya Berlin gibi yerlerdeki Batı Avrupa'nın bilim ve sanattaki birçok en iyi Arapça,*

[99] Christoph Wilhelm Lüdeke, **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768**, s.167-168.
[100] **A.e.,** s.168-169.
[101] **A.e.,** s.169-170.

Türkçe ve Farsça koleksiyonların asılları, bu gezginlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, Halep, Kahire ve diğer kentlerindeki özel ya da saray kütüphanelerinden ve kitapçılarından satın aldıkları, kopyaladıkları ya da çaldıklarından elde edildiler."[102] Bu hakikat karşısında bilim ve kültür tarihçilerinin sorguladıklarını bazı Batılı seyyah ve müsteşrikler de sorgulamıştır. Toderini bunlardan biridir.

Osmanlı Türklerinin bilgi kaynakları, ilmî vaziyeti ve yazılı kültürüyle ilgili en kapsamlı araştırmayı 1781-1786 yılları arasında Venedik balyosu maiyyetinde İstanbul'a gelen Cizvit rahibi Venedikli Giambattista Toderini yapmıştır. Onu diğerlerinden farklı kılan şey, sıradan bir Batılı seyyah olmayıp konunun uzmanı, bilinçli bir araştırmacı ve bir âlim olmasıdır. Buna bağlı olarak Türklerin ilmî hayatına ve bilgi kaynaklarına dair yaptığı çalışma daha kapsamlı, doğru ve anlamlıdır. Eserinde de Batılı kaynaklardaki mesnetsiz bilgileri düzeltmeye çalışarak doğru bilgiler sunmaya gayret etmiştir. Sadece İstanbul'daki kütüphanelerden değil, Türklerin eğitiminden, medreselerden, matbaacılığından da bahsetmiştir. Hepsinin ana içeriği Türklerin ilmî vaziyeti ve bilgi kaynaklarıdır. Derin araştırmalara, doğru bilgilere, mukayeselere ve tahlillere dayanan bu eser Batı'da Osmanlı hakkında pek çok düşünceyi ve önyargıyı kırmak amacındadır.

Aslında ilk amacı Yunanca ve Latince yazmalar ile antik eser ve sikkeler aramaktır. Ancak Osmanlı kitabiyâtı ile tanışınca İslâm yazmalarına ilgi duymuş ve *Türklerin Yazılı Kültürü*'nü yazmaya karar vermiştir. Kendisine kaynak sağlamak için pek çok Türkçe yazma, katalog ve ilmî eser satın alıp bunları tercüme ettirmiştir. İstanbul'daki halk kütüphanelerinde bulunan kaynakları incelemiştir. İslâm hakkında bilgisi olan Frenk ve dragomanlardan bilgi toplamıştır. Türk hocalar vasıtasıyla medreseleri bizzat ziyaret etmiş ve ulemanın eğitimi hakkında bilgiyi bu yolla edinmiştir. Aralarında Valide Sultanın müderrisi de bulunan Türk âlimlerle bağlantı kurmuştur. Avrupa dillerine çevrilmiş Doğu eserlerine ve İslâm edebiyatı hakkında uzmanlaşmış Avrupalı yazarların, filologların, seyyahların ve tarihçilerin kitaplarına ulaşmıştır. Bu eserlerin İstanbul'da mevcut olduğunu söyleyerek İstanbul'daki kitap

[102] Sonja Brentjes, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", **a.g.e.,** s.251.

ve yazma eser kaynaklarının çeşitliliğine ve fazlalığına işaret etmektedir. Bunlara ek olarak Roma, Floransa ve Venedik'ten bir sürü kitap getirtmiştir. Toderini, kaynaklarda cevap bulamadığı, kafasına takılan, çözülmesi güç sorular için Türk âlimlerine danışıp onların ilmî münazaralarına şahit olmuş, hatta sorularını Şeyhülislam'a bile sorduğu olmuştur. Türk âlimler ve devlet ricalinden kimselerle balyos sayesinde tanışarak iletişim kurmuştur. Eserini kusursuzlaştırmak için hiçbir zahmetten ve masraftan kaçınmayıp dikkatli ve katı bir eleştirel yaklaşımla "gerçeği aydınlatmak" için gösterdiği çabayı kendi de dile getirmiştir.[103] Eserini yazmakta gösterdiği çabalarını ve kullandığı kaynakları tek tek anlatan Batılı bir müsteşrik bulmak zordur, ancak Toderini bu anlattıklarıyla daha en başta diğerlerinden farklı olduğunu bizlere göstermektedir.

Toderini eserinin başlangıcında Batılı entelektüellerin zihninde yer etmiş önyargıların eleştirisini yapmıştır. Onların algısına göre ilim ve ilmî tefekkür İslâm Peygamberinin dini öğretisine zarar verebileceğinden onun tarafından yasaklanmıştır. İnanlar cahil kaldıkça İslâm dinine de bağlı kalacaktır. Toderini, İslâm Peygamberinin hadislerinden örnekler vererek yaygın Batılı algısını tümüyle reddetmektedir: "*Müslümanların tüm ilimlere sahip olması caizdir*" "*İlim Çin'de bile olsa arayın*" "*İlimlerin öğrenilmesi gerçek müminler için bir Allah buyruğudur.*" Toderini'ye göre Türklerin ilme müsait zihniyetleri ve coğrafyaları, hem Arapça kitaplar açısından zengin olmaları hem de Yunanların özgün metinlerinin çevirilerine sahip olmaları, medreselerdeki eğitim ve müfredatları onların ilmî anlamda Batılılardan eksik olmadıklarını göstermektedir. Toderini, konuştuğu Türklerin kendisine Türk edebiyatının 60 yıldan beri en parlak çağından geri düştüğünü söylediğini belirtse de Galland'ın Türklerin ilim ve edebiyatta Arap ve Farslardan geri kalmadıkları düşüncesine katılmaktadır.[104] Neticede Toderini *"Türkler akıllıdır ve gerek edebiyatı gerekse ilimleri geliştirmek için mutlaka şart olan iyi kitaplardan da yoksun değildirler"*[105] diyerek olumlu bir sonuca varmıştır.

[103] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.15-17.
[104] **A.e.,** s.21-24.
[105] **A.e.,** s.67.

Araştırma yaparak muhafaza edilen kitapları ve kataloglarını incelediği kütüphaneler Fâtih Camii Kütüphanesi, Ayasofya Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Mehmed Paşa Kütüphanesi, Valide (Yeni Camii) Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, İbrahim Paşa Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, II. Bayezid Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Abdülhamid Kütüphanesi gibi koleksiyonlarıyla dikkat çeken Osmanlı kütüphanelerini gezmiştir. Büyük kütüphanelerin çalışma sistemi, görevlilerin maaşı, kütüphanenin düzeni, kitapların yerleştirilişi, binanın tarzı, bakımı gibi kütüphanecilikle ilgili gözlemleri sonucunda öğrendiği pek çok detay da belirtmiştir. Asıl önemlisi, bu kütüphanelerdeki katalogları ve kitapları dikkatle inceleyerek Osmanlı kütüphanelerinin ve kütüphanecilik sisteminin Doğu'nun ve Batı'nın bilgi kaynaklarına aynı ölçüde sahip çıkıyor oluşunu ortaya koymuş olmasıdır.

Türklerin bilgi kaynaklarının, ilmî birikim ve üretimleri sadece kütüphanelerde değil matbaa da aranmıştır. Toderini'ye göre Türklerin matbaa tesis etmesinin sebebi edebiyata olan ilgilerinin imparatorluğun diğer köşelerine de yaymak istemeleridir.[106] Türklerin elinde Arapça yazılmış "düşünülemeyecek kadar çok" eser vardır ve matbaanın yeniden üreteceği eserler sayesinde ise Batı'nın Türklerin elinde muhafaza edilen her türlü ilim hakkında pek çok kitabı elde edebilecektir.[107] Toderini'nin bu arzusu Türklerin modern kitap ve bilgi üretiminin Batı ile ilişkisinin de bir parçası olduğunu göstermektedir. Batılı entelektüeller, Türklerin muhafaza ettikleri İslâmî ve gayri-İslâmî kitaplara kolay yoldan ulaşmak için matbaayla birlikte hızı ve kapasitesi artan kitap ve bilgi üretiminin takibindedir. Avrupa'nın eskiden beri İslâm dünyasıyla ilim bağlamında kurduğu ilişki ve bilgi alışverişi hala sürmektedir. Toderini, matbaanın kapanmasına bu yüzden bu kadar üzülmüştür.

Giambattista Toderini'nin tespitlerine göre İstanbul'daki halk kütüphanelerinde bulunan eserler nadir Kur'an-ı Kerimler, tecvid, tefsir, hadis ve hadis usulleri, akaid, kelam, fıkıh ve fıkıh usulleri, fetvalar, edebiyat, tasavvuf, havas (uluhiyyet), tıp, ilm-i hikmet (fizik), ilm-i hey'et (gökbilim), hendese (geometri),

[106] **A.e.,** s.245-249.
[107] **A.e.,** s.327-328.

ilm-i nücum (astroloji), ilm-i hesap (aritmetik), Arapça gramer, belagat, Arapça ve Farsça sözlükler, tarih ve vekayinameler ve seyahatnameler, kimya, mantık, lugatlar, Tevrat, Zebur, İncil, tarım, ahlak felsefesi, filoloji kitapları, bilgelik kitapları, Allah'ın sıfatları, musiki, şiir, divan türlerindedir. Bu aynı zamanda Batı'nın Osmanlı bilim sınıflandırmasını tanımasını sağlayacak bir listedir.

XVIII. yüzyıl Fransız seyyah ve müsteşriklerinden Volney, Doğu ile ilgili problemleri ve gerilemeyi iyi kitapların ve kitap basımının eksikliğine bağlamaktadır. Baron de Tott ile hemfikir olarak Türklerin bilim ve sanat birikimlerinin aşağı düzeyde kaldığını, Türkler arasında faydalı bilgileri yaygınlaştırmanın zor olduğunu ifade etmektedir. Türklerin kitapları, kütüphaneleri, eğitimleri ve bilimleri Avrupalı kavramlarla ve anlayışla uyuşmaz, içerikler farklıdır. Bu yüzden Toderini'nin Türklerin ilmî birikimleri ve bilgi kaynaklarıyla ilgili söylediği olumlu şeyleri eleştirmektedir. Peyssonnel ise Türklerde âlim yetiştiren kurumların var olup matematik ile edebiyatta ileri derecede birikime sahip olduklarını dile getirerek olumlu kanıya varmıştır.[108]

Entelektüel birikime sahip bir asker ve devlet adamı olması hasebiyle Türkleri çok yönlü olarak gözlemlemiş olan Luigi Ferdinando Marsigli, Toderini ile benzer görüşler dile getirmektedir. Türklerin askerî durumu hakkında kaleme aldığı 1681 yılında yayınlanan eserde Türk dili, Türk âlimleri ve ilmî hayatı hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir. Batılıların çoğunun söylediği, Türklerin okumayı bilmedikleri ve Kur'an'ı anlamadıkları iddiasının uydurma ve asılsız dayatmalardan başka bir şey olmadığını söylemektedir. Marsigli'ye göre bu gibi yanlış fikirlerin ortaya çıkmasının sebebi Hristiyanların Doğu dillerini bilmemesinden ileri gelmektedir. Avrupa akademileri ve üniversitelerinde fen bilimlerinden sonra Doğu dillerinin incelenmesine ve öğretimine başlanmıştır. Ancak bu yönde verilen eğitim-öğretim kuruluş amacına uygun şekilde gitmemiştir. Şarkiyat çalışmaları yapılması beklenen bu okullarda Türklerle ilgili gerçeğe tamamıyla aykırı şeyler konuşulmuş

[108] Klaus Kreiser, "Türklerde Akıl Var mı?", **a.g.e.,** s.100-103.

ve bunlara körü körüne inanılmıştır. Marsigli'ye göre bu durum Avrupa'nın kendi ilmini ve bilgi birikimini lekelemektedir.[109]

1.2.1. Türklerin Eğitimi

Marsigli, Türklerin eğitim sürecinin genellikle uzmanlaşma üzerinden sürdüğünü belirtmektedir. İstanbul'da, Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde, hatta İranlılar ve Araplar arasında, "ulum ve fünûn" ile uğraşan kişilerden üç dil bilmeyen hemen hemen hiç kimsenin olmadığını söylemektedir. Türklerin eğitiminde öncelik olarak dinî talimin geldiğini ve burada İslâm'ın esasları öğretildikten sonra iyi bir muhakeme gücünün tahsil olunduğunu vurgulamaktadır. Zihinleri ve tefekkür dünyalarını zenginleştirip artırmak için yüksek eğitim almak ve ilimde ilerlemek isteyenler dini eğitimin ardından nesir ve manzum şeklinde yazı yazmayı öğrendiklerini, böyle bir eğitimin ardından da Türklerin kendi tarihlerini büyük bir zeka ve akıl dairesinde doğru ve olabildiğince hatasız yazdıklarını ifade etmektedir. Ayrıca Türklerin mantık, eski felsefenin bütün bölümleri ve tıbbî ilimlere çok önem vererek çalıştıklarını belirtmektedir. En ufak konularda bile aşırı tafsilat vermelerinin okuyucuyu sıktığını da bir eleştiri olarak eklemiştir.[110]

Giambattista Toderini'ye göre de Türklerin eğitiminde dil ve gramer öğrenimi ön plana çıkmaktadır. Arap dili eğitim için zarurîdir. Sadece Kur'an'ı okumak için değil, her türlü ilim Arapça kitaplardan öğrenilmektedir. Türk âlimler için Arapça bilgisi, Batılı entelektüellerde Latince bilgisine denktir. Bununla beraber, Türkçe gramer eğitimini eksik bulmuştur. Türklerin anadilleri Türkçe için temel gramer kurallarına yönelik ayrıca bir eğitime ihtiyaç duymadıklarını belirtmektedir. Mevcut Türkçe gramer kitapları Frenkler tarafından yine Frenkler için yazılmıştır. Türk hocalar ise yalnızca alfabeyi ve Türkçe kitapları okuyup açıklamayı öğretmektedir.[111]

Marsigli'nin bir Osmanlı aydınının özelliğini belirtmesi açısından Türk âlimler arasında üç dil bilmeyen yoktur açıklamaları önemlidir. Aynı durumu Toderini de dile getirmektedir: *"Onlarda Arapça ve Farsça bilmeyen hiçbir okumuş*

[109] Graf Marsili**, Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,** s.47-48.
[110] **A.e.,** s.47-48.
[111] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.52-53.

insan yoktur; çünkü her iki dil de ilim alanına girmek ve Türk dilini zarif kullanmak için şarttır." Medrese eğitiminde önce Arapça gramer (sarf, nahv), mantık, âdâbü'l-bahs (münazara usulleri), retorik, tefsir, hadis, fıkıh, ilm-i ferâiz, ilm-i kelam, akaid (İslam metafiziği, sokalastik tanrıbilim), aritmetik, geometri, mantık tezhibi ve ilkeleri, ilm-i hikmet gibi dersler verildiğini belirtmektedir. Toderini, saydığı eğitim dallarına *"bizim için yeterince uygun ve felsefî olmayan bir adlandırmayla "ilim" dendiğini"* söylerken Batı-merkezli bilim tanımından hareket ederek Osmanlı'nın kendi bilim tanımını ve adlandırmasını ortaya koymuştur. Buna ek olarak, Batı-merkezli bilim ve felsefe anlayışıyla, Osmanlı toplumunun Avrupa'daki yeni "aydınlanmadan", edebiyatlarından duydukları gurur ve İslam dünyası dışından gelen her türlü bilgiyi aşağılamalarına sebep olan inançları yüzünden yararlanamadığını belirtmektedir.[112] Toderini, XVIII. yüzyıl Avrupa'daki "Akıl" aydınlanmasının Osmanlı toplumunda da görülmesini beklemektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, genellikle Batılı seyyahlar ve müsteşrikler, araştırmaları kendi bilim anlayışlarına, tanımlarına ve sınıflandırmalarına göre yapıyorlarken Toderini'nin Osmanlı'nın kendi ilim/bilim tanımlamasına dikkat çekmesidir. Öte yandan ise Türklerin Avrupa'daki aydınlanmadan yararlanamayışını eksiklik olarak görmektedir. Bu durum dünya egemenliğinin yavaş yavaş Batı'ya geçmesiyle Batı'nın kendini bilim ve felsefe anlamında da üstün görmesiyle alakalı sayılabilir. Çünkü Batı'nın dünya egemenliğini elinde tutması, Batılı düşünce sistemi ve bilim anlayışını da egemen kılacaktır.[113]

Benzer şekilde, 1792'de seyyah ve bilim adamı William Hunter, Osmanlı Türklerinin aydın ve medenî ülkelerle çevrili olmalarına ve "aydınlanma" üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen hala tembel ve cahil olduklarını söylemektedir. Hatta Türklerin eskiden zekâ ve yeteneğe sahip olup sonraki despot yönetimler sebebiyle bunları da kaybettiklerini düşünmektedir.[114] Hunter, Batı şartlarında ortaya çıkan, kültür ve tefekkür yönünden de tam bir Batılı icadı olan "bilim ve aydınlanmayı"

[112] **A.e.,** s.22-23.
[113] Baykan Sezer, "Bilim Sosyolojisi Ders Notları", **a.g.e.,** s.149.
[114] Zafer Karademir, "Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18. Yüzyıllar)", **a.g.e.,** s.87.

Osmanlı'da aramakta ve bulamadığında ise cehaletle suçlamaktadır. Oysa ki Doğu'da Batı'dan farklı koşullar, tecrübeler ve birikimler nedeni ile Batı'dan ayrı bir bilim örgütlenmesi ve ilgi konularında değişiklik söz konusudur. Doğu'da toplum çözümün gerektirdiği ilişkilere sahip çıkarken Batı'da bireyler akıl, mantık ve felsefî çabayla çözüme gitmeye çalışmıştır.[115] Batı'nın tarihsel koşullarına göre meydana gelen "aydınlanma" ve Batılı anlamdaki bilimlerin Osmanlı'da gözlemlenmemesi normaldir.

Bu iddialar Hunter'a veya Toderini'ye özgü değildir. Gerçekten XVIII. Yüzyıl Avrupa'sında vuku bulan Doğu tartışmalarında Batılı entelektüeller, Doğu'nun "çöküş" nedenlerini ve Osmanlı'nın "geri kalmışlığını" despotik devlet yönetimi ve bilimin ihmal edilmesine bağlamaktadır. Aynı şekilde Türklerin kültür başarıları da reform yapma yetenekleriyle birlikte değerlendirilmektedir.[116] Reform hareketlerinin Türkleri geleneksel karakterlerinden çıkararak yumuşatacağına yönelik temenniler göze çarpmaktadır. Lüdeke mezkûr eserinde yönetim şekillerindeki savaşçı zihniyetin Türklerde bilime duyulan hevesi yok ettiğini dile getirmiştir. Türklerin asker karakterleriyle ilgili görüşünde yalnız değildir. Ondan önceki çağda yaşamış Henry Blount, Osmanlı'nın fethettiği ülkelerdeki filozofların Osmanlı askerî kültürünü yumuşatarak imparatorluğu bilime daha çok yaklaştırdığını savunmuştur.[117] Lüdeke'den sonraki çağda yaşamış olan Robert Walsh ise aynı fikri sürdürmektedir:

> "Eğer Selim [III.Selim] başarılı olsaydı, Türkleri terbiye edebilir, aydınlatabilir ve İstanbul'u bir Avrupa şehri haline daha çok getirebilirdik. Selim'in halefinin ise böyle bir şey yapmaya niyeti yok gibi görünmektedir: Fermanları, Türklerin kadim hissiyatı ile askerî alışkanlıklarını uyandırmaya ve onları her zamankinden daha fazla Türk yapmaya yöneliktir."[118]

Türkler hiç olmadıkları kadar Türk olurlarsa Batılılaşamayacak ve aydınlanamayacaklardır. Bilim anlamında da geri kalacaklardır. Bu düşünce yapısı Batı-merkezlidir ve oryantalisttir. Aynı zamanda süreklilik gösteren bir Doğu

---

[115] Ertan Eğribel, **Bilim Sosyolojisi ve Yöntem Tartışmaları,** s.77-78.
[116] Klaus Kreiser, "Türklerde Akıl Var mı?", **a.g.e.,** s.94-95.
[117] Zafer Karademir, "Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18. Yüzyıllar)", **a.g.e.,** s.89.
[118] Robert Walsh, **Narrative of a Journey From Constantinople to England**, London, Frederick Westley and A.H. Davis, 4.basım, 1831, s.15-16.

tartışmasının ürünüdür. Batılı seyyah, müsteşrik ve entelektüellerin Osmanlı bilim anlayışını ve birikimini hangi pencereden gördüğüne yönelik bir örnektir. Reform varsa bilimler gelişmekte, yoksa geri kalmaktadır. Toderini ve az sayıdaki birkaç Batılı entelektüel genel anlamda bu pencerenin dışından bakabilmiştir. Ulema/medrese ve saray/yönetici eğitimi ayrımına değinilmesi önemlidir. Medresede İslâm bilimleri okutulurken saraydaki eğitim ve ilmî birikimler saltanata hitap edecek şekilde tasnif edilmiştir. Toderini'ye göre şehzadeler sarayda iyi ve disiplinli bir eğitim alarak devlet yönetmeyi öğrenmekte, çok iyi siyaset ve ahlak kitapları okumaktadırlar.[119]

Toderini, Osmanlı bilgi kaynakları arasında da siyaset ve ahlakla ilgili pek çok kitabın bulunduğunu belirtirken Antoine Laurent Castellan, Türklerin eğitiminde kaynakların çeşitliliğine dikkati çekmek için Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn* eserinde Arap, Fars ve Türk dillerindeki 13.494 başlıklı eser ve yazarını tanıttığından bahsetmektedir. Bununla birlikte kitapçılara göre çoğu eser bu çalışmaya dahil edilmemiştir:

> "Burada bahsedilen kitapların büyük çoğunluğu Kur'an üzerine yorumlardan, ictihad, fıkıh, adet ve geleneklerden oluşmaktadır. Bilim ve sanat alanlarında pek çok yazar mevcuttur ve hiçbir dilde bu kadar çok şair katalogu olmasıyla övünemez. 1600 tarihi çalışma, 40.000 kadar cilte tekabül edecek şekilde bulunmaktadır."[120]

Her açıdan seyyah ve müsteşriklerin Osmanlı kaynaklarındaki bolluğa dikkat çektikleri görülmektedir. Katalogların incelenmesi kaynakları tanımadaki ısrardan ileri gelmektedir. Tespit ettikleri yazılı malzemeyi Batı kaynakları ve bilimleriyle karşılaştırarak Doğu ve Batı arasında ilmî ve entelektüel ilişki kurmaya çalışmışlardır.

1.2.2. İslâm Bilimleri

Batı'ya oldukça uzak ama Doğu için bir o kadar önemli olan bu saha Giambattista Toderini tarafından ihtiyatla araştırılmıştır. Türklerin dini eğitimi başlığı altında saydığı İslâm bilimlerinden Kur'an, tefsir, hadis, kelam, fıkıh, miras ve tereke paylaşımı ile Osmanlı siyasetinden bahsetmiştir. Kur'an'ı alışıldık Batılı

[119] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s. 298-299.
[120] (A.L.Castellan), **The World in Miniature**, C.6, s.190-191.

gözüyle hurafe, yalan, sahtekarlık çerçevesinde yorumlamıştır. İslâm bilimlerinin hepsinde bu bakış açısı mevcuttur. Bu görüş ve yorum Batılı bir Hristiyan için normaldir. Türklerin hadis ilmiyle çok ilgilendiklerini, usul-i hadis eserleriyle bu ilmin ilkelerini belirlediklerini belirtmiştir. Sadece Ayasofya'da iki yüzden fazla hadis kitabı vardır. İstanbul kütüphanelerinde sayısız tefsir bulunduğunu ve Türklerin kendi yazdıkları tefsirlerin de mevcut olduğunu belirtmektedir. Kelam ilmini Müslüman metafiziği olarak tanımlamaktadır. Fıkıh ilmine ise daha uzun ve tafsilatlı bir açıklama ayırmıştır. Osmanlı hukukunun tanımlanması, uygulanması, uygulayan kişiler ve yetkileri anlatılmıştır. Özellikle Osmanlı fıkhının şer'î ve örfî olarak iki türlü icra edildiğini dile getirmesi oldukça önemlidir. Teokratik kanun dediği şer'î fıkıh (hukuk) Kur'an, sünnet, hadis, sahabe, ulema görüşlerine dayanmaktadır. Toderini normalde kararların nasıl alındığı ve kuşku duyulursa müctehidlerin nasıl hareket ettiğine kadar tafsilat vermiştir. Konuyu iyi öğrendiği görülmektedir. Kur'an, sünnet ve fetvaların yetersiz kaldığı durumlarda ise kanunnâmeler geçerli olmaktadır ki Toderini buna da padişah yasaları demiştir. Eski örf ve adetlerin Türklerin önemli ve saygın hukukî kaynakları olduğunu dile getirmektedir. Toderini'ye göre Osmanlı hukuku Kur'an, sünnet, fetvalar, kanunnameler, adetler, örfler, hükümdarın iradesi ve kararları ile bütüncül bir yapıdadır. Türklerin sadece dini kanunlara Şeriat dediğini, ulemanın sadece Şeriat hükümlerine karar verdiğini, imparatorluk kararlarına kanunî, despotik kanunlara da örfî adını verdiğini belirtmektedir. Özelde ilm-i feraiz denilen miras ve tereke paylaşımları üzerine de bir kısım ayırmıştır. Tüm bunlardan ayrı olarak Osmanlı siyasetini de incelemiş ve Avrupa'da söylendiği gibi despotik olup olmadığını tartışmıştır. Osmanlı siyasetinde kullanılan yöntemler, şehzadelerin yetişmesi, hükümdarların kullandıkları siyaset, siyasette dinin ve hukukun yeri, savaş felsefesi, mevkiler, yönetici sınıfın tayin edilmesi gibi konulara değinmiştir. Bununla birlikte, siyaset ile ilgili Türk kitaplarının Türk siyaseti uygulamasından farklı olarak Machiavellist olmadığını, hatta *"onların en çürümüş siyaset kitaplarının bile Machiavelli'nin Prens'indeki yozlaşma ve kötülük düzeyine erişemeyeceğini"* dile getirmiştir. Bu bakımdan Avrupa'nın Türk Despotizmi tanımını biraz eleştirmektedir. Osmanlıların elinde Aristo'nun eserlerinin Arapçalarının mevcud olduğunu ve onun Büyük İskender için yazdığı siyaset konulu eserlerini okuduklarını, İstanbul kütüphanelerinde de bu

konularda Farsça, Arapça ve Türkçe yazılmış başka kıymetli kitapların da bulunduğunu eklemiştir. Lütfi Paşa'nın Âsafnâme'si, Nevali, Kınalızâde, Müezzinzâde bu alanda bahsettiği Doğulu kaynaklardır. Osmanlı âlimlerinin Batılı kaynak olarak siyaset alanında Aristo'nun eserlerinin Arapçası, özellikle Büyük İskender için yazdığı eser, Macchiavelli gibi eserleri tanıdığını belirtmektedir. Nevali, Kınalızade, Müezzinzade, Lütfi Paşa gibi Türk yazarların eserlerinin kötü siyasi ilkelerle kirletilmemiş olduğunu vurgulayıp Avrupa'nın bu kitapları okusa şaşıracağını, çünkü bu kitaplarda siyasetin bir sanat gibi işlenip ahlaksızlık, hile gibi yollara hiç müracaat edilmediğini göreceklerini söylemiştir.[121]

1.2.3. Mantık, Belagat, Ahlak İlimleri

Mantık sahasında Türklerin bilgili olduğunu, gramer öğretiminde kullanıldığını belirtmektedir. Aristo mantığını öğrenirler. İstanbul kütüphanelerinde Aristo'nun Arapça çevirisi, Furfûriyûs'un Îsâgucî eseri, İbn Sînâ ve başka pek çok Arap yazarın mantık eserlerinin bulunduğunu ve bunların hepsinin Descartes öncesi Avrupa okullarında okutulan Aristocu görüşle uyuştuğunu bildirmektedir. Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* eserinde daha pek çok Müslüman yazarın bulunduğunu eklemiştir. *Âdâbü'l-bahs* eserinin de mantık kitabı olup karşı tarafın tezini kibarca ve akıllıca çürütmenin yollarını gösterdiğini anlatmıştır.[122]

Etimoloji, söz sanatları ve şiir üslubu halinde üç kısma ayrılmış belagat ilminden de söz etmektedir. Türklerin sahip olduğu belâgatla alakalı eserlerin de çok güzel düşünceler ve temel ilkeler içerdiğini düşünmektedir. Toderini'ye göre Türklerin bu kadar iyi ve özenle hazırlanmış belâgat, tarih ve edebiyat eserlerinin olması içlerinde iyi yazarlar bulunduğuna işaret etmektedir. İyi eğitimli Türklerin bilim ve sanatta Avrupa'dan geri kaldıklarını itiraf etmeleriyle beraber edebiyatta üstünlüğü kaptırmadıklarını belirtmiştir. Türkçe nesirde tüm âlimlerin Hoca Sâdeddin'i birinci sıraya koyduklarını belirmiştir.[123]

---

[121] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.27-51.
[122] **A.e.,** s.53-54.
[123] **A.e.,** s.54-55.

Türklerin ahlak ilmine büyük önem verdiğini belirtmektedir, kendi de uzun ve tafsilatlı bilgiler sunmuştur. Türklerin ahlak felsefesi (âdâb-ı muâşeret) kitaplarının oldukça fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Toderini'ye göre bu kitaplar Giovanni Della Casa'nın *Il Galateo*'sundan bile daha çok incelik içermektedir. Özellikle Saray Kütüphanesinde ahlak felsefesiyle ilgili pek çok eserin mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu kitaplar Türk beyleri, iç oğlanlar, Enderun ve Saray halkının yetişmesinde önemli rol oynamaktadır. Türk erkanı bu şekilde diğer milletlerden çok daha üstün bir edep ve nezaket ile yetişmektedir. Toderini bu söylediğini pratikte de tecrübe etmiş, divan-ı hümayunda karşılaştığı beyler ve ulemadan kimselerde bahsettiği nezaketi görmüştür. Türkler âdabı belagat ve felsefe ile birlikte öğrenmiştir. Âdab kitaplarının kaynakları *Kur'an*, tefsir, meal başta olmak üzere Doğu kitaplarıdır. Türkçe yazılmış ya da Türkçeye çevrilmiş kitaplar çoğunluktadır. Kütüphanelerde âdâba ayrılmış hususî bölümler bulunmaktadır. *Kelile ve Dimne'*den bahsetmiştir. Türk yazarlardan Mehmed Efendi'nin Töreler eserini beğenmektedir. Bu eserin pratik, ahlaki, ekonomik, siyasi bilgelikler içerdiğini hem Doğu hem de Batı (Yunan, Latin) bilgi birikiminden yararlandığını yazmıştır. Arap ve Fars, Süleyman'ın Arapçaya çevrilmiş eseri, Süryani, Aristo, Pitagoras, Lokman Hekim kitapları kütüphanelerdedir. III. Murad'ın şehzadesi Mehmed'e ithaf edilen *Ferahnâme-i Ahlâk-ı Nevâlî*'nin üzerinde durmaktadır. *"Türklerin çok eskiden beri ahlak konusunu inceleyip öğrendiklerini ve bu konuda ellerindeki mükemmel kitapların çokluğunu gördükten sonra, Türklerin ahlak konusunda bu kadar bilgili olmalarına artık şaşırmıyorum"* diyerek düşüncesini de özetlemiştir.[124]

1.2.4. Tarih

Marsigli'ye göre Osmanlı tarihçiliği kaynakları ve temelleri açısından sağlam dayanaklara sahiptir. İleri seviyede eğitim gören Osmanlı âlimlerinin yazdıkları tevârihlerin mükemmeliyetinden bahsetmektedir. Verdiği diğer bilgilere nazaran Osmanlı'nın kayıt tutma ve arşivcilik sistemiyle ilgili söyledikleri daha önemlidir. Marsigli, Osmanlı Devleti'nin bilgi kaynakları açısından mühim olan kayıt sistemine

[124] **A.e.,** s.55-61.

ışık tutmuş ve imparatorluğun başarısının her şeyi en ince ayrıntısına kadar kaydedip bu kayıtları iyi bir biçimde muhafaza etmesinden kaynaklandığını ifade etmiştir:

> "Sözü bitirmek için bu derecelerde geniş ve büyük Türkiye İmparatorluğunu, emin ve kuvvetli birtakım istinatgâhlar ve muavenetler olmaksızın, idare ederek bu mertebelerde azametli bir şekle yükseltmenin imkanına kim inanabilir? Yani yalnız bir kişinin bunu yapması kâbil midir? Elhasıl Türkiye kadar her hususta muntazam ve doğru kuyudatı bulunan, diğer hükümetler ile akdedilen muahede ve mukavelelerin bütün teferruat ile düşünülerek mevcut usul ve teşrifata göre tertip eden, emirname ve talimatnamelerin ve imtiyazları dahi ihtimamla tevsik eden ve hidemata tayin edilen memurların vezaifini tespit eden, velhasıl evvelce beyan eylediğim vech ile iktisadiyat ve idareye varıncaya kadar her şeyin düşünülerek yapılmış olmasını istihdaf eyleyen ve yapan bir idare ve hükümetin dünyada mevcut olmadığını kemali cesaretle söyleyebilirim. Şimdi söylediğim bu sözler, bütün o hususata dair olan yalan ve esassız fikir ve mütalealeri tamamen tekzibe yeteceğini zannederim. Benim kitaplarımı okuyacak olanlar onlardan istedikleri kadar bol malumat alabilirler ve benim bunları bu milletin akıl ve irfanı tezyin ve tezyit edecek ulum ve fününa ne derecelerde rağbetkar olduklarını göstermek için yazdığımı anlarlar."[125]

Türk tarihçiliğine ve arşivciliğine dikkati çeken Marsigli'nin bu ifadesi diğerlerinden farklı ve özgündür. Marsigli'nin ayrıca Osmanlı el yazmaları arasında Roma kanunu ve dinleriyle alakalı pek çok Rumca vesikanın Türkçe tercüme nüshalarının da bulunduğunu bilgili Türk âlimlerinden öğrenmiştir. Ancak bunların asıllarının yandığı için suretlerini Arapça kitaplardan aramanın icap ettiğini de belirtmektedir. Türkler bunların birçoğunu İslâm akideleriyle harmanlayarak yazmıştır. Türk tarihçiliğinden bahseden bir diğer Batılı ise İngiliz William Seaman'dır. Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-Tevârîh* eserinin Orhan Gazi ile ilgili olan kısmını İngilizceye çeviren Seaman, eserinin önsözünde Türklerde tarihçi bulunmadığına dair Avrupa'da yaygın bir inanışın olduğunu ancak bunun doğru olmadığını söylemektedir. Seaman'a göre bunun sebebi böyle hatalı kanıları ortaya yıkarıp inanışa dönüştüren kişilerin Türkçe bilmedikleri için Türklerin tarih eserlerinden de bîhaber olmalarıdır.[126]

Giambattista Toderini, Türklerin aldığı tarih eğitiminden bahsetmemiş olsa da bazı tarih kitaplarını ve vakanüvis eserlerini saymıştır. Kütüphanelerin tarih

---

[125] Graf Marsili**, Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,** s.49.

[126] Berna Moran, **Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası On Beşinci Yüzyıldan On Sekizinci Yüzyıla Kadar,** İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.1050, 1964, s.80-81.

kitaplarıyla oldu olduğuna dikkati çekmektedir. Bunlar genellikle İbrahim Müteferrika ve Kadı İbrahim Matbaalarında basılmış olanlardır, arada sadece ismini zikrettiği basılmamış kitaplar da bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin *Târih-i Kostantıniyye ve Kayâsıre, Fezleketü't-tevârîḫ, Fezleke, Takvîmü't-Tevârih* eserleri Batı'nın da önem verdiği kitaplardır. Bunlardan başka Toderini'nin saydığı Krusinski'nin Latinceden Türkçeye tercüme edilmiş eseri, *Târih-i Târberî*, *Târih-i Seyyâh*, *Târihu'l-Hindi'l-garbî*, Nazmîzâde tarafından Arapçadan tercüme edilen ve iki ayrı Bağdat valisine takdim edilen, daha sonra da İbrahim Müteferrika'nın önsözüyle basılan Timurnâme'nin Türkçesi *Târîh-i Timur-ı Gûrkân*[127], Süheylî Efendi'nin *Târîh-i Mısr-ı Kadîm ve Târîh-i Mısr-ı Cedîd* eserleri, Nazmîzâde'nin *Gülşen-i Hulefâ* kitabı, *Naîmâ Tarihi, Raşid ve Çelebizade Tarihleri*, Bosna'daki Türk-Avusturya savaşlarını anlatan *Ahvâl-i Gazavât-ı der Diyâr-ı Bosna*, *Tarih-i Sâmi ve Şâkir ve Subhi*, *İzzi Tarihi* eserleri de Türklerin tarih ilmine dair ürettikleri eserler olarak anılmaktadır. Toderini, *Naîmâ Tarihi*'nin matbaada basılan nüshasının önsözünde İbrahim Müteferrika'nın imparatorlukların doğma, büyüme ve gerileme nedenleriyle tarihin her sınıftan insan için faydalı oluşunu anlattığına değinmiştir. Bununla beraber matbaadaki tarih kitaplarının basımına Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-Tevârîh* eseriyle başlanmamasına şaşırmıştır. Son olarak Osmanlıların Arapça, Farsça ve Türkçe çok sayıda tarih eseri olduğunu, sultanların da sarayda Osmanlı ve İran tarihlerini okuduğunu dile getirmektedir. James Dallaway de matbaada basılmış *Râşid Tarihi*'ni överek Türklerin gurur duyacakları tamamlanmış bir imparatorluk tarihleri olduğunu söylemektedir.[128]

1.2.5. Sayı Bilimleri

Bu alandaki Osmanlı bilim sınıflandırması matematik, ilm-i hesap (aritmetik), cebir ve hendese (geometri) sahalarını içermektedir. James Dallaway'e göre Türkler sadece matematikte ve sayı ilminde uzmandır. Bütün kamu kayıtlarının kusursuz bir şekilde ayrı olarak tutulduğunu belirtmiştir. İşleri kısaltan basit bir yöntemleri vardır. Hintlilerin icad ettiği sayıları Araplar kullanmış, Yunanların ve Latinlerin kullandığı

[127] Tahsin Özcan, "Nazmîzâde Murtaza Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/nazmizade-murtaza-efendi (30.06.2019).
[128] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern** s.394-397.

gibi Türkler de farklı bir düzen ile bu sayıları kullanmıştır.[129] Toderini'ye göre ilm-i hesap (aritmetik) alanındaki uzmanlıkları en iyi Avrupalı eğitimcileri bile şaşırtacak seviyededir. Arapça ve Türkçe mükemmel hesap kitapları bulunmaktadır. İstanbul kütüphanesi Arap ve Türk yazarlarının aritmetik eserleriyle doludur. Bunların Batı dillerine çevrilmesi bir kazanç olacaktır. Osmanlı saltanat hazinesiyle alakalı gelir-gider hesaplarının kesinlikle doğru bir biçimde sayılıp kayda geçirildiğini ve Batılıların iki saatten önce içinden çıkamayacakları bir hesabı Türklerin pratik bir sistemle birkaç dakikada halledebildiklerini belirtmiştir.[130] Türkleri ilm-i cebiri ise aritmetik alanına dahil ettiklerini belirtmiştir. Özellikle astroloji ve fal gibi sahalarda cebire başvurulmaktadır. Ragıp Paşa Kütüphanesinde cebire özel bir bölüm ayrılmıştır. Türklerin cebir ilmine hocaları Araplar kadar vakıf olmasa da Türk gençlerinin Avrupa kitaplarından cebiri öğrenmeye başladığını belirtmiştir. Türklerin hendese (geometri) ilmine de önem verdiklerini belirtmektedir. Öklid'in Arapça tercümesi, Nasîrüddin Tûsî ve Kadızâde-i Rûmi eserlerinin medreselerde kullanıldığını belirtmektedir. Arşimed, Theodosius, Menelas, Apollonios ve diğer Yunan âlimlerin Arapça çevirilerinden yararlanırlar. Halk kütüphanelerinde Arap ve Türk yazarlarının eserleri de bol bol bulunmaktadır. Gökbilim, bahriye, coğrafya sahalarında ve takvim, güneş saati hazırlanması gibi işlerde geometriye ihtiyaç duyulduğu için Türkler de buna ilgisiz kalmamıştır. Mühendishane-i Bahri'de öğrencilerin bu alanda daha da geliştiklerini eklemiştir. Nasîrüddin Tûsî'nin Doğu ve Batı kaynaklarını derleyerek yazdığı *Tahrîru Usûli'l-hendese*'den ayrıca bahsetmiştir.[131]

1.2.6. Fen Bilimleri

Fen bilimlerindeki Osmanlı bilim sınıflandırmasına ilm-i hey'et (gökbilim-astronomi), ilm-i hikmet (fizik), astroloji, kimya, bitkibilim, tıp, doğa tarihi sahaları

[129] **A.e.**, s.41.
[130] Seyfi Kenan, bu tespitin Osmanlı'nın maliye hesaplarındaki yetkinliğini teyit etmekle beraber aynı zamanda bahsedilen gözlemin imparatorluğun bilim ve teknik yönlerinden Batı'nın bilgisine başvurduğu zamana, özellikle de askeri alandaki yenileşme için gerekli uzmanların getirildiği ve Bahriye Mühendishanesinin kuruluşuna denk geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Seyfi Kenan, "Sosyal ve Kültürel Farkındalığın Sınırlarında Osmanlılar ve Avrupa", **Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim,** ed. Seyfi Kenan, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, s.15-16.
[131] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.61-68.

dahil edilmiştir. Marsigli, Türklerin kimya ilmini çok sevdiklerini, İbn Sînâ ve Diyoskorit usulünü takip ettiklerini ve bitkibilim alanında oldukça bilgi sahibi olduklarını dile getirmektedir. Bunlardan başka Türklerin hendese, kozmografya ve ahlakî ilimlere ilgi gösterdiklerini söylemektedir.[132]

XVIII. yüzyıl seyyahı James Dallaway, Doğu'da gökbilimin sevildiğini ve Batlamyus sisteminin kullanıldığını yazmaktadır. Tycho Brahe'nin keşiflerini ondan yüzyıl önce Uluğ Bey'in yaptığını dile getirmektedir. Ruznamelerin 1676'da kullanılmaya başlandığını ve ancak iyi eğitimli Türklerin bunları okuyabildiğini belirtmiştir. Ayrıca ruznamelerin Frenkler için popüler bir ticari meta olduğunu da eklemiştir. Dallaway'e göre astroloji de aynı şekilde itibar görmektedir, bu alanda da Uluğ Bey'in çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Sultanın bile hususi bir astroloğu vardır. Tıbbın ise tamamen Araplardan alındığını, İbn Sînâ ve İbn Rüşd kitaplarının kullanıldığını yazmaktadır. Tıbbın, imparatorluk camilerine bağlı okullarda okutulduğunu, burada pek çok el yazmasının da muhafaza edildiğini ancak uygulamanın belirli bir sistem örneği teşkil etmediğini ifade etmektedir. Son olarak kimyanın Türkler arasında bilinmediğini ve uygulamaların da namüsait dükkanlarda yapıldığını belirtmektedir.[133]

Toderini'ye göre Türkler gökbilimden Romalılar kadar bîhaber değildir. Medreselerde fizikle birlikte gökbilim de okutulmaktadır ve gökbilim alanında gayet iyi Türk âlimler bulunmaktadır. Batlamyus sistemini bilirler, *Almagest* ve *Geographika* eserlerini okumuşlardır. Aristomenes, Aristarkhos, Arşimed, Öklid ve nice Yunan eserinin Arapça tercümeleri ellerindedir. İstanbul kütüphanelerinde de çok sayıda Arapça ve Farsça gökbilim yazması mevcuttur. İranlı gökbilimcilerden yararlanmışlardır. Türklerin çıkardığı değerli gökbilimcilerin bir tanesi de Kâtip Çelebi ve hocası olan A'rec Mustafa Efendi'dir. Uluğ Bey'in cetvellerinin Tycho Brahe'den yüzyıl önce kullanıldığını dile getirmektedir. Dallaway'in aynı bilgiyi Toderini'den aldığı belli olmaktadır. Kadızâde-i Rûmi ve Ali Kuşçu'nun gökbilim konusunda oldukça başarılı Türk âlimler olduğunu belirtmiştir. Mustafa bin Ali el-

[132] Graf Marsili**, Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,** s.48.
[133] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.390-393.

Muvakkit ile Darendeli Mehmed Efendi'nin çalışmalarından, söz etmiştir. Ruznamelerin de bolca bulunduğunu belirtir, bunlar Batılılar tarafından ilgi görmektedir. Astronomi ve astroloji cetvellerinin de müneccimbaşılar tarafından düzenli tutulduğunu ve İstanbul'da görülen tüm güneş ve ay tutulmalarını işaretlendiğini de belirtmiştir. Türklerin her türlü güneş saati yapımında ustalık göstermesinin de onların gökbilim eğitim seviyelerinin yüksek olduğunu belirttiğini söylemiştir. Özellikle Türklerin her türlü güneş saati yapımında uzman olması gökbilim bilgilerinin de gayet iyi olduğunu göstermektedir. 28 Çelebi Mehmed Cassini'nin yazma eserlerini İstanbul'a getirmiştir. I. Abdülhamit'in müneccimbaşısı Ahmed Efendi ile konuşarak Türk âlimlerin gökbilim bilgilerinin seviyesini anlamıştır. Ayrıca Türklerin elinde usturlab, teleskoplar, sarkaçlı saatler, güneş saatleri, oktantlar, Avrupa'da çıkmış diğer modern icatların da bulunduğunu ancak bunlar kullanmayı bilen kişilerin az olmasından ötürü Arapların kullandıkları aletlere daha yatkın olduklarını belirtmiştir.[134] Astrolojinin de Türkler arasında ve özellikle sarayda ilgi gördüğünü, yıldız fallarının okunduğunu belirtmektedir. Avrupa'daki kralların ve aristokratların ilgisini düşününce Türklerin ilgisini de normal karşılamaktadır. Ancak Toderini'ye göre astroloji güvenilir bir bilim değildir. Rüya tabiri de aynı şekildedir.

Doğa tarihinin medreselerde fıkıh, kelam ve ilahiyat konuları için okutulduğunu belirtmektedir. Fizik ise İstanbul'un fethinden önceki Aristocu fizik anlayışıyla okutulmaktadır. Ancak Müslümanlar İbn Sînâ ve Farabî sayesinde Aristo felsefesini en doğru biçimde tercüme edilmiş yazmalardan okumaktadır. Batı dünyası Arapçadan Latinceye tercümede başarısız olduğu için felsefenin özgünlüğünü de kaybetmiştir. Türklerin Aristo, Platon, Sokrat görüşlerini benimsediklerini, işledikleri konuların ise madde ve biçim, cisimlerin özellikleri, şekil, hareket, duruş hali, maddenin geçirdiği diğer değişimler, temel ilkeler, ışık ve optik, nesneler arası mesafe, ışık-ateş-hava-su ile ilgili hava olayları, rüzgârların nedeni, insan-hayvan-bitkiler-maden olarak belirtilmiştir. Fizik sahasında iyi Arapça ve Türkçe kitapları vardır. Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş *Harika Makineler* kitabı, Kindî isimlerini zikretmiştir. Yanyalı Esad Efendi'nin Türkçeye çevirdiği Aristo'nun *Fizika*

[134] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.81-89.

üzerine eserleri, Türk yazar Hacı Paşa'nın eserleri ve Hocazâde'nin fizik konusunda vardığı sonuçları bunlara örnek olarak saymış ve bu kitapların Fatih, Ayasofya, Sultan Abdülhamid ve diğer İstanbul kütüphanelerinde mevcut olduğunu bildirmiştir. Optik kitaplarının da bulunduğunu belirtmektedir (Öklid, Tûsi, İbnü'l Heysem). Doğa tarihinde Aristo ve Pilinius, bitkibilimde Dioskurides, madenler konusunda Aristo ve Câbir bin Hayyân, pusula hakkında kitaplar, İbn Sînâ'nın felsefe ve fizik kitapları, Ayrıca Osmanlı Sarayı'nda bir zaman elçilik yapan saygın birinden duyduğuna göre Sadrazam Ragıp Paşa'nın Voltaire'in Newton felsefesinin Türkçeye çevrilmesini istediğini de belirtmiştir.[135]

Tıp alanında ise Toderini daha zengin bir kaynak bulmuştur Osmanlı arşivlerinde. Tıpta ise Türkleri yeterli görmemekle birlikte İslâm Peygamberinin tıbbı yararlı bir ilim olarak değerlendirmesinden ötürü bu ilme önem verdiklerini, kamu kütüphanelerinin tıp alanında eserlerle dolu olduğunu, Ayasofya kütüphanesinde bu alanda 100'den fazla eser saydığını belirtmiştir. Tıp ilmini de Araplardan öğrendiklerini iddia eden Toderini, Türklerin anatomiyi de kitaplarından öğrendiğini ve Hipokrat, Aristo, Efesli Rufus, Galenos'un Arapçaya çevrilmiş eserlerinin yanı sıra İbn Sînâ, Ebû Bekir Râzî ve İbn Eman'ın eserlerinden de faydalandıklarını da belirtmiştir. Türklerin Avrupa tıbbı konusunda da bilgi sahibi olduğunu ve Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde kütüphane görevlisini Avrupalı bir hekimin çeviri kitabı olup olmadığını sorduğunda İngiliz hekim Sydenham'ın Arapçaya çevrilmiş bir eserinin getirildiğini anlatmıştır. Boerhaave'nin de tıp eserlerinin Türkçeye çevrildiğinden bahsetmektedir. Hacı Paşa, Behçet Mustafa Efendi, Seyyid Muhammed Hayrullah Efendi ile Ayasofya, Fatih kütüphaneleriyle İstanbul sahaflarında daha başka pek çok tıp kitabı olduğunu da yazmıştır. Ayrıca Türklere ait *Sihrü'l-Ayn* adında insan gözünü inceleyen bir kitabı, Bistâmî tarafından yazılmış *Vasfu'd-devâ fî keşfi âfâti'l-vebâ* kitabını da zikretmiştir. Buna rağmen tıp ilminin Türklerin elinde niteliksiz kaldığını vurgulamaktadır. Ancak çiçek aşısının Avrupa'ya Türklerden geldiğini de belirtir. Süleymaniye Tıp Medresesinden bahseder. [136]

[135] **A.e.,** s.68-73.
[136] **A.e.,** s.73-79.

1.2.7. Coğrafya ve Bahriye

Marsigli, Türklerin coğrafya ilminde de çok bilgili olduklarını, haritalarda ve Asya'da bulunan bölgelere ve şehirlere kendileri tarafından kullanılan isimlerin verildiğini dile getirir. Sultan IV. Mehmed'in teşvikiyle Wilhelm Janson'un Büyük Atlas tercümesinde Türkler, Asya'daki coğrafî bölgelere haritalarda yerli isimleri kullanmışlardır. Marsigli, Avrupa haritalarında ve coğrafya kitaplarında bu bilgilerin bulunmamasını eksiklik olarak görmektedir: *"Şurası muhakkaktır ki biz hiçbir vakit Türkiye, İran ve Arabistanın ve Tataristanın haritalarına, Türk müelliflerinin kitap ve haritalarını tercüme etmedikçe, malik olmaklığımızın ihtimali yoktur."*[137] Marsigli'nin bu önemli tespitine de değinen Toderini onunla aynı fikirdedir. Batı ilmini ve bilgi kaynaklarını tamamlamak ve geliştirmek için Türk kaynaklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle coğrafya ve bahriye sahalarındaki eserler önemlidir. Toderini'ye göre Müslümanların, imparatorluğun neredeyse her köşesine yaptıkları seyahatler, Şeriat gereği yaptıkları Hac yolculuğu ve elsine-i selasedeki coğrafya kitapları sayesinde İslâm dünyasını ve Asya ülkelerini coğrafî olarak iyi tanımalarını sağlamıştır. Ayrıca, devlet tarafından tahrir defterlerinin kayıt altına alınması zorunluluğunun da coğrafya bilgisinin gelişmesine müsaade verdiğini belirtmektedir.

Kâtip Çelebi'nin Latince, Arapça, Farsça, Türkçe tarih ve coğrafya kaynaklarını kullanarak yazdığı *Cihannümâ* en çok üzerinde durulan eserdir. Sipâhîzâde Mehmed tarafından genişletilerek Türkçeye tercüme edilen Ebü'l-Fidâ'nın eserleri de kaynak olarak belirtilmiştir. Kâtip Çelebi'nin eseri gökbilim sistemleri, coğrafî yapı, iklim, bitki örtüsü, toprak yapısı, doğa tarihi, nüfus, yaşayış tarzı, adetler, bölgenin tarihi gibi pek çok unsurdan bahsetmesiyle Toderini'nin ilgisini cezbetmiştir. Toderini'ye göre *Cihannümâ*, Avrupalı haritalarda Türk İmparatorluğunun sınırlarındaki ülkelerle ilgili bilgilerin düzeltilmesini sağlayacaktır:

> "Bu coğrafya eserini değerli kılan, Asya eyaletlerinin doğru ve ilmî bir biçimde bölümlenmesi, yerlerin konumunun, mesafelerinin, enlem ve boylamlarının çok dakik bir biçimde belirlenmesidir. Bu güzel eser, bizim Asya'ya ilişkin, özellikle de

[137] Graf Marsili**, Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,** s.48.

> Türk imparatorluğunun tebaası olan ülkeleri kapsayan coğrafi hatalarımızı düzeltip daha iyi bir noktaya getirmemiz için gerekli bilgilerle doludur."[138]

Türklerin matbu kitaplar içinde en çok Cihannümâ'ya değer verdiğini, Ragıp Paşa Kütüphanesinde de kitabın matbu nüshasının kıymetli eserler arasında yer aldığını belirten Toderini, İbrahim Müteferrika'nın açıklamalarını da göz ardı etmemiştir. İbrahim Müteferrika, Türklerin elinde matbu coğrafya ve denizcilik haritalarıyla kitaplarının olmayışının Akdeniz ve Karadeniz'de Türk denizcilerinin rastgele bir yerlere sürüklenmelerine veya Frenklerin haritalarını kullanmak zorunda kalmaların sebep olduğunu söylemektedir. Matbu harita ve kitaplar yerine el yazısı harita ve kitaplar kullanılmaya devam edildikçe coğrafya bilgisi gelişemeyecektir. Bununla beraber, Toderini Türklerin matbu olmasa da yazma haritalarının mevcut olduğunu dile getirmiştir. Pîrî Reis'in Kitâb-ı Bahriyye eseri bunlardan en bilinenidir. Kırımlı Ahmed ve Galatalı Mıgırdıç imzalı pek çok bakır gravür harita da görmüştür. 1768'de Sicilya kralının tercümanları tarafından Türkçeden Fransızcaya tercümesi de yapılan nadir bir Karadeniz gravür haritası, Hazar Denizi'ni ve Asya ülkelerini gösteren Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn'da bulunan bir harita, Galatalı Mıgırdıç'ın düz yarımküre haritası Toderini'nin gördüğü ya da koleksiyonuna eklediği diğer haritalardır.[139]

Toderini, coğrafya ilmiye bağlantılı olarak bahriye sahasını da Türklerde bir bilim ve eğitim dalı olarak kabul etmektedir. İbrahim Müteferrika her ne kadar *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-ümem* kitabında Türklerin bahriye ile ilgili bilgisini eksik görse de Toderini, Osmanlılarda nizamnamelerle desteklenen belirli bir bahriye eğitiminin olduğuna değinmektedir. Deniz haritaları, pusula kullanımı, yelken yönetimi gibi dersler vardır. Zaman içinde bahriye sahasında baş gösteren eksikliklerin giderilmesi ve bahriye sahasındaki yeni gelişmelere ayak uydurmak için Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn kurulmuştu. III. Mustafa, gemicilikle ilgili bir eserin tercümesini yaptırmıştı. Giambattista Toderini bu okulu Türk âlimler, müderris ve hocalar eşliğinde gezme imkânı da bulmuştur. Okulda Türkçe ve Fransızca matbu coğrafya haritaları, gemi türlerinin çizimleri, gemicilik aletleri, çeşitli Avrupa atlasları, deniz haritaları, Cihannümâ, Kâtip Çelebi'nin Küçük Atlası

[138] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.289.
[139] **A.e.,** s.289-296.

(*Levâmi'u'n-nûr fî zulmeti Atlas Minor*), baş müderrisin yaptığı yıldız takımlarını gösteren bir gökkubbe, Paris yapımı madeni çemberli küre, usturlablar, Türk ve Frenk güneş saatleri, Jean Hadley yapımı İngiliz oktantı, Irvin mihverli Türk pusulaları, Galileo pergeli, çeşitli denizcilik aletleri görmüştür. Ayrıca, Lalande'nin gökbilim cetvellerinin Türkçe tercümesi, Avrupa kitaplarından tercüme edilmiş topçu çizelgeleri ve daha pek çok Avrupa menşeili kitap gördüğünü belirtmiştir.[140]

Kâtip Çelebi'nin *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihar* eserinin de Osmanlı deniz savaşlarının tarihini anlatan önemli bir kaynak olduğu da vurgulanmaktadır. Toderini, bu eserin sadece tarihî deniz savaşlarını ve harekâtlarını anlatmakla kalmadığını, aynı zamanda Akdeniz, Karadeniz, Azak, Kızıldeniz, Basra, Venedik Körfezi, Tuna, Fırat, Dicle, Dinyeper sularının coğrafî bilgilerini, tasvirlerini ve kapudan paşaların bilgilerini içerdiğini belirtmektedir. İbrahim Müteferrika Matbaasında basılan bu kitabın bahriye, gemiler, kaptanlar ile deniz ve kara yolculukları yapacak olanlar için önemli olduğunu da dile getirmiştir. Bunlardan başka pusulayla ilgili bir risale olan *Füyûzât-ı Mıknatısiyye* eserinin de Türklerin bahriye ve coğrafya bilgilerine katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Toderini, özellikle Ragıp Paşa Kütüphanesinde bol bulunduğunu gördüğü ilmî seyahatnamelerin de öneminden söz etmiştir. Avrupa'da popüler olan seyahatname türünün İstanbul'da da mevcut olduğunu, yazma eser olarak muhafaza edildiğini belirtmiştir. Hatta bunların arasında Fatih Sultan Mehmed'in kendi eliyle kenarlarına notlar aldığı yazmalar ve Arap seyahatnamelerin varlığını da gözlemlemiştir. Toderini, Kâtip Çelebi'nin eserlerinin aynı zamanda âlimin seyahatlerinin bir ürünü olduğuna değinmiştir.[141]

Batılı seyyah ve müsteşriklerin gözlemleri bütünüyle değerlendirildiğine Osmanlı'nın Doğu ve Batı kaynaklarını koruduğu, biriktirdiği, kullanıp yaygınlaştırdığı ve yeniden üretimini sağladığı sonucuna varılmaktadır. Osmanlı'nın Antik Yunan ve Latin, muasır Avrupa, eski-yeni İslâm/Doğu kaynaklarını bir araya getirerek Doğu'nun ve Batı'nın bilgi birikimine sahip çıkması Batılıların

[140] **A.e.,** s.89-92.
[141] **A.e.,** s.183.

gözlemlerine tarihi bir hakikat olarak yansımıştır. Osmanlı kütüphaneleri bu hakikatin temsilcisidir.

Bilginin yayılmasında liman şehirlerinin ve başkentlerinin önemi büyüktür. Limanlarda her türlü insan her çeşit bilgiyi taşıyabilmektedir. Başkentlerde de siyasî, ticarî, pratik, gündelik haberler toplanmaktadır. Türlü ülkelerden türlü bilgiler başkentlere kolaylıkla ulaşabilmektedir. Aynı zamanda başkentler kütüphaneleri, çeşitli kurum ve okullarıyla birer ilim ve kültür merkezidir.[142] Venedik, Roma, Paris, Londra gibi, Doğu Akdeniz'in en büyük liman şehri ve Türklerin payitahtı İstanbul da böyledir. Buna binaen Peter Burke, Osmanlı'nın bilgi toplamakla çok ilgili olduğunu söylemiştir. Düzenli bir biçimde yenilenip arşivlerde itinayla korunan arazi tahrirleri ve hükümetin kullandığı araç olan haritaların, Osmanlı'nın bilgi toplama ve muhafaza etme sisteminin genişliğine bir örnek teşkil edeceğini belirtmiştir.[143]

Burke'ün tespitini Batılılar da yapmış olmalıdır ki Doğu'ya gelen seyyah ve müsteşriklerin Batı'ya götürdükleri bilgiler, kitaplar, bilimsel araç gereçler ve daha nice haberler bunun göstergesi olmuştur. Türklerin dinî ve kültür adetlerini, geleneklerini ve yaşam tarzlarını gözlemlemenin yanında Batılıların dil ve edebiyat hakkında araştırma yaparak bilgi toplamaları tesadüf değildir. Osmanlı toplumunun ve devletinin bilgi kaynaklarını ve bilgi üretim sistemini anlamak aynı zamanda Türkleri daha iyi tanımalarına vesile olacaktır.

Ancak bu araştırmalar hakikati ne derece yansıtmaktadır? Batılı gözlemlerde Osmanlı ilmî hayatı ve bilgi kaynaklarıyla ilgili yanlış ve çelişkili bilgiler verilmektedir. Bunun sebebi Batılı seyyahların Osmanlı sistemini tam olarak tanımamalarından kaynaklanmaktadır. Devlet ve toplum kimlikleri ile bu kimliklerin kaynakları arasındaki farkı görememişlerdir. Ulema, halk ve devlet ricalini birbirlerinden ayırt etmeden belli başlı bilgileri hepsinin bilmesini beklemişlerdir. Araştırma, gözlem ve sorularının muhataplarını çoğunlukla doğru seçemeyip ulema ve yönetici sınıfta bulabilecekleri bilgileri reayada aramışlardır. Bekledikleri ilgi ve

[142] Peter Burke, **Gutenberg'ten Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi,** çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.63-68.
[143] **A.e.,** s.120.

yanıtı göremeyince de gözlemleri olumsuz şekilde neticelenmiştir. Zaten en başında var olan önyargılarını devam ettirmekte bir mahsur görmemişlerdir.

Bunlardan başka bilim ve ilmî hayat anlayışlarını sadece Batılı anlamda algılayıp kısıtlamalarından ötürü değerlendirmelerinde de belirli kısıtlar ve önyargılar ortaya çıkmaktadır. Bilim sahalarını ve yerli kaynakları sürekli Batı kaynaklarıyla mukayese etmeleri ve kaynaklarda eşitlik beklemeleri yanlış algılara sebep olabilmektedir. Bir başka sebep de Batılı seyyah ve müsteşriklerin genellikle bilimden anladıkları kendi kültür ve medeniyetlerine ait olan dallardır. Astronomi, fizik, matematik, kimya, geometri gibi bilim dallarının Osmanlı'daki durumunu araştırırken İslâmî bilimlere ait tefsir, hadis, kelam, fıkıh, fetva, tasavvuf, ahlak, belagat, tarih, siyaset, coğrafya gibi dalları atlamaktadırlar. Değerlendirme yapanların uzman birer bilim adamı ve âlim olmamaları bu eksikliğin sebeplerindendir. Bu anlamda Toderini'nin Müslümanların "ilim" olarak tanımladığı bilgi ve bilim dallarından bahsetmesi önemlidir. Buna ek olarak kütüphane kataloglarında rastladığı fizik, gökbilim, geometri gibi kitapların "ilm-i hikmet, ilm-i hey'et, ilm-i hendese" gibi Türkçe tabirlerini kullanması da Doğu-Batı bilim anlayışı ve tanımlamalarındaki farklılığı tespit ettiğini göstermektedir. Çoğu Batılı, İslâm ilimleri ve Müslümanların yakın olduğu bilim dallarını bilmediklerinden değerlendirmelerine de dahil etmemiştir.

Bir başka sebep ise uzmanlık bilgileriyle alakalıdır. Olumsuz değerlendirmelerde bulunan Batılıların birçoğu Osmanlı bilgi sistemini tanımamakla beraber araştırdıkları konuya da vâkıf değillerdir. Konunun uzmanı olmamaları onları hataya sürüklemektedir. Önyargılar, Osmanlı devlet ve toplum sistemini iyi tanımamak, yönetici-ulema-reaya ayrımını yapmamak ve uzman âlim olmamak Batılıların etkili yorumlar yapamayıp yaygın hataların pençesine düşmelerine sebep olmuştur. Bu çerçevede sunulan bilgiler ise pek faydalı olamamaktadır.

Bazı durumlarda bir seyyah tarafından verilen bilgi başka bir seyyah ya da müsteşrik tarafından düzeltilebilmiştir. Giovanni Battista Donado, Antonio Benetti, Luigi Ferdinando Marsigli, Giambattista Toderini gibi alanında uzman, değerlendireceği konuya vâkıf, devleti ve toplumu iyi tanıma ve iyice araştırarak

bilgi edinme gayretinde olan Batılıların çalışmaları daha güvenilir bilgiler ve tespitler içermektedir. Saydığımız dört kişinin de İtalyan olması, Osmanlı klasik çağında Türk halkını ve Türk devletini en iyi tanıyan milletin İtalyanlar olduğu tezine de katkı sağlamaktadır. Giovanni Battista Donado ile Antoine Benetti dil açısından ve Giambattista Toderini dil ve bilgi kaynakları açısından önemli değerlendirmelerde bulunurken Marsigli'nin de tarih, kayıt tutma ve arşivcilik açısından önemli yorumlar yaptığını söyleyebiliriz. Özellikle Toderini ve Marsigli'nin Osmanlı bilgi kaynakları ve birikimi ile kitapları konusunda yazarken yerli Türk kaynaklarına başvurması onları farklı kılmıştır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı kütüphanelerinde en geniş araştırmayı yapan ve hepsinden fazla öne çıkan Toderini'nin *Türklerin Yazılı Kültürü*'nde Türklerin sahip oldukları bilgi birikimi ve kaynaklar tespit ve tahlil edilmiştir. Uzmanlığının neticesi olarak çalışmasına sadece Batılı anlamdaki bilimleri değil İslam bilimlerini de dahil ederek değerlendirmiştir. Osmanlı'nın bilgi kaynaklarını ortaya koymak ve sonra da Avrupa'daki kaynaklarla karşılaştırmak amacındadır. Ancak bu mukayese hangi tarafın üstün olduğuna karar vermek için değil, birbirlerinin eserlerini ve kaynaklarını ne kadar tanıyıp kullandıklarını anlamak içindir. Türklerin iyi ve kötü olduğu bilim sahalarını, yeteneklerini, ilmî kapasitelerini, bilgi birikimini ve faydalandıkları kaynaklarını incelemiştir. Toderini'nin vardığı sonuca göre, İstanbul kütüphanelerinde hem Doğu hem Batı medeniyetinin ilmî birikiminin muhafaza edilmesi ve müderrislerle medrese öğrencilerinin buradaki kaynaklardan faydalanıyor olmaları Osmanlı ulemasını iki medeniyetin de ilminden haberdar olan, iyi yetişmiş kimseler haline getirmektedir. Buradan hareketle bazı Doğu/İslâm eserlerinin Batı dillerine çevrilmesiyle Avrupa ilminin çok şey kazanacağı düşüncesindedir. Türk kütüphanelerindeki eserlerin açıklamalı bir kataloğu bile Avrupa'yı bilim ve edebiyat yönünden zenginleştirecektir.

Osmanlı'yı İslâmiyet ile özdeşleştirmesinden ötürü belirli sıkıntılar meydana gelse de Doğu/İslâm kaynaklarını iyi tanıyan Hristiyan bir âlim olarak Toderini'nin yaptığı değerlendirmeler daha 'profesyoneldir'. Verdiği bilgilerle birlikte yorumları hem gerçeğe yakınlığı hem de başka bir kültür dünyasından oluşu sebebiyle oldukça

önemlidir. Toderini'nin eseri incelenirken tüm bunları göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

1.3. XIX. Yüzyıldaki Batılı Eserlerde Osmanlı İlmî Birikimi ve Bilgi Kaynaklarına Dair İlk ve Temel Değerlendirmeler

XV-XVIII. yüzyıllarda Batılı seyyah ve müsteşriklerin Osmanlı bilgi kaynakları ve ilmî birikimleriyle ilgili değerlendirmeleri XIX. yüzyılda da süreklilik göstermiştir. Tarihsel koşulların farklılığı sebebiyle yorumlarda ve bakış açılarında birtakım değişiklikler görülmekle birlikte bilgi kaynaklarını ve bilim sahalarını tanıma gayreti aynıdır. Yer yer birbirini tekrar eden, yer yer de yeni bir şey söyleme iddiasında olan modern dönem seyahatnamelerindeki değerlendirmeler Osmanlı klasik çağındaki değerlendirmelerle kıyaslandığında göze çarpan fark XIX. yüzyılın Batılılaşan ve modernleşen Osmanlı'sının bilgi kaynaklarındaki değişimdir. Eski/yeni bilgi kaynakları ve klasik/modern kitabiyâtı hakkındaki araştırmalar XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunun hem geleneksel hem de modernleşen bilim kültürünü yansıtmaktadır. Batılı seyyah ve müsteşriklerce Osmanlı modernleşmesi önemli bir tema iken geleneksel birikimlere de ilgi gösterilmeye devam edilmiştir.

Osmanlı klasik çağında yazılmış Türklerle ilgili değerlendirmelere kıyasla XIX. yüzyıldaki değerlendirmelerde olumlu kanaatlerde artış görülmektedir. Başka bir deyişle, Doğu'yu küçük gören, kurumlarını ve birikimlerini beğenmeyen yazılar olduğu kadar Doğu'nun zenginliğini ve kendine has özellikleriyle birikimlerini vurgulayan yazılar da mevcuttur. XIX. yüzyıl Batı'nın Doğu karşısında siyasî ve askerî yönden üstün bir konuma geldiği, bunun bilincinde olduğu ve dolayısıyla sosyal, ilmî ve kültürel sahalarda da Doğu'yu kontrol altına almak istediği, kendi kontrolü altında şekillendirmek istediği bir zaman dilimidir:

> "Bu yüzyılda Batı, bir yandan Doğu'nun olumsuzluklarına dikkat çekerken, öte yandan ona olan hayranlığını da dile getirecektir. Fakat bu, bir yönüyle Doğu'ya olan ilgiyi canlı tutmaya, oraya insanların gitmesini teşvik etmeye dönük bir çabadır da."[144]

[144] Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi,** İstanbul, Küre Yayınları, 2004, s.87.

Osmanlı ilmî birikimi, bilgi kaynakları ve kitabiyâtı hakkındaki olumlu ve olumsuz değerlendirmeler bu gözle bakıldığında anlam kazanacaktır.

1.3.1. Dil ve Edebiyat

Çalışmamızda kullandığımız seyahatnamelerde Türklerin ilmî vaziyeti hakkında ilk planda öne çıkan değerlendirmeler Türk dili ve edebiyatıyla alakalıdır. Batılı seyyah ve müsteşriklerin Osmanlı modernleşmesi ile Türk dili ve alfabesi arasında bağ kurdukları görülmektedir. Türk dilinin yapısının ve alfabesinin Türklerin ilmî birikimini ve eğitimini doğrudan etkilediği düşüncesindedirler. Geleneksel ilmî birikimleri değerlendirdikleri gibi modernleşmenin Osmanlı bilgi birikimi ve üretiminde nasıl değişikliklere yol açtığını da konu edinmişlerdir. Türkçe bilenler konuya daha vakıftır. Bununla beraber yorumların Batılı bakış açısını yansıttığı unutulmamalıdır.

1755 yılındaki ziyaretiyle Osmanlı modernleşmesinin ilk tanıklarından olan Baron de Tott'a göre, Türklerin modernleşmesi önündeki en büyük engel hatta cehaletlerinin sebebi alfabeleridir: *"Okuma ve yazma meziyetini sınırlayan dil zorlukları olduğu müddetçe Türklerin gerçek anlamda eğitilmeleri mümkün değildir."*[145] Okuma ve yazmaya o kadar çok vakit harcanırsa kişi kendine faydalı eserleri ne ara araştırıp okuyacaktır? Türklerin soyut bilimlerde ilerlemeleri böylece imkansızlaşmakta, edebiyatları da sınırlanmaktadır.[146]

1794-1797 yılları arasında İngiliz elçilik kadrosunda papaz ve hekim olarak İstanbul'a gelen James Dallaway, Türk diline daha farklı yaklaşmaktadır:

> "Türk dili İskit, Türkmen, Arap ve Fars dillerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Dilin yapısı Latin ve Alman dillerine benzer ancak asalet ve yumuşaklık bakımından noksandır. Günümüze kadar ulaşan en iyi gramer kitabının yazarı olan Mösyö Viguer, eğer eğitimli adamlardan oluşan bir topluluk bir dil icad etmek ya da düzenlemek amacıyla bir araya gelse daha mükemmelini yapamayacaklarını ileri sürmektedir. Ben bunu kısmen kabul ediyorum..."[147]

[145] Baron de Tott, **Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar,** s.76.
[146] **A.e.,** s.16-17.
[147] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern**, s.389-390.

Bununla beraber Dallaway, Türklerin yabancılara Türkçe öğretirken gramer kurallarını kullanmaya lüzum görmediklerini eklemiştir.[148] Thomas Thornton da Türk dili hakkında aynı tarifi dile getirmektedir:

> "Dilbilgisi kuralları o kadar ustaca bir araya getirilmiş ki, genel dil prensipleri hakkında sahip olunan engin bir bilgiyle hazırlanmışa benzemektedir ve kaba ve vahşi bir ırkın tesadüfen meydana getirdiği bileşimler olmaktan çok, düşünürlerin muhakemesi sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır"[149]

Türkçenin mutlak bilgi ve tahmini bilgiyi ayıracak kadar gelişmiş bir gramer yapısına sahip olduğunu dile getiren Thornton, bunu Türklerin, aynı Tatarlar ve Hunlar gibi, doğruya ve doğruluğa verdiği önem olarak yorumlamaktadır. Türkçede bir olay veya durumla ilgili cümleler, mutlak bilgi ile tahmine dayalı onaylanmamış bilgi olarak ayrı ayrı ifade edilmektedir. Fiil çekimlerindeki zaman eklerinden bir tanesi (-di) şahısların söylediklerinin kesin doğru olduğunu göstermekte iken bir diğer ek (-miş) şahısların bizzat şahit olmayıp başkasından öğrendiği veya duyduğu haberleri ifade etmektedir. Bundan başka Thornton, günlük iletişim için zengin fakat ilmî ve felsefî terimler için fakir olduğunu ifade etmektedir. Türkçedeki Arapça ve Farsça sözcüklerin varlığını dilin kısır oluşuna değil, İslâm dünyasında Arapça yazmanın popülerliğine bağlamakta, Türklerle İranlıların da karşılıklı olarak birbirlerinin dilini zenginleştirdiklerini ifade etmektedir.[150]

James Ellsworth de Kay'e göre Türkçe yumuşak seslilerle dolu bir Tatar lehçesidir ve iyi konuşulduğu takdirde kulağa hoş gelmektedir. Batılılarca güvenilir bir âlimin, Türkçenin yumuşaklık ve uyum özellikleri bakımından diğer dillerden aşağı olmadığına ve *"kurallarının hayran olacak derecede basit olmasının bunları başıboş dolaşan kırsal kabilelerin değil de ilim adamlarından oluşan bir topluluğun ortaya çıkardığını düşünmemize yol açtığına"* dair sözlerini dile getirmiştir. Kay'e göre Türk dilinin Avrupa dillerinden farklı yapıya sahip oluşu ve onlarla hiçbir benzerlik ögesi taşımaması Batılıların Türkçe öğrenmesini güçleştirmektedir. Kay, bu durumun yarattığı güçlükleri aşarak Türkçe öğrenmeyi başaran sadece dört

---

[148] **A.e.,** s.390.

[149] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** Çev. Ercan Ertürk, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.101.

[150] **A.e.,** s.101-102. Thornton, Farsçanın Osmanlı sultanları tarafından geliştirilmesi ve konuşulmasına mukabil İran hükümdarlarının da Türkçeyi saray dili yaptığını yazmaktadır. Bu ifade Thornton'un Doğu ile ilgili bilgilerinin kısıtlı olduğunu göstermektedir, zira İran hükümdarları zaten Türk'tür.

Avrupalı ile tanıştığını belirtmektedir. Onlar da Türkiye'de doğup büyüdükleri için alfabeyi öğrenmeden, konuşmayı sökmüşlerdir. Arap alfabesiyle ilgili zorluklara da değinerek bu alfabede sesli harflerin olmaması nedeniyle ancak yazıldıktan ve telaffuz edildikten sonra bir kelimenin anlamının kesin olarak tespit edilebileceğini söylemektedir. El yazmaları ve resmî belgelerdeki ufak harf hatalarının metnin manasında büyük değişikliklere yol açabileceğine dair örnek vermiştir. Türkçenin Roma harfleriyle yazılması teklifine Volney'nin de destek verdiğini eklemiştir. Bu işin kabulü zor olmakla beraber Avrupalıların Doğu dillerini öğrenmesini kolaylaştıracaktır. Tıpkı iyi eğitimli Avrupalıların ya da Amerikalıların klasik Yunan ve Roma referansları yapmaları gibi Türklerin de rahatlıkla İranlı şair ve Arap filozoflardan alıntılar yaptıklarını, ancak bu işi hayli ileri götürerek kitapların dilinin günlük konuşmalardan epeyce uzaklaştırdıklarını belirtmiştir.[151]

1832 yılında Arthur Lumley Davids tarafından yazılıp yayınlanan *Türk Dilinin Grameri*[152] eserinden faydalanan Urquhart, Davids ve onun gibilerin Doğu'yu ve Batı'yı kaynaştırarak küllî bir bilgi birikimi meydana getirme niyetinde olduklarını belirtmektedir.[153] Urquhart, Davids'in Anadolu Türkleri, Tatarlar ve Uygurlar başta olmak üzere Türk milletlerinin dili ve Osmanlı edebiyatının ortaya çıkışını anlattığı[154] eserinin önsözünden alıntıladığı görüşlere katılmaktadır. Osmanlı lehçesinin diğer tüm Türk lehçelerinin arasında en gösterişlisi olup zengin, asil ve melodik olduğunu, incelik ve ifadelerinin güzelliği bakımından belki diğer dillerden üstün olmasa da ihtişam, güzellik ve zarafet bakımından eşsiz olduğunu düşünmektedir. Fikirlerinden faydalandığı yazar Arthur Lumley Davids de Türk dilinin gramerini de beğendiğini ifade etmiş, Türk dilinin yapısını ve kelime türetme biçiminin dile zarafet ve zenginlik kattığını söylemektedir. Osmanlıların tüm bilim

[151] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, çev. Serpil Atamaz Hazar, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2009, s.109-112.
[152] Arthur Lumley Davids'in Türk-İslâm kaynakları ve Çin kaynaklarından yararlanarak yazıp Sultan II. Mahmud'a atfettiği eseri için bkz. Arthur Lumley Davids, **A Grammar of Turkish Language,** London, 1832.
[153] Urquhart, **The Spirit of The East,** C.II, London, Henry Colburn, 1839, s.283.
[154] Harold Bowen, **Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri**, çev. Orhan Burian, Ankara, TTK, 2011, s.41.

kelimelerini Fars, Arap ve Yunan dillerinden aldığını, Çin dilinden de izlerin görüldüğünü belirtilmiştir.[155]

Davids'e göre Sibirya Türkleri neredeyse tamamen edebiyatsız olup alfabe kullanmaktan bile acizdir, onların soydaşı olan Osmanlılar ise bir o kadar edebiyatla ilgili olup bu alanda parlamışlardır. Osmanlı'nın yazın kültürüne dair yorumları Doğu-Batı ilişkisi çerçevesindedir:

> "Uzun yıllar yaygın olan Türklerin cahil ve barbar olduğunu düşünmemize yol açan önyargılar nihayet sona ermiştir, ancak hala Osmanlılar ile ilgili bilgi eksikliğinden kaynaklanan zorluklarla yüzleşmekteyiz. Kendi doğası içinde gelişen Yunan ve Roma kaynaklı Batı edebiyatının Asya şartlarıyla çok az ortak özelliği vardır, kuzey iklimi de aynı şekilde Avrupa için Doğu bölgeleri kadar farklıdır. Tüm Doğu milletleri arasından bir sentez yapmaya en çok yaklaşanlar ise Osmanlılardır. Hem Avrupa hem Asya'da kain olması, kökenlerini Asya'dan alıp Avrupa ile daimî ve sürekli ilişki kurması sebebiyle bir şekilde ikisinin de güzelliklerini birleştirmeyi öğrenmişlerdir. Ancak Doğu ve Batı kültüründeki farkın diğer Doğu dillerine kıyasla Osmanlı kültüründe daha az hissediliyor olması onun oryantal olmadığı anlamına gelmemektedir. Avrupalı modellere göre değerlendirecek olursak, aynı zamanda aldığımız eğitim sebebiyle, yine kendi fikirlerimizle uyumlu bulmayız. Doğulu yazın kültürüne her şekilde önyargılı yaklaşılmaktadır, çünkü alışık olunandan farklı bir şeyle karşılaşıldığı vakit genellikle hor görülüp yargılanır. Oysa karıncalarla filleri mukayese ederek birini üstün kılmaya çalışmadığımız gibi, çünkü hepsi kendi içinde mükemmeldir, lezzeti ve fikirleri farklı şekillerde tezahür eden diğer milletlerin edebiyatını da böyle değerlendirmeliyiz."[156]

Türklerin edebiyatı incelenirken takip edilmesi gereken bakış açısına ve mukayese yöntemine dikkat çekmesi önemlidir. XIX. yüzyılda meydana gelen Batı-merkezli oryantalist bakış açısı edebiyat incelemelerine de yansımış, Davids bunu eleştirmiştir. Bunlardan başka, Batılıların Osmanlı (Anadolu) Türkleri ile Tatar, İskit, Uygur, Sibirya Türkleri gibi diğer Türk boyları arasında ilişki kurmaları dikkat çekicidir. Osmanlı bilim dilinin Türkçe olması da onların Türk diline olan ilgilerini artırmıştır.

Thomas Thornton'a göre, Türkler önemli bilim dallarında Avrupa'nın gerisinde kalsalar da edebiyatları için aynı durum söz konusu değildir. Ancak burada da Doğu ve Batı ayrımı mevcuttur. Arthur Lumley Davids ile benzer görüşler bildiren Thornton'a göre Avrupa ve Asya kültürleri tabiatları gereği birbirinden çok farklı olduğu için bu fark edebiyatlarına da yansımıştır. Farklılığa sebep olanlar

[155] Urquhart, **The Spirit of The East**, C.II, s.278-279.
[156] **A.e.,** s.275-277.

yalnızca coğrafya değil aynı zamanda âdetler, gelenekler, düşünce yapısı, yaşam biçimi, davranış biçimi gibi bir topluluğa kimliğini kazandıran temel özelliklerdir. Kısacası medeniyettir. Dolayısıyla dil bilmek bir Avrupalının Doğu Edebiyatı'nı anlaması için yetmez. Asyalıların fikriyâtı ve hissiyâtı hakkında da bilgi sahibi olmalıdır. Avrupalılar kolay anlaşılan, az mecazlı yazılar yazarken Asyalılar süslü bir dille değişik betimlemeler yaparlar. Bu yüzden Doğu edebiyatından eserler Batı dillerine tercüme edildiğinde anlam kaybı olmaktadır.[157] Thornton, özellikle Batı'nın edebî değerleriyle Doğu edebiyatının yargılanmaması gerektiğinin altını çizmiştir, hepsi kendi dünya algıları içerisinde değerlendirilmelidir:

> "...onlar için çok belirgin olan bazı görüntülerin bizim için seçilmesi zor olması; onların uygun ve yakın bulduklarını bizim bağlantısız ve uzak bulmamız; onların doğru, düzgün, güzel renkli ya da yüce diye nitelendirdiklerini bizim abartılı, kısa ya da çok süslü diye beğenmiyor olmamız; onların cesaret olarak nitelendirdiklerini bizim acelecilik olarak görmemiz doğaldır."[158]

Thornton, Davids ve Urquhart'ın Osmanlı edebiyatını Batı'nın edebî yargı ve kabullerine göre değil de kendine özgü özellikleri ve tanımlamalarına göre değerlendirmeleri önemlidir. Kendi bakış açılarını hem Batı'daki Doğu çalışmalarının bir eleştirisi olarak hem de bu alanda yeni bir yöntem sunarak izah etmişlerdir.

Davids, kimi zaman hayranlığa varan ifadelerinde, Osmanlılar kadar edebiyata tutkuyla bağlı bir millet olmadığını düşünmektedir. İslâm peygamberinin Müslümanlara *"İlim Çin'de de olsa gidip alınız"* diye öğütlediğini, İstanbul fâtihinin kurduğu kütüphanede de *"İlim hakiki müminlere farzdır"* yazdığını, bu yüzden Osmanlıların şevkle ilimi aradıklarını, aşkla edebiyat ürettiklerini ifade etmektedir. Osmanlıların ilk devirlerinden beri kendilerini edebiyat üretmeye adamış, Osman ve Orhan'ın bu konuya önem verdiği için Bursa fethedildiğinde burada derhal medrese açmış ve Doğu'dan hocaların, İran ve Arabistan'dan öğrencilerin gelerek Osmanlıları hor görmeden onların talebesi olmuşlardır. Selefleri de bu siyaseti devam ettirmişler ve İstanbul'un fethedilmesinden çok önce Osmanlı okullarının çok sayıya erişerek meşhur olduğunu anlatmıştır. Davids'e göre Fâtih Sultan Mehmed belki de herhangi

[157] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** C.II, s.100,104.
[158] **A.e.,** s.104-105.

bir çağın ya da ülkenin yetiştirdiği en büyük edebiyat hâmisidir. Ayasofya ve Fatih medreselerini kurmuş, onun yarattığı ilim ortamına Arabistan ve İran'dan gelen şairler, İtalya'dan gelen bilginler ve ressamlar da dahil olmuştu. Özellikle Fâtih Medresesi'nin şânı meşhurdu. Davids, kurucularının isimlerini taşıyan 500'den fazla medresenin, bunların dışında bir de daha düşük düzey mekteplerin bugün de var olduğunu yazmaktadır. Buna ek olarak, 30 tane halk kütüphanesi ile gizemli bir koleksiyona sahip Saray Kütüphanesi başkentteki yazın kültürünün kaynaklarını oluşturmaktadır.[159]

Davids, ilk dönemlerde Osmanlı sultanlarının klasik edebiyatın bütün kaynakları ellerindeyken bunları Türkçe'ye kazandırdıklarını ifade etmiştir. *Plutarch's Lives* II. Mehmed'in devrinde, *Commentaries on Ceasar* Süleyman'ın devrinde Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca Aristo ve Öklid'in de Türkçeleri mevcuttur. Elbette bunlar klasik antik edebiyattan Osmanlı'nın sahip olduğu tek eserler değildir. Klasik edebiyatın pek çok kayıp metni de Osmanlılar sayesinde kurtarılmıştır. Modern zamanlarda bile Avrupa milletlerinin eserlerini temin etmişlerdir. III. Mustafa, Machiavelli'nin Prens'ini ve Prusya Kralı II. Friedrich'in yazdırdığı *Anti-Machiavel* eserini elde etmiştir. Krusinski'nin Günlüğü, Boerhaave'nin çalışmaları, İngiliz Sydenham, Bonnycastle, Vauban, Lafitte, Truquet, Lalande, astronom Cassini'nin yayınlanmamış birkaç el yazması İstanbul'un halk kütüphanelerinin raflarında yer almaktadır. Bunların pek çoğu da imparatorluk matbaası tarafından basılmaya layık görülmüştür. Araplara ve Farslara göre Osmanlıların pek çok mecburiyeti vardır. Osmanlıların Arap ve Fars yazarlara öykünen ya da onların eserlerinin çevirisi olan pek çok kaynağa sahiptir.[160]

Arthur Lumley Davids'in Osmanlı'nın geleneksel edebiyatı hakkındaki görüşlerini tatminkâr ve ilham verici bulan Urquhart, XIX. yüzyılın modern Türk yazarlarının edebî üretimlerini ise çocukça ve önemsiz bulmaktadır. Bununla beraber Davids'in mezkûr eseri ve Colonel Leake'nin etnografik çalışmaları haricinde Türkiye'nin dini, gelenekleri, edebiyatı, yönetimi, siyaseti ve istatistiki hakkında son

[159] Urquhart, **The Spirit of The East,** C.II, s.277-281.
[160] **A.e.,** s.281-283.

yıllarda bir İngiliz tarafından yapılmış hiçbir çalışma olmadığını söylemektedir. Türk dilini bilen bir İngiliz bile zor bulunur.[161]

Urquhart'ın bu şikayetine cevaben Charles White, İngilizlerin artan becerileri neticesinde Türklerin edebiyatıyla alakalı ileri seviye çalışmalar ortaya koyduklarını söylemektedir. Türk edebiyatı hakkındaki tek bilgisinin resmi görevleriyle ilgili temin ettikleri kitaba dayalı olan Peralı dragomanların geçmişte Türkçe öğrenebilmek için Pera'da veya Fener'de doğmuş olmak ya da küçüklükten itibaren Türkçe öğrenmeye çalışmak gerektiği gibi bir yanılgı yarattığını ancak bu yanılgının artık geçtiğini dile getirmektedir. Farklı milletlerden pek çok genç adam Türk edebiyatının çeşitli dallarında çalışıp ilerlemektelerdir. Bunlardan bazılarının birkaç yıl içerisinde Türk tarihi ve şiirlerinden eserler çevirerek bu dili kullanmaya başlamaları oldukça muhtemeldir. Charles White, İngiliz elçiliğine bağlı tercüman gençlerin Doğu dilleriyle ilgili bilgilerini hızla artırmasından memnuniyet duymaktadır. Böylelikle İngiliz elçileri görevleriyle ilgili sırları sadece kendi memleketlerinden kimselerle paylaşabilme imkanına sahip olacaklardır. Mr. Alison, Messr. Wood ve Doria'nın hızla ilerlediğini söylerken hazırladığı Türkçe, Arapça ve Farsça sözlüklerin şimdiden imparatorluğun klasik çalışmalarından biri haline gelmesiyle gurur duyduğu Redhouse'u[162] da zikretmektedir.[163] İngilizlerin Türklerle ilgili tetkiklerin artması White için memnuniyet verici bir durumdur. Gerçekten de XIX. yüzyılda Türklerle ilgili İngiliz tetkiklerinde artış olduğu görülmüştür. Üstelik diğer Batılı müsteşriklere nazaran daha etkili ve hakikate yakın tespitler yapmışlardır.

---

[161] **A.e.,** s.294-295.

[162] Hazırladığı Türkçe-İngilizce sözlük ile tanınan ünlü şarkiyatçı Redhouse, Ahmed Vefik Paşa ve babası Ruhuddin Efendi ile tanışıktır. Hatta 1890'larda yayınlanan Ahmed Vefik Paşa, Henry Otis Dwight ve misyonerlik ekibinden birkaç kişinin daha düzenlemesiyle kontrolüne yardımcı olduğu sözlük, Osmanlı devlet adamları ile Batılı araştırmacıların ilişkilerinin niteliğine değinen bir örnektir. bkz. **Sir James W. Redhouse The Making of A Perfect Orientalist? Mükemmel Bir Doğubilimcinin Öyküsü,** Carter Vaughn Findley, Redhouse Press/Yayınevi, Miscellany/Derleme, ed. Brian Johnson, Handan Cingi, İstanbul, SEV-Yay, 2006, s.107-176.

[163] Charles White, **Three Years in Constantinople or Domestic Manners of The Turks in 1844, Second Edition in Three Volumes, C.II,** London, Henry Colburn, 1846, s.159-160. Fenerli dragomanlar ve ürettikleri yazın kültürü hakkında bkz. Johann Strauss, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks To Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", **Die Welt des Islams,** No: 35, C.II, Leiden, E.J. Brill, 1995, DOİ: https://doi.org/10.1163/1570060952597860

Charles Wells, 1890 yılında yayınlanan *Türklerin Edebiyatı* eseri de İngilizlerin önemli Türkoloji/Şarkiyat çalışmalarından biridir.[164] *"İlim Çin'de bile olsa gidip alınız"* hadisiyle giriş yazısına başlayan Charles Wells, İslam peygamberinin ilmi teşvik etmesiyle ilgili diğer hadislerini de paylaşarak Türklerin dininin onları bilim ve edebiyat ile uğraşmaktan alıkoyduğunu düşünmenin büyük bir hata olduğunu vurgulamaktadır:

> "Türkçe kitap okuyamayan ve Avrupa dillerine çevrilmiş eserleriyle de pek ilgilenmeyen pek çok Avrupalı her nasılsa hiç hesap etmeden Türklerin herhangi bir edebiyata sahip olmadıklarına kani olmuşlar, hatta bazı ahlaksız yazarlar Türkleri kör cahil barbarlar olarak nitelendirirken hiç tereddüt etmemişlerdir. Bu hakikatten oldukça uzaktır. Türklerin, İstanbul'un fethinden önce bile edebiyatları vardı, her zaman ilime saygıları ve edebiyata karşı hayranlıkları vardı ve muhtemelen dünyadaki hiçbir ülkede edipler/alimler saltanat tarafından bu kadar taltif edilmemiş ve cömertçe ödüllendirilmemiştir. Pek çok sultan yazarlığın kendi haysiyetlerini zedeleyecek bir şey olduğunu düşünmemiş ve şairler, tarihçiler ve diğer ediplerin meclislerinde bulunmaktan zevk almışlardır. İstanbul Fâtihi II. Mehmed'in bile kendisi şairdir ve ilim ve edebiyatın hamiliğini sadece kendi hakimiyetindeki geniş topraklarda değil başka ülkelerde de yapmıştır. 30 tane Türk şairi maaşa bağlamış, Hindistan'daki Hâce-i Cihan'a ve İran'daki Cami'ye yıllık 1000 dukat göndermiştir. Pek çok veziri aynı zamanda şairdir. İki üniversite kurmuştur: Ayasofya ve Muhammediye. Kurduğu halk kütüphanesinin binasının tepesinde "İlim her Müslümana farzdır" sözü yazılıdır."[165]

Charles Wells, Fâtih'in Bizans Hükümdarlarının kütüphanesini imha etmediğini, bilakis kendisinin Yunanca ve Arapça bilerek edebiyatlarına aşina olduğunu ve Büyük İskender, Scipio, Hannibal ve Jül Sezar sergüzeştlerini okuduğunu söylemiştir. Birkaç Avrupa eserini de Türkçeye tercüme ettirmiştir. İlk sultanların hükümdarlığında pek çok Yunanca ve Latince eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Platon'un tercümesi II. Mehmed'in emriyle yapılmıştır ve Sezar'ın şerhleri Türkler arasında Süleyman'ın zamanında yaygınlaşmıştır. Kopya nüshaları bugün bulunamasa da Aristo ve Öklid'in de Türkçe tercümeleri mevcuttur. Türklerin

---

[164] Bazı klasik ve modern Türk yazarlarının isimlerini vererek onların eserlerinden paragraflar da eklemiştir. Bu paragrafları ilk olarak Osmanlı Türkçesiyle ardından İngilizce tercümesiyle yayınlamıştır. Klasik Osmanlı yazarlarından/tarihçilerinden Hoca Sâdeddin, Naîmâ ve Râşid Efendi, Nişancızâde'nin *Mir'âtü'l-kâinât* eseri, Şeyhzade (Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi), *Tûtînâme*, Priştineli Mesîhî isimlerinden ve onların eserlerinden paragraflar vermiştir. Modern Osmanlı yazarlarından ise Namık Kemal, Mehmed Tevfik, Mahmud Ekrem, Mehmed Hilmi, Ebuzziya, Sırrı Paşa'nın eserlerinden kesitler vermiştir. Eserinin önsözünde Charles Wells, İngiltere'de Türklerin edebiyatına ve yazın kültürüne duyulan ilgiden bahsetmiş, genel olarak bilinenlere değinmiştir. Wells, Türkçe profesörlüğü yaptığı King's College'da öğrencilerine Türklerin modern yazarları ve kitaplarını okuttuğunu belirtmektedir. Öncesinde de İstanbul'daki Bahriye Mektebi'nde profesörlük de yapmıştır. Ayrıca *A Practical Grammar of The Turkish Language* isimli bir eseri daha vardır.

[165] Charles Wells, **The Literature of The Turks: A Turkish Chrestomathy,** London, 1891, s.xi-xii.

fetihten önce ürettikleri tarih, astronomi ve şiir çalışmaları, nadir de olsa günümüze kadar ulaşmıştır. Ahmed bin Yahya tarafından Orhan zamanında yazılmış bir Türk tarihi vardır.[166]

"Osmanlı Sultanları yeryüzündeki en şairane hükümdarlardır denebilir" diyerek Türklerin eskiden de şimdi de şiire düşkün olduklarını ve olağanüstü bir sevgi ve hayranlık duyduklarını belirtmektedir. İtibarlı ya da sıradan kişilerin hepsinin şiirle ilgilendiklerini, sultanların kendilerinin bile şair olduklarını belirtmektedir. Türklerin çok iyi şairler yetiştirdiğini söyleyerek bazı isimler saymıştır: Bâkî, Mesîhî, Necâtî, Fuzûlî, Mısrî, Kemalpaşazâde, İzzet Molla, Ziya Paşa, Nâmık Kemal, Abdülhak Hamid Bey.[167]

XIX. yüzyılın modern edebiyatını da kaydederek popüler kitap ve yazarları tanıtmıştır. Türklerin popüler kitapları arasında *40 Vezir Hikayeleri* vardır. Bu kitap Türkçe öğrenen bir yabancı için de iyi bir başlangıç kitabıdır. Ayrıca kitap Doğu örf ve adetlerini gösterme açısından da kıymetlidir. Kırk Vezir'in hala İstanbul'da çok popüler olduğunu ve matbaada birçok baskısının yapıldığını belirtmiştir. Wells, şimdiki nesilde Avrupa tarzında Türkler tarafından Fransız ya da İngiliz edebiyatından etkilenerek yazılan romanların da peyda oluşundan bahsetmektedir. Namık Kemal, Mehmed Tevfik bunlara örnektir. Ayrıca P*aris'in Gizemleri, Venedik Tüccarı*, *Otello* gibi Fransız romanları da Türkçeye tercüme edilmiştir. Dram tarzı edebiyatın henüz bilinmese de yavaş yavaş belirdiğini ifade eder. *Vatan Yahut Silistre* ile Mehmed Hilmi'nin *İki Çavuş*'unu örnek verir. Namık Kemal'den ve eserlerinden söz ederek Modern Türkiye'nin de edebiyat üretimine devam ettiğini ifade etmektedir. Wells'e göre tüm bu modern kitaplar ve çeşitli edebiyat türlerindeki üretim Türklerin edebiyatının geliştiğinin kanıtıdır.[168]

Osmanlı'nın edebiyat çalışmalarını inceleyen Stanley Lane Poole da benzer noktalara değinmiştir. Selçuklular aracılığıyla Farslardan aldıklarını söylediği klasik edebiyatlarının daha çok şiirlerden oluştuğunu belirtmektedir. Gazeller, kasideler ve divanlardan bahsederek bazı şairlerin ismiyle şiirlerinden pasajları yayınlar. *40 Vezir*

[166] **A.e.,** s.xii.
[167] **A.e.,** s.xiv-xv.
[168] **A.e.,** s.xvi.

Hikayesi'nden o da bahseder. Çeşitli manzum ve nesir yazıcılarından Ali Şir Nevayi, Kemalpaşazâde, Mesîhî, Fuzûlî, Bâkî, Nef'î, Nâbî, Nedîm, Ali Çelebi, Hoca Sâdeddin (*Tâcü't-Tevârîh* eserinin tarihi doğruluğu ile zarifçe işlenmiş ayrıntılarının dikkatleri cezbettiğini belirtmiştir), Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Şeyh Galib isimlerini vererek eserlerini kısaca tanıtmıştır.[169]

II. Mahmud döneminin ise Türk tarihinde bir değişim devri olduğunu, eski kanunların, kurumların ve geleneklerin yenilenerek modernleştirildiğini ifade etmiştir. Edebiyat da bu değişim rüzgarından etkilenmiştir. Bu geçiş döneminde Vâsıf Efendi ve Keçecizâde İzzet Molla'nın ön plana çıktığını belirtmektedir. Son otuz yıl içerisinde Türk edebiyatında muhteşem değişimler yaşandığını, Fransız dili ve edebiyatının çalışılması sonucu değişimlerin başladığını, modern yazarların süslü, incelikli, kibirli ve hünerli/hileli yazmak yerine daha doğal, doğrudan ve basit kelimelerle anlatılmak istenenin anlatıldığını belirtir. Dilin de değişerek pek çok eski kelimenin artık kullanılmadığını anlatır. Tabi bu değişiklikler klasik edebiyatı büsbütün silmemiştir. Modern yazarlardan Mehmed ve Akif Paşa, Şinâsi, Nâmık Kemal, Mahmud Ekrem, Abdülhak Hamid isimlerini saymıştır.[170]

Doğu hakkında bilgi toplamak Avrupa için siyasî bir ihtiyaçtır. Hükmetmeye niyetlendiği Doğu toplumlarıyla ilişki kurabilmek için onların dinlerini, geleneklerini ve tarihini tanımak amacıyla oryantalist çalışmalar yapılmıştır. Sömürünün devamlılığını sağlamak esas amaçtır. Filolojik çalışmalar böyle bir çabanın ürünüdür.[171] Osmanlı'nın edebiyat birikimine yönelik seyyahların gözlemleri ve müsteşriklerin eserleri bu açıdan değerlendirilebilir. Osmanlı klasik edebiyatı ile XIX. yüzyılda gelişen modern edebiyatının biçim özellikleri, dil yapısı ve kullanımı, yazarları ve eserleri birlikte değerlendirilmiştir. Osmanlı edebiyatını Batılı edebî değer ve kabullerden ayrı tutularak kendi bağlamı, geleneği ve edebî özellikleri içerisinde değerlendirme çalışmaları aynı zamanda Batı-merkezci bakış açısına bir eleştiri mahiyeti taşımaktadır.

---

[169] Stanley Lane Poole, **Turkey,** London, 1908, s.302-321. Eserin ilk basımı 1888 yılındadır, 1908 basımına bir bölüm daha eklenmiştir.
[170] **A.e.,** s.321-323.
[171] Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi,** s.105.

1.3.2. Uygulamalı Bilimler: Ulûm ve Fünûn

Osmanlı Türklerinin gökbilim, astroloji, fizik, kimya, bahriye, coğrafya, hendese, belagat gibi bilim sahalarındaki bilgi kaynaklarını ve uzmanlık bilgilerini değerlendirmişlerdir. Değerlendirmelerinde Osmanlı saltanatının bilime verdiği önem, ilk kurulan medrese ve kütüphaneler, Fâtih Sultan Mehmed gibi bağlamlar öne çıkmaktadır.

Thomas Thornton, Batı'da Türkler hakkında bilinenlerin nefret ve hayranlık duyguları arasında gidip gelen üstünkörü iddialardan, önyargılardan ve kasıtlı çarpıtmalardan oluştuğunu düşünmektedir. Batı, Türkler hakkında az bilgi ile tereddütsüz değerlendirmelerde bulunur. Oysa ki gelenekleri, âdetleri, kültürleri Batı'dan tamamen farklı olan bir halkı anlamak ve anlatmak için tarafsız olarak, sabırla, ciddi bir araştırma yapmak gereklidir. Bilim, eğitim ve kültür konusundaki değerlendirmeler de böyle yapılmalıdır. Thornton, Batı'da Türklerin bilime düşman olduklarına inanılırken bu yaygın görüşün aksine Müslümanların peygamberinin iman eden kadın ve erkeklere ilmi farz kılarak teşvik ettiğini ifade etmektedir.[172]

Thornton'a göre, Türklerin eğitim sürecinde ulema uzun ve zorlu bir eğitim sürecinden geçer. Bununla beraber belagat, mantık, felsefe, metafizik dallarındaki bilgiler karanlık çağa aittir. Gemicilik, astronomi, coğrafya, tarım, kimya gibi alanlarda da 200 yıldır gelişen yeniliklerden bihaber oldukları gibi bilimsel araştırmalarda kullanılan aletleri de bilmezler. Aristo ve Platon tercümelerine sahiplerdir. Kimya, simya, astroloji, astronomi alanlarında da epeyce bilimsel incelemeleri mevcuttur. Ancak önemli bir eksiklik olarak gördüğü, bilimsel metot ve karar verme yöntemlerini öğretecek, bilimsellik ölçütünün anlatıldığı kitapların yokluğuna da dikkati çekmiştir. Thornton, Türklerin bilimin ışığını söndürdüklerine dair iddiaların Batı'da popüler olsa da gerçekte onların İstanbul'un fethinden sonra devraldıkları bilgileri hala muhafaza ettiklerini söylemektedir. Bu yüzden Yunanların yok olmasına izin verdikleri eserleri korumadıkları için Türkleri eleştirmek de anlamsızdır. Türkler gelişime açıktır ve bilgi sahibi yabancıları dostça kabul ederler.

[172] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** s.87, 90.

Thornton'a göre Türkiye'de kuramsal bilgi eksikliği, uygulamalarda sıkıntılar olması ve hatta eylemlerini yönlendirecek doğru karar verme yeteneğinden bile yoksun olmaları Türklerin böyle bir yönlendirmeyi istemeyecekleri manasına gelmemektedir. İslâm öğretileri sayesinde Arap ve İran edebiyatına hâkim olan Türklerin Doğu Roma imparatorluğunu ele geçirdiklerinde Yunanlardan tarım, bahriye, mekanik ve sanatlar konusunda öğrenebilecekleri her şeyi öğrendiklerini belirtmektedir.[173]

Türklerin fen bilimleri ya da uygulamalı bilimlerden coğrafya bilgilerini yetersiz bulan Thornton, coğrafi bilgilerinin imparatorluk sınırlarının dışına çıkmadığını, astronomiden faydalanmayı da bilmediklerini ifade etmektedir. Avrupa'da artık bilimden sayılmayan astrolojinin ise saltanat tarafından hala itibar görmesine şaşırmaktadır. Türkler matematiğe karşı yetenekli olmakla beraber çalışma imkanları olabilse Avrupa'daki ülkelerin gelişmişlik düzeyine kolayca erişebileceklerini düşünmektedir.[174]

Charles White, bütün Avrupa'da Osmanlıların kendine ait bir yazın kültürünün olmadığına, kitaplarının sırf transkripsiyonlardan ve Arapça-Farsça tercümelerden oluştuğuna dair bir izlenim olduğunu ifade etmektedir. Bu yanılgıyı yıkmak için Osmanlı yazın kültürü ve kaynakları hakkında sayfalarca tanıtım yapmış, Kur'an, tefsir, hadis, ictihad-fıkıh, feraiz, akaid, metafizik ve teoloji (kelam ve fizik), belagat, mantık, sentaks (nahiv ve sarf), gramer, tarih, coğrafya, ahlak felsefesi, matematik, tıp, divan alanlarındaki kaynakları ve yazarları belirtmiştir. Saydığı kaynakların halk kütüphanelerinde ve şahsî kütüphanelerde yer alan temel eserler olduğunu belirten White, Osmanlı yazın kültürüne hâkim görünmektedir. Doğu/İslâm bilimlerinin kendine özgü tanımlamasını, zengin kaynak ve birikimini göstermiştir. Charles White'ın saydığı kaynaklarda Arabistan, İran ve Türkistan yörelerinde üretilen eser ve ilimlerle birlikte temel birkaç antik Yunan eserinin Arapça halleri mevcuttur. Ayrıca divan eserlerinde kadın yazarlara da dikkat çekmiştir. Bahsettiği eserlerin isimlerini ve türlerini sahafların depolarındaki kitapları tespit etmek için hazırladığı katalogdan aldığını ve daha detaylı bir anlatım için ayrı

[173] **A.e.,** s.93-99.
[174] **A.e.,** s.112-113, 125.

bir cilt çıkarmak gerektiğini ifade etmektedir. Özel kütüphanelerin ve halk kütüphanelerinin kataloglarının da bu şekilde, aynı Avrupa'daki gibi, konularına göre ayrıldığını eklemektedir.[175]

William George Brown da Türklerin bilime karşı olmadığı görüşündedir, ancak bir şekilde Avrupa'nın gerisinde kaldıklarını da ifade etmektedir:

---

[175] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.159-175. White'ın sınıflandırmasına göre Osmanlı bilgi kaynakları şunlardır: Kur'an: Pek çok nadir Kur'anla beraber Hz. Osman, Hz. Ömer ve Hz. Ali tarafından yazılmış el yazması Kur'anlar Ayasofya ve Nuruosmaniye Kütüphanelerindedir. Tefsir: İbn Abbas, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiri, 1034'te yayınlanan 100 ciltlik hadis koleksiyonu ve bunun hakkında yazılmış biri de Hâfız'a ait olan 200 tenkit, Kadî Beyzâvî tefsiri, Nasîrüddin Tûsî, Ebüssuûd Efendi'nin Tefsir-i Kebir'i olarak bahsettiği *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm* eseri. Hadis: Buhârî-i Şerîf (*Sahîh-i Buhârî*) ve Müslim (*Sahîh-i Müslim*), Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî* eseri, Molla Gürânî'nin *el-Kevs̱erü'l-cârî ilâ riyâżi eḥâdîs̱i'l-Buḫârî* eseri. Fıkıh-İctihad-Feraiz (İslâm hukuku) ve Akaid: İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* eseri, Kudûrî, Sadru'ş-şerî'a, İmam Hanefî'nin *el-Müsned'*i, Sirâciyye (White'ın Secâvendî'nin *el-Ferâizü's-Sirâciyye* eserini ve/veya Seyyid Şerif Cürcânî'nin bu esere şerh olan *Şerḥu'l-Ferâʾizi's-Sirâciyye*'yi kastettiği düşünülmektedir), Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-ḥükkâm*'ı, Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediye*'si, Müftü Ali Cemalî (Zenbilli Ali Efendi)'nin fetvaları. Metafizik ve Teoloji (kelam ve fizik): Nasîrüddin Tûsî'nin *Tecrîdü'l-iʿtiḳād*'ı (*Tecrîdü'l-kelâm*), Sa'düddîn et-Teftâzânî (Sa'd) ile Seyyid Şerîf Cürcânî'nin eserleri ve iki âlimin münazaraları, Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Adudüddîn Îcî'nin kelam konusundaki *Mevâkıf* eserine yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf* isimli şerhi, Ebu'l-beka (İncil çürütmesi), İbn Rüşd (Aristo tercümesi şerhi), İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî. Belagat: Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* eseri, aynı eserin ihtisarı olan Kazvînî'nin *Telhîsü'l-Miftâh (Telhîs)* eseri, Teftâzânî. Mantık: Tehzîb-i Şeybânî (?), İmam Ezherî, Ebherî'nin *Îsâgucî* eseri (Furfûriyûs-Porphyrios), Molla Fenârî, Seyyid Cürcânî'nin şerhleri. Sentaks (nahiv ve sarf): İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si, en iyi gramercilerin yazdığı 300 eserlik koleksiyon, Molla Câmî şerhleri. Gramer: İmam Hanefî (Maksûd), Birgivî'nin *Muğni'l-lebib* adlı eseri (White burada yanlışlık yapmış gözükmektedir. *Muğni'l-lebib*, İbn Hişâm en-Nahvî'nin eseridir. Birgivî'nin ise böyle bir eseri yoktur, onun gramer eserleri farklıdır), Sîbeveyh, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye* eseri. Tarih: Pîrîzâde'nin *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn* eseri, İbn Haldûn'un eserleri, Ebü'l-Fazl el-Allâmî'nin *Ekbernâme*'si, Reşîdüddin'in *Câmi'u't-tevârîh*'i, Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârîh*'i, Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-tevârîh*'i, Lütfi Paşa'nın *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ı, Naîmâ Tarihi, Vasıf Tarihi, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-aʿyân* eseri, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*, Taşköprizâde'nin *eş-Şekaiku'n-Nu'mâniyye*, Celâlzâde, Selânikî, Râşid, Çelebizâde, Sâmî-Şâkir-Subhî, İzzi, Şeyhzâde (Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi). Coğrafya: Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı ve *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr* eseri (deniz savaşlarını anlatan bu eseri White, coğrafya alanında değerlendirmiştir), Ebü'l-Fidâ'nın Takvîmü'l-büldân'ı (White bu eserin Ebu'l-ferec'e ait olduğunu söylemektedir), İdrîsî, Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si, Mehmed Edib'in *Menâsikü'l-Hac*'ı. Ahlak Felsefesi: Harîrî'nin *el-Makamât*'ı, Nasîrüddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si, Hüseyin Vaiz'in Envâr-ı Süheyla adındaki Kelle ve Dimne (Beydebâ) nüshası, Alâeddin Ali Çelebi'nin *Hümâyunnâme*'si, Sa'di'nin *Gülistan ile Bostan*'ı, Ferîdüddin Attâr'ın *Pendnâme*'si, Nevali'nin *Ferahnâme*'si, İbnü'l-Avvâm'ın *Kitâbü'l-Filâha*'sı (tarım ve hayvancılıkla ilgili bir kitap). Matematik (White buraya astronomi eserlerini de dahil etmiştir): Bettânî'nin *ez-Zîcü's-Sâbiʾî (Kitâbü'z-Zîc)* eseri, İbn Yûnus, Kadızâde'nin *Tuḥfetü'r-reʾîs fî şerḥi Eşkâli't-teʾsîs* eseri, Uluğ Bey cetvelleri, Fârâbî'nin eserleri. Tıp: İbn Rüşd, İbn Sînâ, Ebû Bekir Râzî, Alavy Khan(?) adında bir dönem Nadir Şah'ın hekimliğinin yapan kimsenin *Cem'u'l-Cevâmi*'(?) adlı tıp eseri. Edebiyat: Mütenebbî Dîvânı, Kâʿb b. Züheyre'nin *Kasîdetü'l-bürde*'si, Hâfız Dîvânı, Şevket Dîvânı, Firdevsî'nin Şâhnâme'si, Hüsrev ile Şirin, Nesîmî Dîvânı, Mihri ve Zeynep Dîvânları, Abdülbâki Dîvânı, Sultan Selim Dîvânları, Şehzâde Mustafa ve Cem Dîvânları, Râgıb Paşa Dîvânı, İzzet Molla Dîvânı, Pertev ve Âkif Paşa Dîvânları, Nedim Dîvânı, Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin kızı şair Fıtnat Hanım'ın Dîvânı, Keçecizâde İzzet Molla'nın yeğeni Leylâ Hanım'ın Dîvânı, Nefî şiirleri.

> "Ne bilim ne edebiyat ne de herhangi bir bilgi türü dini sebebiyle bir Muhammedîye (Müslümana) yasaklanmamıştır, bu gerçek Kur'an'da, Hadis'te ve diğer kitaplarda fazlasıyla teyid edilmiştir. Öyleyse niçin farklı bilim dallarında gelişim gösterilmemiştir? Bu onların ilerleme imkânlarını engelleyen ölümcül önyargı sebebiyledir."[176]

Brown, aynı satırlarda aslında imparatorluk halkından kimselerin yetenekleri, eğitimleri ve bilgilerinden ötürü kimseye borçlu ve minnettar olmamaları gerekirken topluma genel bir "millî bir aşağılık hissinin" hâkim olduğunu belirtmektedir.

Robert Walsh'ın değerlendirmelerinde de Osmanlı sultanlarının bilim ve edebiyatı severek teşvik ettiği bilgisi örneklerle birlikte bulunmaktadır. Orhan Gazi'nin Bursa'da kurduğu edebiyat ve sanat odaklı ilim merkezinden, İran'dan ve Arabistan'dan buraya gelen öğrencilerden bahsetmektedir. Diğer sultanlar da edebiyat sevgisiyle benzer birçok icraatta bulunmuşlardır. II. Murad'ın ne zaman bir yer fethetse buraya cami, seyahat edenler için han, imaret, hacılar ve hocalar için han ve medrese inşa ettiğini dile getirmiştir. Türklerin Augustus'u Fatih Sultan Mehmed'in ise kitap tutkusuyla tanındığını ifade etmektedir. İstanbul'u ele geçirdiğinde Ayasofya'yı camiye çevirerek buraya öğrencilerin ve hocaların kalabileceği büyük bir medrese de eklediğini ve yüklü bir miktar vakfettiğini anlatmaktadır. Aynı şekilde Bayezid, Selim, Süleyman, Ahmed ve Mustafa'nın da bugün hala var olan ve sultanların adlarını taşıyan medreseler kurduklarını dile getirmiştir. Son padişahlardan buna benzer icraatlar yaparak farkını ortaya koyan ise Abdülhamid olmuştur. Anlatılanlar bilinmeyen şeyler olmamakla birlikte Avrupalıların gözünde Osmanlı saltanatının ilime ve bilgiye verdiği önemi görmek açısından kayda değerdir.

Walsh, XIX. yüzyılda Osmanlı'daki bilimsel deneylerle ilgili bir örnekten de bahsetmiştir. Balonlarla ilgili bilimsel deneyler Avrupa'da popüler iken Abdülrahman adında bir Türk İranlı bir fizikçiyle beraber, birkaç bostancının yardımıyla İstanbul'da yapmayı denemiştir. Yalnızca üç kişiyi taşıyabilecek, sarayın bahçesinden yükselen bir balon yapmıştır. Bu balon Bursa'ya inmiştir. Bundan başka bir tane daha yapmışlar o da Büyükdere çayırlarından havalanmıştır. O zamanlar bu

[176] William George Brown, "Miscellaneous Remarks Written at Constantinople, 1802", **Travels in Various Countries of The East,** Haz. Robert Walpole London, Longmant, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1820, s.148-149.

faaliyet oldukça ilgi çekmiş, hatta Walsh'ın söylediğine göre Abdurrahman insanoğlunun yeni ve muhteşem fethi olan havayı fethetmesi hakkında bir şiir bile yazmıştı.[177] Balon denemeleri, fizikle ilgili bir deney olduğu kadar aynı zamanda askerî anlamda havacılık bilimini geliştirmek için yapılan mühendislik deneyleridir. Savaş sırasında, muhasara altında haberleşme ve diğer ihtiyaçları karşılamak için kullanılan bir teknik olup aynı zamanda havacılık tarihinin başlangıçlarından sayılmaktadır. İngiliz mühtedisi olan Selim Efendi'nin (Ağa) padişahın desteğiyle birkaç balon denemesi yaptığı ve başarılarına binaen Mühendishâne'de eğitim vermeye başladığı bilinmektedir.[178] Robert Walsh'ın anlattığı balon deneyi de bir fizik ve mühendislik deneyi olarak askerî havacılık biliminin geliştirilmesi bağlamında düşünülmelidir. Osmanlı'nın genelde bilimleri ve özellikle fen bilimlerini uygulamalı bilimler olarak pratik ihtiyaçlar ve çözümler için kullandığı, Batı teknolojisi ve bilimine pragmatik amaçlarla yaklaştığı unutulmamalıdır.

Fransız Michaud ve Poujoulat 1830'daki ziyaretlerinde Osmanlı ilmî birikimi ve hayatı hakkında birtakım tespitlerde bulunmuşlardır. Michaud Türklerin eğitiminde ilahiyat ve din alanlarının etkin olup felsefenin de bunlarla aynı eksende seyrettiğini ifade etmektedir. Batı'nın aradığı anlamda bir felsefe göremezler, her şey Kur'an'dan ve peygamber sözlerinden doğduğu için kesin hakikat olarak kabul edilir. Peygamberin sözlerinin hakikati ne kadar yansıttığıyla ilgili hiçbirinin şüpheye düşmediğini belirtmektedir. Bu bakımdan Doğu bilimlerine aşina olmayan Michaud'un hadis ilmi hakkında da pek bilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Aristo mantığını bilen Türkler bunu kendi düşünce sistemlerine uydurmuşlardır. Metafizik ve fizik yasaları ise İstanbul'daki âlimlerin ilgisini çekmez, entelektüel dünyanın bu alandaki gelişmeleriyle ilgilenmezler. Türkler soyut düşünceler ve faaliyetlerle değil, maddi imkânlar ve gerçeklikler doğrultusunda somut şeylerle ilgilenmektedir. Michaud'a göre bunun sebebi İslâm'ın Müslümanları maddileştirmesidir. Dünyayı uygarlaştıracak Hristiyanlığa karşı İslâm'ın Doğu'da tefekkürü ve ilmî gelişmeyi

[177] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople, During A Period Including The Commencement, Progress and Termination of the Greek and Turkish Revolutions,** C.II, London, Richard Bentley, 1838, s.470.
[178] Mustafa Kaçar, "Cumhuriyet'in Devraldığı Yüksek Öğretim Mirası", **Bilim Sosyolojisi: Bilim Tarihi ve Yöntem,** ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2017, s.705-706.

durdurduğu düşüncesindedir. [179] İlimin Müslümanlara farz kılındığını, peygamberin bu konudaki hadisini anlatan diğer seyyahlara göre Michaud'un bu konuda önyargılı davrandığı açıkça görülebilir. Belirli bir misyoner ve oryantalist görüşe sahip olduğu ortadadır.

Michaud, fizik, kimya, matematik ve astronomi alanlarında Türklerin Bizans devrindeki Hristiyan dünyasının düzeyinde olduğunu iddia etmektedir. Aristo fiziği, Öklid optiği, Plinius'un *Doğa Tarihi* kütüphane kataloglarında yer alsa da eğitim sürecine dahil olamamıştır. Kimya simyadan ibaret kabul edilmiş ama bahriye, askeri malzeme gibi alanlarda pratik anlamda gerektiği için eğitimi aksatılmamıştır. Michaud'un gözlemine göre sarayda gül suyu damıtan görevliler ve Pera eczacıları dışında İstanbul'da kimya bilimiyle uğraşan biri yoktur. Cebir ve geometri ile ilgili imparatorluk matbaasında birkaç kitap basılmıştı ancak matematik eğitimini de genel anlamda kâfi görmemektedir. Astronomi ise Toderini'nin anlattığı kadar gelişmemiştir. Cassini'nin eserleriyle Lalande'nin *Astronominin Ögeleri* kitabının Türkçe tercümeleri mevcut olsa da İstanbul'daki âlimler tarafından bilinmemektedir. Üstelik Türkler gökteki doğa olaylarına karşı ilgisizdir. Saray astronomlarına itibar edilir ancak tek işleri yıldızları inceleyerek Osmanlı siyasetine yön vermektir. Michaud'a göre bu durum pozitif bilimi benimsemeyen toplumlar için normaldir.[180] Michaud'un bir Doğu toplumunda Batı bilimi, yöntemi ve anlayışını bulamaması onu Batı-merkezli oryantalist düşünceye iterken bize de iki medeniyetin bilim tarihi, yöntemi ve tanımının farklı olduğunu göstermiştir.

Bir diğer Fransız Charles Pertusier, 1815'te Fransız elçiliğine bağlı olarak İstanbul'da bulunmuştur. Osmanlı'nın günlük yaşantısının yanında ilmî hayatını da yazan Pertusier diğerlerinden pek farklı bir şey söylememektedir. Orhan Gazi'den itibaren Osmanlı sultanlarının tıpkı Bağdat, Kahire, Granada ve Kurtuba halifeleri gibi bilim ve sanatı muhabbetle teşvik ettiğini, âlimleri imparatorluklarında ağırladıklarını belirtmiştir. Osmanlı kütüphanelerinde bulunan kitapların türlerini ve dillerini anlatmaktadır. Hukuk üzerine yazılmış Doğu kitapları Arapça iken tarih, aşk

[179] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830**, Çev. Nedim Demirtaş, İstanbul, Say Yayınları, 2014, s.262-264.
[180] **A.e.,** s.264-265.

hikayeleri ve muhtelif kitaplar Farsçadır. Her konu hakkında farklı bahisler içerdiği söylenebilen kitaplar Türkçe ve diğer iki temel dilin karışımından oluşan üst Türkçe dilindedir. Sanatın ve bilimin dallarından başka Arapça eserler de bulunmaktadır. Eserlerin çoğu yerlidir. Bilim ve felsefe eserleri ise Aristo, Arşimed, Hipokrat, Galen, Apollon gibi en iyi Yunan yazarlarının tercümelerinden oluşmaktadır. Farklı dönemlerde üretilmiş kitaplar ise tefsirler, sözlükler, hukuk kitapları üzerine izahlardır. Pertusier'e göre hukuk kitaplarında belirsiz veriler sunulduğundan çelişkili anlaşmalar ortaya çıkmakta, dolayısıyla mevzu karanlıkta kalmaktadır. Bunlar Türklerin dini, siyasi ve sivil kanunlarını içerdiğinden bu sorunun çözülmesi mühimdir. Doğu kütüphanesinde bazıları Avrupa dillerine çevrilmiş pek çok tarih, yıllık bulunsa da bunların yazarları felsefe tarihinde tanınmaz. Dahası, sadece klasik kronik yazarlarından öğrenilebilecek, bu tür yazıda gerekli olan sadelik ve açıklık onlar tarafından bilinmez. Tıp, astronomi, coğrafya, gramer, kimya eserleri de bulunur. Astrolojinin de halk arasında saygın olduğunu belirtir. Edebiyat ve Doğu biyografileri hakkındaki bu bilgileri Herbelot ve Toderini'den almıştır.[181]

Osmanlı'da hukukçuların eğitiminden de bahsederek onların Kur'an ve fıkıh haricinde imparatorluk kararnameleri, askeri hukuk, idari hukuk ve sosyal bir toplumun refahı için ne gerekirse onu okuduklarını da belirtmektedir. Uzun, zorlu ve her zaman yeterli gelmeyen bir eğitimden geçerler. Ulema sınıfı öğrencileri ise Aristo'nun mantığını kendi okullarındaki yorumlamaya göre öğrenir, ardından bir kısmı Öklid'in elementlerini öğrenir, onların da bir kısmı tıp çalışır. Osmanlı uleması bilimin o zamandan bu zamana olan ilerlemesini görmezden gelerek Arapların bilgisiyle hareket ederler. Ayrıca ulema sınıfının eğitiminde adap ve terbiye dersleri de dahildir. Pertusier Türklerin bilimle ilişkisini şöyle özetler:

> "Türklerin eğitimi hakkındaki bu güvenilir kayıttan sonra onların çok sayıda yazarın tekrar ettiği gibi bilime düşman olmadıkları ve aynı şekilde onların lehine çok fazla önyargı yapanların söylediği gibi bilimde diğerleri kadar ilerleme yaptıklarının yanlış olduğu da görülür. Bu iki yanlış belki böylece ortadan kalkar, ilki sadece halkı ve eyaletlerdeki askeri görevlilerin göz önünde bulundurulması sebebiyle, ikincisi de aşırıya kaçmalarından ve özellikle idari işlerde yer alan ulema sınıfının diğer sınıflardan daha fazla âdâb-ı umumiyeye ve bilgiye sahip olduklarının dikkatleri cezbetmesindendir. Kısaca kaçınılmaz olan iyi fikir, Sultanların edebiyat sevgisi

[181] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and near Constantinople and on the Waters of the Bosphorus,** London, Richard Phillips, 1820, s.33-35.

> sebebiyle meydana gelen Doğu kütüphanesinde yer alan Arap, Fars ve Türk yazarlardan ötürü kaynaklanmaktadır. Uygun bir yargıda bulunmak ve Osmanlı imparatorluğunun genel çerçevesini görmek istiyorsak insanların en iğrenç önyargıların esiri olduğu, ruhban sınıfının bilgiyi elinde tutarak topluma nüfuz ederken aristokratların cahillikleriyle gurur duydukları, tek bildiklerinin temelde soygunculuğa karşı genel olarak kendini savunmak için kılıç tutmak olduğu XII-XIII-XIV. yüzyılların İngiliz, Fransız ve Almanı ile kıyaslamalıyız. Ancak Türklerde farklı olarak kutsal kitabın emanetçileri, yani ulema, bilginin tüm ışığını elinde tutup diğer insanları karanlıkta bırakmazlar, hatta diğer insanlara ve askerlere göre çok daha hoşgörülüdürler."[182]

Fransız şarkiyatçı Ubicini, Arapları İslâm'ın mesajcıları ve yayıcıları, Türkleri de İslâm'ın hukukçuları ve siyasetçileri olarak görmektedir. Arapçanın Müslümanların ilim dili ve resmi dil olmasından mütevellit Osmanlı müelliflerinin de bu konudaki eserlerini Arapça yazdıklarını belirtmiştir. Şiirler de genelde Farsça'dır. Türkler arasında da şiir zevki yaygındır. Pek çok sultan, âlim ve kadı şiirleriyle meşhurdur. Osmanlı şiirleri İran şiirleri gibi mistik ya da Arap şiirleri gibi destansı ve lirik değildir. Ubicini Türk ırkının sağduyulu, didaktik, vecizeli bir biçimde ilmin faydaları, insanın vazifelerini, dünya nimetlerinin geçiciliği üzerine sözler ve ahlaki düşünceler ile dolu olduğunu dile getirmektedir.[183]

İstanbul'daki ilmî birikiminin dışına çıkıp Doğu Akdeniz bölgesinin önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan İzmir'deki entelektüel yapılanmaya dair bazı bilgileri Ulrich Jasper Seetzen'in açıklamalarında bulabiliriz. Seetzen'in gözlemlerine göre Doğu Akdeniz ülkelerinde kültürlü ve entelektüel biri olmak için birkaç dil birden bilmek gereklidir. İzmir de buna uygun bir şehirdir. İnsanlar burada dil öğrenmeye oldukça vakit ayırsalar da Seetzen'e göre dil bilmek bilgi edinmenin yalnızca aracıdır, başlı başına bir entelektüellik seviyesi değildir. Bu bakımdan Doğu Akdeniz ülkelerindeki genel kültür, bilgi ve entelektüellik seviyesini düşük görmektedir. Çok az kişinin kitap koleksiyonı bulunmaktadır ve bunlar da genellikle burada yaşayan Frenklerdir. Nadir olarak yazarlar da mevcuttur. İzmir halkının asıl ilgisi ticarete yöneliktir. Kâr odaklı bir hayat merkezdedir. Türk, Rum ve Ermeni din adamlarını da beğenmeyen Seetzen, yobaz olarak nitelediği bu kişilerin bütün vaktini

---

[182] **A.e.,** s.37-39.

[183] Jean-Henry Abdolonyme Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı Türkiye Üzerine Mektuplar**, Çev. Cemal Aydın, İstanbul, Timaş, 1998 s.169-171.

din kitapları okuyup mantık içermeyen söylemlerde bulunarak geçirdiklerini ifade etmektedir.[184]

İstanbul, Anadolu ve Doğu Akdeniz ülkelerini ziyaret ederek bilim nesneleri, el yazmaları ve değerli eşyalar toplayan bilim adamı/seyyah Ulrich Jasper Seetzen Doğu seyahati boyunca pek çok Müslüman âlim, papaz, devlet adamı, konsolos gibi vasıflı kimselerle görüşerek çeşitli milletlerin bilgi kaynaklarını değerlendirmiştir. Özellikle antik ve modern Yunancayla ilgilenmesi Batı'nın Yunan bağımsızlığını savunan bir siyaset izlemesinden meydana gelmektedir. Bununla birlikte yaptığı bilgi kaynakları değerlendirmeleri sonucu Seetzen, modern Yunancadan ziyade Türkçe öğrenmeyi tercih ettiğini belirtir, çünkü Türkçeyi edebî eserler bakımından çok daha zengin bulmaktadır.[185]

1.3.3. Ahlak

Batılı seyyah ve müsteşrikler, Osmanlı kitap kültüründe görgü, nezaket ve teşrifat kurallarından bahseden kitapların bolluğundan söz etmişlerdir. Ubicini, Çinliler gibi Türklerin de teşrifatı ve ahlakı hem bir ilim hem de bir görev haline getirdiklerini ifade etmektedir. Saray Kütüphanesindeki 216 şair ve ahlakçı eserden yaklaşık 30 kadarının sadece âdâb-ı muâşeretten ve onun kaidelerinden bahsettiğini söylemiştir. Davranış kuralları, konuşma biçimleri, ilişkiler, gelenek ve görenekler, giyim, sofra âdâbı, nasıl ayağa kalkılır, nasıl oturulur, yaşça büyükler ve yaşıtlarla nasıl iletişim kurulur, nasıl selamlama yapılır, farklı mertebedeki kişilere nasıl hitap edilir gibi hususlara değinen nezaket kurallarına dair kitaplar mevcuttur. Bu eserlerden bazılarının Kont Castiglione'nin *Cortegiano*'suna benzer ahlak ve davranış kitapları olduğunu, bazılarının ise basit formüller verdiğini belirtmektedir. Hayret Efendi'nin *Jardins des écrivains ve Les Sources des gens bien élevés* isimli kitaplarının bu tarz olduğunu anlatmaktadır. Bu kitaplar Sultana, ilmiye, kalemiye ve seyfiye sınıflarından kimselerle nasıl iletişim kurulacağını anlatmaktadır. Ubicini, bunları bir yönüyle artık eskimiş kurallar ve tavsiyeler içeren Avrupalı ahlak kitaplarına benzetmektedir. Ahmed Vefik Paşa'nın 1849'da yayınladığı

[184] Ulrich Jasper Seetzen, **Anadolu'da Yolculuk,** s.461.
[185] **A.e.,** s.527-528.

imparatorluğun yönetici sınıfına nasıl hitap edileceğine dair resmi sıfatları sıralayan imparatorluk salnâmesinden de bahsetmiştir. Ubicini, bunları İslâm nezaketinin bir parçası olarak görmektedir.[186]

Michaud da nezaket, ahlak ve âdâb-ı muâşeret kitaplarının bolluğuna dikkat etmiştir. Saray ve şehirdeki halk kütüphanelerinde *Explication de la Civilité, Balance de la Civilité, Le Jardin Odorant de la Civilité, La Beauté de la Civilité* gibi pek çok kitap gördüğünü belirtmektedir. Okullarda da felsefe, ahlak, nezaket ve görgü kuralları ve medeniyet ile ilgili eğitim yapıldığını, belirli bir eğitim almış Türklerin çok nazik, erdemli ve görgülü kişiler olduğunu belirtmektedir.[187] Özellikle *Âdâb'ül-Bahs* adındaki zekâ ve nezaket ile nasıl tartışılabileceğini anlatan kitabın iyi bir tercümeyle Avrupa okullarında okutulmasını tavsiye etmektedir. Ahlak felsefesi ile ahlakî konulardan müteşekkil Osmanlı kitaplarını çok beğenir, Doğu'nun dünyaya mükemmel örnekler sunduğunu ifade eder.[188] Charles Pertusier de Türklerin âdâb, usul, nezaket kuralları hakkında pek çok ilmi esere sahip olduğunu söylemektedir. Pertusier'e göre Türkler bu yanıyla Çinlileri anımsatmaktadır. Onlar da öğrenmesi uzun zaman alan bu alanlarla ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu eserlerden bazıları umumi nezaket hakkındaki Batı eserlerine benzer. Bazıları ahlak üzerinedir.[189]

Osmanlı Klasik Çağında Batılıların üzerinde durduğu ahlak eserleri XIX. yüzyılda da Batılılar tarafından ilgi görmüştür. Doğu'ya özgü olan bu ilmî sahanın Batılı müsteşrikler tarafından ilgi görmüş ve konuyla ilgili kitaplar incelenerek Avrupa'da da okunması gerektiğine kanaat getirilmiştir.

1.3.4. Tarih

[186] Jean-Henry Abdolonyme Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s. 177-178. Hayret Efendi'ye ait olduğu belirtilen kitaplar kitabın Türkçe nüshasında *Kâtiplerin Bahçesi* ve *Terbiyeli kimselerin havuzu veya pınarı* şeklinde tercüme edilmiştir.
[187] J.F.Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.216. Michaud ve Poujoulat, **Correspondance D'Orient 1830-1831,** c.3, Paris, 1834, s.23-24. Fransızca aslından alınan kitap isimleri kitabın Türkçe nüshasında sırasıyla *Uygarlığın Tanımı, Uygarlık Dengesi, Uygarlığın Kokulu Bahçesi* ve *Uygarlığın Güzellikleri* şeklinde tercüme edilmiştir. Aynı kitaplardan Ubicini'nin de bahsettiği görülmektedir.
[188] J.F.Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830**, s.262-264.
[189] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and near Constantinople,** s.35.

XIX. yüzyıldaki seyyah ve müsteşriklerin Türklerin ilmî birikimlerini ve uzmanlıklarını değerlendirirken tarih ilmi üzerinde durdukları görünmektedir. Pek çoğu Türklerin tarih çalışmalarını beğenmekte ya da en azından önemsemektedir. Thomas Thornton, Türklerde öne çıkan ve gayet iyi durumda olan bir diğer dalın da tarih ilmi olduğunu dile getirmektedir. Osmanlı tarihçilerinin belgelerini devlet kayıtlarından derlediklerini belirttikten sonra tarih ilminde Avrupalıların belirledikleri standartların dışına çıksalar da olaylara sadık kalmaları ve tarafsız olmaları hasebiyle övgüyü hak ettiklerini dile getirmektedir. Özellikle Osmanlı tarihçilerinin yanlış tarifler yaparak ya da yalakalık ederek hükümdarların gözüne girmekten ziyade, sultanların kötü taraflarını, vezirlerin aceleci kararlarını ve halka zararlı tedbirlerini açık yüreklilikle ortaya koyarak çekinmeden eleştirmelerine dikkati çekmektedir. Vatandaşa faydalı olmayı amaçlayan Osmanlı tarihçilerini bu yüzden över. Türklerin yabancı milletlerin tarihlerinin Türkçe tercümelerine de sahip olduklarını eklemiştir. Türklerin coğrafî ve kronolojik bilgilerinin eksik olduğunu düşündüğü için tarih yazıcılıklarını bu anlamda yetersiz bulmaktadır. Tüm bu örneklerin Türklerin dinleri gereği barbar ve ilim düşmanı olduğu tezini çürüttüğü görüşünde olan Thornton, iddiaların aksine âlimlerin ve bilgili kimselerin Türk toplumu içinde diğer toplumlara nazaran daha fazla itibar edindiklerini belirtmektedir.[190]

Michaud, Osmanlı tarih ilmi hakkında ise Thomas Thornton'un tam aksi görüş belirtmektedir. Saray tarihçilerinin padişahların hükümranlıkları boyunca meydana gelen olayları anlaşmalar ve fermanlar dahilinde yazdıklarını, büyük tarihçilerde görülen felsefî yaklaşım, eleştirel bakış ve tarafsızlığın saray tarihçilerinde bulunmadığını yazmaktadır. İktidarın gerçeği söyleyenleri teşvik edici tavırda olmaması ve İslâm'ın tarihi gerçekleri çarpıtması[191] tarih ilminin gelişmesinin önünde bir engeldir. Tarihçi bu koşullarda hem kendini padişaha beğendirmeli hem

[190] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** s.107-108.

[191] Michaud'a göre İslâm antik dönemlerle ilgilenmez, bu dönemdeki olaylardan ders çıkarmaz. Üstelik Müslümanların peygamberi birbirine karıştırdığı tarihi olaylardan Kur'an hükümleri meydana getirdiği için tarihi gerçekler karşısında İslâm aşılmaz bir engel olmuştur. Elbette bu görüş tipik bir önyargılı Batılı görüşüdür. Nitekim daha tarafsız soruşturma yapan başka seyyahlar İslam'ın ilime karşı olmadığı gibi Türklerin de tarih ilminde kendilerince başarılı olduklarını yazarlar.

de İslâm ile ters düşmemelidir.[192] Türklerin çok sayıdaki ulusal tarih metinlerinin hiçbirinde eleştirel bakış ya da tarihe felsefî bir yaklaşım olmadığını iddia etmektedir. Vakanüvisler olayları anlatır ancak neden-sonuç ilişkisi üzerinde durmazlar. Değişimin nereden gelip nereye gittiği ya da savaşın haklı olup olmadığı gibi sorulara yanıt aramazlar. Hatta tarihi kişiliklerden bile bahsetmezler. Michaud, *Hoca Sâdeddin Tarihi* ile Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'nin Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilişini anlattığı *Üss-i Zafer*'inin saydığı bütün hataları içerdiğini de eklemektedir.[193]

Michaud, XIX. yüzyılda Batı'da yeni gelişen tarih ilminin kurallarına ve biçimine uygun bir tarih çalışması görmeyi beklemektedir. Fransız Devrimi geleneğinden gelen Michaud, devrimin yarattığı "aydın" bilim-kültür sahasından etkilenmiştir. Türk tarihi çalışmalarına bakışı da bu çerçevedendir. *"Türkler tarih, coğrafya, astronomi ve fen bilimleri sahalarında pek çok çalışmaya sahipse de asıl uzmanlık alanları tarihtir"* diyen Wells'e göre Avrupalılar Türklerin tarihini okursa ilginç bilgilerle karşılaşacaklardır:

> "...Bu sebeple eğer edebiyatlarını ve yazın kültürlerini tetkik etme zahmetine katlanırsak Türklerden daha fazla şey öğrenmemiz mümkündür: Avrupa tarihiyle alakalı gerçekler, onların gelenekleri, adetleri ve bizim (Avrupalılar) hakkımızdaki düşünceleri... ve asla zannedilmemelidir ki Türklerin edebiyat ve ilim sevgisi ile üretimi geçmişte kalmıştır."[194]

Doğu ile Batı kaynaklarının birbirini tamamlayacağı düşüncesi önemlidir. XIX. yüzyılda müsteşriklerin Osmanlı ilmî kaynaklarını daha kapsamlı bir şekilde araştırmasının temeli bu düşünceye dayanmaktadır. Charles Wells'e göre, Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-Tevârîh* eseri Türk nesirlerinin en iyi örneklerinden biridir. Kitap dikkati çekecek kadar güzel yazılmış, tarihi olgular şaşırtıcı derecede dürüst ve cesur bir biçimde ifade edilmiştir. Bir diğer büyük tarihçi Naîmâ da Hoca Sâdeddin'in çalışmasını devam ettiren imparatorluk vakanüvisidir. Çalışmaları İstanbul'da iki cilt olarak basılmıştır. Yazı biçimi Hoca Sâdeddin kadar süslü değil ama açık, net ve zariftir. Türkiye ve Avrupa ilişkileri tarihini aydınlatmaktadır ve bazen bir Türk'ün ağzından Türklerin bakış açısıyla Avrupa tarihine dair olayları duymak eğlenceli ve

---

[192] J.F.Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.266-267.
[193] **A.e.,** s.340.
[194] Charles Wells, **The Literature of The Turks,** s.xii.

öğretici olmaktadır; Kıbrıs'ın fethini Naîmâ'dan okumak yazara ilginç gelmektedir. Türkiye Tarihi Râşid Efendi ve Çelebizâde tarafından devam ettirilmiştir. 28 Mehmed Çelebi'nin gezi notlarını ise Avrupa örf ve adetlerinin bir Müslümanı nasıl etkilediğini görmek anlamında oldukça ilgi çekici bulmaktadır. Bir diğer büyük yazar ise tarih ve coğrafya sahalarında oldukça önemli eserler yazmış olan Hacı Halife/Kâtip Çelebi'dir. Özellikle Türklerin deniz savaşlarını konu alan *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr* kitabı ilgisini çekmiştir.[195]

Ubicini'ye göre Türklerin asıl ilmî sahası eser ve müellif sayıları daha kabarık olan tarihtir. Türkler tarihle ilgili çalışmalarını biraz daha ileriye götürerek idarecilik ilmini de yazacaklar, bu yönleriyle zaten benzerlik taşıdıkları Romalılara daha çok yaklaşacaklardır. Kadim Doğu Tarihi, İslam peygamberi, sahabelerinin, halifelerin ve tüm Müslüman hanedanlarının tarihi, Doğu'nun en ünlü prenslerinin ve adamlarının, vezirlerin, müftülerin, şeyhlerin, bilginlerin, şairlerin hattatların biyografileri çağdaşları yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan daha kıymetlilerinin ise imparatorluk vakanüvislerinin yazdıkları tarihler olduğu düşüncesindedir. Hoca Sâddeddin'in *Tâc'üt-Tevârîh* eseri, Celalzâde, Selânikî, Naîmâ, Râşid, Çelebizâde, Sâmi, Şâkir ve Subhi, İzzi, Vâsıf Efendi, Enverî, Edib, Nuri Bey ve Vasıf, Pertev Efendi, Şânîzâde, Âsım ve Mehmed Esad Efendi isimlerini müverrih olarak dile getirerek bunların yazdıkları tarihin kapsadıkları dönemi de söylemiştir.

Ubicini, Doğu ve Batı dünyalarının tarih ilmi anlayışlarının farklılığına değinmektedir. Osmanlı tarih yazıcılığını XIX. yüzyılda Avrupa'da geliştirilen modern tarih yazıcılığıyla kıyaslamaktadır. Batılı tarih yazımına göre düşünülürse Osmanlı müverrihi takdir edilmez. Doğu milletlerinin düşünce biçimi Batılı milletlerden çok farklı olduğu için tarih yazıcılıkları da farklı olacaktır. Araplar kadar süslü ve ağdalı olmasa da soyut düşüncelere yönelen mecazlar, tabirler, benzetmeler ve mukayeseler mevcuttur. Ubicini bu görüşünü Râşid Tarihi, Çelebizâde, Vâsıf Efendi, Subhi gibi eserlerden verdiği ölüm, savaş, düşman ve padişah tasvirleri gibi örneklerle desteklemiştir. Tenkit yoksunluğunu Osmanlı tarihçilerinde sık görülen bir

[195] **A.e.,** s.xii-xiv.

kusur olarak görür. Olaylar kronolojik olarak arka arkaya dizilir, ancak aralarında bağ kurulmaz. Her olayı insanüstü bir iradeye bağlama alışkanlığı onları hadiselerin sebeplerini araştırmaktan ve bunların gelecekte yol açabileceği muhtemel sonuçları tefekkür etmekten alıkoymaktadır. Ayrıca kendi tarihlerine yabancı olan kimi olaylar karşısında da aynı tutumu takınarak üzerine bir de "diğer milletlere karşı taşıdıkları hoşgörüye eklenen cahilliklerini" eklediklerinde garip değerlendirmelerde bulunduklarını düşünmektedir. Osmanlı tevârihinde olayların hatalı da olsa uzun uzun hikâye edilerek bazı itibarlı kişilerden kelimesi kelimesine aktarılan metinlerin onların hislerini, adetlerini ve karakterlerini yansıttığını düşünmektedir. Komutanların erlerine yaptıkları *"en muhteşem askeri nutuklarla mukayese edilebilecek"* hitapların veya bizzat sultanların hitabelerinin büyük bir edebî kültürün varlığına delalet olduğunu söylemektedir. *Hoca Sâdeddin Tarihi*'nde yer alan Osman Bey'in Orhan Bey'e yaptığı konuşmayı Xenophon'un eserindeki Cyrus'un nutkuna benzetir. Eski Yunan ve Latin tarihçilerinde bunlara sık rastlanmaktadır. Osmanlı vakanüvislerinin aktardıkları bu konuşmalar imparatorluk arşivlerinde de muhafaza edilmektedir. Bu yüzden bu yazılar basitçe değerlendirilemez. Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e yazdığı mektubu örnek gösterir. Son olarak Osmanlı vakayinamelerini hem Batı ile Türkiye'nin siyasi ilişkilerini anlatmasından hem de en küçük olayları bile itinayla ve sadakatle ortaya koyuşlarından ötürü oldukça ilgi çekici bulmaktadır. Uzun, süslü ve metodolojik olmayan anlatımları sebebiyle onları tarih kitabından saymasa da kıymetli tarihî malzemeler sunan kitaplar olarak görmektedir.[196]

Türklerin tarih kaynaklarına dair gözlemlerinin bir kısmı kütüphaneler bir kısmı da matbaada üretilen eserler incelenerek yapılmıştır. XVIII. yüzyılda Osmanlı tarihçiliğinin vakanüvis tarihçiliğine döndüğü ve kurumsallaştığı, yeni açılan matbaada da kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla vakanüvis tarihlerinin basımına önem verildiği gözükmektedir. Dikkat çekici olan şey ise vakanüvis tarihlerinin ancak 20-30 yıl sonra yayınlanması, olayların gerçekleştiği dönemde ise halktan gizli tutulmasıdır.[197] İmparatorluğun ve yönetici sınıfın elinde tuttuğu bilgiyi halkla

[196] Jean-Henry Abdolonyme Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.172-177.
[197] Zeki Arıkan, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990: Bildiriler**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s.84-85.

paylaşmaması, paylaşacaksa da o bilgiler hayatî önemini kaybettikten sonra paylaşılması dikkat çekicidir. Yönetici sınıfın bilgisiyle halkın bilgi kaynaklarının farklı oluşu matbaadaki kitap/bilgi üretimine de yansımıştır.

XIX. yüzyılın Batılı seyyah ve müsteşrikleri tarafından yazılmış, çalışmamızda kullandığımız eserlerde Türklerin bilgi kaynakları ve çeşitli bilim sahalarındaki ilmî birikimleri değerlendirilmiştir. Özellikle Batılı seyyah ve müsteşriklerin Osmanlı Saltanatının kuruluş döneminden bu yana ilim ve kültüre verdiği önemi vurgulamaya XIX. yüzyılda da devam etmesi dikkat çekicidir. Batılı yazında Fâtih Sultan Mehmed kültünün de sürdüğü görülmektedir. Böylelikle Osmanlı saltanatının klasik dönemdeki bilgi birikimine ve üretimine vurgu yapmışlardır. Saltanatın bilgi birikimi topluma da yansımış ve medrese, camii gibi yerlerde bu bilginin sunulmasına imkan tanınmıştır. Aynı zamanda XIX. yüzyıldaki edebî ve diğer bilgi kaynakları ve üretimi de incelenerek Osmanlı'nın modern bilgi üretimine vurgu yapılmıştır. Osmanlı'nın geleneksel ve modern bilgi kaynaklarıyla bilim sahaları incelenirken uzman oldukları dallara ayrı ilgi gösterilmiştir. Osmanlı'nın hangi ilmî sahalara daha çok ilgi duyduğu, hangi sahalarda uzmanlaştığı ve ne tür kaynakları muhafaza ettiği sorusuna cevap aramışlardır. XIX. yüzyılda yayınlanmış incelediğimiz eserlerde çoğunlukla Türklerin matematik, tarih, ahlak ve edebiyat alanlarında uzman olduklarına kanaat getirilmiştir. Sayısı pek de az olmayan bu incelemeler modern Avrupalı gözüyle batı merkezli olarak yapılmıştır. Özellikle İngilizlerin Türkler hakkındaki tetkikleri dikkat çekicidir. Osmanlı Klasik Çağı'nda nasıl ki Türkleri en iyi tanıyanların İtalyanlar olduğu söylenebilirse, XIX. yüzyılda benzer bir gayretle İngilizlerin Türkleri çok yönlü olarak tanımaya çalıştıkları görülmektedir. İngilizlerin tetkikleri daha serinkanlı ve daha az önyargılı ifadeler içermektedir. Bununla birlikte, alanında uzman olan Batılı seyyah ve müsteşriklerin bazı değerlendirmelerini esaslı bir ilmî ehliyetin neticesiyle, Batı'nın XIX. yüzyılda ortaya çıkardığı sosyal bilimde inceleme teknikleri ve muhakeme yöntemlerini kullanarak yaptıkları da belli olmaktadır. İki türlü de XIX. yüzyılda Osmanlı'nın eski ve yeni bilgi kaynaklarını ortaya koymaları bakımından mühim kaynaklardır.

1.4. Doğulu Bir Âlimin Gözüyle Osmanlı Bilgi Kaynaklarına Farklı Bir Bakış: Şibli Numani Seyahatnamesinde Batı-Merkezli Oryantalist Yorumlar Üzerine Bir Eleştiri ve XIX. Yüzyılda Türklerin İlmî Vaziyeti

XIX. yüzyıl seyahatname literatüründe hâkim unsur genellikle Batılı yazarlardır. Değişim-dönüşüm yüzyılındaki Batılıların Doğu gözlemleri o kadar çeşitli ve çoktur ki bugün bile ilgi çekmektedir. Genellikle Türkler ve Osmanlı hakkında yazılan bu seyahatnamelerdeki bakış açıları ise, çok ufak bir istisnayla, Batı merkezli ve oryantalist çerçevededir. Batı menşeili seyahatnamelerin yazı diline de belirli bir 'üstünlük' psikolojisi hakimdir. Ancak XIX. yüzyılda gözlemlerini yazıya döken sadece Batılılar değildir. Doğuluların Doğu hakkındaki gözlemlerini yazdıkları seyahatnameler de yok değildir ve bunlar farklı bakış açıları sunduğundan bir hayli ilginç detaylar barındırabilmektedir.

Hindistanlı Müslüman âlim ve eğitimci Şibli Numani'nin seyahatnamesi bahsettiğimiz Doğulu seyahatnamelerden biridir. Doğulu-Müslüman kimliğiyle Türkiye'ye ve Akdeniz'deki İslâm ülkelerine yaptığı seyahatin gözlemlerinden oluşan eseri Batılılardan çok daha farklı bir ruh içermekte apayrı bir bakış açısı sunmaktadır. Şibli Numani'nin Batı'dan, Batılı Hristiyanlardan başka bir kimlik, dünya görüşü ve ruh hali içerisinde yaptığı araştırmalar ve değerlendirmeler tam da bu farklılık yüzünden önem arz etmektedir. Bununla birlikte mezkûr seyahatnamede Türklerle ilgili önemli bilgiler de yer almaktadır. Bu yüzden Şibli Numani seyahatnamesini diğerlerinden ayrı olarak incelemeyi uygun gördük.

1.4.1. Hindistan-İngiltere-Osmanlı Üçgeninde Şibli Numani'nin Kimliği ve Seyahatinin Anlamı

XIX. yüzyılın son yıllarında Asya'daki siyasî gelişmelerin bir kısmına yön veren üçlü bir ilişki söz konusudur: İngiltere, Hindistan ve Osmanlı ilişkileri. Batılıların geçmiş devirlerden beri süregelen, Hindistan'a hâkim olmak için birbirleriyle giriştikleri ticaret savaşlarını İngiltere kazandığında hem Batılı rakiplerini hem de Hindistan'daki yerel yöneticileri bertaraf etmiş ve Hindistan'ın

hâkimiyetini ele geçirmişti. İngiliz imparatorluğu, en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı kontrol altında tutmak için Müslüman ve Hindû topluluklarından oluşan yerli halka sert bir şekilde baskı uyguluyordu. İngiliz hakimiyetine karşı tepki olarak gelişen, kanlı bir şekilde bastırılan 1857'deki Büyük Hint Ayaklanmasından sonra Hindistan doğrudan Londra yönetimine bağlanmıştı. Hindistan halkı ekonomi, dil, din, kültür ve sosyal hayat yönünden de İngiliz baskısı altındaydı. Resmi dil İngilizce ilan edilmiş, misyonerlik/zorla Hristiyanlaştırma siyaseti uygulanmaya başlamıştı. Bu değişiklikler Hindûlardan ziyade, yüzyıllardır süren hâkim millet konumunu kaybeden Müslümanları daha derinden ve yıkıcı şekilde etkilemekteydi. Hindistan uleması, İngilizlerin tesiriyle ikiye ayrılmış vaziyete gelmişti. İngilizlerin desteklediği ve Seyyid Ahmed Han'ın da içinde bulunduğu bir kısım Müslümanların ancak İngilizlerle anlaşma sağladığı müddetçe varlığını devam ettireceğini savunmaktaydı. Tabi bu anlaşma İngiliz çıkarlarının lehine idi. Batı tarzı modern okul olan Aligarh İslam Üniversitesi bu anlaşmanın bir ürünüydü.[198] Daha büyük çoğunluk olan diğer kısma göre ise, Hindistan'da artık bir Sultan kalmaması ve İngilizlerin yönetimi tamamıyla ele geçirmesi üzerine Hindistan artık Dar'ül İslâm toprağı olmaktan çıkıp Dar'ül Harb ülkesine dönüşmüştü, yani cihad farzdı. İngilizlerin baskıcı yönetimi altında nüfuzlarını, siyasî, iktisadî ve sosyal her türlü güçlerini iyice kaybeden ve Hristiyanlaşacaklarına dair korkuları gittikçe artan Hindistan Müslümanları, Osmanlı Sultanını dinî ve siyasî lider, yani Halife olarak görmeye, Cuma hutbelerinde Halifenin ismini okutmaya başlamışlardı.[199]

Batı yayılmacılığında İngiltere'nin dünya egemenlik sistemi ve lider konumu diğer Batılı güçler tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Batılı devletler arasında gücü paylaşamamak söz konusudur, hakim güç olma yarışı sürmektedir. Bir deniz imparatorluğu olarak okyanus ötesine kadar yayılmış olan İngiliz dünya egemenlik sistemini yenilgiye uğratmanın yolu Hindistan'dan geçmektedir. İngiltere'nin Hindistan'daki hakimiyeti baltalanırsa liderliği ve dünya egemenliği de elinden gidecektir. Bu hedefe varmak için İngiltere dışındaki Batılı güçlerin Osmanlı ile

---

[198] Azmi Özcan, "Hindistan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan#3-tarih, 18.03.2019.

[199] Azmi Özcan, **Pan İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924),** Ankara, TDV, 1997, s.28-29.

ilişki kurması gerekmektedir. Batı'nın İngilizleri açık denizlerdeki nüfuzunu zedelemek için geliştirilen siyasî yollardan biri Orta Asya'dan diğeri de Mısır ve Basra Körfezinden geçmekte, ikisi de doğrudan Hindistan'ı hedeflemektedir. İki yolda da Osmanlı'ya ihtiyaç vardır. İngiltere'nin dünya egemenlik sistemi ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki siyaseti Osmanlı'yı devre dışı bıraktığı için Osmanlı da mecburen Batı'nın yeni ittifak önerilerine açık hale gelmiştir. Bu yeni koşullarda İngilizlerle ittifak yapmak mümkün olmadığı için onların karşısında durmak zorundadır. Böylelikle Doğu'daki İngiliz egemenliğini tehdit eden yeni Batı siyasetinde Osmanlı Devleti de yer alacak, hatta Almanya ile yakınlaşması bu şekilde başlamıştır.[200]

İngiltere Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma siyasetini terk etmiş, Gladstone'un iktidara gelmesiyle (1880) iki devlet arasında gerilim artmıştır. II. Abdülhamid, hükümdarlığı sırasında (1876-1909) değişen koşullar neticesinde Panislâmizm/Halifecilik siyasetine yönelmiştir. Bu siyasetin amacı açıktır: Hristiyan Batı'nın tahakkümü altındaki İslâm dünyasında Osmanlı lehine kamuoyu oluşturmak, Halife unvanıyla ve cihad çağrısıyla Müslüman halk üzerindeki nüfuzunu artırarak bu nüfuzu Batı'ya karşı siyasî bir koz olarak kullanmak ve Batılı muktedirler karşısında Müslümanların manevî birliğini sağlamaktır. Panislâmizm/Halifecilik siyasetinin Hindistan Müslümanları üzerindeki tesirinin önemi bu şekilde özetlenebilir. Özellikle İngiltere'nin en büyük ve en mühim sömürgesindeki Müslüman cemaat üzerinde Osmanlı Sultan'ının böyle bir nüfuzu olması İngiltere'ye karşı açık bir kozdur. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in, cihad çağrısının Müslümanların durumunun elverişsizliği nedeniyle askerî bir harekâta dönüşmeyeceğinin bilincinde olduğunu da ekleyelim. Bir halife olarak cihad çağrısının etkisini dışarıya, özellikle İngiltere'ye karşı büyük göstermekle birlikte hiçbir zaman siyasî hükümranlık iddiasında bulunmayıp yalnızca dinî ve manevî otorite ile nüfuz etmek istemiştir.[201]

---

[200] Ertan Eğribel ve Elif Süreyya Genç, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Yaşamı", **Unutmadıklarımız: XIX. Yüzyıl Türkiye Sosyolojisi 2**, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8,** İstanbul, 2001, s.171-172.
[201] Azmi Özcan, **Pan İslamizm,** s.56-68.

Hindistan'daki şehbenderlikler sayesinde Osmanlı propagandalarını yayabiliyordu. Bombay şehbenderi Hüseyin Hasib Efendi Halife'nin temsilcisi sıfatıyla 93 Harbinde Osmanlı lehine kamuoyu oluşturulması ve para yardımı toplanması konusunda epey başarılı olmuştu.[202] Buhranlı dönemlerde destek ve bağlılık da artıyordu. Müslüman derneklerinde Osmanlı'nın girdiği savaşlar için para toplanmakta, Panislâmizm/Halifecilik konuları tartışılmakta ve İngilizlere karşı birlik sağlanmaktaydı. İngilizler ise imparatorluğa en fazla ticarî kazanç sağlayan Hindistan'da tetiklenebilecek herhangi bir isyandan tedirgin olduğu için Osmanlı haberleri ile ilgili kısıtlamalar ve sansürler getirmiş, Türkler hakkında anti-propagandalar yapmış ve Türk fesi, Osmanlı'nın zaferini kutlama gibi temsili yasaklar koymuştur. Öte yandan Bâb-ı Âli'ye de sürekli baskı yapmıştır. Hindistan ulemasının bir kısmına Osmanlı Hilafeti aleyhine yazılar yazdırmıştır. Seyyid Ahmed Han Osmanlıların soyunun Kureyş Kabilesine dayanmamasından ötürü Osmanlı Hilafetinin de meşru olmadığını ifade etmiştir.[203] Hindistan Müslümanları nezdinde ise Osmanlı'nın hem Haremeyn ve mukaddes yerlerin koruyucusu hem de ayakta kalan en büyük İslâm ülkesi olması Sultanı halife kabul etmek için yeterlidir.

Şibli Numani'nin kimliği ve seyahatinin önemi devrin tarihsel koşulları içerisinde düşünüldüğünde anlam bulacaktır. Büyük Hint Ayaklanmasıyla aynı tarihte, 1857 yılında Azamgarh'ta doğan Şibli Numani Hindistan ulemasının tanınan isimlerinden birisidir. Klasik İslâm bilimleri eğitiminden sonra Seyyid Ahmed Han'ın kurduğu Batı tarzında modern eğitim veren Aligarh İslâm Üniversitesi'nde (Mohammadan Anglo-Oriental College) Arapça hocalığına başlamıştır. Burada hem bir öğretmen hem de bir öğrenci konumundadır. 1882'den 1898'e kadar hocalık yaptığı okulda Batı tefekkürü ve metodlarıyla tanışmıştır. Müsteşrik Profesör Thomas W. Arnold ve Seyyid Ahmed Han'dan dersler almıştır. Tarih ilmine yönelmesi bu şekilde olmuştur.[204] Tarih çalışmalarında modern Batı metodolojisi ile İslâmî disiplini bir araya getirmiştir. Tarihteki can alıcı gelişmelerin önemli şahısların çevresinde yaşandığını düşündüğü için biyografi çalışmalarına ağırlık

[202] **A.e.,** s.144-149.
[203] **A.e.,** s.134-135.
[204] Muhammed Aslam Syed, **Muslim Response to the West: Muslim Historiography in India 1857-1914**, Islamabad, National Institue of Historical and Cultural Research, 1998, s.78.

vermiştir.[205] Geleneksel tarih anlayışıyla modern tarihçiliği birleştiren[206] Müslüman bir âlim olarak İslâm tarihiyle ilgili pek çok eser meydana getirmiştir. İslâm Peygamberinin biyografisi ve İslâm dininin sosyolojik doktrini ve ahlakı, Hz. Ömer'in biyografisi ile İslâm'da idare, hukuk, gayrimüslimlerle beraber yaşama kurallarını, adalet ve işleyişi ile cizye ve cihad ilişkisi gibi meseleleri bağdaştırarak anlatmıştır.[207] Şibli Numani hem İslâmî ilim disiplinini hem de Batı metodolojisini bilen ve kullanan bir tarihçidir. Seyahatname yazarlığında da bu özelliği açıkça görülmektedir.

Bilim ve kültür yönünden Batılılaşmaya ve İngiliz hakimiyetiyle uzlaşmaya oldukça müsait olan bir ortamda bulunmasına rağmen Şibli Numani, Osmanlı Hilafetinden taraftır. Hatta 93 Harbi'nde sekreteri olduğu dernek aracılığıyla Osmanlı'ya yardım göndermiştir. Dil, din, kültür, siyaset, sosyal yaşantı ve daha birçok yönden etraflarını kuşatan İngiliz hakimiyeti ve baskısından oldukça rahatsızdır. Ona göre Müslümanların uzun yıllar hüküm sürdüğü topraklarda mazlum ve sefil bir hale gelmesinin sebebi cehalettir. Bu yüzden Şibli Numani, sosyal, ekonomik, kültürel ve ilmî açılardan bilgisiz ve zayıf Müslüman halkı kurtarmanın yolunun modern bilim ve metotlar ile sağlam dinî terbiyeye dayanan bir eğitim olduğunu bilen bir eğitimcidir. Batı ilmi ve metotları ile tanışıktır, ancak Batı taraftarı değildir. Müslüman kimliğinin muhafaza edilmesi ama aynı zamanda Müslümanları kalkındıracak modernliğe ilmî anlamda erişilmesi için çabalayan bir âlim ve eğitimci olarak ömrü boyunca cehalete karşı savaş vermiştir. Seyahatinin ve yazdığı eserlerin en büyük amacı da budur.

Şibli Numani, 1892 yılında, Aligarh İslâm Üniversitesi'nde hocalık yaparken altı aylık izin alarak Panislâmist bir ruh ve dünya görüşüyle Doğu Akdeniz yolculuğuna çıkmıştır. Biletini Kek Company aracılığıyla alarak 26 Nisan 1892 tarihinde Aligarh şehrinden ayrılmıştır. 1 Mayıs 1892 günü Bombay limanından hareket eden seyahat gemisi Aden, Süveyş ve Portsaid limanlarına uğrayarak Suriye

[205] Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm,** Çev. Ahmet Küskün, İstanbul, Yöneliş, 1990, s.98.
[206] Anis Ahmad, "Şiblî Nu'mânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-numani#1, 04.05.2019.
[207] Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm,** s.101.

üzerinden İstanbul istikametine devam etmiş, sırasıyla Yafa, Beyrut, Kıbrıs, Rodos, İzmir, Çanakkale ve nihayet İstanbul'a varmıştır.

İstanbul'a vardığında ilk başta nerede kalacağını bilemeyen Şibli Numani, gemide tanıştığı ve sonradan Hz. Halid Nakşibendî'nin akrabası olduğunu öğrendiği Suriyeli Arap Şeyh Abdülfettah ile arkadaşlık kurarak onunla birlikte kalacak yer aramıştır. İstanbul'a uzaklığı ve pahalılığı sebebiyle Pera'daki otellerde kalmamıştır. Şeyh Abdülfettah ile birlikte önce kervansarayda kalmış, sonra da Bâb-ı Âli yakınlarında onunla beraber ev kiralamıştır. Daha sonra ise sahibi Hristiyan bir İtalyan olan başka bir eve tek başına kiraya çıkmış ve İstanbul'dan ayrılana kadar burada kalmıştır.

Seyahat amacı açıktır: Müslümanlar için faydalı olabilecek bilgiler toplamak ve İslam dünyasının geri kalanıyla bağlantı kurmak. Toplayacağı bilgi iki türlüdür. İlki, yazacağı eserlere ve ilmî yazılara kaynak aramaya yöneliktir. Şibli Numani'nin, Hindistan'da mevcut ilmî kaynakları yeterli görmeyince yolculuğa çıkmaya nasıl karar verdiğini kendi ifadelerinden okuyalım:

> "İslâm Kahramanları adında bir kitap dizisi yazma düşüncesine vardığımda şu da gözlerim önüne gelmiş ve kendi kendime demiştim ki; "Bizim ülkemizde tarihle ilgili mevcut bilgi birikimleri, amaçladığım ölçüde geniş çerçeveli kitaplar yazmama yeterli olmayabilir." İşte bu düşünce daha o zamanlar böyle bir seyahati içimde uyandırmıştı. Çünkü, Mısır ve Türkiye'de bulunan İslâmî eserlerden yararlanarak, böyle bir dizi kitap hazırlanabilir."[208]

İslâm Kahramanları'nı Müslümanların belirli bir tarih ve kültür çevresinde birleşerek kimliklerine sahip çıkmaları için yazmak istemiştir. İngiliz baskısı ve zulmü altında Hristiyanlaştırma siyasetine maruz kalan, sosyal, siyasî, ilim ve kültür yönünden oldukça bilgisiz ve zayıf durumdaki Hindistan Müslümanları için bu elzem bir şeydi. Mezkûr eser için Hindistan Kütüphanelerindeki kaynaklar yetersiz gelince Şibli Numani çareyi İstanbul ve Mısır Kütüphanelerini araştırmakta bulmuştur. Bu bakımdan Şibli Numani'nin yolculuğunun ilmî bir niyet, Müslüman ülkeler arasında bilimsel bir alışveriş niteliği taşıdığı söylenebilir.

---

[208] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, çev. Yusuf Karaca, İstanbul, Risale Yayınları, 2002, s.35.

Ancak Şibli Numani'nin tek amacı bu değildir. Seyahati boyunca topladığı ikinci bilgi türü daha farklıdır. İslâm dünyasındaki modernleşme ve Batılılaşma faaliyetlerini gözlemleyerek İslâm ülkelerinin güncel vaziyeti hakkında bilgi toplamıştır. Eğitim, müfredat, entelektüel hayat, ilgi gösterilen bilim dalları gibi konular önceliğidir: *"Bu kadar uzun mesafeli bir seyahati göze almaktan amacım buradaki kütüphaneleri görüp incelemenin dışında bir de buradaki eğitim tarzını ve gelişen öğretimi incelemekti."*[209] Şibli Numani'nin asıl merak ettiği ise Hindistan dışındaki Müslümanların halidir. Buna yönelik araştırması basite indirgenemez. Batılıların kolay kolay göremeyeceği mekânları ziyaret etmiş, önemli şahıs ve devlet adamlarıyla bağlantılar kurmuştur. Bu anlamda Şibli Numani'nin seyahati sadece ilmî bir seyahat değildir. Siyasî bir boyut da taşımaktadır.

İstanbul, Beyrut, Şam, Kudüs, Kahire bilgi topladığı şehirlerdir. Bilim, eğitim, okullar, nüfus, ilmî üretim ve yayınlar bilgi topladığı başlıca konulardır. Özellikle Türkiye'deki araştırmaları bizim için önemlidir. Eski/geleneksel tarz eğitim veren medreseler ile yeni/modern tarz eğitim veren yüksek okullar, fakülteler ve üniversiteleri incelemiştir. Her birinin eğitim müfredatlarını, ders kitaplarını görmüştür. Eski/yeni eğitim sistemindeki eksiklikleri ve başarıları değerlendirmiş, yatılı okul düzeni, öğrenci disiplini, kız çocuklarının eğitimi gibi konulara da önem vermiştir. Kütüphanelerde çalışmalar yapmış, muhafaza edilen kitapları ve geleneksel ilmî kaynakları incelemiştir. Aynı zamanda modern bilgi üretim sisteminin bir parçası olan matbaalara, gazete ve dergiler ile klasik ve modern yazarlara alaka göstermiştir.

Şibli Numani'nin topladığı bilgiler bu konularla da sınırlı değildir. Dergâhlar, tekkeler, camiiler, sayfiye yerleri, müzeler, tersane, devlet daireleri, kahvehaneler, çarşılar, bazı semtler hakkındaki gözlemleri önemlidir. Bu gözlemler etnografik bir çalışmaya da benzemektedir. Belediyecilik, binalar, evler, yangınlar, çarşılar, Türk kadınları, selamlaşma, kılık kıyafette Batılılaşma, kültür, sanat, mimari, Türklerin günlük yaşantısı, sosyal hayatı, ahlakı, toplum yapısı, karakteri, başkentleri gibi pek çok tema gözlemlerinde yer almaktadır. II. Abdülhamit'in Cuma Selamlığını ve

[209] **A.e.,** s.63.

Bayram Merasimini görmesi de Şibli Numani'nin Panislâmist/Halifeci duygularını gösteren önemli tanıklıklardır.

Şibli Numani'nin İstanbul seyahatini daha da önemli kılan şey, kaldığı süre boyunca devletin üst düzey yöneticileriyle ve önemli paşalarla görüşmüş olmasıdır. Tersane, Mekteb-i Harbiyye, Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiyye hakkında geniş bilgiler edinmesi kurduğu bu bağlantılarla alakalıdır. Yusuf Karaca'ya göre de Şibli Numani en geniş araştırmayı İstanbul'da yapmış, üç ay boyunca her sınıftan farklı topluluk gruplarıyla ve devlet adamlarıyla görüşmüş ama İngiliz baskısından çekindiği için en az ve yüzeysel bilgi verdiği yer de burası olmuştur.[210]

Şibli Numani bu kişiler sayesinde doğru, önemli ve kritik bilgiler edinmiştir. Üst düzey devlet adamları ve paşaların yanı sıra ulema, öğrenciler, esnaf, yoksul kişiler ve farklı cemaatlerden pek çok kişiyle görüşmüş, ahbaplık etmiştir. Bu kişiler aynı zamanda Şibli Numani'nin bilgi kaynağı olmuşlardır. Toplumu ve kurumları tanıması bu kişilerin vesilesiyle ve onlarla kurduğu iletişim sayesinde olmuştur. Bu bakımdan da Batılı seyyah/araştırmacılardan ayrılmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa, Mekteb-i Harbiyye Sekreteri Zeki Paşa, Gazi Osman Paşa, Derviş Paşa, Derviş Paşa'nın oğlu ve padişahın dünürü Ahmed Paşa, Eski Bombay Şehbenderi Hüseyin Hasib Bey[211] ismini zikrettiği kişilerdir. Bu kişilerin sık sık evlerine, köşklerine misafirliğe gitmiş, sohbet meclislerinde bulunmuştur. Bu meclislerde ismini vermediği, daha pek çok devlet erkanıyla tanışarak bağlantı kurmuştur. Bunlardan yalnızca matematikle ilgili yazdığı eseri padişaha sunulan Kâzım Bey'in ismini zikretmiştir. Şibli Numani, paşalardan ve paşaların çevresinden bahsederken onların evlerinden, sade bir hayat yaşamalarından, yüksek bir ahlak sahibi olmalarından, mütevazılıklarından, davranışlarındaki zarafet ve nezaketlerinden bahsetmektedir. Özellikle oldukça cana yakın, misafirperver, ince düşünceli ve kibar olan bu insanların şan ve şöhrete hiç önem vermemeleri, lüzumsuz gösterişe yaklaşmamaları Şibli'nin dikkatini çeken noktalardan biri olmuştur.

---

[210] **A.e.,** s.11.

[211] Hüseyin Hasib Bey ile Şibli Numani'nin tanışıklıkları daha eskidir. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında (93 Harbi) Hüseyin Hasib Bey Bombay şehbenderi iken Şibli Numani bir derneğin genel sekreteridir ve bu sıfatla topladığı üç bin rupye tutarındaki yardımı Hüseyin Hasib Bey aracılığıyla İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'dayken de hem makamında hem köşkünde Hüseyin Hasib Bey ile teklifsizce görüştüğünü söylemektedir.

Şibli Numani'nin paşalar ve devlet adamları dışında görüştüğü başka kimseler de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı ulemadan görünmektedir, ancak bağlantıları sebebiyle yine paşa çevresinden sayılırlar. Mirzâ Cân-ı Cânân Dehlevî Hazretlerinin müridi Hz. Halid Nakşibendî'nin yeğeni olan Şeyh Abdülfettâh Efendi, onun aracılığıyla tanıştıkları İstanbul'daki Suriyeli Arap zümre, yine Abdülfettâh Efendi aracılığıyla tanıştığı Şeyh Ali Zabiyyan[212], İstanbul'daki Hindistanlı dostlarından Nusret Ali Han, Mirza Muhammed Bey, Mücevher Bedestenindeki Hindli Hacı Hasan Efendi, Mekteb-i Mülkiyye öğrencisi Fuat Bey, Fuat Bey'in kardeşi Mekteb-i Hukuk öğrencisi Sami Bey, Abdüsselam Efendi[213], Hoca Efendi[214], Şibli Numani'nin Türkçe dersleri aldığı yoksul bir kişi olan Musullu Molla Mehmed Efendi.

Şibli Numani'nin önemli devlet yetkililerinden ve paşalardan saygı görüyor oluşu ve onlar tarafından itibar gösterilerek misafir edilmesi o dönemki Panislâmizm/Halifecilik siyasetiyle de doğrudan alakalıdır. Özellikle II. Abdülhamid tarafından Gazi Osman Paşa vesilesiyle dördüncü dereceden Mecîdî nişanı ile ödüllendirilmesi ve bu haberin İstanbul gazetelerinde yayınlanması imparatorluğun takındığı siyasî tavırla ilgilidir. Önemli devlet adamları ile çokça vakit geçirip pek çoğuyla tanıştığını bildirmesine rağmen bunların sadece çok ufak bir kısmının ismini zikredip diğerlerini saklamasının sebebinin de İngilizlerden duyduğu tedirginlik olduğunu belirtmiştir. Nitekim, kendisine hediye edilen nişan da bu tedirginlikten nasibini almıştır. Nişanı kullanmak için İngilizlerden izin alamamış, daha sonrasında Hindistan'a döndüğünde ise nişan evinden çalınmıştır. Şibli'nin öğrencisi Süleyman Nedvî İngilizlerin Şibli Numani'yi Sultana yakınlığı nedeniyle mimlediklerini ifade etmektedir.[215]

---

[212] Şibli Numani, Şeyh Ali Zabiyyan'ın babasının ünlü mutasavvıflardan olduğunu, Şamî adıyla ünlü Reddü'l-Muhtar kitabının yazarı Şeyh Abdurrahman'ın torunu ve öğrencisi olduğunu belirtmektedir. Ali Zabiyyan, noktasız harflerle Sultanı öven bir kasideyi Sultana sunmuş ve karşılığında ulufe ve atıfet almıştır. Ali Zabiyyan, Derviş Paşa'nın yanında kalmakta, paşa tarafından evlat muamelesi görmektedir. Şibli Numani, İsanbul'da pek çok mekânı da Şeyh Ali Zabiyyan ile beraber ziyaret etmiştir. Tersane bunlardan birisidir, Bahriye Nezaretinde Şeyh Ali Zabiyyan'ın tanıdığı üst rütbeli bir kişi sayesinde tersaneyi gezme imkkanı bulmuştur.

[213] Kudüs'te Peygamber soyundan geldiği bilinen bir aileye mensup bu kişi üst dereceli askerî bir hakim iken azledilme sebebini öğrenmek için İstanbul'a gelmiştir.

[214] Hanımı Derviş Paşa'nı yeğenidir ve Derviş Paşa'nın köşkünde ikamet etmektedir.

[215] **A.e.,** s.17-18.

Şibli Numani'nin seyahatinin amacı Hindistan Müslümanlarının vaziyetini iyileştirmeye yönelik olarak ilmî araştırmalar yapmak için Osmanlı başta olmak üzere Akdeniz'deki İslâm ülkelerinde bulunan bilgi kaynaklarına ve birikimlerine ulaşmak ve genel anlamda Hindistan dışındaki Müslümanların Batı karşısında ne vaziyette olduğunu gözlemlemektir. Şu durumda diyebiliriz ki Şibli Numani'nin Akdeniz seyahati bir ihtiyaçtır. Batılı seyyah/araştırmacılardan da temel farkı budur. İslâm dünyasıyla iletişim kurarak ilmî, kültürel, sosyal ve siyasî bağlantılar oluşturmak ve her türlü bilgi alışverişi yapmak istemiştir. II. Abdülhamid'in Panislâmizm/Halifecilik siyaseti altında özellikle Hindistan ulemasından pek çok kişiyi payitahtta ağırladığı düşünülürse, Şibli Numani'nin İstanbul'daki üst düzey şahıslarla olan görüşmeleri, ziyaretleri, mecidî nişanı alması gibi meseleler bu çerçevede değerlendirilmelidir

Sonuç olarak seyahatinden çıkardığı netice Şibli Numani'nin idealleri için pek de iç açıcı görünmemektedir:

> "Devlet idaresini bir tarafa bırakırsak müslümanların durumu orada da öyle pek iç açıcı, insanı sevindirici değildir. Bilakis pek çok konuda Hindistan Müslümanlarının durumunu andırmaktadırlar denilebilir. Sanatla hiçbir alakaları yok. Ticarette payları ve katılımları çok az. Basit bir dükkanın sahibi bile yahudi ve hristiyanlardır. Eski tarz eğitim son derece bozuktur, bozulup gitmeye de devam etmektedir. Yeni tarz eğitimle ilgili eleştiriler ve şikayetler bizim burada (Hindistan'da) olduğu gibi orada da vardır. Eski tarz görenekle yeni tarz görenek arasında hâlâ mücadele vardır. İkisini birleştirerek ortak bir yol bulunamamıştır. Eski tarz görgü ve düşüncelere sahip olanlar, hâlâ zamanın gidişatından habersizdirler. Yeni tarz hayatın modasına uyanlar söyledikleri kadar yapmamaktadırlar, laf ürettikleri kadar iş üretmemektedirler. Azim, gayret, heyecan, himmet ve kararlılık yerine toplumu yılgınlık ve ümitsizlik kaplamıştır. Bir kişi hangi şart ve durumda yaşıyorsa ona razıdır. Mevcut durum karşısındaki dilek ve temennimize şu ayetin anlamı uygun düşmektedir: "Umulur ki Allah (c.c) bundan sonra bir başka durum ortaya çıkarır." "[216]

Muhtemelen İngilizlerin verdiği rahatsızlıktan dolayı İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalan Şibli Numani, gemiyle İzmir'e, Rodos'a, Kıbrıs'a uğrayarak Beyrut'a ulaşmış ve seyahatinin Suriye ve Mısır ayaklarını da gerçekleştirmek üzere yoluna devam etmiştir. Türkiye, Suriye ve Mısır'da kurduğu bağlantılar Panislâmist görüşlerini pekiştirmiş, Hindistan'a döndüğünde Osmanlı Hilafeti hakkında

[216] **A.e.,** s.33.

konferanslar vermiştir.[217] Bu yönüyle İngilizlerin nezdinde Şibli Numani'nin bir tehdit haline gelmesi kaçınılmazdır. Şibli Numani de İngilizlerden çekinmektedir. Seyahatnamesini de seyahatinden iki sene sonra, dostlarının isteği üzerine, olabildiğince İngilizleri tedirgin etmeyecek şekilde sade bir üslup ve az detayla kaleme almıştır. İslâm ülkelerinin gerçek durumlarıyla ilgili haberlerden uzak kalan okuyucuya hitap etmek için seyahatnamesini yazmıştır.[218]

1.4.2. Türklerin İlmî Vaziyetiyle İlgili Temel Değerlendirmesi

Şibli Numani, Türklerin bilgi sistemine Batılı gözüyle tepeden bakmaz. Batılı bilim tanımlamalarının ötesindedir. Bununla birlikte modern dünyaya ve Batı'ya uyum sağlayabilecek bir bilgi birikiminin ve yenileşmenin olup olmadığını görmek istemiştir.

Şibli Numani'nin ilk dikkatini çeken husus Türkçenin yaygın bir şekilde bilim dili olarak kullanılmasıdır. Şibli'ye göre İslâmın egemen olduğu coğrafyalarda, İslâm dinine tabi olan milletlerin ana dili tamamen yok olmamakla birlikte bilim dillerinin Arapçaya döndüğünü ifade etmektedir. Hindistan, Afganistan, İspanya ve İran'da böyle olmuştur. Türkler ise Arapçayı bilim dili kabul etmiştir, ancak bu kabul Türk diline verilen önemi azaltmamıştır. Bu hakikat, onları diğer Müslüman milletlerden ayırmaktadır. Geleneksel tedrîsâtın en parlak dönemlerinde ve en seçkin ilmî eserlerin üretildiği zamanlarda dahî Türkçe ön plandadır, Türkçe yazılmış kitaplar bulunmaktadır. İbn Haldûn, Taberî, İbn Hallikân, Makrîzî gibi değerli âlimlerin eserlerinin Türkçe tercüme nüshaları mevcuttur. Şibli Numani, bu durumun benzerine ne Afganistan'da ne de İran'da rastladığını belirtmiştir. Batılılaşma ve modernleşme reformları da Türkçenin kitaplardaki kullanımını azaltmamıştır. Eğitim dili Batı tarzı yüksek okullarda Türkçe olmaya devam etmektedir. Mekteb-i Sultani hariç diğer yüksek okullarda okutulan kitapların Türkçe tercüme nüshaları olduğunu belirtmiştir. Fransızca yazılmış tarih, tiyatro, roman, seyahatname, dilbilgisi, edebiyat, yeni teknik ve genel bilgileri içeren oldukça fazla sayıda kitabın Türkçeye tercüme nüshaları bulunmaktadır. Bu okulların her çeşit bilgi içeren ders kitapları

[217] Anis Ahmad, "Şibli Numani", **a.g.e.,** s.126.
[218] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.27.

sürekli Türkçeye tercüme edilmektedir. Bunlardan başka doğrudan Türkçe yazılmış modern bilgiler içeren kitaplar da mevcuttur. Genel okullarda ve fakültelerde tercüme olmayan bu kitaplar okutulmaktadır.[219]

Gerçekten de klasik çağda ilk başta Arapça kullanılırken XV. yüzyıldan itibaren Türkçenin kullanımı artmış, XVIII. yüzyıla gelindiğinde çoğu ilmî eser Türkçe yazılmıştır. Matbaanın kuruluşuyla modern bilim kitaplarında da en çok Türkçe kullanılmıştır.[220] Şibli Numani'ye göre Türklerin eğitimde ve bilimde Türk diline verdikleri değer onları diğer İslâm milletlerinden farklılaştıran ve başarılı kılan şey olmuştur. Bir devletin yabancı bir milletin diliyle eğitim vererek gelişip ilerlemesine dair bir örneğin dünya üzerinde mevcut olmadığını vurgulamaktadır. Bu yüzden Türkçe eğitimi doğru ve devamının getirilmesi gereken bir karar olarak görmüştür.[221]

Şibli Numani, Türklerin yüksek okullarda okutulan modern kitaplarıyla ilgilenmiş, bazılarını incelemiştir. Türkçe yazılmış bu kitaplarda en çok dikkatini çekenler tarih ve biyografi türlerindedir, *"Arapçadan sonra Asya ülkelerinin hiçbirinin dilinde bu kadar tarihî kitap birikimi mevcut değildir"* derken şaşkınlığını gizleyemez:

> "…Hatta bir başka açıdan bakılırsa Türkçe'nin bu ülkede Arapçaya üstünlüğü de vardır. Arapça yazılan ne kadar kitap varsa hepsi sadece olayları olduğu gibi anlatan kitaplardır. Yazarlarının bütün çabası ve gösterdikleri bütün titizlik sadece rivayet metodu üzerinedir. Bunun aksine Türkçe yazılan tarihler, tarih felsefesi prensip ve metodlarına uygun olarak yazılmaktadır. Bu prensip ve metodlar sayesinde Avrupa tarih bilim dalını en yüksek seviyeye ulaştırmıştır. Mekteb-i Mülkiye'nin ders programına dahil olan Tarih kitabında; her olayın sebebinin ve nedenler zincirinin göz önünde tutulduğunu şöyle bir kısa göz atışıyla gördüm ve yer yer inceleme ve tenkitler yapıldığını, olayların bir kritiğinin ortaya konduğunu gördüm. Bununla birlikte bu tarih kitabında her devletin hakimiyetinin sona ermesinden sonra o dönemin medenî, ahlakî, ilmî durumu geniş şekilde belirtilmiştir."[222]

Osmanlıların tarih ilmindeki kaynakları ve birikimi Batılılar gibi Şibli Numani'nin de ilgisini çekmiştir. Kendisi de Batılı metodları bir İslâm tarihçisi olduğu için daha detaylı ve eleştirel bir gözlem yapabilmiştir.

---

[219] **A.e.,** s.83.
[220] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", **Osmanlı: Bilim,** C.VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.19.
[221] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi,** s.68.
[222] **A.e.,** s.84.

Mekteb-i Mülkiye'deki tarih derslerine girdiğinde burada yapılan tarih eğitimini gözlemlemiş ve üst seviyede bulmuştur. Kullanılan kitaplar altı ciltlik hacimli kitaplardır. Etraflı bir Avrupa tarihi öğretimi yapılmaktadır. Bununla beraber Avrupalı tarihçilerin İslâm tarihi hakkındaki yaptıkları bilgi ve yorum hatalarını tartışılmakta, tenkitler ve reddiyeler yapılmaktadır.[223] Biyografi çalışmalarına da alaka göstererek iki Türk kitabından bahsetmiştir. Bir tanesi *Ünlü Kişiler (Ricâl-i Meşâhîr)* adında tamamlanmamış bir biyografi serisidir. Ötekisi de ünlü kişilerin hayatını, ünlü şehirleri, önemli eserleri ve tarihi yerleri kapsayan ansiklopedik bir çalışma olan *Kamûsü'l-A'lâm'*dır. Bu eser Arapça ve Fransızca dahil olmak üzere pek çok kaynak kullanılarak yazılmıştır ve hepsi de kitabın sonundaki kaynakçaya liste halinde eklenmiştir. Şibli Numani, mezkûr kitapta kullanılan Arapça kaynakların nadir ve güvenilir eserler olup yalnızca İstanbul'da bulunduğunu ifade etmektedir.[224] Bu bakımdan özgün bir çalışmaya dikkat çektiği de görülebilir.

Tarih ve biyografi çalışmalarından hemen sonra Türklerin coğrafya alanındaki üretimleriyle de ilgilenmiştir. Türklerin tarih ilmine olan ilgisinin coğrafî bilgilerinin de gelişmesine sebebiyet verdiğini, coğrafya ilmine ve haritalara özel ilgi gösterdiğini yazmaktadır. Coğrafya alanında pek çok faydalı kitap yazmışlardır. Farklı bölgeleri gösteren, büyük, kusursuz, hoş, nizamî ve Avrupa standartlarına uygun haritaları mevcuttur.[225]

Şibli Numani, yüksek okullarda okutulan dersleri de önemsemektedir. Büyük bir üniversite olarak gördüğü Mekteb-i Harbiyye'de doğa bilimleri, kimya, matematik, geometri ve tıp bilgileri çok üst seviyede öğretilmektedir. Özellikle Erkan-ı Harbiye'deki teknik ve askerî eğitimin kapsamını dile getirmiştir. Fransızca, Almanca, Rusça dilleri, mimarlık, mühendislik, kuşatmalar ve savaş usulleri, askerî buluşlar, telgraf, ağır ve hafif silah tekniği, jeoloji, Osmanlı yolları ve Avrupa tren yolları, dünya savaş ve askerî tarihi, askeri metod, Avrupa ordu yapısı, geometri, cebir, topografya, harp tekniği, tarihi resim çizimi, yazı, paleografya gibi mühendislik ve teknik bilgiler içeren öğretimler yapılmaktadır. Süvarî eğitimi ve

[223] **A.e.,** s.68.
[224] **A.e.,** s.84.
[225] **A.e.,** s.84.

piyade eğitimi de bunlara benzemektedir. Baytarlık da bunların yanında eğitimi verilmektedir. Yüksek okullara girmeden mezun olunması şart olan idadi ve rüşdiyelerde de temel dersler tarih, coğrafya, matematik, geometri, tabiat bilgisi, teknik bilgiler öğretilmektedir.[226]

Mekteb-i Sultânî'nin ise Harbiye dışındaki bütün okullardan üstün, intizamlı ve kaliteli olduğunu belirtmektedir. Özellikle biyoloji eğitiminin ön plana çıktığını hayvanlar üzerinde çalışıldığını, kimya ve elektrik deneyleri için tesisat bulunduğunu belirtmektedir. Devlete yönetici kadro yetiştiren Mekteb-i Mülkiyye'de ise tarih, coğrafya, elektrik, tabiat bilgisi, siyasi ekonomi, hukuk usulü, Avrupa kanunları okutulmaktadır. Şibli Numani, Mekteb-i Sultânî hariç diğer ikisini gezip görmüştür.[227]

Şibli Numani Batı tarzındaki modern mekteplerden hoşnutluk duymuştur. Geleneksel eğitim sisteminden ve medreselerden ise memnun kalmamıştır: *"Bu seyahatimde benim bütün iyi duygularımı, umutlarımı, neşelerimi yok edip silen şey, bu eğitim tarzının çöküşüydü"*[228] Eski tarz eğitimde verilen mantık ve felsefe derslerinde Îsâgucî ve Şemsiyye kitapları, mani, belagat ve fıkıh usulü dersleri de oldukça yüzeysel ve basit anlatılmaktadır. Medrese öğrencileri de perişan haldedir, topladıkları zekatlarla geçimlerini sağlarlar. Şibli, bir zamanlar Ali Kuşçu, Hocazade, Hacı Halife gibi büyük bilim insanlarını yetiştiren bu kaliteli kurumların ve sistemin Hindistan'dan da geri olacak kadar bozulduğunu belirtmektedir. Şibli, yeni tarzdaki modern eğitimi beğendiği gibi eski tarz eğitimin de sürdürülmesi gerektiğini düşünmektedir çünkü Müslüman toplumunun birliği için muhafaza edilmesi için geleneksel İslâm bilimleri eğitimi şarttır. Ancak bu yozlaşmış haliyle devam ettirilmesinin de faydasız ve anlamsız olduğunun altını çizmektedir. İstanbul, Suriye ve Mısır'da da durum böyledir.

Müslümanların ilim öğrenmek için ülkeler gezmeyi, yeni coğrafyalar tanımayı, değişik diyarlardan bilgi toplama ve malumat edinmeyi bıraktıklarından beri, normalde ilmî seyahate çıkmış Müslümanlara konuk evi olan dergâhların da

[226] **A.e.,** s.72-78.
[227] **A.e.,** s.78-80.
[228] **A.e.,** s.81.

bugün bitik ve yoz bir hale geldiğini, tembellik, dilencilik ve miskinlik yuvaları haline geldiğini belirtmektedir. Osmanlı her ne kadar dergâhlara cömertçe imkân sağlayıp önem verdiyse de bugünkü halleri içler acısıdır.[229]

Şibli Numani, modern kitap üretimini de Türklerin ilmî vaziyeti bütünlüğünde değerlendirmiştir. Maarif Nezaretinden edindiği bilgiye göre bir ayda İstanbul'da yayınlanan kitapların sayısının 2000'e yaklaştığını söylemektedir. Listede Ermenice, Yunanca, Fransızca ve başka dillerde yazılmış kitaplar bulunsa da Türkçe kitapların sayıca üstün geldiğini belirtmektedir. Ancak Şibli Numani, matbu kitap türlerinin tiyatro ve roman ağırlıklı olmasından hoşlanmaz. Bu durumu kendi ülkesinde de yaygın olan bir musibet olarak görür.[230] Seyahatinin amacı İslâm milletlerini kalkındıracak olan ilmî kaynaklara ve çalışmalara erişebilmek olan Müslüman bir âlimin, gündelik okumaya yönelik kitaplardansa ilmî eserlerin basımına dair beklenti içerisinde olması doğaldır.

Türk edebiyatına yönelik bir tespiti de bulunan Şibli Numani, Türk edebiyatı ile Urdu edebiyatının değişim ve gelişmelerini birbirine benzetmektedir. İkisi de eskiden süslü, tumturaklı, ağdalı söz sanatlarıyla dolu olmasına karşına yeni Türk ve Urdu edebiyatlarında tam aksine sade ve açık ifadeler hakimdir. Türk edebiyatıyla birlikte Türk dilindeki sadeleşmeyi de dile getirmiş, Türkçe öğrenerek klasik Türk edebiyatını okumak istediğinde hocaları ve dostlar Şibli'ye eski Türkçe ile yeni Türkçe arasında yer ile gök kadar fark olduğunu söylemiştir. Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Muallim Naci, Ahmed Midhat Cevdet Paşa, Ebüzziya Sami, Ali Nusret Bey isimlerini zikrettiği yeni Türk edebiyatının güçlü isimleridir. Bunlardan Ahmed Midhat'ın Türk devletinin on iki ciltlik geniş bir tarihini ve Hristiyanlığa karşı İslâm'ın savunulması için *Müdâfaa* eserlerini yazdığını belirtmiştir. Türkçe, Farsça, Arapça ve Fransızca bilen Ahmed Midhat'ın müthiş bir ilim hazinesi olduğunu söylemiştir. Hatta Ahmed Midhat'ın Türkiye tarafından temsilci olarak Avrupa'daki ünlü oryantal konferansın toplantılarına gönderildiğine, Stockholm'deki toplantıda ise Arapça, Farsça diller bölümünün oturum başkanlığını yaptığına değinmiştir. Ayrıca Cevdet Paşa'nın yazdığı, okullarda okutulan Türk dili gramer

[229] **A.e.,** s.98.
[230] **A.e.,** s.85.

kitabı olan *Kavâid-i Osmâniyye* adındaki eserinden bahsetmiştir.[231] Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin yazarlığından da bahsetmiştir. Onun şöhretli bir yazar olup son dönemde yayınlanan *İslâm Kadınları (Nisvân-ı İslâm)* eserini çok beğendiğini, Arapçaya tercüme edilerek Beyrut'ta da basıldığını dile getirmiştir.[232]

Şibli Numani, Türklerin kitaplarını ve ilmî hayatını anlatırken XIX. yüzyılda kültür hayatının büyük bir parçası olan gazete ve dergi yayıncılığından da bahsetmek gerektiğini düşünmektedir. Bu açıdan Türkleri geri durumda bulmaktadır. Gösterişli gazeteler, sade ve duru bir dil ile yazılır, Türkçe gazetelerin sayısı hiç de az değildir ve bütün ülkede gazete okuma zevki yaygındır. Hatta bu yüzden kahvehaneler kıraathanelere dönüşmüştür. Gazete ve dergilerde serbest yazma özgürlüğünün kısıtlanmasını ve birtakım sansürler uygulanmasını eleştirmektedir. Gazetelerde hükümet kararları ve basit haberlerin dışında pek bir şey yoktur. Bu durumun bir dilin kapasitesini, kullanım alanını, etkileyici ve güçlü anlatımını, derin düşünebilme özelliklerini yok ettiğini savunmaktadır. Dört halife dönemindeki özgür ortam sayesinde Arap dilinin ifade gücü ve etkileyiciliği artarken Emeviler döneminde dildeki özgür ifadelerin sağladığı tesirin yitirildiğini ifade etmektedir. Hükümetin uyguladığı sansürü bu bağlamda görmektedir. Bununla beraber Türk siyasî hayatı için gazetelerin her şeyi özgürce yazamamasının Batı ülkeleriyle ve iç ilişkilerde yaşanan çetin mücadeleler sebebiyle bir zaruret olduğunu da dile getirmektedir. Medenî ve demokratik Fransa'nın Tunus'ta yayınlanan gazetelere sansür uyguladığı düşünülürse Şibli Numani'ye göre Türk Devletini suçlamak haksızlıktır.[233]

Batılı seyyah ve müsteşriklerin üslup ve bakış açısı farkını görmek amacıyla Kesnin Bey'in gazetecilik ve sansür konusunda dile getirdiklerini eklemek lüzumunu görüyoruz. Kesnin Bey, XIX. yüzyılda bir ülkenin entelektüel aktivitesi dergilerin ve gazetelerin sayısına ve kalitesine göre ölçüldüğünü düşünerek Türkiye'de de durumun pek parlak olmamakla beraber gazetelerde suç bulunmadığını dile getirmektedir. Kesnin Bey'e göre asıl suç aydınlanmayı sevmeyen, koyunları gütme işinin tekelini sadece kendi elinde tutmak isteyen Osmanlı Hükümeti'ndedir.

[231] **A.e.,** s.85-86.
[232] **A.e.,** s.121.
[233] **A.e.,** s.86-87.

Bırakılsa kağıda bile karşı olabileceklerini iddia ederken matbaaya tahammülün de azaldığını iddia etmektedir. Gazetelerin iç siyaset, din, Sultan, ordu ve maliye hakkında yazması imkansızdır. Sadece sanat ve edebiyata izin verildiğini söylerken Kesnin Bey bunları yeterli görmemektedir. XIX. yüzyıl Osmanlı'sının büyük bir problemi olan basın ve sansür problemi Kesnin Bey'e göre modernleşmenin ve ilerlemenin önünde bir engeldir. Türk gazetelerinin Türklere memnuniyetsizlik verebilecek şeylerle dolu olan Avrupa gazetelerinden makaleleri yayınlamalarının yasak olduğunu belirtmektedir. Siyasi bir dogma olarak Türklere her şeyin mükemmel olduğu anlatılmaktadır. Dolayısıyla Türklerin herhangi bir duruma baş kaldırma hakları ve şansları da yoktur. Pera ve Galata'da bulunan matbaa sansürlerinin bunun için çalıştıklarını belirtmektedir.[234]

Kesnin Bey örnekler verip çeşitlendirerek matbaacılık ve sansür konularından bahsetmesi bizlere XIX. yüzyıl Avrupalısının erken modern dönem Avrupalısından farklı olarak entelektüellik ölçmedeki kıstasının kütüphanelerdeki kaynakların sayısı ve çeşitliliğinden ziyade serbestçe gazete ve dergi basıp yayınlamak olduğunu göstermektedir. Kesnin Bey, Levanten gazetelerini de beğenmemektedir. Sansürün yalnızca gazeteleri kapsamadığını, aynı zamanda kitap yazarlarının da yazdıklarını sansür denetiminden geçirmek zorunda olduğunu söylemektedir. Yazarlar kitaplarını bir ulema topluluğuna denetlemesi için vermekte ve eğer bu topluluğun beğenmediği pasajlar olursa kitabın basımı düzeltilene kadar yapılamamaktadır.[235]

Kitap sansüründen ve yayınlanma aşamasında tutuldukları denetimden Şibli Numani de bahsetmiştir. Bunun başta anlaşılabilir olsa da nihayetinde geldiği noktada katı bir şekil aldığını izah etmiştir. Genel prensibin eski ya da yeni yazılmış bir kitap yayınlanmak istendiğinde kişi eseri önce Maarif Nezaretine götürür. Burada bulunan müstakil bir daire kitabı baştan sona okuyarak inceler. Hazırladıkları rapora göre bazen kitabın yayınlanmasını engellerler, bazen de sıkıntıya yol açabilecek ifadeleri atarak ya da düzelterek yayınlanmasına izin verir. Bu uygulama kötü amaçlılardan bazı kutsal değerleri korumak için yapılmaktadır. Ancak Şibli

[234] Kesnin Bey, **The Evil of the Past or Truths About Turkey,** London, Vizetelly & Co., 1888, s.312-313.
[235] **A.e.,** s.319.

Numani'ye göre bu uygulama amacını aşarak hakikati değiştirmeye kadar gitmiştir. Bir matbaada *Nesefî Akaidi (Akaidü'n-Nesefî)* şerhi basılırken mezkûr daire denetimi sonucunda kitabın halifelik konusunu işleyen bölümünde bulunan "Devlet başkanları Kureyş kabilesinden olur" ifadesinin çıkarıldığına değinmektedir. Şibli Numani'ye göre Maarif Nezareti'ne bağlı dairenin amacı padişahın gözüne girmektir.[236] Anlatılan örneğin doğru olduğu kabul edilirse, söz konusu dairenin asıl amacı II. Abdülhamit'in halifeliğinin meşruiyetini sorgulayan yabancılara koz vermemek, imparatorluk unsurlarının akıllarının çelinmemesini sağlamak olduğu düşünülebilir. Şibli Numani ise halifeye bağlılığıyla birlikte ilmî hakikati her şeyden üstün tutmaktadır.

Kesnin Bey ile Şibli Numani'nin aynı konuyu farklı üslup ve yargılarla işlediği çok açıktır. Biri Batılı Hristiyan diğer Doğulu Müslüman olan bu iki kişinin bakış açılarının zaten aynı olması beklenmemektedir. Kesnin Bey, bilmiş, üstün, tepeden bakan bir Batılı psikolojisiyle mübalağalı biçimde eleştirmektedir. Vardığı sonuç Türklerin cehaleti ve bilime, modernleşmeye, ilerlemeye karşı oluşlarıdır. Şibli Numani de eleştiriden kaçınmaz, hatta eleştiriye öncelik verir. Bununla birlikte günün koşullarını da düşünerek daha kapsamlı ve soğukkanlı bir değerlendirme yapmıştır. Yargılamaz, anlamaya çalışır ve tavsiye verir.

Aylık dergilerle de ilgilenen Şibli Numani, *Maârif, Tasvir-i Cihan, Servet-i Fünûn, Resimli Gazete* dergilerini bizzat incelediğini, kağıt, yazı, itina, düzen ve baskı açısından Avrupa'nın meşhur dergilerinin kalitesinde olduklarını söylemiştir. Özellikle haftada bir çıkan Maarif dergisinden önemli ve değerli ilmî makaleler çıktığını belirtmektedir. Tabiat, teknik ve çeşitli icadlar hakkında yazılar ve fotoğraflar yayınlayan bu derginin modern bilimle ilgilenen uzman Türklerin fikir ve yeteneklerini sergiledikleri bir mecra olduğunu ifade etmektedir. Matbaadan edindiği bilgiye göre bu dergi haftada beş binden az sayıda basılmamaktadır.

Türklerin ilmî vaziyetiyle ilgili temel değerlendirmelerinde değindiği konularda modern kitap ve bilgi üretimi göze çarpmaktadır. Bahsedilen tarih, biyografi, coğrafya, harita çalışmaları basılı çalışmalardır. Gazeteler, dergiler ve

[236] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi,** s.87-88.

diğer türdeki kitaplar da modern bir toplumda bulunması beklenen bilgi üretimleridir. Şibli Numani, bunlardaki gelişmeleri görerek Osmanlı modernleşmesinin ne vaziyette olduğunu anlamak istemiştir. Neticede Türkiye'deki bilimsel ve teknik bilgilerin giderek geliştiğini, her ilim dalında kitapların yayınlandığını dile getirmektedir. Bu bakımdan Türkleri Asya kıtasının en önde gelen milleti olarak görmektedir.[237]

Şibli Numani, seyahatname yazarlığı açısından da Batılılara göre farklı bir konumdadır. Müslüman bir Doğulu olması dolayısıyla Osmanlı dünya görüşüne çok daha yakındır. Ayrıca mazlum, kurban ve cehaletin pençesine düşmüş bir halkın mensubu olarak çıkış yolu aramaktadır. Osmanlı modernleşmesi bu bakımdan ilgisini çekmektedir. Batılı seyyah ve müsteşrikler Osmanlı Batılılaşmasına ve gelenekselliğine bilimsel bir araştırma edasıyla üst perdeden, hâkim konumda olarak yaklaşmaktadır. Kendi düzenlerinden farklı gördükleri unsurları "geri kalmış" ilan edebilme yetkisini "daha modern ve uygar bir toplumun parçası" olarak kendilerinde görmektedir. Şibli Numani ise Osmanlı Batılılaşmasına ve gelenekselliğine bir çözüm ve çıkış yolu olarak bakmaktadır. Osmanlı'nın geleneksel kurumlarını bilgi birikimi ve bilgi kaynaklarının vaziyetini tespit etmek, Osmanlı modernleşmesini ise İslâm ülkelerinin problemlerinin çözümünü aramak, Müslüman toplumlarının medenî dünyaya ayak uydurmalarına örnek göstermek için incelemektedir. Bu fark Batılıların ve Şibli Numani'nin Osmanlı kitap kültürü, ilmî birikimi, bilgi kaynakları ve kütüphaneleri hususlarına bakışının en temel farkıdır.

Şibli Numani'nin seyahatnamesinin önemli olan özelliği XIX. yüzyılda İslâmiyet'in ve Müslümanların konumu ile Türkler ve Batılılaşma konuları hakkında Panislâmist bir Müslüman yorumu içeriyor olmasıdır. Eleştirileriyle beğenileri Batılılar gibi üstün bir konumdan değildir. Şibli Numani'nin yazılarına Batı'ya karşı üstünlük ve medeniyet savaşını kaybetmekte olan ve dirilmek için çırpınan bir dinin mensubu olma bilinci hakimdir. Şibli Numani'nin Doğu Akdeniz seyahati süresince İstanbul ve Kahire-Mısır'dan başka ziyaret ettiği diğer şehirler ve ülkeler Beyrut, Suriye, Kudüs olmuştur. Bu şehirlerde bulunan kütüphaneler, kitapçılar ya da kitap

[237] **A.e.,** s.88.

kültürüyle ilgili herhangi bir bilgi vermemekle beraber şehirlerdeki âlimlerden, okullardan, eğitim müfredatlarından ve toplumun ilmî kapasitesinden bahsetmiştir.

1.4.3. Batılı Seyahatnamelerdeki Araştırma Yöntemi ve Batı-Merkezli Oryantalist Yorumların Eleştirisi

Şibli Numani, Batılı bilim anlayışını ve metodlarını bilen Doğulu Müslüman bir âlim ve hoca olması ve Hindistan'da İngiliz idaresi altında yaşadığı için Batılıları yakından tanıyan bir kişi olması sebebiyle Batılı seyahatnamelerin bakış açısına hâkim olan zihniyetin farkındadır. Kendi seyahatnamesini Batılı seyahatnamelerle kıyaslayarak bakış açılarındaki farklılığa vurgu yapmaktadır. Seyahatnamesini okuyanların kafasında oluşacak olan Türklerin medenî, ahlakî ve insanî yapıları hakkındaki kanaatin, Avrupalı yayınların ortaya çıkardığı kanaatten farklı olacağını ifade etmektedir. Kimliklerini teşkil eden din, ait oldukları kültür dünyasının farklılığı, devrin tarihsel koşulları ve hâkim/mahkûm millet olup olmama psikolojisi Batılı yazarlarla Şibli Numani'yi ayrıştıran en büyük özelliklerden birisidir. Bununla beraber Şibli Numani daha ziyade seyahatnamelerde kullanılan araştırma yöntemlerinde yapılan hatalara dikkat çekmektedir. Bu hatalar Batı-merkezli görüşlerden ve XIX. yüzyılda popülerleşen oryantalist bakış açısından kaynaklanmaktadır. Şibli Numani ise bunları metodolojik hatalar olarak görmekte, ilmî çürütmeler yapmaktadır.

Batı'da Doğu'yu konu edinen her türlü çalışma oryantalizm kabul edilmektedir. Bununla beraber Edward Said'e göre aslen oryantalizm Batı'nın Doğu üzerinde siyasî, sosyal, kültürel ve bilimsel tahakküm kurma çabasıdır. XVIII. yüzyılın sonunda itibaren Doğu'yu tanımak amacıyla yola çıkan Batılılar Doğu üzerinde kültür hegemonyası kurmak niyetindedir. Dogmatik genelleme, eksik anlatım ve pozitivist bir yaklaşım oryantalist bakıştaki hatalardır. Batı'nın sömürgecilik anlayışını meşrulaştıran böyle bir oryantalist anlayıştır.[238] Şibli Numani, Edward Said kadar kesin ve net tanımlamalar getirmemekle birlikte

[238] Edward Said, **Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu,** Çev. Nezih Uzel, 1982, s.13-56.

müsteşriklerin bakış açısındaki birtakım sıkıntıların farkındadır. Bu bakımdan ifadeleri önemlidir.

Doğulu bir seyyah ve âlim olarak Batılı muasırlarını eleştirmesi bakımından Şibli Numani, son derece mühim ve kıymetli tespitlerde bulunmuştur. Onun bu tespitleri aynı zamanda ilk oryantalizm eleştirilerinden biri olarak kabul edilmelidir. Erken modern dönemde dinî husumetlerden ötürü Batılıların Türkler hakkında yalan yanlış beyanlarda bulunduğunu ve bunun Batılı okuyucu kitlesinde ilgi gördüğü için uzun yıllar sürdüğünü dile getirmektedir. Bununla beraber, Şibli Numani, Batı'da yaygınlaşan modern ve pozitivist eğitimin onların dinî duygularını köreltse de Türklere ve İslâm milletlerine olan bakışlarını değiştirmediğini vurgulamaktadır:

> "Avrupa, öteden beri müslümanlar aleyhinde geliştirdiği yanlış düşünceleri yakın zamana kadar açık bir şekilde ortaya sürüyordu. Böylece de dini taassublarından doğan karalayıcı üslupları hatta iftiraları açıkça gözler önünde sırıtıyordu. O dönemlerde bu duygularla yazılan yazılar kendi okuyucularına çok câzip geliyor, onları derinden etkiliyordu. Ama Avrupa'da din taassubu eriyip de dini motifler Avrupalı üzerinde tamamen etkisiz kalınca onların bu propaganda metodları başka bir biçim aldı. Artık müslümanlarla ilgili düz iftiraların ve katı kindar kelimelerle saldırmanın etkili olmadığı anlaşılınca biçim ve metod değiştirildi, bunun yerine daha sinsice, haince bir yol seçildi. Bu da İslâm devletlerinin, İslâm milletlerinin, İslâm toplum yapısının kusurları diye yutturdukları hatalarını insanlara nefret ve kin aşılayan saptırmaların tarihî çizgi içinde ortaya sürülmesidir. Genel yayınlar, hikâyeler, romanlar, deyim ve tabirler yoluyla bu iftiralar basılı yayınlar içine öyle yerleştirilmektedir ki, kimyevî çözücülerle dahi bunları oradan silmeniz imkansızdır."[239]

XVIII. yüzyılda Batı Aydınlanma Çağının getirilerinden biri olarak Hristiyanlık, özellikle Katoliklik, kabulleri yerini aklın liderliğindeki laik kabullere bırakmıştır. Batı dünyası dinî tefekkür ve temellendirmeler yerine seküler akıl temellendirmeleri kullanmaya başlanmıştır. Aydınlanma Çağı yeni bir dünya görüşü ortaya çıkarmasına rağmen aslında olan, aynı düşüncenin dinî bir kılıktan çıkarılıp seküler bir kılığa sokulmasıdır: *"Bir yandan dini önyargılar atılmakta, ama öte yandan çağın şartlarına uygun yeni önyargılar oturtulmaktadır."*[240] Nihayetinde XIX. yüzyılda teoloji ve metafizik evrelerinden geçmiş, akıl ve mantığa dayalı pozitivist bir bilim Batı tarafından evrensel kabul edilip Batı-merkezci bakış açısına

[239] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi,** s.28.
[240] Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi,** s.71.

yerleştirilmiştir.[241] Sosyal bilimler ve Doğu incelemeleri bu şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Şibli Numani'nin deyimiyle ise eski dinî taassuplar yerini yeni "bilimsel" metodlara bırakmıştır. Doğu toplumlarının tarihi deneyimlerini ve birikimlerini dışlayan, ırkçılığa varacak derecede küçük gören, gayri bilimsel olmakla suçlayan XIX. yüzyıl modern bilim anlayışı Batı'nın tahakkümü altına almak istediği Doğu karşısında kullandığı bir silaha dönmüştür.[242] Seyyahlar ve müsteşrikler bu anlayıştan etkilenerek Türklerle ilgili yargılara varmıştır.

Şibli Numani'ye göre Batılı seyahatnamelerin çoğu Türklere karşı bir anti-propaganda niteliği taşımaktadır. Türkler aleyhine yazdıkları aşağılama derecesine varan yazılar sistematik bir hale gelmiştir. *"Avrupa yayınlarını okuyanların Türkleri aşağılama, onlara kin duyma duygusuna kapılmaması aynen uyku ilacı içtikten sonra insanın uykuya dalmamasına benzer"* sözleriyle Batılıların Türklerle ilgili gerçekleri değil de ancak görmek istediklerini görerek kendi dünya görüşlerine göre bir kanaate vardıklarını ve bu hatalı kanaatlerden müteşekkil yazıların da okuyucular üzerinde oldukça ikna edici olduğunu belirtmektedir.

> "Avrupa'da değişik türden ve farklı ölçülerde düşünen geniş bir yazarlar topluluğu vardır. Bu bakımdan onlar arasında dar görüşlü veya iyi niyetli, görünüşe bakan veya araştırıcı türden olan, her seviyeden ve her gruptan insanlar vardır. Böyle olmasına rağmen konu Türkler olunca, aralarındaki bu farklılıklar tamamen ortadan kalkar ve değişik yapıdaki o her telden işte mâlum o tek ses çıkmaya başlar."[243]

Şibli Numani'ye göre Avrupalılar, eğer Türkler hakkında olumsuz şeyler yazacaklarsa gayet dürüsttürler. Türk devletinin yüklü borçları, teknik ve sanayi yönünden geri kalıp askeri yönden bile Avrupa'ya muhtaç oluşları, modern ve yüksek okulların imparatorluk bölgelerinde yaygın olmayışı gibi konular gayet doğru bir biçimde yazılırken modernleşme ve yenileşmeye dair düzenlemelerin anlatılmadığını iddia etmektedir. Şibli Numani'nin düzenlemelerden demek istediği rüşdiyelerin sayısının artması, modern tarzda okulların açılması, raylı ulaşım sisteminin yaygınlaştırılması, ziraat bankalarının açılması, Düyun-u Umumiye'nin kurularak borçların düzene sokulması, hazine maliyesinin düzenlenmesi ve askerî

---

[241] Ertan Eğribel, **Bilim Sosyolojisi ve Yöntem Tartışmaları,** s.102-103.
[242] **A.e.,** s.84-96.
[243] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.28.

gücün geliştirilmesidir. Şibli Numani'ye göre Batılıların bu ikili tutumu yanlı doğrulamadan kaynaklanmaktadır:

> "Bir milleti veya kişiyi kötüleyebilmenin veya övgüye layık göstermenin en kolay yolu, onlarla ilgili durumların ve olayların tek yönlü anlatılması, cepheden değil de yan taraftan resminin çekilmesidir. Gerçeği söylemek gerekirse Avrupa bu hileli yolu bütün dünya milletlerine karşı fazlasıyla kullanıyor ve bu düzenbazlığı çok iyi beceriyor."[244]

Şibli Numani, Avrupalıların sömürge siyasetini ve idaresini bizzat tecrübe etmiş biri olarak onların yazılarındaki satır aralarını daha dikkatli okumaktadır. Şibli'ye göre Batılılar, birtakım gerçekleri, ki bunlar genellikle olumlu gerçeklerdir, göz ardı etmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin yorgun ve bitkin vaziyetini ortaya koymak derdindedir. Bununla beraber Şibli Numani, Avrupalı sesler arasında iyi niyetli, dürüst ve taasuptan uzak kişilerin de bulunduğunu ifade etmektedir. Bu kişiler gerçekçi yargılara varmaya yatkın olsalar da belirli bir takım duygu ve düşünceler içerisinde büyümeleri, geçmişten gelen, belirli bir tarihselliği olan yanlış bilgi birikimleri ve Avrupa'da yaygın bir şekilde dile getirilen yanlışlar nedeniyle bunu başaramamaktadırlar. Bahsedilen engelleri aşarak hakikate daha yakın eserler yazanlar ise Avrupa toplumunda dirençle karşılaşmaktadır:

> "Avrupa'da müslümanlar hakkında peşin hükümlülük, insanı hayrete düşüren asılsız, yanlış kanaatler, taassup ve dar görüşlülük kesinleşmiş bir bilgi gibi kafalara yerleşmiştir... Daha enteresanı şu ki, eğer biri çıkıp da bu yerleşik yanlış düşüncelerden kurtularak bazı şeyler söyler ya da yazarsa Avrupa'nın kulakları çınlatan gürültülü bando salonunda o kişinin sesi cılız bir papağan sesi gibi kalır..."[245]

Bir İngiliz Prensesinin on beş, on altı sene İstanbul'da ikamet ettikten sonra yazdığı *İkinci Abdülhamit İdaresinin 12 Yılı* adındaki kitap bizzat tecrübeler, sağlam ölçütlerle yapılmış değerlendirmeler bulundurmasına rağmen Avrupalıların yerleşik kanaatlerine uygun düşmediği için gerçekliğinden şüphe edildiğini belirtmiştir.[246]

---

[244] **A.e.,** s.29.
[245] **A.e.,** s.30.
[246] Bahsedilen seyahatname şudur: Princess Annie de Lusignan, **The Twelve Years' Reign of His Imperial Majesty Abdul Hamid II, Sultan of Turkey,** London, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1889. Prenses Annie, 1885 yılında kızlar için Sokollu Mehmet Paşa Konağında kurulmuş olan İnas Sanayi Mektebini, Emirgan Kız mektebini ziyaret etmiş ve okulun verdiği eğitim, öğrenciler, öğretmenler hakkında değerli bir tanıklık bırakmıştır. Ayrıca İstanbul'da bulunduğu senede mevcut olan okullardan kısa da olsa bahsetmiştir. Osmanlı'nın eğitim sistemine olan ilgisi bu şekilde belli olmaktadır.

Avrupalılar, kitabı Padişahın yazdırdığından şüphelenmiştir. Gerçekten de II. Abdülhamid'in kendisinin ve devletin propagandalarını böyle yollarla yaptırdığı doğrudur. Ancak Şibli Numani'nin söylemek istediği nokta başkadır: *"...bu kitap Türkleri övmeseydi de onları yerden yere vursaydı, o kişiler nazarında bu kitabın her bir kelimesi hatta harfi bile gerçekti"* diyerek Batılıların ancak kendi yerleşik kanaatlerini ve yargılarını doğrulayan eserlere itibar ettiğini ifade etmektedir. Nitekim, Prof. Vambery'nin Türklerin kültür ve medeniyetleri hakkındaki özellikle Türklerin bilim dallarındaki ilerlemelerini konu alan incelikli araştırma yazılarının da Batı'nın peşin hükmünü doğrulayan bir eser olmaması nedeniyle ilgi görmediğini belirtmektedir.[247]

Şibli Numani, eleştirilerini burda noktalamaz. Aksine derinleştirir ve bir metodoloji sorununa dönüştürür. Ona göre Batı'nın Türklerle ilgili bilgi kaynakları da eski devirlerden beri seyahatnamelere dayanmaktadır. Bu durum Batılıların tarih kitaplarında yaptıkları muhakemelerde sürekli hata yapmalarına sebep olmaktadır, çünkü daha ilk başta seyahatnamelerdeki bilgilerin kaynağı şüphelidir. Hoşa giden bu türden eserler yanıltıcı bilgilerle doludur.

Şibli Numani, en yaygın hatanın, yanlı doğrulamadan sonra, genellemeler olduğunun farkındadır. Birkaç kişide görülüp bütün bir cemiyete mal edilen özellikler Batılıların hatalı sonuçlara ve yargılara varmalarına neden olmaktadır. Halbuki şahit olunan az sayıdaki örneğin bütün bir milleti temsil etmesi beklenemez. Bu bakımdan seyahatname yazarlığındaki ve seyahatnamelerin birer bilgi kaynağı olarak kullanılmasındaki problemleri ortaya koyuşu dikkat çekicidir:

> "Genellikle seyahatnâme yazanlarda rastlanan büyük bir yanlışlık, küçük, basit bilgilerden, bir-iki kişide rastlanan davranışlardan, o toplumun hepsini içine alan karar ve kanaatler ortaya koymalarıdır. Gezi sırasında gezgin kişinin karşılaştığı insanların hareketlerinden, davranış ve düşüncelerinden hareket ederek, o milletin tümü hakkında bir hükme varması ve kesin bir kanaat ortaya koymasıdır. Halbuki karşılaştığı o iyi veya kötü özellikler o birkaç kişiye özgü olabilir. O birkaç kişi o milletin genelinden tamamen uzak ve onlarla hiç ilgisi olmayan çok güzel veya çok kötü niteliklere sahip olabilir. İşte böyle seyahatnâme yazarları her bir olaydan genel bir sonuç çıkarmayı ister. Karşılaştığı olayın özel nedenlerini ve o kişilere özgü

[247] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.30.

olabileceğini araştırmak için ne vaktini harcamak ister ne de kendisi bunları inceleme fırsatı bulabilir."[248]

Üçüncü bir hata ise Doğu seyahatine çıkan Batılıların görmek istedikleri ya da görmeyi bekledikleri manzaraları çok kısa süre içinde görüp ülkelerine dönerek mübalağalı anlatımlar ve büyük yorumlar ile bunları yayınlamasıdır. Doğu ile ilgili halihazırda var olan düşüncelerini doğrulatmaktan başka bir işe yaramayan bu hata aslında bir yöntem hatasıdır. Yeterli bilgi edinmeden ve etraflı bir araştırma yapmadan çok çabuk bir şekilde toplanan verilerin aynı hızla yayınlanmasındaki amaç aslında popülerlik kaygısından ileri geldiği söylenebilir. Şibli Numani, bu yanlışlıkları sadece İstanbul öznesinde değil, Hindistan öznesinde de oldukça fazla görmüştür. Bu bakımdan Batılıların Doğu'dayken Doğu ile ilgili bilgi edinme yöntemlerini eleştirmektedir:

"Yanlış kanaatlere ulaşmanın bir başka büyük sebebi de şudur: Bir ülkeyi gezmeye giden kişi, o ülke hakkında ya dostça duygulara sahiptir ya da karşı düşünceler taşımaktadır. O ülkeye vardıktan sonra ilk gördükleri ve işittikleri sadece genel ve yaygın manzaralardır. Sadece dolaştığı yerlerde eşyaları görür, konuşulanları duyar. Böyle özet bir bilgi kesin bir kanaate varmak için yeterli olmayacağından ve kanaatini ortaya koymakta uzun süre bekleyemeyeceğinden dolayı karşılaştığı her olayı, başka bir olayla kıyaslamaya gidecektir. Bu kıyaslamalar sırasında daha önce içinde taşıdığı iyi kanaat veya kötü kanaat, derinden derine etkisini gösterecek o kişinin hüküm vermesinde rol oynayacaktır. Böyle bir durumda o kişinin bundan en ufak bir haberi de olmaz. Bu tür yanılma ihtimalleri bütün dünya milletlerinde bulunsa da batılılar bu noktada daha çok öne çıkmaktadırlar. Bunun sebebi bir kanaat ve sonuç elde etmede batılılardaki sabırsızlığın başka hiçbir millette olmamasıdır. İşte bu özelliklerinin etkisiyledir ki Batılı bir turistin veya gezginin tesadüfen yolu Hindistan'a düşerek çıkıp gelmektedir. Ve sadece bir-iki hafta kadar gezip dolaşmasıyla edindiği bilgileri, batı gazetelerinde ve magazin dergilerinde öyle tumturaklı ifadelerle, şatafatlı makalelerle yayınlamaktadır ki, okuyanlar onun, bütün Hindistan'ın sosyal ve medeniyet sırlarına vakıf olduğunu, bu ülkenin bütün kültür ve düşünce yapısını en ince noktasına kadar bildiğini zanneder."[249]

Batılılar sadece şahit oldukları manzaralardan değil, duyduklarından da yola çıkarak yazı yazmaktadır. Kafalarındaki sorulara cevap ararlarken buldukları cevabın doğruluğunu ve güvenilirliğini sorgulamıyor oluşları, yetkin olmayan kişilerde duyduklarına körü körüne inanmaları Batılıların yanlış bilgiler edinmelerine sebep olmaktadır. Şibli Numani'ye göre Batılıların muhakemesindeki çarpıklık ve yanlışlık daha en baştaki bilgi kaynaklarının yetersizliğine dayanmaktadır:

[248] **A.e.,** s.31.
[249] **A.e.,** s.31.

> "Bir diğer büyük neden de şudur: Ülkeleri dolaşan ve seyahat hatıraları derleyen insanlarda, olayları inceleme ve birtakım gerçekleri ortaya çıkarma heyecanı vardır. O bakımdan bu insanlar karşılaştıkları her kişiden az çok bilgi edinmek isterler. Aradıkları bilgilere, karşılaştıkları bu insanlarla ulaşmak isterler ve bu insanların güvenilir olup olmadıklarına, katı görüşlü ya da gerçekçi olup olmadıklarına, meseleleri araştıran ya da olaylara dıştan bakıp karar veren kimseler olup olmadıklarına bakmaz, hatta bunları önemsemez bile. Hadi önemsediğini kabul etsek bile zaman darlığı ve işin zorluğundan dolayı pek çok insan bunu başaramaz. Zaten Batılılar bu konuda daha da umursamazdırlar. Pek çok Avrupalı seyyah Osmanlı ülkesinin başşehri İstanbul'u gezmeye gittiklerinde Beyoğlu ve Galata semtlerindeki otellerde kalmaktadırlar. Bu, onların değişmez alışkanlıkları haline gelmiştir. Ayrıca onlar bir yeri görmeye gittiklerinde yanlarında bir turist rehberi bulundurmaktadırlar. Bu rehberler onlara sadece görülmeye değer yerleri ve yapıları göstermekle kalmamakta, onların bilgi edinmek için sordukları bütün sorulara cevap da vermektedirler. Bu rehberler genellikle hristiyanlardan olmaktadır. Bunlar günde ücret olarak birkaç lira birden almaktadırlar. Bu rehberlerin ne kadar malumata sahip olduklarını, bilgilerinin ne derece güvenilir ve doğru olduğunu herkes tahmin edebilir."[250]

Şibli Numani aynı tespiti Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ın da kitabının önsözünde yaptığında dikkat çekmiştir. Fatma Aliye, görüştüğü Avrupalı üst düzey hanımların Türk kadınları hakkında uydurma şeylere gerçekmiş gibi inanıp birbirlerine anlatmalarına hayret etmiş ve bu kusurun onlara yanlış bilgiler veren rehberlerden kaynaklandığını ifade etmiştir.[251] Doğu seyahatine çıkan Avrupalıların yanlış adreslerden yanlış bilgiler edindiklerine ve zaten çoğunun etraflı bir araştırma yapmaya pek de zahmet etmediğini belirten Şibli Numani bu düşüncelerinde haksız olmadığı gibi yalnız da değildir. Üstelik onun düşüncesiyle hemfikir olan diğer kimseler de Batılıdır.

Charles White, Türklerin edebiyat ve bilim konularında cehalet içerisinde olduklarını yazan Batılı seyyah ve müsteşrikleri yanlışlamak için Türklerin kütüphanelerinde bulunan ve matbaada yeniden üretimini sağladıkları bilgi kaynaklarını konularına göre ayırarak aktarmıştır. White, bu şekilde Batılıların önyargılarını ve hatalarını çürütmek istemektedir. Gözlemlerinin ifrat ve tefrite kaçmadığını dile getirmektedir:

> "Edebiyat ve bilime karşı tembellik, cahillik ve ilgisizliğin bütün Türklerin ana karakteri olduğunu iddia edenlerin haksızlığına dikkat çekmek için bu konuların üzerinde biraz durdum. Eğitimleri ve alışkanlıklarıyla kısmen çelişen bir biçimde bilgiye olağanüstü bir talep ve açlık duyduklarını söyleyip Türklerde olmayan

[250] **A.e.,** s.31-32.
[251] **A.e.,** s.31-32.

> faziletleri varmış gibi göstererek hatalı bir görüş sunmak niyetinde değilim. Yine de net bir gözlem yapmanın ya da yorulmak bilmez gözlemci için bilgi toplamanın veya tarafsız yargıya varmanın imkânsız olduğu Pera'da birkaç haftalık ikametten sonra kendisini Türklerin karakteri ve kurumları üzerinde ahkam kesmeye yetkin görenlere göre çoğu kişinin düştüğü hataya düşmeye daha az meyillim."[252]

Batılı seyyahların ve müsteşriklerin Türkler hakkında yanlış yargılara varmalarının nedeni White'a göre daha en başta yanlış kaynak ve ağızlardan bilgilendirilmeleridir. Araştırmacıların uzman olmamaları, Türk dili ve kültürünü tanımamaları ve bilgiyi doğru adreste aramamalarından kaynaklandığını da eklemektedir:

> "Çoğu kişinin hatalı yargılara varmasının sebebi Türk dili ile geleneklerini bilmemesinden başka bir de genellikle eski peşin hükümlerin etkisi altında kalmış olmaları ve fikirlerini Türk vatandaşlarına kıyasla 100 kat daha cahil, yobaz ve geri kafalı olan Peralılarla konuşarak edinmeleridir. Peralılar ve Fenerliler arasından 10 okur-yazara mukabil İstanbul'da da eşit derecede okur-yazar çıkmaktadır. Ayrım gözetmeden yalnızca daha iyi sınıfları düşünürsek, Rumların ve Ermenilerin evlerindekine kıyasla Türklerin evlerinde daha fazla kütüphane ve yararlı kitaplardan müteşekkil koleksiyonlar bulunmaktadır. Yine aynı şekilde iddia edilebilir ki İstanbullu ve Peralı hanımlar eşit sayıda değerlendirildiğinde öğrenim görme başvuruları en fazla olanlarda yine İstanbullu hanımlar baskın gelecektir."[253]

Charles White, Türk hanımlardan okuma bilenlerin sayısının Peralı ve Fenerli hanımlara göre ortalama olarak çok daha az olduğunu dile getirmiştir. Bununla beraber, bu okuma bilen az sayıdaki Türk hanımlarının da bir kere bile eline kötü kitap almazken Peralı ve Fenerli hanımların ise hemen hemen hiç güzel bir eser okumamaktadırlar. White, güzel ve iyi bir eser okunmayacak ise kitap okumanın bir manası olmadığı düşüncesindedir. Bunun yanı sıra, Rum ve Ermeni kadınların hiçbirinin edebiyat ile uğraşmaz iken İstanbul'da edebiyat ile meşgul olan birden fazla kadın olduğunu söylemektedir. İzzet Molla'nın yeğeni Leyla Hanım şiir ile meşguldür, divanları vardır. Beste de yapar. Hekimbaşının karısı Hassena Hanım mektupları ile ünlüdür.[254] Prenses Annie de Lusignan'ın da daha evvelki Doğu ziyaretleriyle kıyasladığında 1880'lerde Türk kadınlarının eğitim durumunu çok daha iyi bulmuştur. Eskiden kitap okuyan ya da entelektüel bir sohbete iştirak eden bir Türk kadınına rastlamanın neredeyse imkansız olduğunu, şimdi ise Türk kadınlarının

[252] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.180.
[253] **A.e.,** s.180-181.
[254] **A.e.,** s.181-182.

güncel edebiyattan bahsettiklerini, sorular sorduklarını ve normal birer birey gibi entelektüel sohbetlere katıldıklarını belirtmektedir.[255]

Bu örnek ve izahları vermekteki temel amacı Türklerin bilim ve edebiyatı aşağı düzeydedir, diyen Batılıların hatalarını ve önyargılarını göstermek olan Charles White bu vesileyle seyyah ve müsteşriklerin Doğu'daki araştırma metodlarını eleştirmiştir. Charles White'ın ifadelerine çok benzer ama daha genel bir tablo çizen bir ifadeye Ulrich Jasper Seetzen'in seyahatnamesinde de rastlanabilir. Prusya Krallığı'nın İstanbul elçisi Baron von Knobelsdorff ile konuşması, bir tespit ve Batılı seyyahlara bir tavsiye niteliğindedir:

> "Elçi, "İstanbul hakkında anlatılanların çoğunun aslı esası yoktur" dedi. "Çünkü yerel dili bilmeyen gezginler tüm bilgileri Frenklerden alıyorlar ve aslında bunların çoğu da hiçbir şey bilmiyor. Verdikleri en yanlış bilgiler de Türklerin gelenekleri hakkındadır. İstanbul'a ait doğru bilgiler edinmek ve doğru yargılara varabilmek için, bu kenti bizzat gezip görmek gerekir. Yolculuklarını anlatan bazı seyyahların başlıca amacı ilgi çekmektir ve bu nedenle parlak bir üslup kullanmak onlar için önemlidir. Böylece de çoğu kez gerçeklerden saparlar ve bir roman yazarlar."[256]

Batı'nın sıklıkla düştüğü bu hata, aslında Doğu'da görülmek istenen oryantal sahnelerle alakalıdır, yani hatanın temelinde oryantalizm yatmaktadır. Çoğu Batılıların yalan, uydurma ve eksik bilgiler edinip yanlış değerlendirmeler yapması Şibli Numani ile birlikte birkaç Batılı âlime ve bugün bize göre büyük bir hata iken popülist gayelerle kitap yayınlayan XIX. yüzyılın Batılı seyahatname yazarı için tam aksine istenilen bir şeydir. Onlar da tıpkı oryantalist ressamlar gibi Doğu'yu Batı'nın görmek istediği gözlerle anlatmak niyetindedirler. Çünkü *"on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında Doğu üzerine kurulmuş kolektif bir hayal dünyasından bahsedilebilir"*[257] ve onlara popülerlik, para ve başka pek çok kazanç sağlayacak şey bu hayal dünyasını yansıtacak olan ürünlerdir. Oryantalist resimlerde Batılıların kendi toplumsal kabullerine göre Doğu'yu tanımlayıp yargılaması gibi[258] oryantalist düşüncedeki Batılı yazarlar da aynı şeyi yapmışlardır. Peşin hükümler, önyargılar, tahayyüller ve mübalağalar yazı diline hakimdir.

---

[255] Princess Annie de Lusignan, **The Twelve Years' Reign,** s.167-168.
[256] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.97.
[257] Semra Germaner, "Oryantalizm ve Osmanlı Modernleşmesi", **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 9-10 Aralık 2006**, İstanbul, İBB Yayınları, 2007, s.300.
[258] **A.e.,** s.301.

Şibli Numani, Batılı seyyahların görüşlerinin Türkler ve İslâm konusunda "oryantalist" ve "Batı-merkezci" kalıplara döküldüğünün farkındadır ve bu durumun sebeplerini kendi düşüncesine göre izah etmektedir. Üstelik düşüncesinde pek de haksız değildir. Batı, geçmişteki bakış açısına yönelik Şibli Numani'nin eleştirilerine benzer eleştirileri ancak post modern çağda yapmaya başlamıştır. Şibli Numani'nin böyle bir "oryantalizm" farkındalığı içerisinde olmasının sebebi şüphesiz öncelikle kendisinin de bir Müslüman, hatta Batılılar tarafından baskı ve zulüm gören Müslüman bir cemiyetin üyesi olmasıdır. Böylece Batılıların tahayyülündeki İslâm Dünyası ile gerçek İslâm dünyasının ayırdını kolayca görebilmektedir. Batı-merkezli bakış açısıyla yazılmış Batılı seyahatnamelere getirdiği eleştiriler, bugün sosyal bilim araştırma metodlarında seyahatname incelemelerinde dikkat edilmesi gereken noktalar olarak sunulmaktadır. Şibli Numani'nin hem geleneksel hem de modern tarzlarda eğitim almış bir İslâm âlimi oluşu değerlendirmelerinde doğru ve ilmî mukayeseler ile tahliller yapmasını sağlamıştır. Şibli Numani'nin ifadeleri, aynı zamanda Batılı seyahatnâmelerin nasıl bir gözle değerlendirilmesi gerektiğine dair, bugünkü metodlara da uygun, tarihsel bir inceleme yöntemine işaret etmektedir.

Şüphesiz Şibli Numani'nin seyahatnamesi de tarafsız değildir. Şibli, İngiliz idaresinin güçlüklerini tecrübe eden Hindistanlı bir Müslümandır ve Osmanlı Hilafeti yanlısıdır. Hissiyatı ve görüşleri, her ne kadar İngilizlerden çekindiği için saklamaya çalışsa da, satırlarına yansımıştır. Bununla birlikte, seyahatinin amacı ilmî kaynaklara ulaşmaktan başka İslâm ülkelerinin ve milletlerinin vaziyetini gözlemleyerek aralarında bir diyalog kurmak olduğu için gördüklerini eğrisiyle doğrusuyla değerlendirmeyi önceliklendirmiştir. İfadelerinde manasız bir övme ya da gereksiz bir yerme bulunmamaktadır. Aksine vaziyeti akıyla karasıyla olduğu gibi ortaya koyma derdindedir. İyi durumlar karşısındaki sevincini ve kötü durumlar karşısındaki üzüntüsünü belli etmekle birlikte aşırıya kaçan yorumlar yapmaktan kaçınmıştır. Bu sebeple Şibli Numani seyahatnamesi hem Osmanlı ve Türklere bakılan göz olarak hem de değerlendirmelerinin niteliği açısından Batılı seyahatnamelerden farklıdır. Kendisi de bunun farkındadır.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN BATILI SEYYAHLARIN OSMANLI MUHAFAZASINDAKİ EL YAZMASI NÜSHALARINA DUYDUĞU İLGİ VE OSMANLI KÜTÜPHANELERİ

2.1. Antik Yunan ve Latin Yazmaları ile Bizans Kütüphanelerinin Akıbeti Üzerine Kurulan Osmanlı Saray Kütüphanesi Miti/Problemi ve Gerçeği

XIX. yüzyıl öncesinde olduğu gibi, Batılı entelektüel dünya Osmanlı sınırları içerisinde bulunan çeşitli kitap ve kaynakları merak etmeye devam etmiştir. Batılı seyyah ve müsteşrikler nezdinde bir gelenek haline dönüşen Osmanlı kitapları ve kütüphaneleri hakkında araştırma yapma teşebbüsleri modern dönemde değişen denge ve şartlarla birlikte devam etmiştir. Erken modern dönemdeki araştırmalar daha geniş imkânlarla daha kapsamlı bir biçimde modern dönem dediğimiz XIX. yüzyıl boyunca da yürütülmüştür. Geçmişten gelen sorular neticelendirilmeye çalışılırken yepyeni soruların da gündeme geldiği olmuştur. Doğu Akdeniz sınırlarında yaptıkları seyahatler sonucunda Batılılar, Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi akışını sağlamışlardır.

Batı'da Osmanlı ile ilgili önemli problemlerden bir tanesi antik Yunan-Latin yazmaları Bizans kitaplarının akıbetinin Osmanlı Kütüphaneleri ile ilişkisidir. Tezimizin birinci bölümünde bahsettiğimiz gibi, Rönesans hikayelerinde anlatılan bu husus Batı'nın aydın çevrelerinde yaygın bir düşüncedir. Bu durum sadece Osmanlı'yı değil Batı'yı da ilgilendiren bir hakikattir. Pek çok cephede kurulan Osmanlı-Avrupa veya Doğu-Batı ilişkisi Bizans'ın eski yazma koleksiyonlarının akıbeti üzerinden de kurulmuştur. Bu anlamda Batılı seyyah ve müsteşriklerin eserlerinde de bir gelenek doğduğunu söyleyebiliriz. Bir ihtimal olarak ortaya atılan ifadelerin zamanla kesin bir inanç haline geldiği bu mesele çözülmemiş bir konu ve problem olduğu için efsaneye, hatta mite dönüşmüştür. Batılı eserlerinde bir gelenek olarak bahsedilen ve zamanla efsane/mit/problem haline gelen mesele seyahatnamelerde tarihî anlatı şeklini almıştır. Çeşitli dedikodulara ve uydurmalara

dayanan Osmanlı Saray Kütüphanesi miti/probleminin esas önemli tarafı, Batılıların Osmanlı kütüphaneleriyle Bizans kütüphaneleri arasında ilişki kurmuş olmasıdır. Kurulan bu ilişki, aynı zamanda Osmanlı ve Roma (Bizans) imparatorluk gelenekleri arasındaki ortaklık ile farklılığın da ifadesidir.

Konuyla ilgili baş kaynaklardan birisi Giambattista Toderini olduğu için birinci bölümde onun konuyu ele alışını inceledik. Onun verdiği bilgilerle XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde rastladığımız bilgiler birbirine benzemektedir. Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesi çözülmemiş bir problem olduğu için seyahatnamelerde ve diğer eserlerde aynı bilgiler dile getirilmiş ve benzer ifadeler kullanılmıştır. Bu da tarihî anlatımlarda tekrarlara yol açmaktadır. Bu durum tezimizde kullandığımız kaynakların temel özelliği olduğu için, hem de konunun bir problem oluşunu vurgulamak adına, biz de tez içerisinde tekrarlardan kaçınmadık. Bizans Kütüphanelerinin ve antik Yunanca ve Latince yazmalarının Osmanlı Saray Kütüphanesinde muhafaza edilip edilmediği sorusu Osmanlı kütüphaneciliğinin problemi değildir, ama önemli ve doğru bir sorudur. Tezimizin ana konusu olmadığı için doğrudan doğruya bu problem üzerinde durmadık, ancak bu mesele başka bir yaklaşımla başka bir mecrada tartışılabilir.

Eserlerinin içerikleri birbirine benzememekle beraber Saray Kütüphanesi anlatımları neredeyse birebir aynı olan üç Batılı seyyah vardır: James Dallaway, Eski İstanbul Patriği Konstantin ve Alman gezgin Constantine Tischendorf. Sırasıyla 1797, 1824 ve 1847'de yayınlanan bu eserlerde Osmanlı Saray Kütüphanesi mitinin doğuşu ve burada kayıp antik Yunanca ve Latince yazma bulunma ihtimali kısaca hikaye edilmektedir. Bu tarihî anlatıya göre, Saray Kütüphanesinin özellikle Batılı âlimler için çok uzun yıllar sır olarak kaldığı bir gerçektir. Antik Yunan ve Latin el yazmalarının, İstanbul'da bir yerlerde, belki de sultanın kütüphanesinde saklı kaldığına dair kesin inanç Avrupa'da oldukça yaygındır. Mevcut bilgiler ise doğru olmayan kayıtlarla şekillenmiş, İstanbul'dan uzak kimseler tarafından ortaya atılanlar zamanla hakikatmiş gibi kabul edilmiştir.[259]

[259] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.23-24. (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul,** çev. John P. Brown, London, Steven Brothers, 1868, s.91-96. Constantine

Saray Kütüphanesi ile ilgili dedikodunun kaynağı İstanbul'un fethedildiği 1453 yılına dayanmaktadır. Papa V. Nikolas bu tarihte İstanbul'a ve Yunanistan'a antik Yunanca-Latince yazmalar ile kilise tarihine dair yazmalar toplaması için eğitimli kimseler göndermiş, dört İncil'den biri olan Matta İncili'nin İbranice yazılmış orjinal nüshasını bulanı da 5000 Venedik altınıyla ödüllendireceğini söylemiştir. Gönderilen kişiler her yere bakmışlar, ancak mezkûr İncil ile ilgili tek bir iz bile bulamayınca eserin İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Saray Kütüphanesinde kaldığını iddia etmişlerdir. Bu olay Constantine Lascaris'in *Yunan ve Sicilyalı Tarihçiler* adlı eserinde imparatorluğun düşmesine yakın Diodorus Siculus kitaplarının tamamının İstanbul'daki Roma İmparatorlarının kütüphanesinde iyi bir vaziyette görüldüğünü söylemesiyle muasırdır. Buna benzer örnekler neticesinde Bizans İmparatorlarının kitap koleksiyonlarının fetihten sonra Osmanlı Sultanlarının eline geçtiğine ve hala Saray Kütüphanesinde yer aldığına dair yaygın bir inanç oluşmuştur.[260]

İtalyan seyyah Pietro della Valle XVII. yüzyılda *Titus Livius*'un kayıp olan tüm ciltlerinin saraydaki kütüphanede bulunduğuna emin olduğunu yazmıştır. Tüm iddialar Osmanlı'nın elinde olan bu eserleri kurtarmak için Batılıların çeşitli teşebbüslerde bulunmasına yol açmıştır. Floransa Dükü (Toskana Dükü) bu kitapları çalıp getirebilene 5000 kuruş vereceğini söylemiş, Venedik balyosu ise aynı işe 10.000 kuruş teklif etmiştir. Ancak sarayın iç kısmında yer alan kütüphaneye yabancıların girmesinin tamamen yasak oluşundan ötürü kimse bu kitapları tedarik edememiştir. Saraydaki kütüphanede 120 adet büyük Yunanca el yazması, İncil'in meal ve tefsirine dair kitaplar ile çok sayıda Yunanca ve Latince eserler bulunduğu düşünülmektedir. 1728 yılında Yunanca el yazmalarını toplaması için Fransa Kralı tarafından Türkiye'ye gönderilen Abbé Sevin, Dallaway'in ifadesiyle, "etraflı bir araştırma yapmaya üşenecek kadar tembel bir halde" saraydaki el yazmalarının III. Murad'ın emriyle XVI. yüzyılda yakıldığını emin bir biçimde iddia etmiştir.

Tischendorf, **Travels in the East**, çev. W.E. Shuckard, London, Longman, Brown, Green, Longmans, 1847, s.272-273.

[260] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.23-24. (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul**, s.91-96. Constantine Tischendorf, **Travels in the East**, s.272-273.

Dallaway böyle bir olayın vuku bulmasına imkân vermez çünkü kütüphane sarayın derûnunda yer aldığından bir Hristiyan'ın burayı gezip görmesi mümkün değildir.[261]

XVIII. yüzyılda Giambattista Toderini'nin yayınladığı Saray Kütüphanesi katalogu da Avrupa'da soru işaretleri oluşturmaya devam etmiştir. Tischendorf, Toderini'nin katalogunu Milano'da gördüğünü, katalogda bir tek bile Yunanca el yazması görmediğini söylemiştir. Yunan yazmalarının saraydaki varlığı gizemini korumaya devam etmiştir. Diğer raporlar el yazmalarının sayısını kendilerince belirlemişlerdir. Dallaway, başta Yeni Ahit ve üzerine yorumlar olmak üzere son Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in 120 parşömen elyazması koleksiyonunun Türkler tarafından saygıyla muhafaza edildiğini düşünmektedir ve farklı kayıtlar incelendiğinde Doğu yazmalarıyla birlikle pek çok Yunan ve Latin yazmasının bir düzenleme ya da kataloglama olmadan sarayda yığınlar halinde durduğu sonucuna varmaktadır.[262] Patrik Konstantin ise biraz daha farklı bir sonuç tahayyül etmiştir:

> "Eğer şehrin alınışından sonra XVI. yüzyıla dek bu kütüphane var olmuş olsa da şu soru sorulabilir: Niçin diğer pek çok zengin kütüphanenin kaderini paylaşmamış olsun ki? Farklı dönemlerde meydana gelen felaketlerde pek çok antik yazarın pek çok kıymetli eseri gibi ziyan olmamış olsun ki?"[263]

Patrik Konstantin, kimi Bizans sarayı kütüphanelerinin yanıp yok olduğunu, kütüphanedeki bir kısım eserlerin Latinlerin İstanbul'u işgali sırasında götürüldüğünü ancak Latinlerden sonraki hükümdarlar tarafından bunların kurtarılarak geri toplandığını anlatmıştır. Söz konusu kitaplar ile İstanbul'daki patriğin elinde ve manastırlarda bulunan, çok da değerli olmayan kitapların bile İstanbul'un fethinden sonra yağmalandığını ifade etmiştir. Patrik Konstantin, fetihten sonra kitapların el arabalarına atılarak satılmaya götürüldüğünü ve ufacık bir para ile Aristo, Platon'un kitaplarının 10 tanesinin birden alınabileceğini söylemektedir, referansı Ducas'tır. Patrik Konstantin, II. Mehmed'in "anlaşılmaz bir hayırseverlik" ile yabancı kitapları sarayda muhafaza ettiğini belirtmektedir.[264]

---

[261] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern**, s.23-24. (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul,** s.91-96. Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.272-273.
[262] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.23-24. Constantine Tischendorf, **Travels in the East**, s.272-273.
[263] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul**, 1868, s.92.
[264] **A.e.,** s.91-96.

Patrik Konstantin'e göre saraydaki kütüphanede kıymetli ve nadir eserlerin mevcudiyetine dair inanç bir yanılgı dahî olsa, düzensiz bir şekilde yağmalar sonucu toplanmış hazineler arasında çeşitli kitaplara ve kutsal nesnelere rastlanabilir. Hristiyan hazinelerinin fetih döneminden beri İstanbul'da saklı kaldığına inanmaktadır. Bu fikrin müsebbibi Patrik Konstantin ile Tischendorf'un tekrar ettiği bir olaydır. IV. Mehmed devrinde (1680) ve Kara Mustafa Paşa'nın vezaretinde beklenmedik şekilde altın bir sandukada Yahya Peygamber'in Hz. İsa'yı vaftiz eden eli bulunmuştur. IV. Mehmed'in kardeşi II. Süleyman bu eli, Malta şövalyelerine onları hoş tutmak ve gemilerini takip etmemeye razı etmek amacıyla hediye etmiştir. 1799'da Malta şövalyelerinin Fransa tarafından feshedilmesinden sonra Rus İmparatoru'nun Malta şövalyelerinin koruyucusu olduğunu ilan etmesi üzerine hazine Rusya'ya getirilmiştir.[265]

Patrik Konstantin ile tanışıp söyleşi yapan Tischendorf onunla hemfikirdir. Tischendorf, Sultanın buyruğundaki Alman bir ressamın Sultan ile saraydaki farz-ı muhal kayıp yazmalar hakkında konuştuğunu ve Sultan'ın böyle bir şeyin varlığından bile emin olmadığını, hatta var ise Sultanın kendisinin de bunları araştırmak isteyebileceğini söylemektedir. Ellerinde bundan başka bilgi bulunmadığını eklese bile nihayetinde Tischendorf da ihtimallere bel bağlamaktadır:

> "Bugün Almanya'da kayıp hazinelere ilişkin genel kanı ile beraber, mevzu bahis hazinelerin var olduğuna dair inanç da azalmıştır. Ancak Doğu'da sık sık mucizeler gerçekleşebilir. Kim belirli kişilerin girebildiği kütüphanelere itibar etmez ki? Kahire'deki benzer kütüphane hakkında yazdıklarım ortadadır.Keşfettiğim ve eve getirebildiğim için çok şanslı olduğum, fikrimce herhangi bir Yunanca parşömen kodeks (klasik metin) tarafından antikite içinde üstün gelmemiş Yunanca İncil'den kesitler, yaptığım keşiflerle uyandırdığım umutların yalnızca aptal bir hevesten ibaret olduğunu düşünen pek çok kişiyi şaşırtmıştı. Hepsi düşünüldüğünde, bana öyle geliyor ki, içeriklerine dair belirsizlik tamamen hakim olsa da hala Sultan'ın sarayında eski ve değerli Yunan el yazmalarının saklandığı ihtimali bulunmaktadır."[266]

1793-1807 yılları arasında Türkiye'de bulunan Thomas Thornton da Abbé Sevin'den, başka gezginlerin Rum (Bizans) İmparatorlarına ait koleksiyonların muhafaza edildiğine dair doğru olamayan dedikodulara inanmalarından ve

[265] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul,** s.91-96. Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.272-273.
[266] Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.272-273.

Giambattisa Toderini'nin Türk Edebiyatı çalışmalarından bahsetmektedir. Ayrıca hanedan mensupları için III. Ahmed ve III. Mustafa tarafından kurulan, kendilerinin ve haleflerinin satın aldıkları ya da savaşlarda ele geçirdikleri kitaplarla zenginleştirilen iki adet kütüphanenin de sarayda bulunduğunu belirtmiştir. Thornton eski bilgileri tekrarlar ancak yeni bir şey söylemez.[267]

John Cam Hobhouse'a (1809-1810) göre XIX. yüzyılın başlarında modern Yunan edebiyatı ve bunun Batı'da edebiyatın yeniden doğuşuna vesile olması, Romaic dile artan ilgi, antik yazmaların Avrupa'daki aydınların ilgisini çekmesi ve bununla ilgili Batı'da bir kütüphane/koleksiyon oluşturma çabası gibi etkenler gözlerin yeniden Osmanlı Saray Kütüphanesine çevrilmesine sebep olmuştur. Hobhouse, pek çok kişinin heveskâr dileklerle Saray Kütüphanesine yöneldiğini ancak 1688'de burada bir tek bile Yunan yazmasının bulunmadığının kesin olarak anlaşılmasıyla umutların söndüğünü anlatmaktadır:

> "IV. Mehmed'in tahttan indirilmesiyle Saray Kütüphanesinin bir kısmı dağılmıştır. Bundan kısa süre sonra Fransa'nın Bâb-ı Âli elçisi M. Girardin, İtalyan bir dönme ve Cizvit Besnier'in yardımıyla Yunanca ve Latince on beş tane el yazması satın almış ve 1688 yılında Fransa'ya götürmüştür. Bunlar şimdi Paris'teki imparatorluk kütüphanesindedir. Mezkur el yazmaları, koleksiyonu oluşturan iki yüz kitap arasından Besnier tarafından seçilmiştir. Geri kalan hepsi satıldığı için şimdi bunlar Batı Avrupa ya da Yunanistan'ın kütüphanelerine konmuş olmalıdır. Bu kitaplar her bir cildinde Sultanın mührünü bulundurduğu için kolayca tanınabilir. Bazıları ise Türk tipi ciltlemelerinden ötürü bunları keşfedebilir. Besnier'in aldıkları dışında kalan yüz seksen beş el yazması matbaa öncesidir ve kötü durumdadır. Her nedense Villoison, özenle yaptığı seçimi sınırlayan Besnier'in titiz hassasiyetinden memnun kalmamıştır. Rusya'nın son devirdeki Bâb-ı Âli elçisi Prens Italinski izin alarak sarayın kışlık haremini ziyaret etmiş, Doğu imparatorlarının kütüphanesi olduğu söylenen dairelerden birinde hiçbir türde bir el yazması bile görmediğini anlatmıştır."[268]

Osmanlı Saray Kütüphanesi ile ilgili tekrarlardan ibaret gibi gözüken tarihî anlatımların esas önemli yanı, Batılıların gözündeki Saray Kütüphanesi probleminin büyüklüğünü ve ağırlığını ortaya koymaktır. Seyahatnamelerdeki bilgileri tekrar etmekten kaçınmamamız bundandır. Bizzat gözlem yapma fırsatı bulamamış seyyah/araştırmacılar tarihî anlatımlara yönelmişlerdir. Araştırma yapma fırsatını

---

[267] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** s.96-97.

[268] John Cam Hobhouse, **A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810 in Two Volumes,** C.II, Philadelphia, Carey and Son, 1817, s.43-44.

yakalayanlar ise literatüre yeni bilgiler sunabilmişlerdir. 1800-1801 yıllarında Doğu Akdeniz'de saklı kalmış kütüphaneleri ve barındırdıkları edebî hazineleri araştırmaya gelen Carlyle ve Hunt'ın araştırması tam da böyledir.

Robert Walpole tarafından yayınlanan Hunt'ın günlükleri ve Carlyle'ın mektupları Doğu'daki kayıp edebî hazinelerle ilgili pek çok gerçeği ortaya koyduğu için dikkat çekicidir. Robert Walpole'un eserinin önsözünde, Hunt'ın günlüğünde ve Carlyle'ın mektuplarında yazanlara göre Saray Kütüphanesinin muhteviyatına ilişkin farklı zamanlarda çeşitli ve çelişkili bilgiler ortaya atılmıştır. Burada yazılanlara göre, Türklerin 1453'teki yıkım felaketinden kurtulan eski kitap ve yazmaların Sultanın sarayında ve İstanbul'daki kütüphanelerde bulunduğu fikri git gide yaygınlaşmıştır. İstanbul'daki imparatorluk camileri, özellikle Ayasofya, Doğu Kilisesi'nin patriklerinin kütüphaneleri, Levant'taki Rum manastırlarında çok çeşitli basılmamış eserler olduğu râvidir. Toderini'nin pek çok Doğu yazmasıyla birlikte Yunan ve Latin yazarlara ait bazı yazmalar olduğunu söylediğini, Abbé Sevin'in buradaki el yazmalarının yakıldığını iddia ettiğini, Dositheus'un 1715'te basılan "Kudüs Patriklerinin Tarihi" kitabında Bizans imparatorlarının kütüphanesinin hala var olduğunu yazdığını anlatmaktadır. Keşfedilmemiş edebî hazinelerin Türkiye'de bulunduğuna dair bu yaygın inanç, İngiliz hükümetinin klasik literatüre, İncil'e ve Doğu yazınına ilişkin iyi eğitim almış birini 1799 yılında Lord Elgin'in Osmanlı elçiliğine eşlik etmesi için görevlendirmesine sebep olmuştur. Mr. Pitt ve Lincoln Piskoposunun geliştirdiği plana göre İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin en dostane halde olduğu bu dönemde gönderilecek elçinin elindeki geniş olanaklar ve nüfuzu kullanılarak keşfedilmemiş yazın birikimiyle alakalı umutların temellerinin ne kadarının hakikate dayandığı tespit edilebilirdi. Cambridge Üniversitesi'nde Arapça profesörü olan Profesör Carlyle'dan güvenilir ve tatmin edici bilgiler toplaması rica edilmiştir. Carlyle, İstanbul'da ikamet ettiği süre boyunca İngiltere elçisinin vasıtasıyla gerekli izinleri alarak araştırma yapmıştır. Carlyle'ın verdiği bilgiler Girardin'in araştırmasıyla uyuşmaktadır, çünkü Carlyle da kütüphanede pek çok Doğu yazması bulmuş ancak bir tane bile Yunanca eser bulamamıştır. 1685'te Fransa'nın Osmanlı elçisi olan M. Girardin'in yaptığı araştırmada Yunanca el yazmalarının ve kitapların miktarının iki yüzü bulduğu tespit edilmiştir. Sarayda

görevli mühtedi bir İtalyan yıllarca kitapları sarayın dışına çıkarmış ve bir kısım parşömen üzerine bir kısım da kağıt üzerine yazılmış olan on beş cilt Cizvit Besnier tarafından seçilerek elçi için satın alınmıştır. Geri kalan Yunanca eserler ise Pera'da satılmıştır. Girardin tarafından tedarik edilen ve Paris'e getirilen eserlerin ikisi Plutarch'ın ve Herodot'un el yazmasıdır ve bunlara Wyttenbach ve Larcher tarafından müracaat edilmiştir.[269]

Robert Walpole, yukarıda bahsettiğimiz eserinde bizzat kaleme aldığı, özet niteliğindeki giriş notlarının ardından Carlyle'ın mektuplarını ve Hunt'ın günlüklerini değiştirmeden yayınlamıştır. Dolayısıyla mezkûr eserde üç ayrı ağızdan anlatılan bir antik Yunanca ve Latince koleksiyonlarının akıbeti hikayesi vardır. Bu yüzden Walpole'un özetiyle yetinmeyip Carlyle ve Hunt'ın anlatımlarını da çalışmamıza dahil ettik.[270]

Carlyle 23 Temmuz 1800'de Lincoln Piskoposuna yazdığı mektupta İstanbul'da kaldığı iki ay boyunca Saray Kütüphanesine girmeyi başaramadığını, Ocak ayında şiddetle patlak veren veba salgınının da ümitlerini bir süreliğine durdurduğunu yazmıştır. İngiliz elçi Lord Elgin kütüphaneden sorumlu Çelebi Efendi ile konuşarak izin almaya çalışmıştır. Çelebi Efendi'nin sekreteri, Carlyle'a, birkaç yıl evvel beş kişiyle birlikte sarayda tutulan eski kayıtları bulmak üzere kütüphaneye girdiğinde bulunan her bir eserin haremağası tarafından kendilerine gösterildiğini, araştırmaya altı ay daha devam ederek bu süre zarfında imparatorluk için çok önemli belgelere rastlasalar da Yunanca ve Latince yazmalara hiç denk gelmediklerini anlatmıştır. Carlyle'a göre sarayda bir kütüphanenin varlığı kesindir, ancak bu kütüphane modern bir tertiptir ve sadece Doğu kitaplarını içerir. Bunların içinde daha eski bir yazma olup olmadığı ise bir soru işaretidir. Bununla beraber fetihten beri

[269] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, edited From the Manuscript Journals by Robert Walpole,** London, 1817, s.xvi-xviii ve s.84-85. 1817 yılında biri John Cam Hobhouse tarafından diğeri Robert Walpole tarafından yayınlanan iki eser Saray Kütüphanesi ile ilgili farklı detaylar sunmaktadır. Robert Walpole'un aynı eserinin ikinci baskısında bilgiler genişletilmiştir. İki eserde de belirtilen ortak nokta Girardin'dir.

[270] Bunlardan Hunt'ın Saray Kütüphanesine dair özel bir anlatımı olmamakla birlikte onun araştırması ve yazıları Akdeniz'deki manastırlara yöneliktir.

kapalı tutulan Ayasofya'nın yanındaki binada bulunan şeyler arasında Bizans imparatorlarının kütüphanelerine dair kalıntılar olabileceğini düşünmektedir.[271]

Bu esnada Carlyle kısa bir Doğu Akdeniz seyahatine çıkıp dönmüştür. 9 Ekim 1800'deki mektubunda dragomanlarının Mihrişah Valide Sultan'ın kethüdası Yusuf Ağa[272] ile yaptığı pazarlık sonucunda Saray Kütüphanesine girmek için nihayet izin alabildiğini yazmaktadır. Carlyle, dragomanın gözetiminde olacağı söylenen bu ziyaret talebine Yusuf Ağa'nın sıcak baktığını, tetkik sırasında derhal Yunanca ve Latince yazmalara bakılacağına söz verdiğini belirtmektedir. Lincoln Piskoposuna yazılan mektupta anlatılana göre Yusuf Ağa öncelikle kendi yaptığı araştırma neticesinde sarayın herhangi bir yerinde bir tane bile Yunanca el yazması bulamadığını dragoman aracılığıyla Carlyle'a bildirmiştir. Carlyle bunun üzerine Doğu Kitaplığı'nı da incelemek istediğini söyleyince Yusuf Ağa biri hazinede biri kütüphanede olmak üzere sarayda iki adet kitaplık bulunduğunu ancak burada sadece Kur'an kopyaları, farklı tefsirler ve mealler, İslam dini ve hukukuna dair diğer ilmî eserler gibi Carlyle'ın araştırmasını pek ilgilendirmeyen şeylerin mevcut olduğunu belirtmiş, yine de isterse cumartesi günü Carlyle için bir kabul ayarlayabileceğini söylemiştir. Carlyle'a göre Toderini'nin katalogu bir Fransız ile Yedikule zindanlarında bulunan Mr. Humphries'in kütüphanede birkaç Yunanca ve Latince kitap gördüğü iddiasıyla örtüşmektedir. Akıllı bir İtalyan cerrah ile danışma fırsatı bulduğu tüm Türklerin saraydaki kütüphanenin Doğu kitaplarından oluşan bir kütüphane olduğunu söylemelerine rağmen hazinedeki kitapları görmeyi dilemiş, Kapudan Paşa, Yusuf Ağa ve Lord Elgin aracılığıyla izin alarak bunları bulmada belki başarılı olabileceğini düşünmüştür.[273]

Carlyle, 20 Kasım 1800 tarihli mektubunda nihayet Saray Kütüphanesine girdiğini yazmıştır. Onun Saray Kütüphanesi dediği yer III. Mustafa'nın 1767 yılında kurduğu Bostancılar Ocağı Kütüphanesidir. Yusuf Ağa, Saray Kütüphanesini görmek isteyen Carlyle'ı Bostancılar Ocağı Kütüphanesine götürmüş Carlyle da burayı Saray

[271] **A.e.,** s.160-161.
[272] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** s.218
[273] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,** s.164-165.

Kütüphanesi zannetmiştir.[274] Ancak bu Carlyle'a özgü bir durum değildir. Batılı seyyahların hemen hepsi burayı Saray Kütüphanesi olarak adlandırmaktadır. Carlyle, Saray Kütüphanesine gidişini ve kütüphane binasını detaylarıyla anlatmaktadır:

> "Yusuf Ağa'nın evi, bu ülkenin büyük adamlarına ait diğer her ev gibi Boğaziçi'nin en güzel köşesinde, Saray ile Oblivion kulelerinin arasında bir yerde bulunmaktadır. Bana eşlik eden dragomanla birlikte saat sekizde Yusuf Ağa'nın evine gittik. Yusuf Ağa, Sultan'ı beklemek üzere dışarı çıkmıştı, kahyası bizi karşıladı ve bizi misafir etmek üzere diplomatlardan ve Yusuf Ağa'nın hizmetlilerinden oluşan beş kişinin yemek yediği bir odaya götürdü. Biz de yanlarına oturduk. Yemekleri bittikten ve abdest aldıktan hemen sonra kahya bize Bostancıbaşıya iletilmek üzere bir mektup verdi... giriş izni elimizde, Bostancıbaşının köşküne geldik. Bâbıâli'de bir işle meşgul olan Bostancıbaşı dönene kadar ziyaretçi odasında bekledik. Ardından bir haberci bizi Bostancıbaşının yanına götürmek üzere yanımıza geldi. Böylece sarayın ilk avlusuna, daha doğrusu sarayın bahçesine vardık. (...) Bu avludan çaprazlamasına geçerek etrafı muhafız meskenleriyle çevrilmiş daha ufak bir avluya vardık. Nihayetinde saygıdeğer Bostancıbaşını biraz bekledikten sonra onun vekili geldi, getirdiğimiz mektubu okudu, Bostancıbaşı saray işleriyle meşgul olduğu için mektubu kütüphane görevlisine vermek üzere yanına aldı ve kütüphane görevlisine bize eşlik etmesini söyledi. Biz kütüphane görevlisini ve bize eşlik eden üç tane mollayı takip ederek az ötedeki içinden geçerek kütüphaneye girilen camiye vardık. (...) Parmak ucunda yürüyerek hiç konuşmadan camiin içinden geçerek kütüphanenin dış kapısına vardık. Kapı kilitliydi ve üzerinde mühür vuruluydu. Kütüphanenin tepesinde III.Mustafa'nın adı yazıyordu, cami ve kütüphanenin 1767'de kurulduğu da buradan anlaşılabilir. Kütüphanenin kenarları Yunan haçı biçimindedir. Haçın bir kolu oda değildir, geri kalan üç kol ise merkez ile beraber kütüphaneyi teşkil eder. Kapıdan oda olmayan yere girilir. Tepesinde Arapça "sükûn ile girin" yazar. Kütüphane hayal edilebileceğinden daha küçüktür. Bir koldan öbür kola 10-11 metre (12 yard) bile yoktur. Görünüşü ise hoş ve zariftir. Kütüphanenin ortasının tepesinde kubbe vardır, o da dört tane güzel mermer sütun ile desteklenmiştir. Buradan üç kola ayrılan girintilerin hepsinin üçü yukarıda üçü aşağıda olmak üzere altışar penceresi vardır. Bu kadar çok sayıdaki pencere sayesinde kütüphanenin müthiş bir ışıkla aydınlanmaması elde değildir. Haçın üç kolundaki dörder tane olan kitap dolapları sade, gösterişsiz ama tertiplidir. Raflarının güvenliği asma kilit ve kütüphanecinin mühürü ile sağlanan, katlanabilen telli dolaplardan oluşur. Kitaplar yanlamasına (yani dikine değil, enlemesine) ve üst üste durmaktadır, başlıkları da dışarıya görünen kenarlarında yazar."[275]

Carlyle'ın üç molla ve bir kütüphaneci eşliğinde gezdiği kütüphanede yaptığı inceleme de önemlidir:

> "Bu zengin kitaplıktaki hazineleri hiç vakit kaybetmeden inceledim, kitapların düzenlenme biçimi benim araştırmamı epey kolaylaştırdı. İncelemediğim bir cilt bile kalmadığına neredeyse eminim, ancak "kıskanç mollalar" izin vermediği için hepsinin eksiksiz bir katalogunu çıkaramadım. Bununla beraber tarih, edebiyat ve diğer yazın türlerindeki bütün yazarların listesini çıkarmaya devam ettim, bunların

[274] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s.217-218.
[275] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey**, s.169-172.

> kaydını doğru bir şekilde tuttuğumu düşünüyorum. Kütüphanedeki tüm el yazmalarının sayısı 1294 kadardır. Bunların çoğu Arapçadır ve en iyi Türk ve İranlı yazarların eserleridir, ama ne yazık ki bir tane bile Yunanca, İbranice ya da Latince eser yoktur!"[276]

Carlyle, Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ndeki kitapları konularına göre ayrılmış olarak sayılarını vermiştir. Carlyle'ın tespitine göre kütüphanede Kur'an kopyalarından 17 tane, Kur'an tefsirlerinden 143 tane, hadis ve sünnet ile ilgili kaynaklardan 182 tane, ictihad-fıkıh ve hukuk ile ilgili ilmî eserlerden 324 tane, mantıkla ilgili 95 tane, mistik konularla ilgili 47 tane, felsefe üzerine 86 tane, fizik üzerine 31 tane, gramerle ilgili 192 tane, nezaketle ve ahlakla ilgili yazan şair ve yazarlardan 79 tane, tarihçilerden 42 tane, sözlük ve kelimeler üzerine 56 tane eser bulunmaktadır.[277]

Carlyle hayal kırıklığı içerisinde, Avrupa'da Saray Kütüphanesiyle ilgili söylenenlerin mesnedsiz oluşuna kanaat getirmiştir. Doğu'nun ve Batı'nın bilgiyi muhafaza etme şekilleri olan kütüphanecilik sistemindeki farklılığı da ortaya koyarak araştırmasının sonucunu paylaşmıştır:

> "İşte Lord'um, meşhur Saray Kütüphanesi bundan ibarettir! Pek çok gerçekdışı söylemin abartılı bir hale gelmesine rağmen, saray kitaplığının muhafaza ediliş şekli ve tavrını, Türklerin beyanlarını ve Frenklerin çelişkili kayıtlarını düşününce, buraya daha önce hiçbir Hristiyanın girip inceleme yapmadığına ben artık eminim. Saray Kütüphanesi'nde bize izin verilen süre kadar kaldıktan sonra buradan ayrıldık. Yusuf Ağa'nın kahyası, araştırmam bittikten sonra efendisinin beni görmek istediğini söyledi, ben de dönüşümde onu bekledim. Beni büyük bir itinayla ağırladı ve araştırmalarımın başarıya ulaşıp ulaşmadığını öğrenmek istedi, ama aynı anda atalarının kitaplık ve edebiyat konusundaki ihmalkarlığının her araştırma sonrası ortaya çıkışından ötürü endişe duyuyordu. Kütüphaneye girmeme izin verildiği için elçi adına ona teşekkür ettim ve burada bulunduğu belirtilen hiçbir kitaba rastlamasam da iddiaların aslını öğrendiğim için gayet tatmin edici bir araştırma olduğunu düşündüğümü belirttim. Farklı milletlerin farklı teamüllere sahip olduğunu gözlemledim, antik yazarlara ait yapacağım herhangi bir keşif İngiltere'de çok mühim bir keşif olarak karşılanacaktır, bu eserlerle Mr. Pitt'ten daha fazla ilgilenen başka kimse olmadığını söyleme cüretinde de bulundum. Bunun üzerine Yusuf Ağa bana, İngiliz halkını ve Mr. Pitt'i memnun etmekten dolayı çok mutlu olacaklarını, ve bu kitapların nerede tutulduğu ile ilgili bir bilgi edinirlerse sadece bunları inceleme özgürlüğüne sahip olmakla kalmayıp beraberimde İngiltere'ye de götürebileceğimi söyledi. Bu teminat bana sarayda muhafaza edilen başka kitap depolarıyla ilgili bir ima gibi geldiği için uygunsuz olmayacaksa onları da incelememe müsaade edip etmeyeceklerini sordum. Ağa, bana eşlik eden dragoman

[276] **A.e.,** s.172.
[277] **A.e.,** s.172-173.

> Mr. Chaubert'in verdiği şekilde cevap verdi, talebimin en nihayetinde reddedilemeyeceği sonucuna varmak için her sebep mevcuttu."[278]

Carlyle'ın Saray Kütüphanesi araştırmasının diplomatik ilişkiler ve ricalar vesilesiyle gerçekleştiği göz ardı edilmemelidir. Carlyle, bu arada dragoman Mr. Chaubert'in Yusuf Ağa üzerinde epey tesirli olduğunu, kütüphaneye giriş iznini de onun aldığını eklemiştir. Carlyle, Pera'daki İngiliz Sarayında yazdığı 29 Şubat 1801 tarihli mektubunda ise Sultanın başkaları da benzer taleplerde bulunur diye Carlyle'ın ek araştırma yapmasına izin vermediğini öğreniyoruz. Bununla beraber Carlyle, Saray Kütüphanesinde yaşadığı hayal kırıklığını ve sarayın hiçbir yerinde Yunanca bir el yazması bulunamayacağına artık neredeyse emin olduğunu dile getirmektedir. İngiliz elçi Lord Elgin vasıtasıyla tanıştığı Kapudan Paşa da Carlyle'a 30 senedir sarayda olup hazineye pek çok kez girdiğini, ancak bir kere bile burada Yunanca el yazmalarının muhafaza edildiğini ne gördüğünü ne de duyduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Carlyle derdini Kudüs Patriğine de anlatınca Patrik ona sarayda ya da Sultanın muhafazasında hiçbir zaman antik el yazmasının bulunmuş olmadığından emin olduğunu söylemiştir.[279]

Charles Pertusier, 1820 yılında yayınladığı eserinde Saray Kütüphanesinde bulunan kitaplara değinmiştir. Kütüphaneyi bizzat görüp görmediğine dair net bir bilgi bulunmamakla beraber Osmanlı saltanat kütüphanesini cami kütüphaneleriyle karıştırdığı da görülmektedir, çünkü ikisini de iç içe birbirinden ayırmadan anlatmıştır. Saray Kütüphanesinin Farsça yazılmış ve eğitimli kimseler için bile okuması oldukça zor olan İran tarihi içerdiğini, hareketli ve canlı nesneleri sergileyen renkli çizimlerden ötürü İranlıların Türkler kadar önyargıya sahip olmadığını düşünmektedir. Eserdeki çizimlerde bulunan simgeler ve her sayfanın iki sütuna ayrılmış olması eserin şiir haline gelmiş bir tarih olduğunu göstermektedir. Bundan başka biri Hz. Ömer tarafından diğeri de Hz. Osman tarafından yazıldığı söylenen iki Kur'an'ın varlığından da bahsetmektedir. Pertusier'e göre Saray Kütüphanesi, tercih ve nicelik bakımından 16 vakıf kütüphanesi içerisinde ilk başta gelmektedir:

> "Sultanlar tarafından toplanmıştır ve tabii ki kurucuları o kadar da meşhur olmayan diğer kütüphanelere göre daha üstündür. 3000 civarında cilt içerir, özellikle bizim

[278] **A.e.,** s.173-174.
[279] **A.e.,** s.174-175.

> muazzam hazinelerimizle kıyaslandığında çok küçük bir koleksiyon kalır. Ancak bunlar arasında çok az yabancı kitap olduğu gözlemlenmelidir ve Doğu literatürü de pek bizdeki türlerden mürekkep değildir."[280]

Michaud ve Poujoulat'ın seyahatnâmesinde Osmanlı Saray Kütüphanesi efsanesinin doğuşu, Avrupa'da yarattığı etki ve XIX. yüzyılda gelinen nokta etkileyici bir anlatımla özetlenmiştir. Eserde belirtilene göre, Osmanlı Saray Kütüphanesine ilişkin ilk gizemi yaratan ve *Titus Livius*'un Türklerin elinde bulunup Türkçeye çevrildiğini de ilk söyleyen Jean Christien'dir. Pietro della Valle, eserin Arapçasının kesin olarak sarayda olduğunu söylemiş, Spond da onlara katılmış ama orijinal metnin hala ortaya çıkmadığını ifade etmiştir. Bu bilgiler ne kanıtlanabilmekte ne de yalanlanabilmektedir. Bu şekliyle Avrupa'da çok geniş çevrelere yayılmıştır. Bunlardan başka, Macar Kralı Mathias Corvin'in kütüphanesinin Türklerin eline geçerek saraya taşındığı öğrenilmiştir. Ayrıca üzerinde sultanın tuğraları bulunduğu için saraydan çıkartıldığı anlaşılan kitapların Pera'da satıldığı da biliniyordu. Hatta bu el yazmalarının çoğu Avrupa'nın önemli merkezlerine, örneğin Paris Kraliyet Kütüphanesi'ne gönderilmiştir. Michaud'a göre tüm bunlar Avrupa'da kayıp edebî hazinelerin İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde bulunabileceğine dair bir ümit oluşturmuştu. Bu arayışın adeta bir Doğu-Batı çatışması haline geldiğini söylemek imkânsız değildi:

> "Avrupa'daki havaya göre, doğrusu bana öyle gelmekteydi, Türklerin eline esir düşmüş birkaç yazarımızı kurtarmak için bir haçlı ordusu bile düzenlenebilirdi. Saray kulelerine birkaç Hristiyan kral kapatılmış olsa herhalde ancak bu kadar heyecana neden olurlar, onları kurtarmak için de ancak bu kadar çaba gösterilirdi. Birkaç yüzyıl öncesinde Doğu'dan gelenlere Haçlı şövalyeleri Müslümanları yendiler mi, Kudüs'ü ele geçirdiler mi diye sorulurdu. Ama on yedinci yüzyıla gelindiğinde, en azından mürekkep yalamış çevrelerde, Titus Livius'un Decades'i, Menandros'un Komedileri, ejderha derisine yazılı İlyada ve Odise bulundu mu diye sorulmaya başlandı."[281]

Michaud'a göre, Batılıların ve özellikle Avrupalı hükümdarların Türklerin elindeki kitaplarla çok fazla ilgilenmesi, Osmanlı padişahlarından III. Ahmed'in ellerindeki kitapların kıymetini anlamasına ve bunları daha iyi muhafaza etmek amacıyla 1719'da sarayda bir kütüphane kurmasına vesile olmuştur. Michaud, padişahın fermanını aktararak Enderûn Kütüphanesi'nin kuruluşunu anlatmıştır:

---

[280] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and Near Constantinople,** s.32-33.
[281] J.F.Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830**, s.227.

> "Sultan, kütüphanenin üçüncü avluda, sultanlara ait ikametgâhın yanında kurulmasını emreder. Haşmetlileri önce Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan beri ülkenin her tarafından toplanmış değerli ve güzel el yazmalarından söz eder. Sonra, o güne kadar çekmecelerde unutulmuş taze toprağa, böceklerin insafına bırakılmış karmakarışık bir haldeki kitapların her şeyi gören ve bilen Tanrı tarafından aydınlatılmış haşmetlilerince bu kitapların değerini bilecek insanlarca görülebilmeleri için belli bir düzene sokulmalarının kararlaştırıldığı bildirilir. Ferman, bu bilimsel hazinelere karşı o güne kadar kayıtsız kalınmasının Tanrı'nın gücüne gitmemesi ve mahşer günü bunun hesabını sormaması dileğiyle son bulur. Ferman çerçevesinde Sultan, saray bünyesinde bir bina yaptırmaya, bu harika el yazmaları ve imparatorluk arşivinin korunmasına tahsis etmeye karar verir. Yapının temeline de Sultan bizzat ilk kazmayı vurur. Yapı tamamlandığında Sultan ve imparatorluk ileri gelenlerinin huzurunda kitaplar bu binaya taşınır ve Saray'ın ilk kütüphanesi hizmete açılır."[282]

Michaud'a göre, Osmanlı Saray Kütüphanesi gibi bir kütüphane Hristiyan devletlerde bile bulunmamaktadır. Saray Kütüphanesi, orta çağ keşişlerinin kaybolmasına göz yumdukları eserlere Türklerin sahip çıkarak iyi bir şekilde muhafaza ettiğini göstermektedir. Türklerin Saray Kütüphanesine ziyaretçi kabul etmemelerindeki amaç da kadim kitapları daha iyi koruyabilmektir. Abbé Sevin'in doğruda saraydan değil ama Doğu'dan topladığı altı yüzden fazla el yazmasıyla Fransa'ya dönüşü ve 1784 yılında Toderini'nin yayınladığı doğruluğu muğlak olan Saray Kütüphanesine ait katalog Avrupalı entelektüeller arasında heyecan yaratmıştır. Ayrıca Michaud, diğer imparatorluk kütüphanesi olan 1767 yılında III. Mustafa'nın kurduğu Bostancı Kütüphanesi'nin Batı'da kayıp antik metinlerin Türklerin sarayında bulunabileceğine dair umutları artırdığını söylemiştir. Avrupalı entelektüeller artık her olasılığı mümkün görmeye başlamıştır.[283]

Michaud'un Saray Kütüphanesiyle ilgili tarihî anlatısında Doğu'da kitap toplama sistemleri ve diplomatik ilişkiler arasındaki ilgiye dair örnekler göze çarpmaktadır. Osmanlı'nın muhafazasındaki kitaplar için diplomatik ilişkiler devreye sokularak müttefiklikten doğan yakınlaşma fırsatları değerlendirilmiş ve kitap toplamak için görevli kişiler yollanmıştır. Elçiler, elçilik maiyyetindeki araştırmacılar, kâtipler, sekreterler, bilim adamları, yine elçilik vasıtasıyla araştırma yapmaya gelen üniversite hocaları Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürmüştür. Klasik Yunan ve Latin edebiyatı uzmanı Ansse de Villoison, Fransa'nın Osmanlı

[282] **A.e.,** s.228.
[283] **A.e.,** s.228-230.

büyükelçisi Choiseul-Gouffier'in maiyyetinde Doğu kütüphanelerinde araştırma yapmak için İstanbul'a gelmiştir. Michaud'a göre Villoison, Toderini'nin verdiği bilgilerden farklı olarak yalnızca Bizans İmparatorluk Kütüphanesindeki birkaç kitaptan söz eden bir el yazması ve Fransa'nın 1686-1689 yıllarında İstanbul elçisi olan Girardin'in saraydan çıkartılan el yazmalarına dair bir mektubunu yayınlayabilmiştir.[284]

Fransızlardan başka İngilizlerin de diplomatik ilişkileri kullanarak Osmanlı Saray Kütüphanesinde araştırma yapmaya çalıştığına dair de bir örnek vermiştir. Bu örnek yukarıda bahsedilen Carlyle örneğidir. Michaud, Osmanlı ve İngiltere'nin Mısır'ın yeniden fethedilmesi için anlaştığı tarihlerde İngiliz elçisi Lord Elgin'in[285] Bâb-ı Âli'den kendilerine sarayda kapalı tutulan bazı kitap ve el yazmalarını araştırmak için izin istediğini ve böylece Carlyle'ın Saray Kütüphanesine girebildiğini belirtmektedir. Hatta Carlyle'ın üç molla ve bir kütüphaneci eşliğinde kütüphaneyi gezdiği kısmı da anlatmıştır. 1801'de gerçekleşen Carlyle'ın ziyaretinden 6 yıl sonra Bâb-ı Âli bu kez Fransa ile yakınlaşınca Fransa elçisi Sébastiani Saray Kütüphanelerini görmek istemiş ancak izin çıkmamıştır. Bununla birlikte, Fransa elçisini rencide etmemek ve eli boş göndermemek adına sarayda kıyıda köşede kalmış el yazmaları aranmış, bu araştırma sonunda el yazması bir İncil ile Halikarnaslı Dionisious'un bazı metinleri bulunarak elçiye verilmiştir.[286]

> "O günden bu yana herhangi bir yeni girişimde bulunulduğunu sanmıyorum. Acaba tüm bunlara bakıp, bir takım yeni keşiflerde bulunma umudundan tümüyle vazgeçmeli miyiz? Zamanın akıp geçtiğinin ve her geçen dakikanın elde kalanları tahrip etmekte olduğunun farkındayım. Âlimlerin giremedikleri yerlere toz ve böceklerin girebilmesi ne kadar kötü! Her halde her şey daha henüz tahrip olmamıştır, değil mi? Bize sarayda Latince hiçbir eser bulunmadığını söyleyen uzmanlara acaba tamamen güvenebilir miyiz? Sébastiani'ye verilen el yazmaları, "hiç Latince eser yok" saptamasına ters düşmüyor mu? Kimsenin giremediği imparatorluk hazinelerinden de söz edilmiyor mu? Aydın dünyanın uzun zamandır peşinde olduğu el yazmaları, Ahmet'in de söylediği gibi Türk kütüphanecilerin Yunanca ve Latince bilmemeleri nedeniyle, sarayın bir köşesinde unutulmuş olamazlar mı? Avrupa'nın büyük kitap depolarında bile zaman zaman unutulmuş, kimsenin haberdar olmadığı el yazmaları bulunup çıkartıldığına hemen her gün tanık olmuyor muyuz? Birbirini izleyen ciltlerden birine bir işçinin beceriksizliği sonucu yanlış bir ad verilmesi ve kaybolup gitti sanılırken tozlara gömülmüş eserin becerikli

[284] **A.e.,** s.230.
[285] 1799-1803 yıllarında İngiltere'nin İstanbul elçiliğini yaptı.
[286] **A.e.,** s.230-232.

> bir el, uzman bir göz marifetiyle, ya da tamamen rastlantıyla bulunup ortaya çıkartılması sizce de mümkün değil midir? Rönesans sırasında, yazılı antik hazinelerin yayın yoluyla halka açılması istendiğinde yaşananları gözünüzün önüne getirin; kayboldukları sanılan el yazmaları, değerlerini bilmeyecek cahillerin yanında değil manastırlarda, münzevi keşişlerin yanında, yani kitapların emanet edildikleri yerlerde bulunmuşlardı. O günlerde mucizevi bir biçimde gerçekleşen keşifler, bugün neden gerçekleşmesin?"[287]

Michaud'un bu sözleri Avrupalı bir entelektüel için Osmanlı Saray Kütüphanesi probleminin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Tüm belirsizliklere ve eli boş dönüşlere rağmen Michaud hala umutludur. Kendisi de Poujoulat ile Paris'ten ayrılmadan evvel İçişleri Bakanlığından Doğu'da araştırma yapabilmek için izin almış, ancak Fransa'da meydana gelen devrim sebebiyle izni geçersiz sayılmıştır. Michaud "aydın dünyanın", yani Batı'nın, gözünün Osmanlı Devleti'ne çevrildiğini ve herkesin bu "yağmadan" bir pay koparmanın peşinde olduğunu söylemektedir. Michaud netice itibariyle kıyıda köşede unutulmuş, yanlış isimlendirilmiş, Yunanca ve Latince uzmanlarının marifetiyle ya da rastlantıyla ortaya çıkarılabilecek yazmaların Doğu'nun muhtelif yerlerinde hala bulunabileceğini hayal etmektedir.[288]

Michaud ve Poujoulat'ın tarihî anlatısında da sık sık mükerrer bilgilere rastlıyoruz. Üstelik bu bilgilerin hepsi çok eski devirlerden kalan bilgiler değildir. Avrupa'da Osmanlı Saray Kütüphanesiyle ilgili çıkan her yeni yayın aynı zamanda güncel bir bilgi olarak değerlendirilmekteydi. Böylelikle peşlerinden gelen seyyah ve müsteşrikler tarihî anlatılarına güncel bilgileri de ekleyip yeni yazılar ve eserler yayınlamıştı. Giambattista Toderini, Villoison'un araştırması hakkında açıklama yaparak yanlış bilinenleri düzeltmişti. Ayrıca kendisinden önce ortaya atılan bilgi ve söylentilerin yanlışlığını ispatlayarak kendi gözlemlerini ve bulgularını eklemişti. Daha sonraki yıllarda ise Toderini'nin anlatıları tarihe dönüşmüştü. Ondan sonra gelen XIX. yüzyıl seyyah ve müsteşriklerin hemen hepsi Toderini'nin yayınladığı kataloga değinmişti. Aynı şekilde Carlyle'ın XIX. yüzyılın başında gerçekleşen Saray Kütüphanesi ziyareti de yüzyılın ilerleyen yıllarında Batılı seyahatnamelerdeki tarihî bir anlatı haline gelmişti. Michaud ve Poujoulat, 1830'da yayınladıkları eserde

[287] **A.e.,** s.232-233.
[288] **A.e.,** s.226-233.

Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesine değindiklerinde Villoison, Toderini ve Carlyle'dan bu şekilde bahsetmişlerdi.

Bu durum Batılıların Osmanlı Saray Kütüphanesi anlatımlarında bir süreklilik yaratmaktadır. Her biri, bir öncekinin bıraktığı yerden tarihî anlatıya devam etmiştir. Kendilerinden öncekileri hem tekrar etmişler hem geçmişe yönelik anlatılara çeşitli ayrıntılar ekleyerek onları yeniden biçimlendirmişlerdir. Yeni bilgiler varsa onları aktarmışlardır. Böylelikle kendi aralarında bir birlik de sağlanmış olmaktadır. Dayanakları ve kaynakları aynı olduğu ve sürekli Saray Kütüphanesiyle ilgili yeni yayınları takip ettikleri için problem etrafında birlik sağlamışlardır. Bu sayede anlatımlarında da birlik bulunmaktadır, bu yüzden seyahatnamelerde aynı bilgiler tekrar edilmektedir. Anlatım birliğini ve Batı'nın Osmanlı Saray Kütüphanesi problemini vurgulamak için biz de aynı bilgileri sürekli tekrar ettik.

Saray Kütüphanesini gördüğünü söyleyen bir diğer kişi 1829-31 yılları arasında Osmanlı donanmasında amirallik yapan Adolphus Slade'dir. Ziyaret ettiği kütüphaneyi "saraya bağlı başka bir büyük binada" diye tarif etmesinden Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ne girdiğini anlıyoruz. Carlyle burayı küçük ve aydınlık diye tarif ederken Slade ise büyük ve aydınlık olarak nitelemektedir. Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ndeki koleksiyonun 1831-32 yıllarında II. Mahmud'un emriyle Laleli Medresesi Kütüphanesi'ne taşındığı[289] ve çok daha öncesinde ise hangi sebepten olduğu bilinmemekle birlikte Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nin kuruluşundan bir süre sonra kapandığı bilinmektedir. Slade burayı taşınmadan önce son görenlerden biri olmalıdır. İçerisinin tozlu olması bu bakımdan dikkat çekicidir. İmparatorluk kütüphanesi Slade için bir hayal kırıklığı olmuştur:

> "Çubuk, kahve, şerbet ve reçel ikramlarından sonra bir merasimle saraya bağlı başka büyük bir binaya, imparatorluk kütüphanesine geçtik. Buraya Osmanlılar, en az Ayasofya veya diğer zafer hatıraları kadar önem vermektedir. Eski İstanbul beylerinden hiçbir kalıntı olmaması, tarih ve teoloji alanlarında Arapça ve Türkçe sadece 1500 eser içermesi ve büyük camilere bağlı olan üç-dört kütüphanedeki koleksiyonlar kadar güzel bir koleksiyona sahip olmamasına rağmen neden burası gözde bir mekandır bilmem. Karanlığı kıracak bir ışık bile yoktur, rafları süsleyen tek bir Yunan harfi yoktur, içeriklerine göre bilginlerin fikirlerini şefkatle besleyecek

[289] İsmail E. Erünsal, "Lâleli Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/laleli-kutuphanesi, 13.12.2018.

> klasik çağlardan bir iz bile yoktur. Kütüphaneci bize ellerinde bir tane bile gavur kitabı olmadığından emin olduğunu söyledi. Şüpheye düşmemiz üzerine kütüphaneci örümcek ağlarıyla dolu dolaplara kendimiz bakabileceğimizi söylemiş ve şüphelerimizden arınıp emin olmamıza izin vermiştir. Ancak bu çok kirli bir iş olacağından adama inandığımızı belirttik. Telafi olarak kütüphaneci de bize gurur duyduğu bir eseri, uzun ve sarılmış bir parşömen tomarında sultanların portrelerini gösterdi. Bu portreler sanatın nasıl da tamamen belli bir derecede kaldığını gösteriyor." [290]

1821-38 yılları arasında Türkiye'de bulunan Robert Walsh da Abbé Sevin ve tezi, Baudin ve son imparator Konstantin'e ait 120 parşömenlik kütüphane ile *Titus Livius*'un Türkçesi, Toderini ve katalogu, Hunt ve Carlyle'ın araştırmaları gibi çabaları hatırlatarak hepsinin başarısız olduğunu belirtmiştir. Walsh aynı zamanda ihtilalin başlangıcında Rum prenslerinin evlerinin altını üstüne getirecek şekilde aranıp bulunduktan sonra satışa çıkan 30.000 kitap arasından bir tane bile el yazması ya da Fransa ya da İngiltere'de son yıllarda basılmamış bir tane bile klasik kitap çıkmadığını söylemektedir. Görebildiği en eski kitap 1711'de Cambridge'de basılan Barnes' Homer'dır. Üzerinde Alexander Morousi ismi yazmaktadır. Walsh'a göre ne sarayda ne de İstanbul'un herhangi bir yerinde Avrupa'da basılan klasik eserlerden başka bir klasik metin bulunmaması kuvvetle muhtemeldir.[291]

Charles White'ın (1844) tabirine göre biri III. Ahmed'in kurduğu Özel Saray Kütüphanesi[292] diğeri de III. Mustafa'nın kurduğu Büyük Saray Kütüphanesi[293] olmak üzere iki adet saltanat kütüphanesi mevcuttur. White, Özel Saray Kütüphanesi dediği Enderûn-ı Hümâyûn Kütüphanesi'nin sarayın üçüncü ve iç avlusunda, Has Oda'nın ortasında, şehzadelerin oturduğu kafesin bitişiğinde bulunduğunu ve yabancıların erişimine nadiren açık olduğunu belirtmektedir. Ayrıca saraydaki kitap koleksiyonunun büyük kısmının II. Mahmud'un emriyle Beylerbeyi ve Beşiktaş'a gönderildiğini, şimdiki sultanın ise (Sultan Abdülmecid) bütün koleksiyonu yazlık meskeni olan Çırağan'a naklettirdiğini ve bu sarayın içindeki köşklerden birinde kullanışlı ve eğitici eserlerden oluşan bir seçme koleksiyonunun olduğunu

[290] Adolphus Slade, **Records of Travels,** London, Saunders and Otley, Conduit Street, 1854, New Edition, s.245-247.
[291] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.471.
[292] "Private Library of The Seraglio"
[293] "Great Library of The Seraglio"

yazmaktadır.[294] Sarayın ikinci kütüphanesinin ise müstakil bir bina olup iç avlusuna Bostancılar Bostanı dendiğini ifade etmiştir:

> "İki kat taş merdivenle buraya girilir, revaklı bir girişi vardır, birbirine eş biçimdeki haç şeklinde inşa edilmiştir: bir kol giriş holüne dayalıdır, diğer üçü iç tarafı oluşturur, biri pencerelere diğeri de kitaplığa tutunur. Dört köşeli bir kitap dolabı ortada durmaktadır, tepesinde mermer sütunlarla desteklenen bir kubbe yükselmektedir. Dış duvarlar beyaz zemin üzerinde mavi arabeskler şeklindeki İran porselen çinileriyle ve daha nadir olarak sağa sola iliştirilen mavi ya da yeşil zemin üzerindeki yazılarla süslüdür... Başkentteki diğer kütüphanelerden çok daha geniş kapsamlıdır. Kütüphane koleksiyonu tüm konuları ihtiva etmektedir: aralarında tezyin edilmiş ve resimlendirilmiş pek çok kıymetli ve pahalı eserler vardır. Metalik kağıt üzerine yazılmış muhteşem bir Antar nüshası, Gülistan'ın başka benzer bir nüshası en nadir olanları değildir. Halifeler tarafından yazılmış Kur'an'lar ve diğer eserler bulunur ve nadir eserler arasında hanedanın kurucusu Osman Gazi'den başlayıp Abdülhamit ile biten Sultanların portreleri vardır. Soyağacı şeklinde resmedilmiştir. Dört ciltlik bir eser olan hanedan portreleri daha sahih ve ilginç bir koleksiyonun parçasıdır ve padişahlarla çocuklarının portrelerini içermekle kalmaz, portrelerin karşısındaki boş sayfalara da hepsi için birer önsöz ve methiye yazılmıştır. Bu koleksiyon sultanın özel kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kütüphanecinin sayımına göre Saray Kütüphanesinde Haziran 1842 yılı itibariyle 4440 kitap bulunmaktadır. Kütüphaneci göreve geldiğinde 6100 tane cilt içeren ve bunların 1660'ı III. Selim Kütüphanesi ile saraydaki küçük kütüphaneden alınmış olan esas koleksiyon şimdiki Sultan tarafından buradan çıkarılmıştı. D'Ohsson iki Saray Kütüphanesinin toplamının 16000 cilt olduğunu iddia eder, ancak bu hatalı bir görüş gibi gözükmektedir çünkü kataloga göre Büyük Saray Kütüphanesi d'Ohsson'ın yazdığından beri az evvel bahsedilenden başka bir eksilme yaşamamıştır. Kütüphaneciye göre küçük Saray Kütüphanesindeki kitaplar da hiçbir zaman 3000'i geçmemiştir. Ayrıca aynı avluda taht odasına bitişik olan ve eskiden Sultanların resmi merasimle elçileri ağırladığı küçük odada da (Arz Odası) bir takım el yazmaları mevcuttur, bunlar Padişahın hususî tuvaletinin bulunduğu odanın hemen karşısında, özensiz ve ihmalkâr bir biçimde bir raftan diğerine atılmış olarak durmaktadır."[295]

Charles White, diğer seyyah ve müsteşriklerin farklı olarak tarihî ve efsane/mit içerikli bir anlatımdan ziyade betimleme ve hakikate dayalı bir anlatım sunmayı tercih etmiştir. Saray Kütüphanesini İstanbul'daki vakıf kütüphaneleri içerisinde değerlendirmiş ve hatta imparatorluk kütüphaneleri ile vakıf kütüphanelerinin kuralları ve düzenlemelerinin hemen hemen aynı olduğunu belirtmiştir. Osmanlı Saray Kütüphanesi, Charles White için bir tarihî mit/problemden ziyade Türklerin ilmî birikimi ve kaynakları ile ilgili bir araştırma ve değerlendirme niteliğindedir.

---

[294] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.189.
[295] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.191-193.

Batılı seyyah ve müsteşrikler Osmanlı Saray Kütüphanesi konusunda hem eski bilgilere sahip çıkıp onları tekrar dile getiriyorlar hem de bunlara yeni bilgiler ekliyorlar. Aslında kütüphanenin yer değişmiş olmasına rağmen bilgi hala güncelmiş gibi tekrar edebiliyorlar. Onların anlatımlarındaki sistemi bozmamak ve Batılı bakış açısını tam olarak yansıtabilmek için biz de doğruları ve yanlışları tekrarlamayı tercih ettik.

1851 yılında yayınladığı *Akdeniz Kıyıları ve Adaları* eserinin son cildinde Doğu Akdeniz'in Ege kıyılarını ve İstanbul'u anlatan, İngiliz tarihçi, arkeolog ve nümizmat[296] Henry Christmast da İstanbul'da kaldığı süre içinde Saray Kütüphanesini görmesine izin verildiğini anlatmaktadır:

> "Saray'dan ayrılmadan önce imparatorluk kütüphanesini görmemize izin verildi. Türkçe ya da çoğunlukla Arapça olmak üzere kütüphanenin tamamı yedi ila sekiz bin ciltten oluşuyordu. Burada Sultan'ın parşömene yazılmış, üzerinde II. Mehmed'ten başlayarak meşhur seleflerinin portrelerinin olduğu şeceresini gördük... Sarayın sonradan kabul edildiğimiz bir dairesinde, muhteşem ciltlere sahip bazı kitapların olduğu küçük bir dolap bulunmaktaydı. Bunun Sultan'ın özel koleksiyonu olduğu söylendi."[297]

Sultan Abdülmecid'in Kurban Bayramının son günü Ayasofya Camii'ndeki bayram namazı merasimine Henry Christmast da iştirak etmiş, merasimden sonra Fransız elçilik heyetiyle birlikte Bâbıâli'ye kabul edilmek üzere Topkapı Sarayı'na gitmiştir. İlk kez Abdülmecid devrinde Müslüman olmayan Dersaadet elçilerinin muayede törenini izlemesine izin verilmiş,[298] Henry Christmast da bu fırsattan faydalanmış, böylece sarayı görebilme imkânı bulmuştur. XIX. yüzyılda Boğaziçi saraylarında ikamet etmeye başlayan sultanların ilki olan ve hatta Dolmabahçe Sarayı'nı inşa ettiren Abdülmecid'in buraya taşınmasından sonra dahî 1867'ye kadar muayede törenleri Topkapı Sarayı'nda Babüssaade'nin hemen önünde yapılmaya devam etmiştir.[299] Dolayısıyla Henry Christmast'ın da saraydan ayrılmadan evvel

---

[296] Henry Christmast, **İstanbul ve Ege Yollarında**, çev. Mustafa Özbaş, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012, s.7.
[297] **A.e.,** s.26.
[298] Hakan T. Karateke, **Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, s.81.
[299] **A.e.,** s.80. 1867'den sonra muayede törenlerinin mekânı artık Dolmabahçe Sarayı'dır.

gördüğü kütüphane Bostancılar Ocağı Kütüphanesi olmalıdır. Sarayın dairesinde gördüğü sultanın özel koleksiyonu ise Has Oda Kütüphanesi olabilir.[300]

Türkleri iyi tanıyan bir müsteşrik olan Ubicini de 1855 yılında yayınladığı eserinde Saray Kütüphanesi problemine değinmiştir. III. Ahmed tarafından sarayın içine kurulan Enderûn Kütüphanesi'nin İstanbul'un ilk fetih yıllarından beri imparatorluk hazinesinde saklı kalmış bol miktarda el yazmalarından meydana geldiğini belirterek Avrupalılar için bunun ne manaya geldiğini izah etmiştir:

> "Bunca teşebbüslerin, bunca verimsiz araştırmaların konusu olan ve içinde çok sayıda Latin ve Yunan elyazmalarının bulunduğu farz edildiği için âlimlerin hırslarını ve doymak bilmez meraklarını o kadar uzun zamandan beri kamçılayan esrarlı kütüphane, işte bu kütüphanedir. Şu veya bu seyyahın müspet işaretlerinden dolayı, bilgin Avrupa yakında Tite-Live'nin Decade'larının, Tacite'in Tarihlerinin, Homer'in şiirlerinin ve daha nice Bizans İmparatorlarının sarayından Osmanlıların sarayına aktarılmış olduğu sanılan, antik çağın kaybolmuş veya ziyana uğramış daha nice hazinelerin çok yakında dirileceğini görmek düşüncesiyle kaç kere heyecanlanmıştı! Toderini'nin İstanbul'da kaldığı müddetçe tükenmek bilmez bir meşakkatle hazırlamaya muvaffak olduğu ve tümüyle kendi kitabında verdiği katalog, aslında bu muhteşem bekleyişe hiç de cevap vermemektedir. Bununla beraber, uzun zamandan beri beslenegelen bu umuttan vazgeçmek kolay olmadığı için, eski peşin hüküm devam etti ve bundan dolayı, Saray Kütüphanesi'nde kapalı bulunan ve büyük bir kısmı sınıflanmamış bir halde duran elyazmalarının tam ve doğru bir incelemesi ümit edilen bütün neticeleri vermese de hiç olmazsa faydalı ve kıymetli buluşlar getireceği farz edilmelidir."[301]

Saray Kütüphanesi bekleneni vaat etmese de kıymetli keşifleri gerçekleştirebilir. Ubicini'ye göre en az Toderini kadar doğru malumat edinmiş d'Ohsonn'ın saray kitaplarıyla ilgili verdiği sayı 15.000 olup saraydaki iki kütüphaneyi de içermektedir. Ubicini, III. Mustafa'nın kurduğu, I. Mahmud ve II. Osman'ın derlediği Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ne III. Selim ve II. Mahmud'un

[300] Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nin 1830-31 yıllarında Laleli Medresesi Kütüphanesi'ne taşındığı bilinmektedir. Buna göre 1844 ve 1851 yıllarında Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ni gördüğü anlaşılan Charles White ve Henry Christmast'ın ziyaretlerinde aslında burası çoktan Laleli'ye taşınmış olmalıdır. Taşınmadan önce son kez gören sadece Adolphus Slade olabilir. White tarif ettiği yerin kesinlikle Bostancılar Ocağı Kütüphanesi olduğunu belirtmektedir. Slade ve Christmast'ın anlatılarından ise biz buranın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi olduğunu anlıyoruz. Üçünün de anlatımlarında ortak noktalar bulunmaktadır, tarifler çok benzerdir. Hepsi burada gördüğü Osmanlı Hanedanının şeceresinden, soy ağacı portresinden bahsetmektedir. Onlardan 40-50 sene evvel burayı gören Carlyle'ın geçmişteki anlatımı ise bunlarla uyumsuz olmamakla beraber ufak tefek farklılıklar mevcuttur. Örneğin Carlyle burayı aydınlık diye tarif ederken Slade aynı kütüphane için karanlık der. Öyleyse, hepsinin bahsettiği Saray Kütüphanesi aynı mıdır? Yoksa White ve Christmast Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nden sadece geriye kalanları mı görmüştür? Bu sorular tezimizin ana konusu olmamakla beraber araştırılmaya açık sorulardır.

[301] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.165.

fermanları sayesinde yeni el yazması ve matbu eserlerin eklendiğini, böylelikle buranın imparatorluğun birinci kütüphanesi haline geldiğini söylemiştir.[302]

XIX. yüzyılda Batılılaşma ve modernleşmenin siyaset, toplum ve kültür alanlarına yansımasıyla Osmanlı Saltanatı kendini Batı'ya daha çok açmıştır. Bu vesileyle Batılı ziyaretçiler, padişahların artık ikamet etmediği Topkapı Sarayı'nı daha rahat gezebilmişlerdir. II. Mahmud devrinden itibaren yabancı seyyahların elçilikleri aracılığıyla elde ettikleri izin fermanı sayesinde camileri ve Topkapı Sarayı'nı gezebildiği bilinmektedir.[303] XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Topkapı Sarayı'nı gezebilen Batılılar, sarayın iç kısmında yer alan Has Oda Kütüphanesi'ni görebilmişlerdir. Topkapı Sarayı'nın Revan Köşkü'nde muhafaza edilen kitapların Has Oda Kütüphanesi olarak anıldığı bilinmektedir. Buradaki kütüphaneyi I. Mahmud kurmuştur. Sonradan III. Osman ve III. Mustafa'nın koleksiyonları buraya yerleştirilmiştir.[304] Ayrıca Bağdat Köşkü'nde de 360 tane nadir ve değerli yazmaların bulunduğu bir kitaplık da mevcuttur.[305] Topkapı Sarayı'nı gezen Batılı seyyahlar iki köşkü de görmüşlerdir, ancak içlerinde Enderûn Kütüphanesi'ni gördüğünü özellikle belirten yoktur.

Senior William Nassau 1857-1858 yıllarında artık sultanların ikamet etmediği Topkapı Sarayı'nı gezmiştir. Deniz tarafından geldiği için doğrudan en içteki avluya girmiş ve burada kutsal emanetleri, hazine dairesini ve 700-800 cilt elyazması içeren kütüphaneyi gördüğünü belirtmiştir.[306] Nassau muhtemelen ya Enderûn Kütüphanesi'ni ya Has Oda Kütüphanesi'ni ya da her ikisini birden görmüştür. 1875'te Topkapı Sarayı'nı gezen Charles Dudley Warner da Revan Köşkü'ndeki sultanın hususî kütüphanesini görmüştür: *"yüz ya da iki yüz kadar cilt kitap cam*

[302] **A.e.,** s.165-166.
[303] Hakan T. Karateke, **Padişahım Çok Yaşa!**, s.173.
[304] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s.211-213.
[305] Semavi Eyice, "Bağdat Köşkü", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdat-kosku (27.12.2018).
[306] Nassau William Senior, **Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı: Nassau William Senior'un Türkiye Seyahati Günlüğü (Eylül-Kasım 1857),** çev. Hüseyin Al, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2011, s.69.

kutularda bulunmakta ve hiçbiri de ne sultan ne de karısı tarafından okunmuş gözükmemektedir."[307]

Benzer şekilde 1893 yılında sarayı gezme şansına sahip olan başka biri de kocası Bâb-ı Âli'nin İngiliz elçisi olan Georgina Adelaide Müller'dir. Sultan tarafından verilen özel bir izin sayesinde Müller, eşi, Belçikalı bakan ve ailesi, İngiliz misafirler ve başkaları da dahil toplam 20 kişi olarak Teşrifat Nazırı Münir Paşa'nın yeğeni yaver Necip Bey ve yaver Sadık Bey eşliğinde Topkapı Sarayı'nı ve Hazine Dairesi'ni ziyaret etmişlerdir. Saray Kütüphanesi ile ilgili notları da bu gezidendir:

> "Daha sonra söylendiği gibi yüzlerce Arapça, Farsça ve Türkçe elyazmasını barındıran ayrıca kimi kayıp Yunan elyazmalarının da bulunabileceği kütüphaneyi ziyaret ettik. Fakat kitapların bulunduğu bir yerde olduğumuza dair hiçbir işaret göremedik; duvarlar dikkatlice kilitlenmiş yüksek beyaz dolaplarla kaplıydı, kitap veya elyazmaları görünmüyordu. Bizi hayal kırıklığına uğratan bu odadan çabucak ayrıldık..."[308]

Müller sarayın bahçesinde bulunan ve o dönem cephanelik olarak kullanılan Aya İrini'de antika meraklılarından gizlenen bazı eski Yunan yazmalarının muhafaza edildiğini düşünmüş, buraya girebilmek için birkaç kez teşebbüste bulunduysa da başarısız olmuştur. Yaver Sadık Bey bile içeri girmelerini sağlayamamış, izin için Harbiye Nazırına başvurduklarında da içeride tamirat var, cevabını almışlardır. Fakat aynı otelde kaldıkları eski bir Kırım ordu görevlisi olan General Kent'in askerî kışlaları ve okulları teftişi sırasında padişahın emriyle buraya girebildiğini öğrendiklerinde, ondan Aya İrini'de el yazması gibi hazine olup olmadığına bakmasını rica etmişlerdir. Tarif edilen hazine üzerlerinde bir haç resmi ile İsa Peygamberin monogramı bulunan ve Bizans imparatorlarına, hatta Büyük Konstantin'e ait olduğu söylenen sandukalardır. General Kent Aya İrini'de her yere bakmış ama Müller'in tarifine benzer saklı bir hazine bulamamıştır.[309]

---

[307] Charles Dudley Warner, **In The Levant**, C.II, Boston & New York, Houghton, Mifflin and Company, 1892, s.419.
[308] Georgina Adelaide Müller**, On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul'un Saltanatlı Günleri**, çev. Hamdiye Betül Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s.31.
[309] **A.e.,** s.26-27 ve Mrs. Georgina Adelaide Max Müller, 1897, **İstanbul'dan Mektuplar**, çev. Afife Buğra, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s.29.

İsmail Erünsal da Batılı bilim adamlarının Saray Kütüphanesine girebilmelerinin ancak XIX. yüzyılı bulduğunu ve bunun ilginç keşiflere yol açtığını söylemektedir:

> "Bu hususta başarılı olanlardan biri Constantin von Tischendorf'tu (1815-1874). Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'da Rus elçisi olan Alexander Lobanov-Rostovskii'nin yardımıyla saray kütüphanesine girebilmiş ve Kritoboulos'un Fatih Sultan Mehmed'le ilgili yazdığı eserini (Critobuli Imbriotae Historiae) bulmuştu. Macar Bilimler Akademisi de İstanbul'a, saray kütüphanesine getirildiği söylenen Macar Kralı Mathias Corvinus'un (1443-1490) efsanevî kütüphanesini bulmak için bir heyet göndermişti."[310]

Fâtih Sultan Mehmed'in Bizanslı tarihçisi Kritovulos'un *II. Mehmed'in Tarihi* isimli el yazması, gizemli Saray Kütüphanesinde 1859'da ilk önce Constantine Tischendorf, birkaç günün ardından Rus elçi Kont Lobanov (Alexander Lobanof) tarafından bulunmuş ve yazmanın birkaç sayfası yine Tischendorf tarafından yayınlanmıştır.[311] Daha sonra yazmanın bütününü yayınlamak için Alman ve Fransız müsteşriklerin birbirleriyle yarışa girmesi hem Doğu yazmalarına hem de Saray Kütüphanesinden çıkabilecek hazinelere olan ilgiyi göstermektedir.[312]

Macar Kralı Matthias Corvinus'un (1458-1490) kütüphanesinin hikayesi ise daha farklıdır. Kral Matthias'ın entelektüel zevki doğrultusunda hazırlanan bu kütüphane tarih, teoloji, felsefe, coğrafya, astroloji, mimarlık gibi konularda, el yazmaları toplayarak ve kopyalayarak, Yunanca metinler tercüme edilerek, İtalya'ya gönderilen uzmanlar tarafından hazırlanmış, 2000-2500 arası bir sayıda eser içeren, hem prestijli bir kraliyet/hanedan hem de bir Rönesans kütüphanesiydi. 1526 yılında Mohaç Meydan Savaşı'nda Türklerin muzaffer oluşu neticesinde Macar Kraliyet Kütüphanesi'ndeki koleksiyonun bir kısmı yağma edilmiş, önemli bir kısmı da

---

[310] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s.99, Johann Strauss, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks To Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", **a.g.e.,** s.245. Tezimizde kullandığımız Tischendorf'un seyahatnamesinde Osmanlı Saray Kütüphanesinde böyle bir yazmanın bulunduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Strauss, Tischendorf'un, seyahatnamesinden ayrı olarak sonradan *Allgemeine Zeitung*'da yayınladığı *Die Serailsbibliothek und Kritobulos aud Imbros* başlıklı yazısında bunları açıkladığını belirtmektedir. Tischendorf'un Kritovulos'un eserini tam olarak sarayın hangi kütüphanesinde, örneğin Enderûn Kütüphanesi'nde mi bulduğu bilinmemekle birlikte araştırılmaya açıktır.

[311] Semavi Eyice, "Kritovulos, Mikhael", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/kritovulos-mikhael (01.07.2019).

[312] Johann Strauss, "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908)", Çev. Erol Üyepazarcı, **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi**, C.II, No:18, Kış 2000, s.26. Osmanlı Hükümeti imtiyazı Alman Alman Philipp Anton Dethier'e vermiş ve 1865'te yazmalar kitap olarak yayınlanmaya başlamıştı.

Kanuni Sultan Süleyman için ayrılarak İstanbul'a götürülmüş ve saraya yerleştirilmişti. Sarayda muhafaza edilen bu değerli koleksiyon ise yıllar içinde parçalanmıştı; bazı kitaplar büyükelçilere hediye edilmiş, bazıları çalınarak pazarda satılmış, geri kalanlar da sarayın bir köşesinde ihmalkârlık derecesinde unutulmuştu. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında varlığı hatırlanan Corvina Kütüphanesi koleksiyonundan kalan dört yazma 1869 yılında Sultan Abdülaziz tarafından Franz Joseph'e sunulmuştu. Aynı koleksiyona ait 12 el yazması da II. Abdülhamit'in Budapeşte Üniversitesi'ne verdiği yazmaların arasındaydı. Hala İstanbul'da bu koleksiyondan kalan bir el yazması bulunmaktadır.[313]

Harrison Griswold Dwight, 1926 yılında yayınlanan eserinde Topkapı Sarayı'ndaki Kritobulus'un el yazmalarının bulunduğu imparatorluk kütüphanesini diğer tarihi güzelliklerle birlikte saymaktadır. Topkapı Sarayı'nda çekici bulduğu odalardan biri meyveler ve çiçekler ile boyanmış ufak bir yemek odası, öteki de işlemeli bir dolapta tutulan kitapların ve yeşil çinilerin olduğu kütüphanedir.[314] H.G. Dwight'ın Tischendorf'un keşfinden haberdar olması, Batılıların Osmanlı Saray Kütüphanesi ile ilgili gelişmeleri takip ettiklerini göstermektedir. Batılı müsteşrikler ve seyyahlar yeni gelişmeleri Saray Kütüphanesi problemi bağlamındaki tarihî anlatımlarına derhal eklemişlerdir. Bir seyyahın öğrendiği yeni bilgiler onun ardından gelenler tarafından tekrar edilerek Saray Kütüphanesi ile ilgili genel anlatıma kazandırılmaktadır. Kritobulus'un yazmaları örneği bu gerçeği bir kez daha göstermiştir. Aynı şey Macar Kraliyet Kütüphanesi için de geçerlidir.

Ziyaretini 1880'lerde gerçekleştirdiği anlaşılan Stanley Lane Poole, Saray Kütüphanesinin binasının güzelliğinden bahsetmektedir. İmparatorluk hazinesinin 1574 yılında yandığını ve pek çok değerli eşyanın yitirildiğini ifade etmiştir. Hatta bu yangın sırasında Türklerin muhafaza ettikleri söylenen eski Bizans hazineleri ve Matthias Corvinus şüphesiz alevler içinde kalarak telef olmuştur.[315]

---

[313] Martyn Rady, "Corvina Kütüphanesi ve Kaybolan Macar Kraliyet Arşivi", **Kayıp Kütüphaneler Antikiteden Günümüze Yok Olan Koleksiyonlar,** Der. James Raven, Çev. Dilek Cenkçiler, İstanbul, Bileşim, 2006, s.111-127.
[314] Harrison Griswold Dwight, **Constantinople Settings And Traits,** New York and London, Harper Brothers Publishers, 1926, s.262-263.
[315] Stanley Lane Poole, **Turkey**, s.273-274.

Edwin Augustus Grosvenor, 1895 yılında yayınladığı ve İstanbul'un Bizans çağlarından kalma tüm tarihi güzelliklerinden bahsettiği eserinde Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesine de değinmekten geri kalmamıştır. Öncelikle Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'ni tarif etmiş, Poole gibi o da yangından bahsetmiştir:

> "Saray kütüphanesi, III. Mustafa tarafından inşa edilen ufak bir köşkte bulunur. Haç biçiminde tek bir odadan müteşekkildir. Kapı önündeki girişte "sükûnetle giriniz" yazar. Girişin karşısına bakan biri her yaşa ve öğrenciye uygun olabilecek "Sebatla çalışınız ve 'Allahım ilmimi arttır' deyiniz" yazısıyla karşı karşıya kalmaktadır. Her tarafta kitapların yerleştirildiği oyuklar bulunmaktadır. Kütüphane çoğunlukla Arapça, Türkçe ve Farsça dillerinde 5000 el yazmasından mürekkeptir. Büyük bir kısmı I. Mahmud, III. Osman ve III. Mustafa tarafından toplanmıştır. Bütün ilmî sahaları kapsar, başkentteki en zengin ve çeşitli Osmanlı koleksiyonudur. Bazılarının tezhibi muhteşemdir. Sultanların daha eski kütüphanesi XVI. yüzyılın sonundaki bir yangın yüzünden yok olmuştur."[316]

Grosvenor, Bağdat Köşkünde sultanların hususî kütüphanelerinin muhafaza edildiğini belirtmektedir. Burada vaktiyle 1526 yılında Buda'da ele geçirilen Kral Mathias Corvinus'un kütüphanesine ait on yedi tane meşhur el yazması tutulmaktaydı. Şimdiki sultan tarafından (II. Abdülhamit) 1877 yılında Osmanlılarla kan bağı olan ve siyasî ittifak kurdukları Macarlara hediye edilmiştir.[317] Grosvenor'un Osmanlı Saray Kütüphanesi ile ilgili güncel ve doğru bilgilere ulaşabilmiş olması XIX. yüzyıl şartlarının ona tanıdığı imkânlardan kaynaklandığı tahmin edilebilir. Bununla beraber Saray Kütüphanesi anlatısını nostaljik ve tarihî bir anlatıya çevirmekten de geri durmamıştır:

> "Avrupa'da ve hatta İstanbul'daki Rumlar arasında sarayda bir yerlerde, çok yüksek olasılıkla da kütüphanelerde veya Hazine Odasında pek çok antik ve orta çağ el yazmasının, Hristiyan kalıntısının ve Bizans şaheserinin saklı bulunduğuna dair yaygın bir inanç vardır. Mürur-ı zaman ile bunların orada unutulduğu düşünülürdü."[318]

Grosvenor, İstanbul'daki her Rum papazın Hazine Odasında bulunan eski bir sandıkla ilgili rivayeti bildiğini söyler. Söz konusu bu altın sandıkta Yahya Peygamberin İsa Peygamberi vaftiz eden elinin iskeleti bulunmaktadır. Grosvenor'a göre bunun Bizanslar tarafından saklanmış bir kalıntı olduğu çok açıktır, şehrin yağmalanmasından 200 yıl sonra sarayda bulunmuştur. II. Süleyman bunu Malta

[316] Edwin Augustus Grosvenor, **Constantinople**, C.II, Boston, Robert Brothers, 1895, s.734.
[317] **A.e.,** s.734-735. Macarlar ve Türkler arasındaki kan bağına değinmesi Türkoloji çalışmalarının etkisi bakımından ilginçtir.
[318] **A.e.,** s.735-736.

krallarına değerli bir hediye olarak vermiş, 1797'de Malta şövalyeliği feshedilince bu değerli hediye onların yeni koruyucusu olan Çar Paul'a gitmiştir ve hala Saint Petersburg Kilisesindeki en önemli mahfuzlardan biri olarak durmaktadır. *"Halk arasında ne zaman bu hikaye anlatılsa, değerli ve meçhul sayısız daha pek çok nesnenin sarayda keşfedilmeyi beklediğine dair düşünceler üzerinden hayal kurulur"* diyen Grosvenor'un bahsettiği bu hikaye önceki Saray Kütüphanesi anlatılarında da tekrarlanmıştır. Ancak altın sandık Hazine Odasındaki nesneler arasından yapılan tek keşif olarak kalmıştır. Burada pek çok kez incelikli araştırmalar yapılmıştır. Grosvenor'a göre muhtemelen Yunanca, Latince, İbranice hiçbir el yazması, özenli ve titiz çalışmalar yapan, Osmanlı hükümetinin birden fazla kez araştırma yapmalarına izin verdiği yabancı araştırmaların gözünden kaçmış olamaz.[319]

Grosvenor'un Osmanlı Saray Kütüphanesi ile ilgili tetkikinde XIX. yüzyılın ünlü simalarından birine tesadüf etmekteyiz: Arkeoloji Müzesi Müdürü Osman Hamdi Bey. Grosvenor, "İmparatorluk müzesi" müdürü Hamdi Bey ile tanışarak ondan türlü bilgiler edinmiştir. Osman Hamdi Bey, Grosvenor'a 1848 yılında kütüphanenin yakınında yapılan kazı çalışmalarında büyük bir sanduka keşfedildiğini söylemiştir. Keşfin yapıldığı yerde, bugün de hala durmakta olan çınar ağacının kökleri sandukayı o kadar güçlü sarmıştır ki sandukanın çıkarılabilmesi için neredeyse kökleri kesmek ve ağacı öldürmek zorunda kalmışlardır. Sanduka açıklayıcı bir metin ile sergilenmek üzere müzeye konmuştur.[320] Kütüphanenin hemen yanında yapılan bu tür arkeolojik keşiflerin Batılı yazarı ve çok yüksek olasılıkla Batılı okuru heyecanlandırdığı aşikardır.

Görüldüğü gibi XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Saray Kütüphanesi probleminin bazı noktaları açıklığa kavuşmakla beraber tam olarak çözülebildiği söylenemez. Batılı anlatılarda bilgiler, doğru yanlış fark etmeksizin tekrarlanmaya devam etmektedir. Yüzyıl biterken daha farklı anlatımların sunulduğu da dikkati çekmektedir. Stephen Gasele'nin Saray Kütüphanesi anlatısı bunlardan biridir. XX. yüzyılın başında değişen siyasî şartlar Avrupa'da Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesini bir kez daha gündeme taşımış olmalıdır ki Stephen Gasele 1909'da

[319] **A.e.,** s.736.
[320] **A.e.,** s.734.

İstanbul'a gelerek şahsî bir araştırma yapmıştır. Saray Kütüphanesinin katalogunun ortaya çıkışının epey geciktiği düşüncesindedir.

> "Jön Türk rejiminin sonuçlarından bir tanesinin de Eski Saray'da mevcut olduğu bilinen ufak Yunan el yazmaları koleksiyonunun tam, eksiksiz ve itinalı bir katalogunun yayınlanması olabileceği konuşulmaktadır. Abartılmış hikayeler Batı'da uzun süredir mevcuttur: Aslında bazıları tarafından bu koleksiyonun Bizans İmparatorlarının saray kütüphanelerinin kalıntıları olduğuna inanılmaktadır." [321]

13 Nisan 1909'da İstanbul'a varmış, en büyük otel olan Pera Palas'ta kalmak yerine Rumların işlettiği Continental adında rahat ve küçük bir otelde kalmıştır. İngiltere'den ayrılmadan önce Sultandan eski saraya girme ve oradaki 30 küsur Yunanca el yazmasını inceleme izni tanıyan bir İrade elde etmiştir. Stephen Gasele, hiçbir koşulda kendisine eşlik edecek bir dragoman bulamadığını söylemektedir, çünkü bulunduğu sırada 31 Mart Vakasından dolayı şehir karışık bir vaziyettedir.[322]

Stephen Gasele, aceleyle yaptığı inceleme neticesinde elde ettiği bir kitap listesini paylaşmıştır. Liste, sarayda gördüğü Yunanca el yazmalarını ve bunların hangi tarihte yazıldıklarına dair tarihleri içermektedir. Stephen Gasele, eski saraydaki Yunanca el yazmaları koleksiyonuna dair yayınladığı listenin mütevazi bir koleksiyon olduğunu ve Bizans İmparatorluk Kütüphanesinden hiçbir kalıntı taşımadığını göstermeye yettiğini düşünmektedir. Makul biçimde geniş fakat derin olmayan bu koleksiyon XVI-XVII. yüzyıllarda yaşamış bir hekime ya da mesleğinde uzman kimselere ait kitaplardan oluşmuş gibi görünmektedir. İleride bir gün ortalık daha sakinleştiğinde daha gerçek bir katalogun yayınlanmasını umut etmektedir.[323]

Batı'nın kayıp edebî hazineleri olan antik Yunanca ve Latince metinlerin ve Bizans kütüphanelerinin Osmanlı Saray Kütüphanesinde bulunup bulunmadığına dair problemi/miti bilimsel araştırma ve metodlarla ele alan yine Batılılar tarafından yapılmış iki güzide çalışma mevcuttur. XX. yüzyılın ilk yarısında yayınlanan bu iki çalışmanın Batılıların Saray Kütüphanesi miti/problemini nihayete erdirdiği bilinmektedir. Problem/mit Batılılar tarafından meydana getirilmiş, yine onlar

---

[321] Stephen Gasele, **The Greek Manuscripts in The Old Seraglio At Constantinople,** Cambridge University Press, 1916, s.3

[322] **A.e.,** s.4-5. Gasele'nin bu kısa yayını aynı zamanda 31 Mart Vakası'ndan sonra şehirdeki karışıklık ve protetolarla ilgili önemli bir tanıklıktır. Hatta bu tanıklık ve gözlemler, seyahat notlarında Saray Kütüphanesi hakkındaki araştırmasından daha fazla yer tutmaktadır.

[323] **A.e.,** s.8-10.

tarafından çözülmüştür. İki eser de Almanlara aittir: Emil Jacobs'un *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel* (Saray'daki Kütüphane Tarihinin Konstantinopolis'e İlişkin İncelemesi) eseri ve Adolf Deissman'ın *Forschungen und Funde im Serai, mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapı Serai zu İstanbul* (İstanbul'a İlişkin Topkapı Sarayı'ndaki İslamî Olmayan El Yazmalarının Rehberi ile Saraydaki Araştırmalar ve Keşifler) adlı çalışmasıdır.[324]

Emil Jacobs, mezkûr çalışmasında Batılı seyyahların Osmanlı Saray Kütüphanesi hakkında efsane haline getirdikleri hususların hakikati ne kadar yansıttığını tartışmaktadır. Bir bakıma bu efsanenin Batı dünyası için bir mite/probleme dönüşme aşamalarındaki başlıca kaynakları, abartıları ve gerçekleri değerlendirerek problemi yine Batılı bir gözle çözmüştür. İstanbul'un fethinden sonra el yazmalarının kaderi, yeni sarayda Fâtih Sultan Mehmed'in kurduğu kütüphane, kayserlik kütüphanesindeki el yazmalarının Vatikan için satılması, Osmanlı Sarayı'ndaki kütüphaneye ilişkin eski ve yeni masallar, saraydaki el yazması koleksiyonuyla alakalı en eski haberler, kütüphaneler ve el yazmaları hakkında çeşitli raporlar, Sultan III. Murad'ın zamanı ve onun el yazmalarına ilişkin tutumu, 1719'da Saray Kütüphanesinin yeniden düzenlenmesi, Sultan Mustafa ve şehzadelerin mülkünden alınan el yazmaları gibi başlıklar halinde problemi ortaya koymuştur. Kullandığı kaynaklardan bazıları, Bizans'ın son dönemine ilişkin kaynaklar, Busbecq, Pierro Gilles, Guillaume Postel, Hans Dernschwam, Stephan Gerlach, Pietro della Valle, John Greaves, Tavernier, Albert Bobowski, Baudier, Robert Withers gibi bazı erken modern dönem seyahatnameleridir. Bu seyyahların nasıl birbirlerinden aldıkları bilgileri kullanarak efsaneye dayalı ve zamanla mit halini alan bir Saray Kütüphanesi anlatısı yarattıklarını ortaya koymuştur. Batılı kaynaklardaki bilgilerin her birinin ana kaynağına inerek ayrıntılı bir inceleme yapmıştır.[325] Böylece Emil Jacobs, Avrupa'nın entelektüel çevrelerinde konuşulan

---

[324] Emil Jacobs, **Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel,** Vorgelegt von Franz Boll, Heidelberg, Winter, 1919, Adolf Deissmann, **Forschungen und Funde im Serai, mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapı Serai zu İstanbul,** Berlin, Walter de Gruyter, 1933.

[325] Sözgelimi, Michel Baudier'in raporu Dominik'in metninin bozulmuş halidir. Ottaviano Bon, Tommaso Alberti'den kopyalamış, Robert Withers bunları yazmış ve Baudier ondan da

Osmanlı Saray Kütüphanesi mitinin masal ve gerçek kısımlarını ayırt ederek problemi ve hakikatleri ortaya koymakta başarılı olmuştur. Eserin hala Türkçe ve İngilizce bir çevirisinin bulunmaması ise ne yazık ki bir kayıptır.[326]

Osmanlı Saray Kütüphanesi katalogunun yayınlanması ise Cumhuriyetin ilk yıllarında vuku bulmuştur. Funda Berksoy'un makalesindeki açıklamalara göre, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk kütüphaneci ve müzecilerindeki uzman eksikliğinden dolayı yabancı uzmanlara ihtiyaç duyulmuş, Adolf Deissman da Halil Ethem Eldem tarafından Türkiye'ye davet edilen uzmanlardan biri olmuştur. 1928 yılının Ekim ayında Enderûn Kütüphanesi'ndeki gayri İslâmî yazmaları görme imkânı bulduğunda hazinedeki sandıklarda tutulup XIX. yüzyılda ortaya çıkarılmaya başlanan el yazmalarını teker teker incelemiştir. Deissmann, bazen sultanların bizzat dağıtmasıyla bazen de meçhul yollarla Saray Kütüphanesindeki pek çok kitabın Batı'ya götürüldüğüne kanaat getirmiştir. Latin, Yunan, Ermeni, Sırp, İbrani ve Süryani dillerinde pek çok yazma zarar görmüş bir şekilde de olsa ortaya çıkmıştır. Bu yazmalar yurt dışından gelen uzman yardımcılar tarafından düzenlenmiş ve tamir edilmiştir. Deissmann uzun uğraşlar sonucunda bir katalog hazırlamayı başarmıştır. Funda Berksoy'a göre Saray Kütüphanesindeki İslâmî olmayan yazma eserlerin tespitine dair yapılan ilk derinlikli çalışma budur.[327] Çalışmada Saray Kütüphanesi, Yıldız Sarayı'ndan Saray Kütüphanesine intikal eden eserler, muhafaza, tanzim, Harem kütüphanesi, saray kütüphanelerinin birleştirilmesi, mevcut eserler,

---

yararlanmıştır. Girardin'in III. Mustafa ve şehzadelerin mülküne ait elyazmalarını nasıl ele geçirdiğini ve bu bilginin dayanakları da incelenmiştir.

[326] Emil Jacobs'un ve Adolf Deissmann'ın mezkur eserlerinin sadece Almanca orjinal nüshaları bulunmaktadır. Ne yazık ki eserlerin İngilizce veya Türkçe herhangi bir tercüme nüshası bulunmamaktadır. Araştırmalar Doğu-Batı, Osmanlı-Avrupa ilişkileri ve kültür tarihimizle ilgili önemli ve özgün konuları içerdiği için bunların Türkçe literatüre kazandırılması ehemmiyet arz etmektedir.

[327] Funda Berksoy, "The Cooperation of G.A. Deissmann and H.E. Eldem in the Classification of the Non-Islamic Manuscripts in the Topkapı Sarayı Museum", **M.Uğur Derman Armağanı: Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler = M.Uğur Derman Festschrift: Papers Presented on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday**, Der. Irvin Cemil Schick, İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 2000, s. 175-185. Berksoy'a göre Emil Jacobs Saray Kütüphanesiyle ilgili bugüne kadar farklı dönemlerde söylenmiş şeyleri, belgeleri, koleksiyonları ortaya koyarken Deissman ise kitabının birinci bölümünde kütüphanedeki çalışmasını, Batı'ya götürülen eserleri, Saray Kütüphanesinin karakterini ve Fâtih Sultan Mehmed'i anlattıktan sonra, halihazırda sarayda var olan eserlerin katalogunu çıkarmıştır. İkisinin çalışması birbiriyle örtüşmekte ve birbirini tamamlamaktadır.

kütüphane hususiyetleri ve gayri-İslâmî eserlerden bahsedilmektedir.[328] Saray Kütüphanesindeki Arapça, Farsça ve Türkçe el yazmalarının katalogu ise Fehmi Ethem Karatay tarafından 1960'larda yayınlanmıştır.

Saray Kütüphanesiyle ilgili Batı'daki bunca popülerliğe ve araştırma çılgınlığına karşın yerli aydınlarımız ne düşünüyordu, bu büyük mit/problemden haberdar mıydı diye sorulabilir. Bu soru çalışmamızın ana konusu olmayıp, başka bir mecrada tartışılmayı hak etse de cevap niteliğinde ufak bir bilgi vermekte fayda vardır. Ahmed Sa'ib, Servet-i Fünûn Dergisi'nde yayınladığı "Saray-ı Hümayûn'da Vizantiyus Kütüphanesi" başlıklı yazısında Avrupa ulemasının Türklerin sarayında Bizans imparatorlarının, özellikle son hanedan Paleologosların kütüphanesinin bulunup bulunmadığı sorusunu mesele edişlerine değinmişti. Hatta, Batılıların Eflak Boğdan Prensi Mavrokordatos'un kütüphanesini de İstanbul'da ve sarayda aradıklarını Ahmed Sa'ib'ten öğreniyoruz. Nihayetinde, Ahmed Sa'ib, Saray Kütüphanesindeki Yunanca ve Latince dillerinde yazılmış kitapların Bizans koleksiyonlarından kalma değil de başka çevrelerden gelmiş olma ihtimalini vurgulamıştır.[329]

Emil Jacobs, Saray Kütüphanesindeki belki de Bizans'tan kalan tek eserin XII. Yüzyılda yaşamış Komnen Prensesinin kütüphanesinden çok kıymetli bir Tevrat olduğunu ifade etmektedir.[330] Ancak, sarayda bulunan Yunanca ve Latince metinler kesinlikle Paleologos hanedanının kütüphanesinden intikal etmemiştir.[331] Bununla beraber Yunan şairler, Aristo eserleri, tarih, coğrafya, matematik, astronomi, askeri konulardaki 42 Yunanca eser, Fâtih'in koleksiyonunun kalıntıları olduğunu düşündürmektedir.[332]

---

[328] İsmet Binark, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası", **Vakıflar Dergisi**, C. XIII., Ankara, 1981, s.736.

[329] Hasan Kaya, "Servet-i Fünun Dergisi (1171-1222. Sayılar) (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** s.547-552, Ahmed Sa'ib, "Saray-ı Hümâyunda Vizantiyus Kütüphanesi", **Servet-i Fünûn,** C. 46, No:1183, s.302-304.

[330] Emil Jacobs, "Fatih Sultan Mehmed'in Rönesansla Olan İlişkileri ve Kitaplığı", Yıl 11, No:2, **a.g.e.,** s.70.

[331] **A.e.,** s.72.

[332] **A.e.,** s.70-72.

Erken modern dönemden XX. yüzyılın başlarına kadar Batılı entelektüeller saraydaki dolaplarda, köşklerde, sandıklarda, ötede beride, özellikle de hazinede bulunan yazmaların arasından kayıp antik Yunanca ve Latince metinlerin ve Bizans imparatorlarından kalan edebî hazinelerin çıkacağına kesinlikle inanıyorlardı ve yüzyıllar boyunca bu kuvvetli inanç sayesinde yılmadan araştırmaya devam etmişlerdi. Gerek güncel Avrupa yayınları gerekse Osmanlı Saltanatının çeşitli kütüphaneler kurduğuna ilişkin haberler onların heyecanını körüklemekten ve umutlarını tazelemekten başka bir şey yapmıyordu.

XIX. yüzyıldaki Batılı seyyahlar, saraya girebilme konusunda daha şanslıdır. Osmanlı Klasik Çağından farklı olarak XIX. yüzyıldaki Batılı araştırmacıların çoğu, siyasî ve sosyal bakımdan elverişli ortam sayesinde Saray Kütüphanesine girebildiği için önceki dönemlere nazaran daha somut bilgiler sunmaktadır. Seyyahların hepsi sarayda Enderûn Kütüphanesi ve Bostancılar Ocağı Kütüphanesi olmak üzere iki kütüphane bulunduğunu söylemektedir. Bunun dışında birkaç seyyah da Bağdat ve Revan Köşklerinde bulunan Has Oda Kütüphanesinden bahsetmektedir. Yabancıların ziyaretine açılan ve onların Saray Kütüphanesi kabul ettikleri ilk yer saraya bağlı Bostancılar Ocağı Kütüphanesidir. Burayı daha kapsamlı bulmuşlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren padişahların Topkapı Sarayını terk ederek Boğaziçi Saraylarına yerleşmesi, modernleşme/batılılaşma kültürü ve siyasi sebeplerle Batılı ziyaretçilere daha tahammüllü ve misafirperver bir ortam yaratılması sonucunda yüzyılın ikinci yarısındaki Avrupalılara Saray Kütüphanesini gezme fırsatı verilmişti. 1800 yılında gelen Carlyle, XIX. yüzyılın daha geç dönemlerinde gelen seyyahlara göre Saray Kütüphanesine girebilmek için daha fazla çaba sarf etmiştir. Buna rağmen Enderûn Kütüphanesi'nin kapılarının Batılı ziyaretçilere pek de açılmadığı, genelde Has Oda Kütüphanesi ile Bostancılar Ocağı Kütüphanesinin gösterildiği, bunların da az bir kısmına kütüphaneyi inceleme imkânı sunulduğu görülmektedir. Nihayetinde kayıp edebî hazineleri bulmaları söz konusu olmasa da şaşırtıcı keşifler yapma umutlarını da hiçbir zaman yitirmemişlerdir.

Batılı seyahatnamelerde doğru bilgiler tekrar edilebildiği gibi yanlış bilgiler de tekrar edilmektedir. Bizim amacımız bu yanlışları bulmaktan ziyade Batılıların Osmanlı kitap kültürü ve kütüphaneleriyle ilgili yorumlarını, mukayeselerini,

Osmanlı kütüphanecilik anlayışlarıyla ilgili bilgilerini ve Batılı bakış açısıyla yapılmış değerlendirmeleri ortaya koymaktır. O yüzden seyyahların yanlışlarını düzeltmek gibi bir çabamız yoktur. Ancak bazı anlatılardaki abartının ve uydurmanın ölçüsünü ortaya koymak bakımından gerektiği kadar bilgilendirme yapmaktayız.

Erken modern dönem seyahatnameleri mit/problemin çıkış kaynağı olmakla beraber aynı zamanda konuyla ilgili belirli bir anlatımı kurgulayan metinlerdir. XVIII. yüzyılın sonunda yayınlanan çalışmalarda Batılı entelektüeller, başta Toderini olmak üzere, mite dönüşen Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesinin ne kadarının hakikate dayandığını irdelemeye başlamışlardır. XIX. yüzyıldaki seyahatnamelerde ve diğer yayınlarda da hakikati arama çabası devam etmiştir. Bununla beraber bu çalışmalarda Osmanlı Saray Kütüphanesi ile ilgili belirli bir tarihî anlatım ortaya konmuştur. Önceki yüzyıllarda Türklerin sarayındaki özellikle İslâmî olmayan ve antik Yunanca-Latince ve Bizans'a ait el yazmalarıyla ilgili dedikodular, Saray Kütüphanesi efsanesinin hangi kaynaklara dayandığını göstermek için belirtilmiştir. Bu sırada duyduklarını ya da okuduklarını aktarmışlar, Batı'daki genel bilgileri ve inanışları dile getirmişlerdir. Ardından bu dedikoduların nasıl bir mite dönüştüğüne vurgu yapmışlardır. XIX. yüzyılda Saray Kütüphanesine girip bizzat araştırma yapanlar kendi tecrübelerini ve gözlemlerini aktarmışlar, diğer seyyah ve müsteşrikler tarafından sonraki yayınlarda bunlar da tarihî anlatıma eklenmiştir. Batılı entelektüellerin eserlerinde yer alan tüm bu değerlendirmeler, Batı'nın Osmanlı Saray Kütüphanesi meselesini bir problem haline getirdiğini göstermektedir. Türk saltanatının sahip olduğu kitap hazinesi, Bizans imparatorlarından devralınan bir hazinenin devamı olarak görülüp Batı'nın özellikle ilgilendiği bir alan olmuştur. Osmanlı kütüphanecilik geleneği bakımından Batı kütüphaneciliğiyle de ilgi kurulmuştur. Bu ilginin bağı da İstanbul'un fethi sırasında akıbeti bilinmeyen el yazmaları olmuştur. Bu aynı zamanda Akdeniz dünyasında sahnelenen entelektüel anlamda bir Doğu-Batı ilişkisi olarak da görülebilir.

Batılı seyyah ve müsteşriklerin yazı ve anlatım biçimleri bizim için zorluklara neden olsa da değerlendirmeleri ve yorumları Osmanlı Tarihi için önemli bir problemi ortaya koymaktadır. Bunun için onların yaptığı tekrarları biz de yaptık. Tüm değerlendirmelerden anlaşılmaktadır ki Batı kütüphaneciliğinin temellerinden

biri de Osmanlı kütüphaneciliğine olan ilgidir. Batılıların kendi medeniyetlerinin bir parçası olarak gördükleri antik Yunan-Latin yazmaları ile Doğu Roma imparatorlarının edebî hazinelerini Osmanlı kütüphanelerinde sabırla arayışları, Osmanlı kitap kültürünü ve kütüphaneciliğini yakından tanımalarına vesile olmuştur. Özellikle İstanbul kütüphanelerinde İslâmî yazmalar ve Doğu kitabiyâtı hakkında bilgi toplayıp kataloglar çıkararak meraklarını gidermişlerdir. Doğu'nun sahip olduğu bilgi Batılılar tarafından araştırılmış ve elde edilmiştir. Bu yüzden onları Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürenler olarak nitelendirdik. Batı kütüphaneciliği de kendinde eksik kalan eserleri Osmanlı kütüphanelerinde arayarak bütünlüğünü ve tutarlılığını sağlamaktadır. Batılı tefekkür aleminin yarattığı Osmanlı Saray Kütüphanesi miti/problemi bahsedilen anlatılarla şekillenmiş ve yine onların araştırmaları sayesinde çözülmüştür.

2.2. Cami, Tekke/Dergâh, Medrese ve Müstakil Halk Kütüphaneleri

Osmanlı kütüphaneciliği Doğu ve Batı bilgi birikimine sahip çıkan bir anlayışa sahiptir. Batılı seyyahlar ve müsteşrikler bunun farkında olarak ilgilerini saltanat kütüphaneleri ve halk kütüphanelerine yöneltmişlerdir. Cami, medrese, tekke/dergâh, müstakil kütüphanelerin hepsi genel anlamda vakıf ya da halk kütüphaneleri olarak tanımlanmaktadır. Batılı seyyahlar, kayıp edebî hazinelerinin camilerdeki "saltanat kütüphanesinde" bulunduğuna ilişkin bir düşünceye sahip olsalar da bizzat araştırma yapabilme olanağı bulanlar, aradıklarının burada mevcut olmadığını görmüş ve bir süre sonra kayıp Yunanca ve Latince yazmaları aramak yerine Osmanlı kitap kültürü, bilgi kaynakları, Doğu/İslâm kitabiyâtı ve Osmanlı kütüphanecilik sistemi hakkında bilgi edinmeye başlamışlardır. Batılıların Osmanlı'nın geleneksel kitap kültürü ve bilgi kaynakları hususlarında en fazla ve doğru bilgi topladıkları yerler halk kütüphaneleri olmuştur. Osmanlı kütüphaneciliğinin XIX. yüzyıldaki durumu Batılı bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Batılı seyyahlar kendi tespitlerine ya da birbirlerinden aldıkları malumata göre İstanbul'daki halk kütüphanelerinin sayısını 12, 13, 35 ya da 40 olarak vermişlerdir. Hemen hepsi cami kütüphanelerinin medrese, türbe, sıbyan mektebi, tabhâne, imaret, dârüşşifâ, han, hamam, sebil gibi selâtin camilerin bulunduğu

külliyelerin bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Bunların birer vakfa ait olduklarını belirtmekte ve vakıf kütüphanelerini saltanat kütüphanelerinin bir devamı olarak görmektedirler. Bu durum, söz konusu kütüphanelerin çoğunlukla sultanlar, vezirler, paşalar tarafından yaptırılmış olması ve buradaki kitap koleksiyonlarının büyük bir kısmının da onların bağışladığı kitaplardan teşekkül etmesi, onlarla zenginleşmesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Hazine-i Âmire'de biriken nadide ve sanatlı kitapların güvenli bir şekilde muhafaza edilebilmesi için Ayasofya, Nuruosmaniye gibi kütüphanelere taşındığı bilinmektedir.[333]

Charles White, II. Mehmed'in Bursa, Edirne, Şam ve diğer şehirlerden yeterli miktarda eserler toplayıp bunları Eyüp ve Ayasofya Camii Kütüphanelerini oluşturmak için kullandığını anlatmaktadır. II. Mehmed'in yaptığına benzer uygulamaları sırasıyla halefleri II. Bayezid, I. Selim, Muhteşem Süleyman'ın da gerçekleştirdiğini, ardından II. Osman, III. Ahmed, III. Mustafa, I. Mahmud, Abdülhamid ve mevcut hükümdarın da (Abdülmecid) benzer uygulamalarda bulunduklarını belirtmiştir. White, Abdülhamid dışında, yazın kültürüne ve bilime yapılan bütün imparatorluk bağışlarının ya sultanların kendi yaptırdıkları camilerin çatısı altındaki ya da sarayın çevresindeki kütüphaneleri oluşturduğunu söylemiştir.[334]

Aynı seyahatnamelerin neredeyse hepsinde vakıf kütüphanelerinin sultanlar ve devlet adamları tarafından sadece prestij için değil aynı zamanda hayır hasenat için inşa edildiği dile getirilmektedir. Özellikle Orhan Gazi ve II. Mehmed dönemleri vurgulanarak Osmanlı padişahlarının ilime, eğitime ve bilginin muhafazasına verdikleri önem anlatılmıştır. "Müslüman hükümdarları farklı kılan bilgi aşkının" Osmanlı padişahlarını da etkileyerek bilgiyi yaymak ve sürekli kılmak için en kıymetli eserlerin çoğaltılıp halk kütüphanelerinde muhafaza edilmesini teşvik etmelerine, yaptıkları vakfiye bağışlarıyla kütüphane binalarının yapımından görevli maaşlarının karşılanmasına kadar pek çok masrafı üstlenmelerine sebep olduğunu da

[333] Zeren Tanındı, "Türk Sanatında Kitap", **Sakıp Sabancı Müzesi Kitap Sanatları ve Hat Koleksiyonu,** ed. Ayşen Anadol, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, 2012, s.23-24.
[334] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.182-183.

anlatırlar.[335] Batılı seyyahların camii kütüphanelerine külliyelerin bir parçası olmalarından dolayı, vakfiye gelirleri ve bağışlarının aktarıldığını bildikleri görülmektedir.[336] Bu bakımdan vakıf sistemi ve kütüphane ilişkisinin bilincindedirler. Charles White bu gelirlerin neleri karşıladığını dahi yazmaktadır:

> "İmparatorluk kütüphaneleri ile vakıf kütüphanelerinin kuralları ve düzenlemeleri hemen hemen aynıdır. Camiinin içinde ya da ona bağlı olan kütüphaneler külliyenin himâyesi altındadır, tek başına müstakil olarak inşa edilenler ise vakfiyeler tarafından yönetilir. Hepsinin de korunması, kütüphanecilerin ve diğer hizmetlilerin maaşları için özel ve oldukça yetecek kadar gelir ve ödenekleri mevcuttur. Ancak bu ödenek yeni kitapların alınması için geçerli değildir. Bu sebeple pek çoğunun barındırdığı kitap sayısı ilk kurulduğu zamanki sayıyla aynı kalır. Bununla birlikte az da olsa bazı bireylerin ve kimi zaman da Sultanların yaptıkları eklemeler birkaç istisna yaratır. Genel olarak ise sultanlar mevcut kütüphanelere ekleme yapmaktansa yeni kütüphane kurmaya meyillidir."[337]

Batılı seyyahlar çoğunlukla "cahil Türkler" önyargısının oluşturduğu atmosferden bir nebze çıkarak Osmanlı padişahlarının medrese ve kütüphane gibi bilim kurumlarını teşvik etmesinin, ilim öğrenmenin Müslümanlara farz oluşundan da kaynaklandığını dile getirmektedir. Charles Pertusier, mottosu "ilim kutsal bir emirdir" olan barbarların ibadethanelerini bilime ve sanata adadıklarını,[338] Fontmagne ise Müslümanların Kur'an'daki "en mukaddes savaş cehaletle savaştır" sözüne itibar etmelerinden ötürü külliyelere mutlaka medrese ve kütüphane eklediklerini belirtmektedir.[339] İslâm peygamberinin ilimle ilgili hadislerinden de bahsettikleri görülmüştür. Hayat boyu Türklerle yaşamış Patrik Konstantin de kütüphanelerin, Müslümanların ilerlemelerinin ve medeniyetlerinin simgesi olduğu kanısındadır.[340] Böylelikle Osmanlı kütüphaneciliğinin aynı zamanda dinî bir vazife olarak ifa edildiğini, kuruluş mantıklarının da prestij ve hayır hasenatla birlikte İslamî açıdan farz oluşuna dayandığını belirtmektelerdir. Thornton'a göre Türk

---

[335] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** s.96. Pek çok seyyah, örneğin Charles White, Thomas Thornton, A.L. Castellan, Osmanlı padişahlarının ilmi ve eğitimi teşvik etme ile atalarından beri üretilen bilgileri muhafaza ederek gelecek kuşaklara aktarmak için kütüphane kurma geleneğini Araplardan ve kendilerinden önceki Müslüman yöneticilerden, örneğin Bağdat Halifelerinden aldıklarını dile getirmektedir. Bkz. Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.182-183.

[336] John Griffiths, **Travels in Europe, Asia Minor and Arabia,** London, 1805, s.200-201, Adolphus Slade, **Records of Travels,** C.II, s.257.

[337] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.183-184.

[338] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and Near Constantinople,** s.32-33.

[339] La Baronne Durand de Fontmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul,** çev. Gülçiçek Soytürk, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s.170.

[340] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul**, s.103-104.

İmparatorluğu'nun başkentinde bulunan halk kütüphaneleri, Osmanlıların sahip olduğu nadir ve çok kıymetli el yazmalarını barındırmasıyla ün yapmıştır.[341]

Batılı seyyahlar için cami kütüphanelerine girmek Saray Kütüphanesine girmek kadar zor olmasa da birtakım prosedürler mevcuttur. Giriş için izin almaları gerekmektedir. İzin almada yaşadıkları zorluklar ise farklı biçimlerde tezahür etmiştir. Carlyle ve Hunt, Saray Kütüphanesi başta olmak üzere cami ve tekke kütüphanelerine girmek için izin alırken zorlansalar da İngiliz elçisi Lord Elgin'in nüfuzu sayesinde bunu başarmışlardır.[342] Ulrich Jasper Seetzen de yabancıların Türk kütüphanelerinde araştırma yapabilmelerinin mümkün olduğunu ama bunu yapabilmek için padişahın fermanına ihtiyaçları olduğunu yoksa *"bazı bağnaz Müslümanlar dinlerine halel gelecek diye"* kendilerine mani olabileceklerini söylemiştir.[343] Charles Pertusier, yabancıların birkaç kütüphaneye girmesine müsaade edildiğini ama özellikle Abdülhamid Kütüphanesine kolayca girebileceklerini belirtmiştir.[344] Michaud ise kütüphanelerin çoğuna cami içinden geçerek girildiği için Hristiyanların buraları görmelerinin zor olduğunu belirtmiştir. Kendisi de sadece Ragıp Paşa Kütüphanesini görebilmiştir.[345]

Charles White, camilerin bünyesindeki kütüphanelerle saray çevresindeki kütüphanelerin imparatorluk bağışları ve ilgileriyle oluşmasının belli bir sistem yarattığını ve bu düzenin yabancılar için uygun olmadığını dile getirmektedir. Çünkü yabancılar ferman olmaksızın buraları ziyaret edemez, izin verilse dahî içerde çok az kalabilirler. Bununla beraber White, bu uygulamanın kötü niyetli yeniçerilerin meydana getirdiği, sayıları gittikçe artan yangınlardan ortaya çıkan afetlerin yaygınlaştığı bir şehirde akıllı bir tedbir olduğunu düşünmekteydi.[346] Ayrıca White, sayısı 40 olan halk kütüphanelerinin, sınıflandırılması çok özel olan Saray Kütüphanesi de dahil, Müslümanlar için bile açık izin olmadan erişilebilir olmadığını

[341] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** s.96.
[342] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,** s.85-86.
[343] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.245.
[344] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and near Constantinople,** s.33.
[345] J.F.Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.234.
[346] Charles White, **Three Years in Contstantinople,** C.II, s.182-183.

iddia etmektedir.[347] Ubicini, yabancılara çarşıdan Müslüman kitaplarını almayı yasaklayan hükmün onların hususî bir izin olmadıkça halk kütüphanelerine girmelerini de yasakladığını, ancak bu yasağın sonradan kalkmış olabileceğini belirtmiştir.[348] Robert Walsh ise Türklerin, Avrupalı Hristiyanların kendi kitaplarını araştırmalarından rahatsızlık duyduğu düşüncesinin tesiri altında kalarak Türkiye'ye geldiğini, gerçekte ise hiç de öyle bir his ile karşılaşmadığını açıklamıştır. Kütüphaneci kendilerine gayet medenî ve kibar davranmış, görmek istedikleri her kitabı göstermiş ve incelemelerine izin vermiştir. Hatta ne zaman isterlerse gelip okuyabileceklerini söylemiştir.[349]

Batılı seyyahlar, kütüphanelerdeki kitap sayılarıyla ilgili birtakım tahminler yürütmüştür. Hepsi kendilerine göre bir sayı vermekle beraber genel olarak vakıf kütüphanelerinin büyüklük küçüklüklerine göre 1000, 1500, 2000 veya 5000'e yakın cilt barındırabileceğini söylemektedirler. Bunların çoğu el yazması olmakla birlikte nadiren matbu kitaplara da rastlanmaktadır.[350] Ubicini, katalogların eksikliği ve yetersizliği nedeniyle kütüphanelerde bulunan kitapların gerçek sayısına ulaşmanın imkânsız olduğunu belirtmiştir.[351] Batılı seyyahlar ve müsteşrikler buralara bizzat girip gezebildiklerinde vakıf kütüphanelerinin çoğunlukla Türkçe, Arapça ve Farsça eserlerden oluştuğunu görmüşlerdir. Charles Pertusier, hukuk üzerine yazılmış Doğu kitaplarının Arapça olup tarih, aşk hikayeleri ve muhtelif kitapların da Farsça olduğunu, her konu hakkında farklı bahisler içerdiği söylenebilen kitapların ise Türkçe ve diğer iki temel dilin karışımından oluşan üst Türkçe dilinde olduğunu belirtmektedir.[352] Antoine Laurent Castellan, bu kütüphanelerde kaybettikleri antik Yunan ve Latin yazarlarının el yazması eserlerini bulma umudunun sonsuza dek yok olduğunu belirtmiştir.[353] Carlyle ve Hunt da kataloglarını hatasız olarak aldığı

---

[347] **A.e.,** s.185.
[348] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.164.
[349] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.474.
[350] Robert Walsh, halk kütüphanelerinin 1727'de İstanbul'da açılan matbaada basılan matbu kitapları da barındırdığını dile getirmiştir. Robert Walsh, A Residence At Constantinople, C.II, s.474. İsmail Erünsal Osmanlı vakıf kütüphanelerinin en zengininin 5-6 bin civarında kitap barındırdığını belirtmiştir. Bkz. **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** s.385.
[351] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.169-171.
[352] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and near Constantinople,** s.34.
[353] (A.L.Castellan), **The World in Miniature**, C.5, s.151.

İstanbul'daki engin kitap koleksiyonlarında tercüme ya da orijinal hiçbir klasik Yunan ve Latin eserine veya yazarına rastlamadıklarını yazmışlardır.[354]

Geleneksel bağlamda işleyen Osmanlı vakıf kütüphaneleri modern Batılı seyyahlar tarafından umumiyetle yine geleneksel bağlamda değerlendirilse de modernlik bağlamında bazı eleştiriler de yapılmıştır. Adolphus Slade, kaynakların elsine-i selase oluşuyla beraber buraların pek uğrak yerler olmayıp modern yazarlar tarafından da zenginleştirilmediğini ifade etmiştir.[355] Hatta James Elssworth de Kay'e göre kütüphanelerde bulunan kitap sayısı Batılı okuyucuya az gelecektir, bunun sebebi ise Doğu edebiyatının Batı edebiyatıyla kıyaslandığında zaten kısıtlı olması ve kütüphanelerde de ancak bir kaç tane Batılı yabancı eser barındırılmasıdır.[356] Bunlar aynı zamanda Batılı seyyah ve müsteşriklerin Avrupa'daki kütüphanelerde alışkın oldukları manzarayı ve muhteviyatı görememelerinden kaynaklanan eleştirilerdir. Osmanlı kütüphaneciliği, Batı kütüphaneciliğinden farklı bir sistem, yapı ve muhteviyata sahiptir. Bu durum, Batı kütüphanecilik sistemine ve tanımlamasına denk düşmediği için de az da olsa Kay gibi peşin hükümlü veya oryantalist ifadelere yol açmıştır. Bununla beraber, Strauss, kütüphanelerin ve kütüphaneciliğin Avrupa'daki gibi olmamasından ötürü beynelmilel şöhrete sahip kişilerin araştırmalarına ket vuran bir durum olduğu da unutulmamalıdır. Mustafa Celaleddin'in bu durumdan muzdarip halde eserini kaleme alırken Türkiye'de bulunan kaynaklardan yararlanamadığını belirtmiştir.[357]

Eserlerin muhteviyatına gelecek olursak Ubicini bunları şöyle sınıflandırmıştır: mukaddes eserlerden akaid,[358] tefsir ve hadis; hukukla ilgili olarak fıkıh, fıkıh usulü[359] ve fetva koleksiyonları; felsefe ve bilimle ilgili olarak ilahiyat, mantık, retorik, aritmetik, cebir, geometri, fizik, tabiat bilgisi, kimya, tıp, astronomi, astroloji, müzik. Ubicini ayrıca ilahiyat, mantık ve retorik alanlarındaki en temel eserlerin Arap bibliyografyasından mürekkep olduğunu, geri kalanının ve bilhassa

[354] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,** s.85-86.
[355] Adolphus Slade, **Records of Travels**, C.II, s.257.
[356] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.106-109.
[357] Johann Strauss, "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908), **a.g.e.,** s.29.
[358] Temel eser olarak Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin Menârü'l-Envâr eserini göstermektedir ancak bu eser fıkıh usulüne dair bir eserdir.
[359] Burhâneddin el-Merginânî'nin el-Hidâye isimli eserini saymaktadır.

hukuk kitaplarının ise Osmanlılara ait olduğunu belirtmiştir.[360] Thomas Thornton İstanbul'daki halk kütüphanelerinde kitapların isimleriyle konu özetlerini içeren kataloglar bulunduğunu belirtmektedir. Bunun haricinde teoloji, hukuk, ahlak felsefesi, tıp, belagat ve edebiyat üzerine yazılmış tüm eserleri kapsayan ve kendisinin de daha ilginç bulduğu *Esmâ'ü'l-kütüb* adındaki genel katalogdan bahsetmiştir.[361] Pertusier, vakıf kütüphanelerindeki koleksiyonlarla ilgili şu değerlendirmeyi yapar:

> "Kütüphanedeki eserlerin pek çoğu el yazmasıdır ve en güzel yanı da farklı renkte mürekkeplerle boyanmış olmasıdır, müsrifçe altınla karıştırılmıştır. Az olan matbu eserler ise Üsküdar matbaasında basılmış olanlardır. Önyargıyla dolu olan Doğulu el yazmalarının fahiş fiyatları, Türklerin arasında bilginin yayılmasını biraz bile engellemez. Yine de pek çok sultan edebiyata olan sevgilerini onu heves ve başarı ile besleyerek açıkça göstermiştir." [362]

Mary Mills Patrick de kütüphanelerdeki kitapların değerinin el yazmalarının nadirliğine, eskiliğine, konusuna ve sanatına bağlı olduğunu yazmaktadır. Özellikle tezhip ve cilt sanatının hoşluğuna değinmiştir: *"Bunlardan bazıları o kadar zarif süslenmişti ki, sadece bir sayfasına paha biçilmez bir meta nazarıyla bakılırdı."*[363] Patrick, saltanat kütüphanelerine, yani vakıf kütüphanelerine, Kahire, Bağdat, Şam veya İskenderiye'den belirli bir fiyat karşılığında kitaplar getirildiğini belirtmiştir. Kitaplar Arapça, Farsça ve Türkçedir. Patrick'in verdiği bilgiye göre, tezhip sanatının en hoş örneklerinin bulunduğu kitaplar genellikle Farsçadır ve bu tip kitaplar genellikle İran'dan ve Afganistan'ın Herat şehrinden tedarik edilmektedir. Nadir kitapların kapaklarının da pahalı ve ince derinden yapıldığını, altın yaldızlarla süslendiğini, en güzel kitap kapaklarının İsfahan'dan geldiğini eklemektedir.[364] Kütüphane binaları ve içerideki ortam da onu etkilemiştir:

> "Kütüphane binaları, modern binalardan epeyce farklıydı. Ekseriyetle taştan ve okuma odasının üzeri bir kubbeli (veya bir alanın etrafında çok sayıda kubbeden müteşekkil) sade bir biçimde inşa edilirlerdi. Bu kubbelerde yer alan güzelliği harikulade, ancak belli bir düzene göre yapılmamış pencerelerden, aşağıda kitap okuyanların üstüne ışık doğrudan gelirdi. Üzerlerine oturulması için kubbe altlarına

[360] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.169-171.
[361] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** s.97. Thornton, D'Ohsonn'un eserinden faydalanmıştır.
[362] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and near Constantinople**, s.33-34.
[363] Mary Mills Patrick, **Son Sultanların İstanbul'unda,** Çev. Ayşe Aksu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s.110.
[364] **A.e.,** s.110.

> hem yuvarlak hem kare minderler yerleştirilmişti. Kitapların konulması için de rahle vardı. Bir kimse mindere boylu boyunca uzanarak, rahlenin üstündeki elyazması kitabıyla, kubbeden gelen aydınlıkla rahat rahat tahsiline devam edebilirdi. Yerler her zaman çok değerli, kimi zaman da neredeyse paha biçilmez halılarla kaplıydı. Ayakkabıların kapıda çıkarılması mecburiydi. Kitaplar ekseriyetle elyazmasıydı ve tozdan muhafaza etmek için her biri bir kutuda tutulurdu"[365]

Seyahatnamelerde vakıf kütüphanelerinin çalışma sistemleriyle ilgili bilgiler de mevcuttur. Batılı seyyahların Osmanlı kütüphaneciliğinin bu detaylarıyla da ilgilenmesi dikkat çekicidir. James Ellsworth de Kay, halk kütüphanelerinin salı ve cuma günleri dışında sürekli açık olup cami kütüphanelerine herkesin girebildiğini, talep ettikleri el yazmasının tamamını alınabileceğini veya kopyalanabileceğini belirtmektedir. Hâfız-ı kütüplerin nazik kimseler olup kütüphanedeki bütün eserlerin listesini çıkardıklarını da eklemiştir.[366] Charles White'ın sunduğu bilgiler de genel bir tarif içermektedir:

> "Her kütüphanede kütüphane memurlarının arasında bir ya da daha fazla hâfız-ı kütüb bulunmaktadır. Bunların maaşı az ve miktarı sabittir. Genellikle uzman kaligraflardır ve gözetimleri süresince değerli yazmaları yeniden yazıya geçirerek kaynaklarına eklemektelerdir. Her kütüphanede basit bir el yazması katalog vardır. Ayrıca ikinci bir katalogda da her çalışmanın genel içeriğini anlatan bir özet ya da indeks mevcuttur. İkinci katalog öğrenciler için daha kullanışlıdır, araştırmaları için onları büyük bir yükten kurtarır. Mobilyalar basit ve titizlikle temizlenmiştir. Kitapların hepsi aynı (değişmez) şekilde koyu maroken veya dana derisi ciltlere yerleştirilmiş, tokayla tutturulan bir cüzdan biçimindeki kitap kılıflarıyla birlikte öğrencilerin çalışmaları için beklemektedir. Kitapların başlıkları ciltlerinin üstüne değil kenarların dışına yazılmıştır. Hemen hemen bütün kitapların böceklere ve darbelere karşı koruması için harita çantası gibi ikinci bir kapağı vardır. Çoğunluğu parşömene ya da cilalanmış kağıda yazılmıştır. Çoğu altın arabesklerle süslenmiştir ve bölümlerin başlığı da sıklıkla altın, lacivert ve diğer renklerle tezyin edilmiştir."[367]

Thomas Thornton'un cami kütüphanelerindeki kitapların vaziyetiyle ilgili tarifi ise şöyledir:

> "Kitaplar büyük bir titizlikle tirşe taklidi kağıtlara yazılmaktadır; her sayfadaki yazı oldukça süslü bir çerçeve içine alınmakta ve bölüm başlangıçları çarpıcı bir şekilde gösterilmektedir. Kitaplar, maroken ciltli olmalarının yanı sıra, tozdan ve kurtlardan korunmaları için deri kutulara yerleştirilmektedir. Kitabın adı, sayfalarının köşesine olduğu gibi, kutuların üzerine de büyük ve okunaklı harflerle yazılmaktadır."[368]

---

[365] **A.e.,** s.108-109.
[366] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.262.
[367] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.184.
[368] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** s.96.

Vâkıf kütüphaneleri XVII. yüzyılın sonlarına dek ulemanın ve öğrencilerin yararlanabileceği medrese kütüphaneleri ve halka da açık olan cami ve tekke kütüphanelerinden ibaretti. Bu tarihten itibaren ise idare ve işletme bakımından diğerlerinden farklı olmayan müstakil kütüphaneler kurulmaya başlandı. Hiçbir eklentisi olmadan müstakil bir binada kurulan bu kütüphanelerde zamanla eğitim, öğretim, ibadet gibi başka faaliyetler de görülmeye başlanmıştır.[369] Müstakil bir kütüphane olan Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde de öğle ve ikindi namazlarının kütüphanede cemaatle kılındığı bilinmektedir, ibadetin icrasında da genellikle hâfız-ı kütüpler görevliydi.[370] Bu türden manzaralara Batılı seyyahların anlatımlarında da rastlanmaktadır. Charles White, Ragıp Paşa Kütüphanesini tarif ederken müstakil kütüphanelerdeki ortam, düzen ve ibadet faaliyetini anlatmaktadır:

> "Bazı kütüphanelerin kitaplıkları, örneğin Ragıp Paşa, dairenin tam ortasındadır ve tel kafesler tarafından çevrilerek bir kare şeklini almaktadır. Hepsi de dış bir telden çitle kaplanarak etrafı çevrilmiştir. Kütüphaneciler için kâfi derecede boş alan yaratmaktadır. Yerlerde üzerinde bir veya pek çok tarafında öğrencilerin kitap okumak için oturabilecekleri divanlar ve minderler vardır. Bunların hemen önünde de masa olarak kullanılabilen ve gerekli diğer kitapların da üzerine konabileceği dar bir alan bulunmaktadır. Bu kişiler hasırlara, minder ve divanlara oturup dizlerini masa olarak kullanarak kendi getirdikleri malzemeleri kopya etmekle meşguldür. Ateş, mum ve tütün içmeye izin yoktur. Bu kütüphanelerin çoğu Ramazan, iki bayram ve cuma günleri hariç her gün sabah 9'dan ikindi namazına kadar açıktır. Bu günlerde de öğrenciler ve kütüphaneciler tatilin keyfini sürdüklerini düşünürler. Öğle namazı vaktinde orada olanlar çalışmalarını bırakırlar ve çoğu durumda imam olan aralarındaki en yaşlı kişinin önderliğinde mevcut cemaatle birlikte hep beraber ibadetlerini yaparlar. En muhteşem düzen ve en mükemmel sessizlik hüküm sürer. Çalışkan kimseler terliklerin hışırtısıyla bile rahatsız edilmezler çünkü bunlar hep girişte bırakılır."[371]

Ubicini de cami kütüphanelerinin ortamı, düzeni, işleyişi ve memurları hakkında benzer bilgiler sunmaktadır:

> "Cami kütüphanelerinin zarif bir inşası ve geniş okuma odaları vardır. Çok ince parşömen kağıtları üzerindeki elyazmaları, diğer formalar, kırmızı, siyah veya yeşil marokenle temiz bir şekilde ciltlenmiş olarak, tozdan ve kitap kurtlarından korumak için yine marokenden bir kılıf içine yerleştirilmişlerdir ve arkalarına da büyük harflerle kitabın adı yazılmıştır. Bu ad her cildin kenarında da tekrar edilmiştir. Ciltler, aynalar ve kafes çitlerle süslü dolaplarda, konuların sırasına göre, yatay olarak dizilmişlerdir. Bazen de salonun ortasına işlemeli tunç çabuklarla çevrili büyük bir kafesin içine yerleştirilmişlerdir. Büyük bir itina ile hazırlanmış kataloglar

[369] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s.160.
[370] **A.e.,** s.444.
[371] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.184-185.

kitapların isimlerini ve her eserin kısaca bir özetini sunarlar. Ayrıca *Esame-i Kütüb (esâmi-i kütüb)* adıyla, memleketteki üç dilde bilinen bütün eserlerin genel bir listesi mevcuttur ve her kütüphanede bundan bir nüsha bulunur. Salı ve Cuma hariç bu kütüphaneler haftanın her günü halka açıktırlar ve kütüphane memurları (hâfız-ı kütüb) tarafından idare edilirler. Bu memurlar günlerini burada geçirirler ve ziyaretçileri, genellikle sözlerinde mutedil, fakat Doğululara özgü lütufkar bir vakar izi taşıyan o Müslüman nezaketi ile karşılarlar. Tüzükler her eserin bazı bölümlerini ve hatta bir eseri tamamıyla kopya etmeye müsaade ederler, fakat kütüphane dışına çıkarmamak şartıyla yapılmalıdır. Çünkü dışarıya kitap vermek kati surette yasaktır."[372]

XIX. yüzyılın son XX. yüzyılın ilk yıllarına tanıklık eden Mary Mills Patrick, Osmanlı kütüphanelerini din ve ibadetle ilişkisini kuvvetli bulmaktadır. Patrick'in gözünden anlaşıldığına göre kütüphaneler Müslümanlığın bir yansıması durumundadır:

"Kütüphane sosyal hayatın dinî esasıydı. Arabistan'da, İslamiyet'in en erken devirlerinde bile camilere bitişik kütüphaneler mevcuttu. Ziyaretçiler camide namazlarını huşu içinde eda ettikten sonra kütüphanede aynı ulvi sükûnet ve ağırbaşlılıkla eski kitapların başında oturup kalırdı. Müslümanların kıldığı namazın psikolojisi kütüphaneler tarafından kuvvetlendiriliyordu. Buralar dini hayatın başka bir fonksiyonunu icra ederdi ve ömür boyunca günde beş vakit tekrarlanan inanç akidesi de bunu teşvik ederdi."[373]

Mary Mills Patrick, Osmanlı kütüphaneleriyle ilgili diğerlerinden farklı bir bakış açısına sahiptir. Bu mekânlarda demokrasiden izler görmektedir. Müslümanların kıldığı namaz gibi kütüphanelerin de demokrasiyi ve eşitliği temsilen fakir-zengin, güçlü-zayıf arasındaki ayrılığı görünmez kılmaktadır. Patrick'e göre kütüphanelerde sosyal ayrımlar mevcut değildir, ancak kitaplar reayanın okuyamayacağı kadar ağırdır. Patrick'in şaşırarak eleştirdiği tek ayrım kadınlara yöneliktir. Kadınlar camilerde erkeklerle birlikte namaz kılmadığı gibi kütüphanelere de gidememektedir. Bir kadın olarak Patrick'in halk kütüphanelerini ziyareti hem kütüphane okuyucularının hem de memurların tedirginliğine neden olmuştur. Bununla beraber kütüphane memurları Patrick ile nazik bir biçimde ilgilenmekten geri durmamışlardır.[374]

XIX. yüzyılda Batılı seyyahların içine girip gezebildikleri belli başlı halk kütüphaneleri vardır ve çoğunlukla hepsi aynı yerleri görmüştür, farklı bir yer gören

[372] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.164.
[373] Mary Mills Patrick, **Son Sultanların İstanbul'unda**, s.109.
[374] **A.e.,** s.109-110.

azdır. Bunlardan ilki, Osmanlı vakıf kütüphanelerinin altın çağı olarak kabul edilen I. Mahmud'un devrinde[375] açılan müstakil kütüphanelerden biri olan Ayasofya Kütüphanesi'dir. XVIII. yüzyılın sonunda James Dallaway'in verdiği bilgiler, XVI. yüzyılda Sultan Süleyman tarafından kurulan Ayasofya Kütüphanesi'nin şimdiki haline 1754 yılında I. Mahmud sayesinde geldiğini, burada 1527 tane el yazmasının bulunduğunu ve bunlar arasında Hz. Osman'ın eliyle yazdığı bir Kur'an ile 133 ciltlik tefsirin bulunduğunu belirtmektedir.[376] Eski İstanbul Patriği Konstantin de Dallaway'in verdiği bilgileri tekrar ederek Ayasofya Kütüphanesi'nde Arapça, Farsça ve Türkçe eserler bulunduğunu ifade etmiştir.[377] Charles White'ın anlatımında bazı farklılıklar mevcuttur:

> "Ayasofya Kütüphanesi 1456'da Fâtih tarafından kurulmuştur. Sonraki yöneticilerin ihmalkarlığı sebebiyle harabeye dönüşmüş ve en değerli eserlerin çoğu tamamen yok olmuştur. I. Mahmud binayı baştan yaptırarak yenilemiştir (1744). Bu kütüphane sadece Hz. Ali tarafından yazıldığı söylenen Kur'an ile meşhur olmakla kalmaz, aynı zamanda içinde pek çok nadir ve kıymetli eser barındırır. Saray Kütüphanesinden sonra şehirdeki en önemli ve çeşitli koleksiyona sahip kütüphane olarak kabul edilmektedir."[378]

Ubicini, Ayasofya Kütüphanesi'nin girişinde bulunan kitabedeki *"Bende hiçbir marifet yoktur ki Allah'tan gelmiş olmasın"* yazısının kütüphanedeki bütün kitapların ve el yazmalarının üzerinde tekrarlandığını belirtmektedir. Burada sekiz kütüphane memuru olduğunu belirtmiş, Toderini'nin verdiği bilgileri tekrarlarken Hz. Osman'nın eliyle yazmış olduğu Kur'an'ın da burada bulunduğundan bahsetmiştir.[379] Goodrich-Freer da Ayasofya'nın güney dehlizinde tarihî ve teolojiye yönelik bir kütüphane kurulduğunu söylemişir.[380]

Seyyahların ortak bir biçimde bahsettikleri bir diğer kütüphane Fâtih Kütüphanesidir. Fâtih Sultan Mehmed devrinde Fâtih Külliyesi'ndeki medreselerde

---

[375] I. Mahmud devrinde padişahın teşvikiyle devlet adamları, ulema ve başkaları tarafından Ayasofya, Fatih ve Galatasaray Kütüphaneleri yanında en uzak sancaklarda bile kütüphaneler kurulmuştur. Bkz. İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** s.190.

[376] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.64-65. Kuruluş tarihi ve kütüphanenin geçmişiyle ilgili verdiği bilgilerin şüpheli veya yanlış olduğunu anlıyoruz. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Ayasofya", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya#4-ayasofya-kutuphanesi, 19.12.2018. İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** s.196-198.

[377] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul**, s.103-104.

[378] Charles White, **Three Years in Contstantinople,** C.II, s.189-190.

[379] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.167.

[380] Ada Goodrich-Freer, **Things Seen in Constantinople**, London, Seeley, Service&Co.,1926, s.34.

kurulan kütüphaneler, II. Bayezid döneminde Ayasofya ve Zeyrek medreselerindeki kitaplarla birleştirilerek cami içindeki kitap dolaplarına yerleştirilmiştir. İki yüzyıl boyunca camide yer alan Fâtih Kütüphanesi'ne vüzerâdan ve ulemadan pek çok kişi kitap vakfetmiştir. I. Mahmud ise Fâtih Camii'nin bitişiğinde yaptırdığı müstakil kütüphane binasına camide bulunan bütün kitapları nakletmiş, koleksiyonun muhafazası ve kütüphanenin çalışma sistemiyle ilgilenmiştir.[381] Batılı seyyahların bir kısmının buradan Sultan Mehmed Kütüphanesi ya da Muhammediye Kütüphanesi olarak bahsettikleri görülmektedir.[382] Adolphus Slade, II. Mehmed'in kurduğu medresenin Osmanlı ilminin en ferasetli kişilerini yetiştirmesiyle ünlü olduğunu dile getirmektedir.[383]

Fâtih Kütüphanesi'nin Batılı seyyahlar tarafından merak edilme sebebi Fâtih Sultan Mehmed'i bilim-edebiyat seven kişiliğinden ve saltanatın buraya vakfettiği koleksiyonlardan ileri gelmektedir. James Dallaway, Fâtih Kütüphanesi'nin her gün açık olup üç tane görevlisi bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca 1525 yazmadan birinin Kûfi yazısıyla yazılmış bir Kur'an olduğunu, bu Kur'an'a eklenmiş yaprakların Avrupa koleksiyonlarında epey merak edildiğini söylemektedir.[384] Patrik Konstantin de Fâtih Kütüphanesi'nin her zaman Türklere açık olduğunu, pek çok dogmatik eser ile Kıptî karakterli bir Kur'an kopyasını içerdiğini yazmaktadır.[385] Charles White, Fatih Sultan Mehmed'in kendi adına 1470 yılında Fatih Külliyesi'nde kurdurduğu kütüphanenin temelde teoloji ve hukuk olmak üzere 940 cilt içerdiğini, aralarında güzel Kur'an'lar da olduğunu belirtmiştir. Bu kütüphane, tıpkı ötekiler gibi, öğrenciler ve alakalı okullar tarafından sık sık gidilen bir yerdir. On sekiz farklı okul daha bu camiiye aittir.[386] Ubicini, girişinde *"İlim öğrenmek hakiki Müslümanlar için ilahi bir vazifedir"* yazısı bulunan Fâtih Kütüphanesi'nin, topladığı yarı resmi bilgilere göre 9000'in üzerinde eser barındırıyor olabileceğini, bunların da 1200

---

[381] İsmail E. Erünsal, "Fâtih Kütüphanesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/fatih-kutuphanesi, 19.12.2018.
[382] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.167. Xavier Heuschling, **L'Empire de Turquie,** Bruxelles ve Paris, 1860, s.291-292. James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.64-65.
[383] Adolphus Slade, **Records of Travels,** C.II, s.257.
[384] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.64-65.
[385] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul,** s.103-104.
[386] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.187.

tanesinin matbu kitap olduğunu belirtmektedir.[387] Goodrich-Freer de Fatih Külliyesi'nde büyük bir kütüphane bulunduğunu ve buranın tepesinde *"İlim öğrenmek her Müslümana farzdır"* yazdığını yinelemiştir.[388] Mary Mills Patrick en çok Fatih Kütüphanesi'ni beğendiğini söylemektedir:

> "Yerde uçuk mavi ve gülkurusu renginde şahane bir halı seriliydi... Kubbeden aşağı son derece acayip ve ilginç pirinçten bir süs eşyası sarkıyordu. Duvarda ise ya kadim diye başlayan tezhiple süslü bir yazı asılmıştı. Loş ışıkta renkli harfler parlıyordu. Eski el yazması kitapların değeri muazzam derecedeydi. Bazıları Arapça ve Farsça yaldız süslemelerinin nadir örneklerini içeriyordu"[389]

Batılı seyyahların bahsettikleri bir diğer kütüphane Abdülhamid Kütüphanesi olarak isimlendirdikleri Hamidiye Kütüphanesi'dir. 1780 yılında I. Abdülhamid tarafından kurulan kütüphane, külliyenin bir parçası olarak inşa edilmiş olup memur ve koleksiyon bakımından diğer padişah kütüphanelerine göre epey fakir olduğu belirtilmektedir.[390] Fakirliğine rağmen epeyce Batılı seyahatnameye konu olduğu gözden kaçmamaktadır. Bunda Batılıların kolayca erişebildikleri bir kütüphane olmasının etkisi vardır. James Dallaway, 1779'da Sultan Abdülhamit'in halkın yararlanması için bir kütüphane açtığını, buradaki nadir eserlerin Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali tarafından yazılmış üç ayrı Kur'an olduğunu belirtmektedir. Ayrıca pek çok el yazmasının da sultanın isteğiyle Saray Kütüphanesinden alınarak buraya yerleştirildiğini söylemiştir.[391] Patrik Konstantin de aynı bilgileri tekrar etmektedir.[392] Adolphus Slade'e göre şimdiki sultanın babası olan Sultan Abdülhamit Kütüphanesi en iyisidir.[393] Charles White, 1781'de Abdülhamid tarafından kurulan kütüphane hakkında şunları söylemektedir:

> "Bu kütüphane Avrupalı gezginlerce Bahçekapısı İskelesi'nin hemen yanında olması dolayısıyla şehirdeki başka herhangi bir kütüphaneye nazaran, daha bilindiktir. Meziyeti ve bünyevi değeri bakımından Ayasofya ve Ragıp Paşa'nın altındadır. Ancak mekân ve 2500'e yaklaşan cilt sayısı bakımından bunlarla eşittir. Kütüphane, kurucusunun türbesinin hemen yanında bulunur."[394]

---

[387] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.167.
[388] Goodrich-Freer, **Things Seen in Constantinople**, s.82.
[389] Mary Mills Patrick, **Son Sultanların İstanbul'unda**, s.110.
[390] İsmail E. Erünsal, "Hamidiye Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/hamidiye-kutuphanesi, 19.12.2018.
[391] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern**, s.64-65.
[392] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul**, s.103-104.
[393] Adolphus Slade, **Records of Travels,** C.II, s.257.
[394] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.196.

Amerikalı James Ellsworth de Kay, I. Abdülhamit Kütüphanesinin en düzenli ve erişimi en kolay kütüphane olduğunu ifade eder.[395] Ubicini, I. Abdülhamid Kütüphanesinde sekiz memur ile 1604 eser bulunduğunu, sahabelerin devrine ait olabilecek çok kıymetli Kur'an nüshalarının olduğunu belirtmiştir.[396] Charles Pertusier girebildiği tek kütüphane olan Abdülhamit (Hamidiye) Kütüphanesini anlatmış, özellikle kütüphaneden faydalananlara dair gözlemde bulunmuştur:

> "Yabancılar belli başlı halk kütüphanelerine kabul edilirler, özellikle Abdülhamid Kütüphanesi'ne zorlanmadan girebilirler. Buraya girdiklerinde her tarafı zarif kitaplıklarla donatılmış güzel bir oda görecekler. Kitap dolaplarındaki kitaplar yatay olarak yerleştirilmiş ve işledikleri konulara göre sınıflandırılmıştır. İçeride mutlaka masalara yerleşerek tüm dikkatini önündeki sayfalara vermiş softalarla ve tahsil gördüğü için onlara nazik davranacak olan müderrislerle karşılaşacaklar. Ancak her gün gelseler de kütüphanede paşa ya da başka bir askerî görevliye rastlayamayabilirler. Nadir ve seçkin sınıf (eşraf) sedirlerinden kalktıklarında tütün dumanlarından oluşan bir bulutun ortasında ziyaretçi ağırlamaktan başka bir teneffüs, hatta iş bilmezler."[397]

Vüzerâdan Köprülü Paşa, Ragıp Paşa ve İbrahim Paşaların kurduğu kütüphanelerin en dikkate değer kütüphaneler olduğunu belirten James Dallaway bunlardan kısaca bahsetmiştir: *"Her birinde aynı kitap düzenlemesi mevcut olup kitaplar yana yatık bir vaziyette raflara yerleştirilmiş ve isimleri de yaprakların bir ucuna yazılmıştır."*[398] Patrik Konstantin de aynı bilgileri tekrarlayarak Köprülü, Ragıp Paşa ve İbrahim Paşa Kütüphanelerinin ihtiva ettikleri Arapça, Türkçe, Farsça el yazması sayılarına bakılınca dikkate değer olduklarını belirtmiştir.[399] Charles White, II. Ahmed'in[400] sadrazamı, edebiyatın serbest fikirli hâmîsi ve başkenti matbaa ile ilk tanıştıran (Damad) İbrahim Paşa'nın vakfiyesindeki kütüphanede İstanbul matbaasının ilk baskılarının bulunduğunu ve burada 1000 cilde yakın kitap olduğunu dile getirmektedir.[401] Ubicini ise Köprülü Kütüphanesinde çok sayıda Latin el yazmasının varlığından bahsetmiştir.[402]

---

[395] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.106-109.
[396] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.168.
[397] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and Near Constantinople**, s.33.
[398] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.64-65.
[399] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul,** s.103-104.
[400] Charles White hatalıdır, III. Ahmed olmalıdır.
[401] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.188. Charles White İbrahim Müteferrika ile sadrazam Damad İbrahim Paşa'yı karıştırıyor mu emin değilim. İlk saltanat matbaasını getiren

İbrahim Paşa Kütüphanesi'nin, Damad İbrahim Paşa'nın İstanbul Şehzadebaşı'nda yaptırdığı külliyenin dârülhadis kısmında kurulan bir kütüphanedir.[403] Köprülü ve Ragıp Paşa Kütüphaneleri ise birer müstakil kütüphanedir. Bu bilgi Ubicini'nin eserinde de mevcuttur. Ubicini, medreselerin ve halk kütüphanelerinin genelde cami müştemilatına dahil olsa da bazı vezirler, müftüler ve hatta alelade kişiler tarafından kurulan, hiçbir camiye bağlı olmayıp tamamıyla müstakil hüviyete sahip kitaplıkların da var olduğunu belirtmektedir. Müstakil kütüphanelerin en ünlüsünün ise Ragıp Paşa Kütüphanesi olduğunu yazmaktadır.[404]

İlmiye sınıfı mevcut kütüphanelere bağış yaparak kütüphane oluştururken, müstakil kütüphaneler, diğerlerinden ayrı bir vakıf gerektirdiği için, devlet adamları tarafından kurulmuştur.[405] Bu nedenle kitap sayısı ve konuları bakımından daha zengin kütüphanelerdir. Batılı seyyahların Ragıp Paşa Kütüphanesi'ne daha fazla ilgi göstermesi hem bu zenginlikten hem de kütüphanenin camiden bağımsız müstakil bir binada bulunmasından ötürü yabancıların erişiminin mümkün ve hatta kolay olmasından kaynaklanmaktadır. Ubicini'ye göre, Ragıp Paşa Kütüphanesi'ndeki cilt sayılarının el yazması ve matbu eserlerle birlikte 2000'den fazla olmamakla birlikte burası konumu ve zarif yapısı itibariyle İstanbul'un en güzide abidelerinden biridir:

> "Bir bahçe ortasına inşa edilmiştir, mermer kemerlerle desteklenmiş yanlarındaki dört kubbesiyle aydınlık bir kubbe havası taşır; duvarlar beyaz, kırmızı boyalı, vazolar, çiçekler, yazılarla işlenmiş güzel fayanslarla döşenmişlerdir. Salonlar sedirlerle teçhiz edilmiştir ve bir tarihçinin dediği gibi "İlim ateşiyle kavrulmuş insanların susuzluğunu dindirmek için" mermer havuza dökülen komşu suyun mırıltısından ve servi ağaçlarının yaprakları arasındaki kumruların hüzünlü ötüşlerinden başka hiçbir dış gürültü elyazmalarını okumak veya kopya etmekle meşgul efendilerin keyfini bozmaz."[406]

İbrahim Müteferrika olup matbaa III.Ahmed'in hükümdarlığı ve Damad İbrahim Paşa'nın vezaretinde kurulmuştur.

[402] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.168.

[403] İsmail E. Erünsal, "Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/damad-ibrahim-pasa-kutuphanesi, 19.12.2018.

[404] Ubicini, **1855'te Türkiye**, Çev. Ayda Düz, İstanbul, Tercüman, 1977, s.73.

[405] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik**, s.381.

[406] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.168. Ubicini, 1855'de Türkiye eserinde de benzer bir tarif yapmaktadır: "Bu bina İstanbul'un en zarif abidelerinden biridir. Bahçeler içinde inşa edilmiş olup bir merkez kubbe ve yanları mermerden kemerlerle tutturulan dört ufak kubbeyle örtülü duvarları yazılarla, beyaz ve kırmızı çiçekli vazo tasvirleriyle süslü çinilerle döşenmiş bir binadır. Okuma odaları sofralarla çevrili olup dışardan çeşmenin suyunun şıpırtısından başka ses gelmez. Kısacası

Batılı seyyahların XIX. yüzyılda en çok girebildikleri ve bilgi temin edebildikleri vakıf kütüphanesi Ragıp Paşa Kütüphanesi olmuştur. Neredeyse hepsi bu kütüphaneden bahsetmektedir. Cami kütüphanelerine giremeyen ama Ragıp Paşa Kütüphanesi'ni bizzat gören Michaud burayı detaylarıyla incelemiştir:

> "Kapısının üzerinde Arap harfleriyle bu yapının Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmak için yapıldığını belirten bir ibare duruyor. Kitapların bulunduğu salon oldukça geniş ve mermer döşeli. Salonun orta yerinde demir parmaklıklarla çevrili kapalı bir bölüm var, kitaplar ceviz ağacından dolaplar içinde bu alanda muhafaza ediliyor. Her cilt bir çekmeceye konmuş, ya da deri bir mahfazaya sarılmış, böylece toz ve böceklerden korunmuş durumdalar. Kitaplar, özellikle de Avrupa ile ilgili olanlar genelde daha yoğun olmak üzere yıpranmaya maruz kalıyorlar ve varlıklarını uzunca bir süre sürdüremez hale geliyorlar; o değerli el yazmalarının sarayda ya da başka bir yerde kaybolmaları veya unutulup gitmelerinin bir nedeni de bu tabii ki. Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde bizi sabahın sekizinden akşama kadar kütüphanede bulunan üç kütüphaneci karşıladı, yabancılara karşı çok da nazikler. Kitapların muhafaza edildiği kapalı alanın etrafına serili hasır ve halılar serilmiş, okuyucular bunların üzerinde oturuyorlar. Okuyucuların önünde iki ayak yüksekliğinde küçük masalar var, okudukları kitabı bunların üzerine koyuyorlar, bu masaların üzerinde yazarak not alıyorlar. Kitap katalogları kütüphanecilerde bulunuyor, bir kitap istediğinizde ellerindeki kataloğa bakıp buluyorlar. Bize müftünün, yani dini yasanın başının her yıl kütüphanelerini ziyarete geldiğini söylediler. Gelip kitapları denetliyor, kaybolan ya da aşırı yıpranan var mı bakıyormuş. Denetleme sonunda kütüphanecilere övgülere boğarmış, arada bir, bir ikramiye verdiği de olurmuş. Ragıp Paşa Kütüphanesi özellikle ulemadan kişilerin, medrese öğrencilerinin sıkça ziyaret ettikleri bir yer, biz gittiğimizde de okuyan ve notlar alan yedi, seki kişi vardı..."[407]

Ragıp Paşa Kütüphanesi'ndeki kütüphaneciler Michaud'a kütüphane kurucusunun eserlerini tanıtmışlardır.[408] Kütüphanecilerden öğrendiğine göre Ragıp Paşa'nın kitaplarının pek okuyucusu yoktur, kitaplar deri kılıflarından hiç çıkmamıştır. Kütüphanede, bunlardan başka Kâtip Çelebi'nin eserlerini ve Arapça kitaplar arasında İbnü'l-Esîr'in *Atabeyler Tarihi (el-Kâmil fi't-târîh)*'nin tam nüshasını görmüştür. Toderini'nin ziyaretinden beri Ragıp Paşa Kütüphanesi'ndeki kitap sayısının değişmediğini belirtmiştir.[409]

Michaud, vakıf kütüphanelerinin hayır için kurulup yapılan hayırlarla idare edildiğini belirterek vakıf sistemi hakkında bir parça bilgi vermiştir. Vakıf

---

müverrihin dediği gibi el yazmalarını okumakla veya kopya etmekle meşgul olan efendilerin huzurunu bozarsa sadece kumruların sızlanmalı kuğurmaları bozar", s.73.

[407] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.234-235.

[408] Bu eserler şunlardır: Mecmûa-i Râgıb, özlü sözler ve cümleler, Ragıp Paşa'nın vezirliği sırasında yazdığı mektuplardan bir derleme.

[409] **A.e.,** s.236-237.

kütüphanelerine kitap toplamanın bir biçimi olarak bir Osmanlı'nın öldüğünde kitaplarının bir kütüphaneye vakfedildiğini, bundan başka kâtiplerin de Allah rızası için Kur'an kopyalayıp camilere verdiğini yazmaktadır. Ragıp Paşa Kütüphanesi'ndeki hâfız-ı kütüblerin Ragıp Paşa'nın türbesi ile de ilgilendiklerini ekleyerek kitaplara ve ölülere duyulan saygıyı yan yana görmenin hoş bir şey olduğunu ifade etmektedir:

> "Ragıp Paşa'nın kemikleri kurucusu olduğu kütüphanenin yanında dinlenmekte. Vezirin hayır olsun diye bir araya getirdiği ciltleri koruyanlar, mezarı başındaki lambaları yakmakla da yükümlüler. Kitaplara gösterilen saygıyla, ölülere duyulan saygıyı yan yana görmek de hoş bir şey. Her iki mekana da girişte bizden ayakkabılarımızı çıkartmamızı istediler."[410]

Robert Walsh da girişi serbest olan halk kütüphanelerine girdiğini söylemiş, hepsini ayrıntılarıyla anlatmayı meşakkatli bulduğu için yalnızca B. Pisani'yle birlikte ziyaret ettiği Ragıp Paşa Kütüphanesi'ni anlatmıştır:

> "İstanbul'un uzak bir köşesinde konumlanmıştır. Saat 12 gibi buraya vardık ve gelir gelmez kütüphaneye kabul edildik. Giriş kapısının yanında aynı külliyeye ait yaklaşık 50 öğrenci içeren bir medrese vardı. Duvarlar boyunca yere yerleştirilmiş minderlerde oturmuşlardı, önlerinde de kitaplarının konduğu nesneler vardı. Hiçbir kitabın Kur'an'dan seçmeler dışında bir şey olmasına izin verilmiyordu, bu yüzden hepsi el yazmasıydı çünkü Türkler hala kitaplarının matbaada basılamayacak kadar kutsal olduğunu düşünüyorlar. Biz içeri girdiğimizde hoca uyuyakalmış vaziyetteydi. Medresenin karşısında Ragıp Paşa'nın, Sultan'ın kız kardeşi olan hanımının ve kızının türbesi vardı. Bir Türk için türbesinin yanına bir kütüphane iliştirmek normaldir. Halet Efendi de Pera'daki dans eden dervişlerin tekkesine aynısını yaptırmıştır. Kütüphane ortada durmaktadır. Merkezinde bir kubbesi ve dört köşesinde daha küçük kubbeleri olan kare şeklinde geniş bir binadır. Kütüphanenin içi geniş ve ferah bir dairedir, en ortada dört tane oldukça hoş sütun bulunur, sütun başlarındaki çıkma kemerler kubbeyi destekler, yana doğru uzananlar ince bir çizgi halinde duran kolonları oluşturur. Kubbenin altındaki kare alanda, kitaplarla dolu dolaplar telle çevrilmiştir. Teller yatay olarak, dış kenarı gözükecek şekilde, bağlanmıştır Her biri konularına göre ayrılarak, dışarıya bakan yüzünde kitabın isminin bulunduğu bir kılıfla kaplanmış şekilde dolaplara konmuştur. Bir cilt talep edildiğinde, kitabı kılıfında tutan ve istendiğinde çıkarılabilen bağcık vasıtasıyla kılıfı çıkartılır. Hem matbu hem de el yazması kitaplar vardır ancak yazmaların sayısı daha çoktur. ... Burada 2000 kitap vardır ancak hiçbiri Avrupa dilinde yazılmamıştır. Birkaç kitap da Hâfız'a ve diğer Farsî şairlere aittir, hepsi çok güzel süslenmiş ve neşredilmiştir. Odada aralarında dervişlerin de bulunduğu 10 veya 12 kişi okuyup neşretmektedir."[411]

---

[410] **A.e.,** s.237.

[411] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.472-473. Toderini'nin bu kütüphanede mevcut olduğunu söylediği Sydenham'ın Arapça'ya da çevrilen eserini aramış, kütüphane kataloguna

Ragıp Paşa Kütüphanesinin en çeşitli olmasa da en ilginç kütüphanelerden biri olduğunu düşünen diğer kişi de Charles White'tır. Divan Yolu'nun paralelinde Koska adlı sokakta yer alan bu kütüphaneyi 1762'de III. Mustafa'nın sadrazamı Ragıp Paşa'nın kurduğunu söylemektedir. Ragıp Paşa'nın edebî kabiliyetlerine binaen ilim ve ulema tayfasını himaye etmeye yönelik olarak bu kütüphaneyi kurduğunu söylemiştir. Kütüphane külliyesinde aynı zamanda medrese, çeşmeler ve kurucu ile ailesinin türbelerinin yer aldığını söyledikten sonra içeriyi tarif etmiştir:

> "Kütüphaneyi tutan müstakil bina dikdörtgen biçimindedir, dışa doğru açılan ve yazılarla müzeyyen revaklarıyla ferah bir girişi vardır. (...) Kütüphanenin kendisi ise azametli, yüksek, kare biçiminde bir odadır. Çift sıralı on pencere sayesinde üç taraftan birden aydınlanmaktadır. Çatısında mermer sütunlarla desteklenen merkez bir kubbe ve dört yarı-kubbe yükselmektedir. Merkez kubbenin hemen altında bir kare biçimini alan ve telden yapılma örgülerle muhafaza edilen kitaplıklar durmaktadır. Bunun etrafındaki yerler halılar, minderler ve çalışanlar için masa işlevi gören tezgahlarla bir biçimde süslenmiş ve yükseltilmiştir. Duvarlar altı feet yüksekliğinde, İran mavisi ve beyaz çinilerle süslenmiştir. Bunların üzerinde, orijinal ve muhteşem bir süsleme oluşturan, meşhur şair Ka'b'ın *Kaside-i Bürde* şiirinin tamamı ve en doğru versiyonu altın harflerle yeşil bir zemin üzerine 14 inç uzunluğunda bütün odayı saran bir şekilde yazılı durmaktadır. Olağanüstü avizeleri andıran dört pirinç yaldız yarı-kubbelerin tepesinden sarkmaktadır. Bu süslemeler nezih geçitlerden teşekkül etmektedir, pirinç kaplama ustalıkla yapılmış, eller ve ayaklardan birleştirilerek asılı bir devekuşu yumurtası gibi oval bir biçimde bağlanmış, ipekten püsküllerle donatılmıştır, avizelere ya da lambalara yapılan genel ekleme camilerde ve türbelerde asılı durmaktadır. Değerli muhteviyatının arasında güzelce tezyin edilmiş ve aydınlatılmış birkaç tane Farsça el yazması ve Türk kaligrafisinin en zengin numuneleri bulunmaktadır. Kurucunun divanının güzel bir kopyası ile beraber not defteri de sergilenmektedir. Ragıp Paşa'nın not defteri onun bir mimar ve teknik ressam olarak başarısız olmadığını göstermektedir. Ciltlerin sayısı 1600'ü geçmez ama emsalsiz ve hakiki bir kıymetleri vardır. Binanın aydınlık, hafif ve klasik zariflikte bir havası bulunmaktadır ki bu da onu diğerlerine göre üstün kılmaktadır."[412]

Müsteşriklerin ve seyyahların Ragıp Paşa Kütüphanesi'ne olan yoğun ilgisi Müjgan Cunbur tarafından da ortaya konmuştur. Cunbur'un deyimiyle Ragıp Paşa Kütüphanesi gelenekselliğin içinde yenilik yaratan bir vakıf kütüphanesi olmuştur. Baron de Tott, Giambattista Toderini, Hammer, Charles White, Ubicini, İnciciyan, D'Ohsson ve Giulio Ferrario kütüphanenin binasına, memurlarına, muhteviyatına ilgi duymuşlar ve kütüphanenin niteliklerini kurucusunun kimliği ve edebiyat severliğiyle ilişkilendirmişlerdir. Albrecht Krafft'ın 1842'de ve Gustav Flügel'in

---

eser Sydenham ismiyle kaydedilmese de burada bulduğu sarayın hekimbaşısının da sürekli danıştığı New Physician isimli kitabın o kitap olduğuna emindir.

[412] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.193-196.

1865'te yayınladıkları yazma eser katalogları Viyana Şarkiyat Akademisi ve Viyana Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin katalogudur.[413] Bu kataloğun Avrupa'nın en seçkin kütüphanelerinde bulunması Batılıların mezkûr kütüphaneye ve kaynaklarına ilgisini kanıtlamaktadır.

Batılı seyyahlar tarafından cami kütüphanesi olarak nitelendirilen Nuruosmaniye, Selimiye ve Süleymaniye Kütüphaneleri de seyahatnamelerdeki anlatılarda yer almaktadır. Charles White, Nuruosmaniye Kütüphanesi için şu bilgileri vermektedir:

> "III. Osman'ın 1755'te kurduğu Nuruosmaniye Kütüphanesi en etkileyici, hoş ve münasip kütüphanelerden biridir. Üzerinde gayet hoş bir kubbe yükselen mermer bir "quadro-deragon"dan oluşur, on dört mermer sütunla desteklenmektedir ve on üç tane penceresi vardır. Raflar arada kalan boşluklara yerleştirilmiştir. Zamanın en meşhur kaligraflarının yazdığı altın yazılarla gayet hoş bir biçimde süslenmiştir: hepsi bütünüyle ışıkla ve bitişikteki camiin zarif ebatlarıyla uyum içerisindedir. Türbenin arkasındaki iç avluda mukimdir, bazılarının Constantine'in küllerini ihtiva ettiğini varsaydığı devasa boyuttaki somaki mermerinden yapılmış oymalı taş sandukaya yakındır. Bulunan ciltlerin sayısı 2600'ü geçmektedir. Bunların arasında iki adet oldukça mukaddes Kur'an vardır: biri Hz. Ömer tarafından diğeri de Hz. Ali tarafından yazılmıştır. Bu kütüphane şehirdeki en zengin vakıflardan birisidir. Caminin imamı olarak da görevlerini ifa eden üç tane kütüphane amiri ve üç tane de yardımcısı vardır."[414]

Ubicini ise Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde altı kütüphane memuru olup 8000 el yazması eser bulunduğunu, bunlar arasında Cassini'nin Astronomi Cetvelleri'nin Türkçe tercümesi, Tevrat, Zebur ve İncil'in Arapça tercümeleri, Hz. Ali ve Hz. Osman'a ait olduğu söylenen iki Kur'an kopyasının dikkati çektiğini söylemektedir. Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesinde de Türkçe, Arapça, Farsça 2000 adet eser bulunduğundan bahsetmiştir.[415] Charles White da bir cami kütüphanesi olan Süleymaniye Kütüphanesi'ni şöyle anlatmaktadır:

> "Süleymaniye Kütüphanesi, aynı ismi taşıyan sultan tarafından kurulmuş camiin içindedir. Süslü bir oda ya da mescid içinde bulunmaktadır, iki tarafı kapalı vaziyettedir, diğer iki tarafı işlenmiş demir kafes ardından görülebilir. Düzgünce

---

[413] Müjgan Cunbur, "Ragıp Paşa Kütüphanesi Hakkında Yabancıların Görüşleri", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,** C.XII, No: 1-2, 1963, s.17-26.
[414] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.190-191.
[415] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.167.

> süslenmiş ve telli kapaklarla korunan kitaplıklar ortada ve kapatılmış iki kısımdadır. Ciltlerin sayısı 1750'yi geçmez."[416]

Friedrich Schrader, XIX. yüzyılın sonunu yansıtan anlatısında, Selimiye Camii'nin yakınındaki binada yeni kurulan medresede *"şimdiye kadar eski cami kütüphanelerinde toz-toprak içinde bakımsız şekilde çürümeye terk edilen, eski hat yazısı hazinelerinin muhafaza edildiğini"* belirtmektedir.[417] XIX. yüzyılın ortasından aktardığı bilgilerde ise Charles White, bu külliyede kıymetli eserlerin bulunduğu bilgisini doğrulamaktadır:

> "Selimiye Camii'ndeki (1527) koleksiyonun 1350 cilde yaklaşan büyük kısmının Mısır ve Suriye'den Yavuz Sultan Selim'in buraları fethettiği zaman getirilmiştir. Buradaki en kıymetli bazı el yazmaları Abbasi Halifelerinin kütüphanelerine aittir."[418]

Charles White'ın bahsettiği Mısır ve Suriye'den gelen kitapların geçmişi ve akıbeti hakkında Batılıların ayrıntılı bir bilgisi yoktur. Osmanlı Kültür Tarihi çalışmalarına da konu olan Yavuz Sultan Selim'in İslâm coğrafyasının kitap ve kütüphane açısından zengin bölgeleri olan Mısır, Suriye ve Hicaz'dan getirdiği kitaplar hakkında yazılanlar bazı tartışmalara neden olmaktadır. İsmail E. Erünsal'a göre Memlûk, Arap ve Batı kaynakları belirli nedenlerle fetih sırasında Osmanlıların vakıf kütüphanelerindeki kitapları yağmalayarak İstanbul'a getirdiğini iddia etse de bu bilgi gerçek dışıdır. Osmanlı, İslâm hukuku gereği vakıf malları konusunda dikkatli davranarak kütüphanelerdeki kitaplara dokunmamış, aksine bunları muhafaza altına almıştır. Mezkûr bölgelerden İstanbul'a getirilenler vakıf kitapları değil, Osmanlı'nın yenilgiye uğrattığı hükümdarlara, paşalara, yerel yöneticilere ve bunun gibi şahıslara ait ganimet statüsündeki özel koleksiyonlardır.[419]

Charles White için XIX. yüzyıl seyyahları arasında geleneksel Osmanlı Kütüphaneleri ile ilgili en çok bilgi veren seyyah demek mümkündür. White, şimdiye kadar bahsettiklerimizin haricinde Eyüp Kütüphanesi, II. Bayezid Kütüphanesi, Şehzade Camii Kütüphanesi, Yeni Camii (Valide Turhan Sultan) Kütüphanesi ve

---

[416] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.188.
[417] Friedrich Schrader, **İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış,** İstanbul, Remzi Kitabevi, 2015, s.27.
[418] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.188.
[419] Bkz. İsmail Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", **a.g.e.,** s.31-82. **A.e.,** 2.basım, 2019, s.277-279.

Atıf Efendi Kütüphanesi'nden de söz etmiş ve buralar hakkında belli başlı bilgiler toplayarak yayınlamıştır:

> "Eyüp Kütüphanesi 1460 yılında II. Mehmed tarafından kurulmuştur. Kütüphanenin etrafında bulunanlardan ötürü Fenklerin buraya girmek için izin alamaması ve orasıyla bağlantılı kişilerin soruları cevaplamaya pek istekli olmamasından dolayı kütüphanenin içeriğine dair kesin bir bilgi edinmek zordur. Ciltlerin birçoğu Bursa'dan getirilen ve neredeyse sadece teoloji üzerine olan bu kitapların 1100 cildi geçtiği söylenmektedir. (...) II. Bayezid Kütüphanesi aynı isimli camiin hemen bitişiğinde 1507 yılında kurulmuştur. Buradaki koleksiyon lakabı Veli olan kurucusunun mübarek karakterini yansıtmaktadır. Hukuk ve teoloji alanlarında 1400 cilt barındırmaktadır. Bunların büyük bir kısmı 1770 yılında III. Murad devrindeki Şeyhülislam, Beyazıd Camii'nin vakfının yöneticisi olan Abdullah Efendi tarafından eklenmiştir. (...) Süleyman'ın 1550 yılında kurduğu Şehzade Camii'ndeki koleksiyon ise küçüktür ancak Farsça ve Arapça dillerinde nadir ve ilginç eserler barındırmaktadır. Burası da camiin yanındadır. (...) Yeni Camii'in bitişiğindeki Valide Turhan Sultan bünyesindeki koleksiyon küçük ve neredeyse özellikle anlaşılması zor teolojik eserlerle sınırlıdır. Buradaki literatürün çoğu diğer kütüphanelerden gönderilen eserlerden ve ikinci nüshalardan oluşmaktadır. (...) Atıf Efendi Kütüphanesi, I. Mahmud'un ekonomi bakanıdır ve bilimsel marifetleriyle ünlüdür. Buradaki koleksiyon 1900 cilt içermektedir. 1750'de kurulmuştur. Üçüncü tepenin sırtına yerleşmiştir, Süleymaniye Camii'nin batısındadır."[420]

Charles White'ın, saray kütüphanelerinin de dahil olduğu İstanbul'daki en dikkate şayan on altı kütüphaneden teker teker bahsetmesinin bir sebebi vardır. Bu kurumlarının genel bir tasvirinin, sultanlar ve imparatorluğun en yüksek mevki sahipleri tarafından edebiyatın daima beslendiğini ve teşvik edildiğini göstermek için yeterli bir kanıt olduğu fikrindedir. Halk kütüphanelerindeki ciltlerin sayısı görece ufaktır, belki de toplamda 75.000'i geçmez. Bununla beraber birkaç modern haricinde hepsi hayranlık verici güzellikte yazılmış, dikkatlice tezhip edilmiş el yazmalarıdır. Bir cildi diğeriyle beraber alınacaksa her biri için ödenen miktar Avrupa'da nadir bulunan matbu nüshaların ortalama fiyatlarından çok daha pahalıdır.[421]

Harrison Griswold Dwight, Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa medresesinin hiç kitabı olmayan bir kütüphanesi olduğunu belirtmektedir.[422] Bundan başka Harrison Griswold Dwight, XX. yüzyılın hemen başında başka kimsenin bahsetmediği Feyzullah Efendi Medresesi'ni anlatmaktadır. Bir yanında cami bir

---

[420] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.185-197.
[421] **A.e.,** s.197.
[422] H.G. Dwight, **Constantinople Settings And Traits,** s.72-73.

yanında kütüphane bulunan medresenin camiini anlattıktan sonra sıra kütüphaneye gelir:

> "Kütüphanenin alçak kemerli, güzelce işlenmiş mermer sarkıtlardan oluşan albenili bir kapısı vardır. Kütüphanenin içerisindeki neredeyse tüm alan kare biçimindeki kafesle doludur ki onun da kendine ait bir kapısı ve karanlık bir iç kısmı vardır. Bu yapının tellerle bağlanmış raflarında yana yatık vaziyette kocaman kitaplar vardır ve bunların başlıkları ile numaraları kitap yapraklarının kenarlarına yazılmıştır. Hepsi el yazmasıdır ve bazıları güzelce ciltlenmiş ve tezhip edilmiştir. Ayrıca güzel ciltlenmiş ancak 200 senedir hiçbir ekleme yapılmamış bir katalog da gördüm. Bu nedenle kütüphane, salı ve cuma günleri hariç kütüphanecinin her gün orada olması gerekirken, sanki 200 yıldır kimse buraya başvurmamış gibi görünmektedir. Kütüphaneci ise zamanının büyük çoğunluğunu Fatih cami avlusundaki kitapçılarda geçirmektedir."[423]

Birkaç Batılı seyyahın cami kütüphanelerinden ayrı olarak tekke kütüphanelerinden de söz ettiği görülmektedir. Mary Mills Patrick, farklı tarikatlara ait tekkelerin de kütüphanesi olduğunu yazmıştır.[424] XIX. yüzyılda İstanbul'da pek çok tekke/dergâh kütüphanesi bulunmasına rağmen Batılı araştırmacıların bahsettikleri tek yer Mevlevîlere ait Halet Efendi Kütüphanesi olmuştur. Charles MacFarlane, Halet Efendi'nin Avrupa toplumundan etkilenerek Galata Mevlevihanesi'nde güzel bir kütüphane kurduğunu ifade etmektedir.[425] Michaud, asıl ilgisini çeken yerin eski ve yeni cami kütüphanelerinden ziyade Galata Mevlevihanesi'ndeki Halet Efendi Kütüphanesi olduğunu belirtmektedir.[426] James Ellsworth de Kay, her büyük camiye, birçok tekkeye veya derviş ibadethanesine halka açık bir kütüphane eklendiğini ve en büyüğünün 6000 cildi barındırdığını söylemektedir.[427] Bununla beraber hiçbir Batılı seyyah Galata Mevlevihanesi'ndeki Halet Efendi Kütüphanesi'nden başka tekke/dergâh kütüphanesinden bahsetmediği gibi hiçbirinin de burayı yakından inceleme fırsatı bulamadığı anlaşılmaktadır. Muhteviyatı, idaresi ya da düzeni hakkında verilen bir bilgi yoktur, sadece varlığı belirtilmektedir.

---

[423] **A.e.,** s.70-71.
[424] Mary Mills Patrick, **Son Sultanların İstanbul'unda**, s.109.
[425] Charles Mac Farlane, **Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire,** C.2, London, Saunders and Outley, 1829, s.398-399.
[426] J.F.Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.234.
[427] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.109.

Batılı seyyahlar Doğu Akdeniz havzası içerisinde İstanbul'dakilerden başka sadece iki üç kütüphaneden daha bahsetmiştir. Hem İstanbul dışı bir kütüphane hem de bir tekke/dergâh kütüphanesine ilişkin olarak Ulrich Jasper Seetzen, Bursa'daki kitapçılardan öğrendiğine göre camilerin çoğunda küçük bir kütüphane mevcuttur ve en iyi kütüphane ise kaledeki Nakşibendi tekkesindedir. Söylenene göre bu kütüphanedeki kitap sayısı yaklaşık 2000'dir.[428] Seetzen Manisa'daki kütüphaneyle ilgili de şunları belirtmektedir:

> "Bundan sonra Karaosmanoğlu'nun Hacı Osman Hanı'nın yakınında yaptırmış olduğu kütüphaneye gittik. Burası zemin katta oldukça geniş, havadar ve temiz bir oda. Kütüphanedeki görevliler içeriyi gezip incelememize izin verdiler. Kütüphane 80 kese dolusu paraya, yani 40.000 kuruşa mal olmuş. Ama raflarda ancak birkaç yüz iyi korunmuş kitap var. Bize çok güzel bir elyazması gösterdiler ve 3500 kuruşa mal olduğunu söylediler. Devlet matbaasında basılmış olan ve benim de sahip olduğum bir kitabı da gösterdiler. Bu kütüphanenin dışında, buranın yerlisi ve çok bilgili bir adam olduğu söylenen *Kariahtaroğlu*'nun da [?], buraya göre oldukça büyük sayılabilen bir kütüphanesi varmış. (...) Bize verilen bilgiye göre, valide sultanın kâhyası, bir zamanlar *Kariahtaroğlu*'nun çok samimi okul arkadaşıymış. Bu arkadaşlık, kaderin onları farklı yollara saptırmasına karşın, yetişkin birer adam olduktan sonra da devam etmiş ve kâhya eski dostuna küçük bir kütüphane armağan etmiş. Bu kütüphanenin 15.000 kuruşa mal olduğu tahmin ediliyor. Kütüphane, *Kariahtaroğlu* daha önce de çok kitaba sahip olduğundan oldukça önemli sayılabilir."[429]

Edward Forbes, Rodos ziyareti sırasında II. Mahmud devrinde devam eden imparatorluğun İstanbul dışındaki bölgelerde de kütüphaneler açma hareketi neticesinde kurulan[430] Rodoslu Ahmed Ağa Kütüphanesi'ne misafir olmuştur. Ahmed Ağa, memleketi Rodos'ta vakfiyesiyle birlikte kütüphane kurmuş, kütüphanede haftada beş gün ders okutulması, çeşitli dinî ibadetler yapılması gibi faaliyetlere yer verilmiştir. Bilindiği gibi XIX. yüzyıl kütüphanelerinde bu tür faaliyetler yaygınlaşmıştır.[431] Edward Forbes Rodos'taki kütüphaneyi ve eğitim faaliyetlerini anlatmaktadır:

> "Rodos kentinde Osmanlıların, elli yıl kadar önce Türbent Ağası Ahmet Ağa tarafından inşa edilip, bu amaçla tasarlanan temiz bir yapıya yerleştirilmiş, yaklaşık bin cildi içeren bir halk kitaplığı bulunmaktadır. Son derece zeki bir yaşlı adam olan şimdiki kütüphaneci Hacı Mehmet Efendi ile, onu gerçek bir kitap kurdu gibi el yazmaları arasında gömülmüş bulduğumuz evinde görüştük. Likya'da görmüş

[428] Ulrich Jasper Seetzen, **Anadolu'da Yolculuk,** s.413.
[429] **A.e.,** s.455-456.
[430] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** s.233.
[431] **A.e.,** s.235.

> olduklarımızın öyküsüyle çok ilgilenip, çevresindeki ciltlerde anlatıldığı üzere ülkenin eski tarihi ile ilgili olarak, Doğu ilmine uygun derin konuşmalar yaptı. Sorumluluğu altındaki kitaplıktan medrese, yani yüksek okul öğrencileri yararlanabiliyorlar. Sayıları 150 kadar olan bu öğrenciler özel vakıflardan sağlanan paralarla öğrenim görmekte, yurtlarda kalmakta ve bakımları yapılmaktadır. Bundan başka, öğretmenleri öğrenci velileri tarafından ödenen beş erkek okulu vardır. Önde gelen üçünde üç yüzden fazla bilgin bulunmaktadır. Dört ile on iki yaşları arasında beş yüz öğrenciden fazlasının gittiği altı kız okulu vardır. Öğretmenler kadın olup, aylıkları kızların ana babaları tarafından ödenmektedir. Bu olgular Rodoslu Türk dostlarımızın gençler için eğitimin değerine karşı nasıl duyarlı olduklarını gösterir. Bizler yapılan öğrenimin niteliğini sorgulayabilir ve küçümseyebiliriz; ama eğitmek çabası ile özgür eğitim için kamu kurumlarının bağışlarla yaşatılmasına yol açan ruh, saygı göstermemizi gerektirip, bizi, içinde onu gerçekleştiren halkın iyi niteliklerini kabullenmeye zorlamalıdır." [432]

XIX. yüzyıl seyyah ve müsteşriklerinin Giambattista Toderini'nin ziyaret ettiği kütüphanelerden[433] eksik olarak Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'nden bahsetmedikleri, fazla olarak da Eyüp Kütüphanesi, Selimiye Kütüphanesi, Şehzade Camii Kütüphanesi, Galatasaray Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Halet Efendi Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi Kütüphanesi ve çeşitli ihtisas kütüphaneleri ile İstanbul dışındaki kütüphanelerden bahsettikleri görülmektedir.[434] Bir tek William George Brown, Toderini'nin listesine benzer bir liste saymaktadır, bilgiyi ondan almış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.[435] Bununla beraber Toderini'nin araştırmasının XIX. yüzyıldaki Avrupalı ziyaretçilere göre daha detaylı olduğunu da belirtmek durumundayız. Kütüphaneleri tek tek gezdiği gibi içerisindeki kitapları da konularına göre ayırarak eldeki nüshaları incelemiştir.

Batılı seyyahların ve müsteşriklerin Osmanlı kütüphanelerine ilişkin gözlemlerinde daha az önyargı ve oryantalist bakış görülmektedir. Araştırmaları

---

[432] T.A.B. Spratt, Edward Forbes, **Milyas, Kibyratis ve Likya'da Yolculuklar,** Çev. Doğan Türker, Antalya, Suna-İnan Kıraç Vakfı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2008, s.6-8.

[433] Giambattista Toderini'nin ziyaret ettiği kütüphaneler şunlardır: Fatih, Ayasofya, Süleymaniye, Köprülü, Valide Turhan Sultan (Yeni Camii), Şehid Ali Paşa, İbrahim Paşa, Atıf Efendi, II. Bayezid, Nuruosmaniye, Ragıp Paşa, Hamidiye.

[434] Giambattista Toderini, Sadrazam İbrahim Paşa'nın Şehzade Camii yakınında bir halk kütüphanesi kurduğunu söylese de burayı ziyaret etmemiştir. Bkz. Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.250.

[435] "Hiç görmediğim Saray'daki meşhur kütüphane dışında İstanbul'da 12 tane halk kütüphanesi vardır: Ayasofya, Süleymaniye, II.Mehmed (Fâtih), Köprülü Paşa, Valide (Sultan), Şehid Ali Paşa, İbrahim Paşa, Atıf Efendi, Beyazıd, III. Osman (Nuruosmaniye), Abdülhamid (Hamidiye), Ragıp Paşa." William George Brown, "Miscellaneous Remarks Written at Constantinople, 1802", **a.g.e.,** s.156-157.

Osmanlı bilgi sistemini, kütüphaneciliğini ve kitap kültürünü tanıma odaklıdır. Osmanlı kütüphaneciliğini yer yer Batı kütüphaneciliği ile karşılaştırarak değerlendirmişlerdir. Gözlemlerinde dikkat ettikleri belli başlı konular bulunmaktadır. Öncelikle padişahların bilim ve sanat sevgisine vurgu yapmışlar, saltanatın ilk devirlerden beri bilimi, sanatı ve eğitimi destekleyen bir siyaset yürüttüklerinden bahsetmişlerdir. Bu siyasetin sebebinin prestij ve hayır işinden başka dinî bir yükümlülük olduğunu, İslâm Peygamberinin hadislerinde ve Kur'an ayetlerinde ilim sevgisinin ve teşvikinin yer bulduğunu belirtmişlerdir. Osmanlı padişahlarının ve saltanatının kütüphaneleri bu yüzden teşvik ettiklerini belirtmişlerdir. Kütüphanelerdeki vakıf sisteminden bahsetmişler, cami, medrese, tekke/dergâh bünyelerindeki ve müstakil yapılardaki kütüphanelerin vakfiye gelirleriyle teşekkül ettiğini ifade etmişlerdir. Vakıf sahiplerinin çoğunlukla padişahlar, paşalar, devlet adamları gibi saltanat mensupları olmasından ötürü, Batılıların çoğu selâtin cami kütüphaneleriyle bazı müstakil kütüphaneleri "imparatorluk kütüphanesi" diye adlandırmış ve saltanat kütüphanesinin bir devamı olarak görmüşlerdir. Cami vakfiyelerinin gelir ve giderlerinin sultanlar ve saltanat mensupları tarafından karşılanması, cami kütüphanelerine bazen saraydan kitapların bağışlanması seyyahların buraları saltanat kütüphanesi olarak düşünmelerine sebep olmuştur. Devlet adamları, paşalar ve ulemadan kimselerin kurduğu kütüphaneler de saltanat kültürünü ve bilgi birikimini temsil ettiği için aynı ölçüde değerli kabul edilmektedir.

Cami kütüphanelerinin saltanat kütüphanesinin bir devamı olarak değerlendirilmesi, Batılıların gözlemine dayalı olduğu için yüzeysel bir değerlendirmedir. Bu vakfiyelere sarayın desteğinin olduğu muhakkaktır. Ancak bunlar saltanat kütüphanesi değil, halk kütüphaneleri sınıfındadır. Bunun en temel sebebi saray ve saltanatın bilgi kaynaklarıyla halkın bilgi kaynaklarının arasında bazı farklar oluşudur. Saltanat kitaplarının ve bilgi kaynaklarının daha entelektüel bir dünya görüşü içermesi beklenmektedir, çünkü Enderûn'da yetişen şehzadeler ve yönetici sınıf, devlet yönetebilecek bir donanıma sahip olmak için eğitilmektedir.[436]

[436] Sarayın ders programında yönetici sınıf yetiştirmeye yönelik naklî ve aklî ilimler, askerî ve idarî konular ağırlıklı olmak üzere Arapça, Farsça ve Türkçe İslâm bilimleri, Türk ve Fars edebiyatları, şiir,

Dolayısıyla Saray ve Saltanat kütüphanesi bir hükümdara yönelik kitapları içeren kaynaklara sahip olmalıdır. Ayrıca sarayda muhafaza edilen ve üretilen kitapların içerik ve sanat açısından çok daha nadir, kıymetli ve pahalı olduğuna şüphe yoktur.[437]

Geleneksel halk kütüphanelerinde ise devletin dünya görüşüne uygun ve onu yansıtan, dinî konuların ağırlıklı olduğu bir kitap koleksiyon bulunmaktadır. Saray ve saltanat kütüphanesi yönetici sınıfa hitap ederken cami, medrese, tekke/dergâh ve müstakil kütüphaneler halka hitap etmektedir. Bilgi, onu kullanacak kişiler için amacına uygun biçimde farklı farklı örgütlenmiştir. Saray kütüphanesinde siyaset, coğrafya, tarih, felsefe, matematik, astronomi, tıp, sanat, edebiyat türlerinde Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer yabancı dillerde yazmalar ve matbu eserler bulunurken geri kalan vakıf kütüphanelerinde dini eserler (İslâm bilimleri) ağırlıktadır. Böyle bir ayrım bilginin devlet ve toplum için ayrı şekillerde muhafaza edildiğini göstermektedir.[438]

Toplum içerisindeki bilgi örgütlenmesi ve tasnifi bile birtakım ayrılıklar içermektedir. Saray ve saltanat bilgi örgütlenmesinden farklı bir şekilde tezahür eden, reayadan ziyade ulemaya ve medrese öğrencilerine hitap eden halk kütüphanelerindeki bilgi örgütlenmesi vakfın kurucusuna ve hizmet amacına göre değişmektedir.[439] Medrese kütüphanelerinde öğrencilere yönelik dinî kitaplar bulunurken tekke/dergâh kütüphanelerinde din ve tasavvuf kitapları bulunmaktadır. Halet Efendi Kütüphanesi din, tasavvuf ve ilim kitaplarının hepsini barındırması

---

felsefe, Arapça gramer ve sentaks (sarf ve nahiv), belagat, âdâbü'l-bahs, Kur'an, tefsir, hadis, kelam, hikmet, mantık, İslâm teolojisi, fıkıh, akaid, usul-ı fıkıh, feraiz, Türk tarihi, coğrafya, müzik, matematik, aritmetik, cebir, geometri, astronomi, klasik fizik dersleri ağırlıktadır. Buna bağlı olarak Saray Kütüphanesi de sofistike bir koleksiyon içerecektir. Bkz. Barnette Miller, **The Palace School of Muhammed the Conqueror**, Cambridge, Harvard University Press, 1941, s.94-95, Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,** C.2, s.246-247.

[437] Zeren Tanındı, "Türk Sanatında Kitap", **Sakıp Sabancı Müzesi Kitap Sanatları ve Hat Koleksiyonu,** Ed. Ayşen Anadol, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, 2012, s.9-27.

[438] Hülya Biçer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devralınan Kütüphanecilik Mirası", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul, 2013, s.10-13.

[439] Reayadan az sayıda okuma bilenler başta Kur'an olmak üzere ahlak kitapları okumaktadır. İlmiye sınıfının ise tefsir, hadis, sünnet, fıkıh, akaid, kelam, felsefe, gramer, belagat, tasavvuf, edebiyat, ahlak, lügat, mantık, tarih, astronomi, matematik ve tıp konularında kitaplar okuduğu bilinmektedir. Bkz. Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV.-XVI. Yüzyıllar), **Türkler,** C.XI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.896-908.

bakımından özeldir. Ayrı bir vakıf ile kurulan müstakil kütüphaneler ise İslâm bilimleriyle alakalı eserler dışında konu bakımından daha çeşitli kitaplar içermektedir. Saraydan aktarılan kitaplarla zenginleşmiştir. Farklı sınıflardan okuyucuya hitap etmektedir. Bazıları vakıf kurucularının ilmî ve fikrî kişiliğini yansıtmaktadır. Ragıp Paşa ve Halet Efendi Kütüphanesinde tasavvuf ve edebiyat kitapları ağırlıklıyken, Şehid Ali Paşa ve Esad Efendi Kütüphanesinde tarih kitapları ağırlıklıdır.[440] Batılı seyyah ve müsteşriklerin de Ragıp Paşa, Halet Efendi gibi kütüphaneleri kurucularının entelektüel kimliklerinden dolayı özel bir konumda görerek değerlendirmişlerdir.

Bu durumun bir sonucu olarak XVIII. yüzyıldan itibaren müstakil kütüphanelerin ortaya çıkmasıyla kütüphanelerdeki kitaplar da çoğalarak çeşitlenmiş, dini ilimlerle birlikte tarih, edebiyat ve temel bilimlerle ilgili eserlerde de artış görülmüş, ancak belirli bir ilmî seviye gerektiren bu kitaplardan halkın yararlanmasının mümkün olmamıştır. Kütüphaneler modernleşme çağında ulema ve öğrencilerden başka halka açılmış olsa da pratikte pek bir şeyi değişmemiştir.[441] Buna bağlı olarak halk kütüphanelerindeki bilgi örgütlenmesinin ulemaya, Saray Kütüphanesindeki bilgi örgütlenmesinin de devlete ve saltanata ait olduğu söylenebilir. İki sınıfın da bilgi kaynakları ve bilgi ihtiyacı farklıdır.

Batılı seyyahlar, İstanbul'daki kütüphanelerin ve içerdikleri kitapların sayısına dair tahminlerde bulunmuşlardır. Yunan ve Latin eserlerinden çok Doğu/İslâm eserleriyle ilgilenmişlerdir. Kütüphanelerin muhteviyatı, barındırdığı kitapların kıymeti, nadirliği ve sanat değeri değindikleri noktalardır. Kitap türlerini ve konularını ayırırken "teoloji, fizik, dogmatik, yorumlar" gibi kendi tanımlamalarını kullanmışlardır, bazen Türkçe başlık ve tanımlamalar da kullanmıştır. Saraydan vakıf kütüphanelerine aktarılan kitapların varlığına işaret edilmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe kitap ve yazar ayrımı yapılmıştır. Kitaplar genel olarak elsine-i selasedir. El yazmaları ve matbu kitaplar bir arada bulunur. Matbu kitaplar saltanat matbaalarında basılmış olanlardır. Saltanat mensubu kişiler tarafından kurulmuş müstakil kütüphanelere özellikle ilmiye sınıfını besleyecek

[440] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** s.396-399.
[441] **A.e.,** s.473.

kitapların vakfedildiğini gözlemlemişlerdir. Ulema ve öğrencilere yönelik ilmî eserler içeren kütüphanelerde onlardan başka belirli bir okuyucu kitlesine rastlamamışlardır. İslâm bilimleri türündeki kitapların yanı sıra tarih, siyaset, ahlak, belagat, matematik, gökbilim, fizik, kimya, geometri türündeki kitapların da halk kütüphanelerinde bulunduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Osmanlı kütüphanelerinde Doğu Akdeniz'in İslâm ülkelerinden, Türkistan'dan ve İran'dan gelen nadir, sanatlı ve güzel kitapların bulunduğunu da söyleyerek Osmanlı'nın bilgi ikliminin genişliğine dikkat etmişlerdir.

Kütüphane binaları, iç ve dış mimarî düzeniyle birlikte tarif edilmiştir. Kütüphane içerisinde uygulanan ayakkabı çıkarma, ibadet etme, rahle üzerinde kitap okuma ve yazma gibi belli başlı âdetleri gözlemlemişlerdir. Kütüphanelerin çalışma sistemi, memurların yabancılara davranışı, kitapların muhafaza ediliş şekli ve düzeni Batı kütüphaneciliğinden farklı olduğu için ilgilerini çekmiştir. Kütüphane okuyucularının azlığına ve yalnızca belirli bir sınıftan oluştuğuna değinmişlerdir. Halk kütüphanelerinden teker teker bahsetmişlerdir. Bunları kitap sayıları, değerleri ve nadirliği bakımından kendilerine göre sınıflandırmışlar ve bazılarını daha üstün görmüşlerdir. Kütüphaneye erişim sıkıntısı hemen hepsi tarafından dile getirilmiştir. Cami içerisinden geçilmedikçe kütüphaneleri görme imkânı bulmuşlardır. Özellikle müstakil kütüphaneleri kolayca ziyaret edebilmişlerdir. Ragıp Paşa Kütüphanesi ve Hamidiye Kütüphanesi bu anlamda seyyahlar arasında en popüler kütüphanelerdir.

Batılı seyyahların gözlemlerinde de kütüphanelerin zenginliği ve elitliği bir tutulmamaktadır. Ragıp Paşa ve Halet Efendi Kütüphanesi seyahat notlarında içerdiği eserlerin zenginliği ve kütüphanenin büyüklüğü ile ön plana çıkmaktadır. Batılılar için girmesi kolay olan Hamidiye Kütüphanesi gibi kütüphaneler de daha fazla gözlemlenebilme imkânı bulduğundan daha çok dile getirilmiştir. İmparatorluk kütüphanesi diye adlandırdıkları Ayasofya, Fatih, Nuruosmaniye Kütüphaneleri ile onların dışında dergâh kütüphanesi olarak sınıflanan Halet Efendi Kütüphanesi de ilgi görmüştür. Bununla beraber İstanbul kütüphanelerinin en meşhurları hakkında bir satır bile olsa bilgi verme kaygısı taşımaktadırlar. Osmanlı kütüphanelerini gezme ve gözlemleme nedenlerinin Osmanlı bilgi sistemini ve kaynaklarını tanımaktan ileri geldiği anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılda kitap peşindeki Batılı seyyah ve müsteşrikler arasında geleneksel Osmanlı kütüphaneleri ve kütüphaneciliği dediğimizde ilk akla gelen isim Charles White olmalıdır. En çok sayıda kütüphaneyi en gerçekçi tariflerle, efsane ve masallara indirgemeden, önyargısız bir biçimde anlatan odur. Diğerleri çok sayıda kütüphane anlatmasalar da belli başlı kütüphanelerle ilgili çeşitli ayrıntılar sunmuşlardır. Burada önemli olan az veya çok fark etmeksizin geleneksel Osmanlı kütüphaneciliğine ve muhafaza edilen kitaplara ilgi duymuş olmalarıdır. Onların ilgilerini körükleyen antik yazmalar aramak veya Osmanlı bilgi kaynaklarını incelemek de olsa neticede bu araştırmalar önemli veriler ortaya koymaktadır. Osmanlı kütüphaneleriyle Batı kütüphaneleri arasında belirli bir ilişki kurmuşlardır.

2.2.1. Şibli Numani Seyahatnamesinde Osmanlı Kütüphaneleri

Batılı seyyahlar arasında bir Doğulu seyyah olarak ele aldığımız Şibli Numani seyahatnamesindeki Osmanlı Kütüphaneleri gözlemleri önemlidir. Batılılardan farklı olarak Arapça bildiği için kütüphanedeki kaynakların bir kısmını okuyup anlayabilmiştir. XIX. yüzyılda Hindistan, Arabistan, Mısır, Suriye, Fas, Tunus, Merakeş ve İran ülkelerinin çoğundaki ilmî ve kitâbiyât birikimlerini bizzat görüp incelediğini, göremedikleri hakkında ise sağlam ve güvenilir kaynaklardan bilgi edindiğini söyleyen Şibli Numani, İstanbul'un bütün İslâm dünyasında Arapça yazılmış eserlerin en büyük merkezi olduğu kanısına varmıştır: *"Türklerin ilmî başarıları arasında en çok övünecekleri başarı, işte bu kütüphanelerdir."*[442]

Şibli Numani'nin Osmanlı kütüphanelerine ve kitaplarına ilgisi Batılı seyyah ve müsteşriklerden farklı şekilde kaynaklanmaktadır. Müsteşrikler, siyasî amaçlarla Doğu sistemini ve bilgi kaynaklarını daha iyi tanımak için kütüphaneleri gezerken Şibli Numani, bu kütüphanelerde Müslüman toplumunu kalkındıracak ilmî bilgiler aramaktadır. Hindistan kütüphanelerindeki kitap sayısı daha çoktur ancak İstanbul kütüphanelerini üstün kılan muhteviyatındaki kitapların sayısı değil, nadirliği ve

[442] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.90.

ehemmiyetidir. 45 halk kütüphanesi, Yıldız Sarayı Kütüphanesi ve kitapların sayısı seksen beş bini bulan hususî kütüphaneler çok kıymetli kitapları ihtiva etmektedir.[443]

Şibli Numani, Batılı seyyahlara göre daha fazla kütüphanede araştırma yapmıştır. Müslüman olduğu için Batılılar gibi kütüphaneye erişim sorunu yoktur. Aynı zamanda İstanbul'a geldiği tarihte (1892) kütüphanelerin sayısı da artmıştır. 14 kütüphanenin basılmış kitap kataloğundan bahsetmiştir. Osmanlı Kütüphaneciliğinin vakıf sistemiyle yürütüldüğünü, kütüphanelerin paşalar ve devlet adamları tarafından yüklü gelirlerle halkın hizmetine vakfedildiğini ve vakıf gelirleriyle görevlilerin maaşı dahil kütüphanenin her türlü ihtiyacının karşılandığını belirtmiştir. Kütüphaneler vakıf sistemi vasıtasıyla devlet tarafından korunduğu için kitaplar özenli ve sıkı bir şekilde muhafaza edilmektedir. Hindistan'da uzun yıllar tüm ihtişamıyla hüküm süren İslâm devletinin ardından insanların yararlanacağı bir tane bile eser kalmazken Osmanlı hükümdarlarının kurduğu kütüphanelerin bolluğu onu etkilemektedir: *"Bu gibi önemli işler açısından itiraf etmek gerekiyor ki, ilim yolundaki cömertlikte Türklerin derecesi bütün Müslüman milletlerin derecesinden daha üstündür."*[444]

Şibli Numani, cami, medrese ve müstakil kütüphaneleri Batılılar gibi saltanat kütüphanesinin bir devamı saymaz ancak Türk devlet adamlarının, paşa ve vezirlerin ilmî birikimlerinin ve kişiliklerinin kurucusu oldukları kütüphanelere yansıdığını dile getirir. Pek çok kütüphanede vakfeden kişilerin telif ettikleri ya da el yazısıyla çoğalttıkları kitaplar onların ilim zevkini göstermektedir. Batılılar gibi Şibli Numani de içerisini tasvir etmiş, Hindistan kütüphaneleriyle mukayese etmiştir:

---

[443] **A.e.,** s.90. Şibli Numani'nin bahsettiği ve ziyaret ettiği kütüphaneler şunlardır: Ayasofya Camii Kütüphanesi, Beyazıt Camii Kütüphanesi, Yol Camii Kütüphanesi, Eski Hamidiye Kütüphanesi, Şeyhülislâm Aşırefendi Kütüphanesi, Nakîbü'l-eşrâf Esad Efendi Kütüphanesi, Fatih Camii Kütüphanesi, Yeni Hamidiye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, Nur-i Osmaniye Kütüphanesi, Laleli Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa Kütüphanesi, Köprülü Mehmed Paşa Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, Selimiye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Kadızade Sultan Mehmed Kütüphanesi, Valide Sultan Camii Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kütüphanesi, Mihrişah Kütüphanesi, Mehmed Efendi Kütüphanesi, Mustafa Efendi Kütüphanesi, Tevfik Efendi Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Murad Efendi Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi.

[444] **A.e.,** s.91.

> "Bu kütüphaneler, bina yapıları ve görünüşleri açısından basit ölçüde binalardır. O derece ki, bazı kütüphanelerde kitap dolapları, kitap rafları bile yoktur. Etrafı demirden parmak çıtalarla çevrilmiş sedirler üzerine kitaplar yığılmıştır. Bütün kütüphanelerde zemin birtakım yaygılarla döşelidir. İnsanların okuması için üzerlerine kitapların konduğu rahleler yerleştirilmesi zahmetine lütfen katlanılmıştır. Yeni kurulan ve Muhteşem Sultan'ın mübarek döneminin bir hatırası olan Hamidiye Kütüphanesi her ne kadar şatafatlı ve muhteşem görünüşlü, bina güzel ve geniş ise de ne kadar masa, sandalye, koltuk varsa hepsi ipek örtülerle kaplıysa da kısacası her konuda diğer kütüphanelerden tamamen farklıysa da yine de Hindistan'ın İlahabad şehrindeki halk kütüphanesine denk olamaz."[445]

Batı'nın dernekler, şirketler ve üniversiteler aracılığıyla Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürmeleri bir sistem haline dönüştüğü için bu durum Şibli Numani'nin de dikkatini çekmiştir. Batılı seyyah ve müsteşriklerin erken modern dönemden bu yana faaliyetlerini artırarak yarattığı Doğu'dan kitap toplama geleneğinin bir benzerinin İslâm âleminde de yapılması gerektiğini savunmaktadır. Onun Doğu Akdeniz kütüphanelerindeki araştırmaları Batı dünyasının Doğu'dan kitap toplama sisteminin tam anlamıyla aynısı olmayıp farklı amaçlara hizmet etse de bir benzeridir:

> "Kütüphaneleri uzun uzun anlatmamın özel bir sebebi vardır. Ben İslâm milletinin bu noktaya yönelmesini, ilgi duymasını istiyorum. Avrupa'da çeşitli birtakım dernekler kurulmuştur. Bunların amaçları önemli tarihî eski kitapları, kimsenin bilmediği yerlerden bulup ortaya çıkarmak ve onları basarak yayınlamaktadır. İşte ancak o dernekler sayesinde Arapça yazılmış eşine rastlanmaz o kitaplar elimize geçmektedir. Onlar bu kitapları yayınlamasalardı bize ulaşmaları hayal bile edilemezdi. İşte bu dernekler; Ebû Cafer Cerîr Taberî'nin *Tarih-i Kebîr* isimli kitabının eksiksiz şeklini ele geçirmişler ve pek çok cildini basarak yayınlamışlardır. Halbuki Osmanlı ve Mısır âlimleri, bu eşine rastlanmaz ve hiçbir yerde ikinci nüshası bulunmayan hazînelere ulaşılmasından ümitlerini tamamen kesmişlerdi. Şah Abdülaziz Bey bu eserin kaybolup dünyanın hiçbir yerinde bulunmadığına beni inandırmıştı. Şüphesiz Batılıların bize bu büyük iyiliğini kabul etmemiz ve onu açıkça söylememiz gerekir. Ümmetin ileri gelenlerinden benim dileğim: Batılıların yaptığı gibi büyük bir dernek kurmaları, bu dernek aracılığıyla milletten yeterli bir sermaye biriktirmeleridir ve basılacak kitapların seçimi için yetenekli yazarları ve bilginleri belirleyerek İstanbul ve Mısır'dan istinsah ettirilerek getirtmeleri ve basarak yayınlamalarıdır. Görünüşte bu iş çok zor ve toplumumuzun şu andaki para durumu açısından imkânsız gibi görülmektedir. Fakat gerçekte durum öyle değildir. Eğer 40 milyon (1892'deki nüfusa göre) Hindistan Müslümanlarından 100 tanesi dahi bu işe hazır olurlarsa ve az miktarda da olsa para vermeyi kabul ederlerse bu işi sonuca ulaştırmak pek zor olmaz."[446]

---

[445] **A.e.,** s.91.

[446] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.96. Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülk* eserinden ve özellikle onun İstanbul kütüphanelerinde bulunan Türkçe tercüme nüshası *Târîh-i Taberî-i Kebîr'*den bahsedilmektedir.

Şibli Numani'nin araştırmasının başlıca gayesi ve en mühim yanı Osmanlı kütüphanelerindeki kitapların içerikleri, türleri ve ilmî değerleri hakkında birtakım tespitlerde bulunmasıdır. Şibli Numani İstanbul'daki Osmanlı kütüphanelerinde bulduğu kitaplarla ihyâ olmaktadır, öyle ki şu sözleri söylemiştir: *"İstanbul kütüphanelerindeki kitapları gördükten sonra, bu kitapların böyle enteresan ve emsalsiz örneklerinin nereden ve nasıl elde edildiklerine insan hayret etmektedir."*[447]

İstanbul kütüphanelerinin en büyük özelliğinin kadim kitaplar barındırması olduğunu söylemektedir. Çok eskiden yazılmış olan bu kitaplar aynı zamanda orijinal nüshaların tıpkısı gibidir. Hatta eski büyük âlimlerin bizzat tashih ettiği kitaplar olmaları da onlara kıymet kazandırmaktadır. İstanbul kütüphanelerinde mevcut bulunan kitapları Mısır kütüphanelerindekiyle kıyaslayarak oradakilerin eski kitaplar olduğunu ancak çoğu yeni dönemde istinsah edildiği için yeteri kadar kusursuz ve mükemmel olduklarına güvenilemeyeceğini belirtmiştir. Uzun müddettir aradığı Abdülkahir Cürcânî'nin *Esrârü'l-Belâga* eserinin Hindistan'daki tek nüshası bozuk ve güvenilir değil iken, aynı eserin İstanbul'da çeşitli nüshalarını görmüş ve hepsinin de sağlam, eksiksiz ve çok eskiden yazılmış olduğunu belirtmiştir. Osmanlı kütüphanelerinde bulduğu kadim, güvenilir ve iyi vaziyetteki nüshalar şunlardır: Câhız'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn*, İbn Hamdûn tezkiresi *(et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye)*, Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdebâ*'sı, Belâzûrî'nin *Ensâbü'l-Eşrâf*'ı, İmam Buhârâ'nın *Târîh-i Kebîr*'i ve diğer kitapları.

Şibli Numani hangi kütüphaneleri ziyaret ettiğine dair bir liste vermiş ise de kütüphaneleri ve bulundurdukları kitâbiyâtı tek tek tasvir etmemiştir. Bununla beraber ismini geçirdiği bazı nüshaları hangi kütüphanede gördüğünü de söylemiştir. Eski Hamidiye Kütüphanesinde gördüğü kitaplarda Türk kitap sanatını ve işçiliğini gösteren birtakım tarifler yapmıştır:

> "Eski Hamidiye gibi bazı kütüphanelerde, kitapların çoğunun kağıtlarının yaldızlı veya altınsuyu ile onların tezhipli oluşları ve yaprak kenarlarının altın suyu ile süslemeli oluşları bir özelliğidir. Bu şa'şaalarla birlikte yazı son derece güzeldir. Kütüphaneleri kuranlar bu kitapların çoğunu bizzat kendi gayretleriyle hazırlatmışlardır. İçlerinde İbn-i Sîna'nın *Şifa* kitabının eksiksiz yazılmış nüshasının

[447] **A.e.,** s.92.

da bulunduğu çeşitli kitapları çıkartarak baktım ve kütüphane sahibinin kitap zevkini içten gelerek takdir ve tebrîk ettim."[448]

Şibli Numani Avrupalıların gayelerinin ve kayıp antik Yunanca ve Latince kitaplara dair yaptıkları meraklı ve azimli araştırmaların farkındadır. Kendisi de Abbasi devrinde tercümesi yapılarak yeniden yazılmış kadim Yunan ve Mısır dönemlerine ait kitapların tamamen yok olduğunu zannetmektedir. İstanbul kütüphanelerini gezdikten sonra yeryüzünden silindiği varsayılan bu kitapların birkaç nüshasının mevcudiyeti onu hayli şaşırtmıştır. Geçmişte fazlaca yapılmış tercümelerden bugüne kalanlar çok az da olsa eldeki birkaç nüsha dahî büyük bir ehemmiyet arz ettiğini belirtmektedir. Şibli Numani, Batılıların yüzyıllardır aradıkları bu eserleri Türklerin muhafaza ettiğini ve yeniden üretimini sağladığını belirtmektedir:

"Türklerin eski dönemlerde yazılmış eserlere büyük önem verip onları korudukları anlaşılıyor. Nitekim onlar bu konuda Avrupalıların çalışmalarından da yararlanmışlardır. İbn Rüşd, Aristo'nun bütün kitaplarının çok faydalı bir özetini yazmıştı. Bu özetin aslı yok olmuş, hiçbir yerde izine rastlanmıyordu. Fakat çok eskiden bunun Latinceye tercümesi yapılmış ve bu tercüme şu anda Avrupa kütüphanelerinde bulunmaktadır. Es'ad Efendi adında bir Türk âlimi bu Latinceye tercüme edilmiş özeti, Arapçaya tercüme etmiş ve yer yer bazı eklemeler yapmıştır. Ben, bu tercümeyi Ragıp Paşa Kütüphanesinde gördüm. Büyük bir derleme eserdir. Türklerin ilmî çalışmalarının güzel bir örneğidir."[449]

Osmanlı kütüphanelerinde, tarih ve edebiyat alanlarında özgün, yenilikçi kitaplar gören Şibli Numani, tarif ettiği tarzdaki kitaplara Avrupalıların XIX. yüzyıldan itibaren yazdıkları hariç hiçbir yerde rastlamadığını da söylemiştir. Yeni Cami Kütüphanesinde gördüğü Muhammed bin Halef Vekî tarafından yazılmış *Ahbârü'l kudât* isimli eser bu kitaplardan biridir. Eser, Hz. Peygamber döneminden itibaren hicrî III. yüzyılın sonuna kadarki kadıların biyografilerinden oluşmaktadır.[450] Şibli Numani'nin iddiasına göre kadıları konu edinen pek çok kitap yazılmıştır, ancak hiçbiri bu eserdeki gibi onların hayatını anlatırken aynı zamanda ele aldıkları davalara ve verdikleri hükümlere değinmemiş, bugünkü davalar ile geçmiş davaların biçimi ve kadı kararlarının karşılaştırmasını yapmamıştır.[451] Anlaşıldığı üzere, Şibli

[448] **A.e.,** s.92.
[449] **A.e.,** s.93.
[450] Fahrettin Atar, "Ahbârü'l-Kudât", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/ahbarul-kudat (09.06.2019).
[451] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.93.

Numani bu eseri Avrupalıların XIX. yüzyıldan itibaren yazmaya başladığı modern metotlarla üretilmiş sosyoloji ve tarih eserlerine benzetmiştir. Mukayeseli ve tarihsel koşullar göz önünde bulundurularak yazıldığı söylenen bu eserin yazım tarihinin eskiliği Şibli Numani'yi sevindirmektedir, çünkü geçmişteki Müslümanlar ilmî seviyede aslında bugünkü Avrupa'dan pek de geride değildir. Bu da Şibli Numani'ye ilmî üretim ve bilgi sahibi olma yarışında Batılılarla eşit şartlarda rekabet edebilme umudu vermektedir.

Şibli Numani'ye hayret veren bir başka örnek de Aşir Efendi Kütüphanesi'nde gördüğü hacimli bir şiir tarihinden bahseden bir kitaptır. Bu kitap, Cahiliye dönemindeki Arapların şiir dalları ve şiirde işlenen konuları belirlediğini, onlardan sonra gelenlerin mevcut olanları geliştirerek yeni kalıplar bulduklarını iddia etmektedir. Kitabın yazarının her şiir dalı ve konusu için evvela Cahiliye dönemi Arap şiirlerinden örnek verdiğini, ardından İslam devri şairlerinin konuyu değiştirerek şiiri yeniden biçimlendirişlerini gösterdiğini, onun da ardından Emeviler ve Abbasiler döneminden şairlerin değişmiş olan kalıpları biraz daha değiştirerek başka biçimler ortaya çıkardığını anlatmaktadır. Şibli Numani, yazarın konuyu ince detaylarıyla ele alış şeklini ve engin bilgisini takdir etmektedir. Bu çalışmanın yöntemiyle yapılmış başka çalışmaların halefler tarafından yazılamadığını eleştirmektedir. Neticede Avrupalıların modern yöntemlerle yazdıkları çalışmalara benzeyen ve onlardan daha eski tarihli olan bu çalışma hakkında şunu düşünmektedir: *"...şiir konularının tarihinden bahseden böyle bir kitabın müslümanlar tarafından bu şekilde yazılmış olduğunu aklımın kenarına bile getirmemiştim."*[452]

Şibli Numani İstanbul kütüphanelerini eş nüshasına rastlanmamış ilmî yönden zengin ve kıymetli eserler bakımından tatmin edici bulmaktadır:

> "İstanbul Kütüphanelerinde bulunan dünyaca ünlü hakîmlerin (filozofların) ve değişik bilim dalı önderlerinin kitapları o kadar çoktur ki, başka bir yerde bu kadar çok kitap bulunması imkansızdır. Sadece İbni Hallekân (İbn Hallikân) ve benzerlerinin eserlerinde adları geçen Gazalî'nin, İbn-i Sinâ'nın, Fahreddin-i Razî ve Farabî'nin hiçbir yerde başka nüshası bulunmayan kitaplarının çoğu burada

[452] **A.e.,** s.94.

bulunmaktadır. Marifetler ve hakikatler hakkında İbn-i Sîna ile Sultan Ebu Said Ebu'l-Hayr arasında yapılan yazışmalar da risaleler şeklinde burada vardır."[453]

Buna ek olarak İbn-i Sina'nın Yunan felsefesine katkı yapıp yapmadığına dair tartışmaları sona erdirecek, İbn-i Sina'nın kendisine ait felsefeyi yazdığını söylediği, kayıp vaziyette olan ve Batılıların ısrarla aradıkları *Hikmetü'l-Meşrikıyye* kitabının güzel bir nüshasının Ayasofya Camii Kütüphanesinde bulunduğunu söylemektedir. Şibli Numani, Batı'da İbn Sina'nın Yunan felsefesine bir katkı yapmadığına dair oluşan hükümlerin mezkûr eserle yanlışlanabileceğini düşünmektedir. Ancak Şibli Numani, Ayasofya Kütüphanesindeki nüshayı okuyup Yunan felsefesiyle mukayese edecek Müslüman bilim adamlarının mevcut olmadığından şikayetçidir. Bununla beraber kitabın Batılıların eline geçmesi halinde Müslümanların Yunan felsefesine katkıda bulunup bulunmadığıyla alakalı tartışmanın bir sonuca bağlanacağını da eklemektedir. Tarih ve edebiyata dair İstanbul'da görüp başka yerde görmediği kitapların birkaçından da ismen bahsetmektedir.[454]

Şibli Numani, böylesine nadir ve kıymetli kitapların bir köşede başıboş bırakılmasına ve kimsenin bu hazinelerle ilgilenmemesine üzülmüştür. Kütüphanelerin çalışma sistemindeki eksiklikler de kitapların değerlendirilememesine neden olmaktadır. Kütüphaneler günde 2-3 saat açıktır, her sene 2-3 ay süresince de tatildir. Ayrıca Şibli'ye göre buradaki eserleri inceleyebilme kapasitesine sahip üstün ilim adamlarının azlığı da "tarihî, eşine rastlanmayan, paha biçilmez kitapların" raflarda "kendi başlarına terk edilerek" unutulmasına sebebiyet vermektedir. Şibli Numani, kütüphane ziyaretçilerinin bu kitaplara başını bile kaldırıp bakmadığını eklemiştir. Kütüphane ziyaretçilerinin Arapça gramer, Aristo felsefesi, fıkıh ve tefsir türünde belli başlı kitaplar okuduklarına da dikkat etmiştir:

---

[453] **A.e.,** s.94.

[454] **A.e.,** s.95. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîh*'i, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm'ı* (eksiksiz nüsha), İbnü'l-Kıftî'nin *Târîhu'l-Hükemâ'sı* (8 cild), İmam Buhârî'nin *Târîhu'l-Kebîr* eseri (3 cilt), İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem*'i, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zaman*'ı, İbn Fazlullah'ın *Mesâlikü'l-Ebsâr*'ı (10 cilt), Bedreddin Aynî'nin *İkdü'l-Cümân*'ı (18 cilt), İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk*, İbn Haldun'un *er-Rihletü* eseri, Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb*'i, Yakut Hamevî'nin *Tabakâtü'l-üdebâ*'sı (*Mu'cemü'l-üdebâ*), İbn Sa'd'ın *Tabakâtü'l-kebîr*'i, İbnü Saîd el-Endelüsî'nin *Tabakâtü'l-Ümem*'i, Belâzûrî'nin *Kitabü'l-Eşrâf'ı* (*Ensâbü'l-eşraf*) (eksiksiz), İbnü'l Cevzî'nin *Sîretü'l-Ömereyn*'i, Câhız'ın *el-Beyân ve 't-Tebyîn*'i, Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitabü's-Sınâateyn*'i, Abdülkahir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'ı, İbn Hamdûn'un *Tezkîre*'si, Ebû Temmâm'ın *Dîvân*'ına Tebrizî'nin yaptığı Tebrîzî şerhi, Ebû Nüvâs'ın *Dîvan*'ı (eksiksiz), İbnü'l-Amîd'in *Sirekât el-Mütenebbî*'si, Ebû İshak'ın *Sâbî Resâil*'i.

> "Kütüphanelerde kitap okuyan insanların neler okuduğunu, hangi tür kitaplara ilgi gösterdiklerini merak eder dururdum. Her zaman da kıyıdan köşeden öğrenmeye çalışıyordum. Bu konuda sonunda gördüm ki; insanlar Muhtasar el-Maanî (*Muhtasarü'l-meânî*), Îsâgucî, Şerh-i Vikâye (*Şerhu'l-Vikāye*), Celâleyn (*Tefsîrü'l-Celâleyn*) ve benzeri kitaplardan başka bir eserle ilgilenmiyorlar. Ancak ara sıra yabancı bilginler, dünyaca meşhur araştırıcılar çıkıp gelmekteler, o eşi bulunmaz muhteşem kitapları araştırmaktadırlar. Gerçek şu ki, bütün İslâm Dünyası'nda eğitim ve öğretim öyle perişan hale getirildi ki, okullarda okunan birkaç ders kitabının dışında kitaplar alarak insanlar yeni birtakım bilgiler edinmeye hiç yönelmiyorlar. Yeni yeni birtakım bilgiler edinerek malûmatlarını artırmaya istek göstermiyorlar. Bunun sonucu olarak da İslâm Ümmetinde yenilenme ve yeni görüşler ortaya koyma yeteneği yok olup gidiyor. Bazı yerlerde çok az miktarda bulunanların da gelecekte ele geçeceğini ümit etmiyorum."[455]

Şibli Numani'nin notlarından anlaşıldığı üzere kütüphanedeki kitapların değerini anlayacak âlimlerin eksikliği önemli bir konudur. Ancak kütüphanelerin çalışma ve idare sistemine getirdiği eleştiri dönemin hemen hemen tüm kaynaklarında bahsi geçen müşterek bir şikayettir. Erünsal'a göre II. Abdülhamid dönemi mevcut vakıf kütüphanelerinin ıslah edildiği bir dönemdir. Bu kapsamda kütüphanelerin işleyiş sistemi, açılış ve kapanış saatleri, idaresi, memurları ve koleksiyonları bir araya getirme gibi hususlarla ilgilenilmiştir. Kütüphanecilik idare sistemine yönelik şikayetler sadece seyyahlara ait değildir. Vakıf kütüphanelerinin çalışma ve idare sistemini düzenlemek için yazılan pek çok talimatnâme probleme çözüm getirmek niyetiyle ele alınmıştır. Bununla beraber gerek Şibli Numani'nin ifadeleri gerekse sonraki tarihlerde yazılmış raporlar problemin çözülmediğini göstermektedir.[456]

Kütüphane memurlarının çalışma koşulları ve vaziyeti de Şibli Numani'nin dikkatini çeken bir konudur. Şibli Numani'nin ifadelerine göre kütüphane memurları maaşlarının az oluşuna rağmen dindar, dürüst, namuslu kişilerdir. Aşir Efendi Kütüphanesinin vakfiye gelirinin, memurlarına temel gıdalar ve aylık iki rupye maaştan daha fazla bir şey veremeyecek kadar az olmasına rağmen memurlar işlerini sadakatle sürdürdüğünü belirtmektedir:

> "Kütüphanenin duvarlarına üzüm asmaları asılmış ve üzerinde bol miktarda üzüm salkımları vardı. Bir gün ben kütüphanenin yöneticisine: bu üzümleri satarsan bayağı

[455] **A.e.,** s.95-96.

[456] İsmail E. Erünsal, "II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri", **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,** İstanbul, Timaş, 2019, s.295-296. Şibli Numani'nin şikâyeti bu satırlarda da yer almaktadır.

> gelir elde edebilirsin, dedim. Buna karşılık o: "Burayı vakfedenin koyduğu şartlara göre bu üzümleri sadece kütüphaneye kitap okumak ve araştırma yapmak için gelen kimseler yiyebilir. O bakımdan ben bunlardan hiçbir şekilde yararlanamam" dedi. Maaşının azlığından dolayı zavallı adam evlenememiş bile. Başını sokup kalacağı bir evi de yok. Gecelerini kütüphanenin bir köşesinde geçirmektedir."[457]

Batılı seyyahlardan sadece Michaud nakdî problemlere değinmiştir. 1830 yılındaki ziyaretinde ekonomideki ve vakfiye sistemindeki sıkıntılardan ötürü İstanbul'daki kütüphanelerin kötü bir vaziyette olduğunu dile getirmiştir. Michaud, Osmanlı hükümetinin kütüphaneler için özel bir yardım yapmadığını, sadece camilerin bakımı için özen gösterdiğini anlatırken memurların maaşına da dikkat çekmiştir:

> "Ragıp Paşa Kütüphanesi çalışanlarıyla yaptığımız söyleşi sırasında İstanbul'daki çoğu kütüphanenin kapalı olduğunu öğrendik. Para ayarı bozulmasının bir de böyle bir sonucu olmuş demek ki. Giderek artan para değerindeki düşüş, vakıf sözleşmesi hükümlerine göre kütüphanecilere verilen maaşları hiç düzeyine indirmiş, cami gelirlerini yönetenler de kütüphanecilere yardımcı olmayı üstlerine almamışlar. Ellerine geçenle geçinemeyen kütüphaneciler de çareyi başka yerlerde çalışmakta bulmuşlar, böylece kitaplar sahipsiz kalmış. İstanbul kütüphaneleri her ne kadar halka açık, ücretsiz yerler ise de insan kütüphanecinin eline birkaç akçe sıkıştırmadan edemiyor, ya da bu en azından bizim gibi yabancılara özgü bir alışkanlık."[458]

Kütüphane memurlarının maaş yetersizliğine dair sıkıntılar vakıf kütüphanelerinin çalışma sistemine de etki eden bir durumdur. Geçim sıkıntısı yaşayan hâfız-ı kütübler başka işlerle uğraşmak zorunda kaldıkları için kütüphaneler düzenli işleyememektedir. XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren artan bu problem, vakıf kütüphaneleriyle ilgili hemen hemen tüm yazılarda dile getirilmiştir. Bununla beraber Evkaf Nezareti'nin bu problemi çözecek malî gücü bulunmamaktadır.[459]

Osmanlı kütüphanelerinin çalışma sistemindeki aksaklık pek çok yabancı seyyah tarafından dile getirildiği gibi Osmanlı aydınları tarafından da şikâyet edilen bir durumdur. Basiretçi Ali Efendi'ye göre kütüphanelerin varlığının amacı birçok kıymetli eseri bir yere doldurup halkın istifadesinden mahrum bırakmak değil, o kıymetli eserleri gelecek nesillerin yararlanacağı şekilde ortaya çıkarıp kıyamete

---

[457] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi,** s.91-92.
[458] J.F.Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul**, s.237-238.
[459] İsmail E. Erünsal, "II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri", **a.g.e.,** s.299-300.

kadar nâmını korumasını ve dâimî kalmasını sağlamaktır. Osmanlı kütüphanelerinin ise bu özellikten yoksun olduğunu belirtmektedir. Sadece belli bir zümrenin ve öğrencilerin kullanımına açık olan kütüphanelerin belirli aralıklarla hizmet verir. Bazısı öğleye yakın bazısı öğleden sonra 1-2 saat açılıp kapanmaktadır. Üç aylar geldiğinde ise kütüphaneler tamamen kapatılıp, yalnızca iki bayram arası bir müddet açık tutulduktan sonra muharrem ayına kadar tekrar kapalı kalmaktadır.[460]

Ali Efendi, kütüphanelerden yalnızca öğrencilerin değil, herkesin istifade etmesi gerektiğini savunmaktadır. Osmanlı kütüphaneleri ise buna imkân tanımamaktadır. Ali Efendi Osmanlı kütüphaneleri ile Avrupa kütüphanelerini mukayese etmiştir. Buna göre, sabah erkenden açılan Avrupa Kütüphaneleri gecenin yarısına kadar açık kalıyor ve gayet muntazam bir şekilde, lambalarla aydınlatılarak hizmet vermektedir. Çalışanlar hangi kitabı isterlerse hafız-ı kütübün yardımıyla edinebilirler, kitabın ismini unutmuş olsalar bile verilen hizmet sayesinde aradıklarını kolayca bulabilirler. Avrupa kütüphanelerinin hizmeti o kadar iyidir ki kitabın yalnızca ilmî sahasını söylemek bile onu bulmak için yeterlidir. Hâfız-ı kütübler de gayet terbiyeli ve eğitimlidir, içlerinden pek çok müellifler zuhur etmiştir. Ali Efendi, Osmanlı kütüphanelerinin ise ne yazık ki bu özelliklerin hepsinden mahrum olarak sadece altı ay, o da gündüzleri açık kaldığını, ancak onun da saatlerinin kesin olarak belli olmadığını dile getirmektedir. Kütüphanenin intizamı ve temizliği ortadadır. Kütüphanelerin açık olduğu zamanlarda okuyucunun bir kitaba erişmesi uzun süre alır. Kitaba erişim okuyucunun kütüphane fihristine bakarak memurlardan kitap talep etmesiyle olur. Hâfız-ı kütüplerin vazifelerinin idrakı olarak talep edilen kitapları okuyucuya çabucak vermesi gerektiğini idrak etmeleri bile kâfi gelecektir. Kütüphanelerde görevli memurların daha evvelden oraya atanıp artık yaşlanmış ve kalkıp oturmakta bile güçlük çeken kişiler olması da kütüphaneye gelenlerin kitap istemesine mani olmaktadır. Umumun istifadesine muhtaç bulunan bir mevkide artık ihtiyarlayıp işini yapamaz hale gelmiş kimselerin bulunması da oldukça yanlıştır.[461]

---

[460] Basiretçi Ali Efendi, **Bir Zamanlar İstanbul Şehir Mektupları,** haz. Nuri Sağlam, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2010, s.119.
[461] **A.e.** s.119-120.

Ali Efendi, kütüphanelerdeki hizmetin iyileştirilmesinin umumî bir ihtiyaç olmasından dolayı Maarif ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin bir görevinin de bunlarla ilgilenmek olduğu kanaatindedir. Muharrem ayı geldiği halde Ayasofya gibi diğer kütüphanelerin hala açılmamış olduğunu, açılsalar dahi eski düzen ve kurallarla devam edeceğini dile getirmektedir. Maarif ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden beklentisi ise ihtiyaç olunan kaidelerin yerleştirildikten sonra hafız-ı kütüblerin eğitilmesi, tenbihlenmesi ve hepsinin üzerine onlarla ilgilenecek bir nâzır tayin edilmesidir.[462] Kütüphaneleri birer tarihi eser müzesi olmadığını, dolayısıyla mevcut sistemin değişmesinin zaruri olduğunu vurgulamaktadır.

Ali Efendi'ye göre kütüphanelerdeki kitapların muhafazası da problemli bir hal almaya başlamıştır. Geçenlerde bir arkadaşı kütüphaneden kamus almış, ciltlerin birinde 15-20 varak kadar eksik görünce onu iade ederek diğerini almıştır. İkinci cildin varaklarından bir kısmı birinci cilde ve üçüncü cildin bir kısmı da ikinci cilde geçmiştir. Sayfa sayısı itibariyleyse üçüncüde tamam gözükmektedir. Bunun anlamı şudur: mücellit tertibatı karıştırarak varakların bazısını ziyan edip üç cilt kamusu diğer üç cildin varaklarıyla ikmal etmiştir. Bu karışıklığa bir şey denmese bile sayfaları eksik bir cildin diğerlerinden varak alınarak ikmal edilmesi, öteki tertipleri noksan bırakmaktadır. Ali Efendi, özellikle kamusun dikkatli incelenecek bir kitap olduğunu, bu yüzden kamusu alacak veya mücellide verecek kişilerin bu gibi hata ve karışıklıklara mahal vermemek için sayfa numaralarına dikkat etmeleri ve mücellidi de iyice tembih etmeleri gerektiğini düşünmektedir.[463]

Bu şikayetler ve öneriler Basiretçi Ali Efendi'nin gazetesinde yayınladığı iki mektupta yer almaktadır. İkisinin de yayınlanma tarihi Şubat 1875'tir. Basiretçi Ali Efendi'nin bir gazeteci ve bir Osmanlı aydını olarak Bâb-ı Âli'ye tavsiyeleri, ilim ve fennin yani gelişmenin temeli olan kütüphanelerin daha iyi idare edilmesi ve düzenlenmesine yöneliktir. Bunun için kütüphanenin ilmî yönden manasını da izah etmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı vakıf kütüphanelerinin halka açık olması ya da halkın faydalanabileceği düzene getirilmesi gerektiğine dair izahatı da birtakım yorumlar doğurmaktadır. XIX. yüzyılda vakıf kütüphanelerinin çoğunluğunun halka

[462] **A.e.** s.120-121.
[463] **A.e.**, s.122.

açık hale getirildiği bilinse de halkın pek de bunlardan faydalanmadığını, çünkü onlara hitap edecek kitaplar bulunmadığını dile getirmiştik.

Kâzım Karabekir'in günlüklerinde de benzer şikayetler görülmektedir. İstanbul'daki kütüphaneler arasında en ferah ve zengin kütüphane olarak nitelendirdiği Beyazıt Kütüphanesi'ndeki bazı adetler hoşuna gitmemiştir. Kütüphaneye girerken ayakkabı çıkarılması ve bahçenin ortasındaki ocakta kullanılmayan kitapların yakılması Karabekir'i rahatsız etmiştir. Ayrıca kütüphane okuyucularının azlığından o da bahsetmektedir. Köprülü ve Aşir Efendi gibi geleneksel kütüphanelerin çalışma sistemini de sorunlu görmektedir. Pazar günü gündüz vakti beşte ve salı günü yedi buçukta gittiğinde kütüphaneleri tamamen kapalı bulmuştur. Etrafta soru soracağı kimseyi de bulamamıştır. Bunların yanında halkın istifade edebileceği, giriş çıkışı kolay, zengin koleksiyona sahip kütüphanelerin Manastır ve Selanik'te olmadığı gibi İstanbul'da bile mevcut olmadığını dile getirmektedir.[464] Kâzım Karabekir'in aradığı Avrupai tarzda modern halk kütüphaneleridir. Basiretçi Ali Efendi gibi o da bir Osmanlı aydını olarak aynı eksiklikten bahsetmektedir.

Şibli Numani Doğu Akdeniz bölgesinde İslâm ülkeleri seyahatinde başka şehirlerin ve milletlerin kütüphanelerini de incelemiş ve mukayeselerde bulunmuştur. Değerlendirmelerini tam anlamıyla yansıtmak bakımından bunların da dile getirilmesi gereklidir. Şibli Numani'nin Doğu Akdeniz seyahatine çıkış amacı göz önünde bulundurulursa İstanbul kütüphanelerinden sonra Hıdiv Kütüphanesi hakkında da birtakım araştırmalar yapması ve tespitler ortaya koyması önemlidir. İki ayrı şehrin hem kütüphanelerinin düzeni ve çalışma sistemi hem de barındırdığı eserler arasında kıyas yapmıştır.

Düzen, tertip, bakım, intizam, çalışma sistemi gibi bir kütüphaneyi kütüphane yapan özellikler açısından Hıdiv Kütüphanesinin İstanbul kütüphanelerinden çok daha iyi vaziyette olduğunu dile getirmektedir. Şibli Numani'nin anlatımına göre binası da gayet gösterişli, büyük ve geniş olan Hıdiv Kütüphanesi değişik bölümlere ayrılmıştır:

[464] Kâzım Karabekir, **Hayatım,** haz. Erhan Çiftçi, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s.231.

> "Bir bölümü, kitapları görmeye ve eserleri incelemeye tahsis edilmiştir. Bu bölümün üç büyük salon odası vardır. Salonun birinde, üzerine kitapların dökümü yazılan fihrist ciltlerinin konulduğu uzun bir masa vardır. Diğer bir salon okumaya, daha başka biri ise kütüphanedeki kitapların başka bir benzerinin yazılmasına (istinsahına) ayrılmıştır. Kütüphaneden herhangi bir kitap almak isteyen kişiye kütüphanenin müdürü, matbu bir kart verir. Bu kartta kitabı alanın adı ve bu adın karşısında açık şekilde adresi ve mesleği yazılır. Yabancı kişilere garanti olmadan kitap verilmediğinden kefil olanın adı, kitabın adı, konusu ve kitabın okumak için mi istinsah edilmesi için mi alındığı, kaç gün için alındığı açık bir şekilde belirtilir. Karttaki yerler doldurulduktan sonra kütüphane memuruna verilir. Biraz sonra da kitap okuma ve tıpkı yazım (istinsah) salonuna getirilir. Bu gayet güzel bir düzenleme ve iyi tedbir ise de sıkıntı vermekten, zahmet çektirmekten de uzak değildir. Kitapların konulduğu yerler bu salonlardan tamamen ayrı bir bölümdür. Burada da çeşitli salonlar vardır. Hele bir tanesi çok geniştir. İçinde çok şahane ve sanatkârane dokunmuş, bir Türk halısı serilidir. Dört bir tarafta duvarlara dayanmış camekân dolaplar var. Ortada üzeri camlı, içi boş masalar var. Bunların içine el yazması, eşine az rastlanır çok değerli kitaplar konulmuştur. Bunlar arasında ceylan derisi üzerine yazılmış bir Kur'an-ı Kerim vardır ve bu Kur'an-ı Kerim'in İmam Cafer-i Sadık'ın kendi eliyle yazdığı söylenmektedir. Mısır sultanlarının Hicrî 8. ve 9. yüzyıllarda vakfettikleri eşine çok az rastlanan Kur'an-ı Kerim el yazmaları vardır."[465]

Şibli Numani'nin verdiği bilgide Hıdiv Kütüphanesinin, Kahire, İskenderiye ve diğer şehirlerdeki vakıf kütüphanelerinde yeterli ve düzgün biçimde muhafaza edilemediği için perişan duruma gelen kitapların daha fazla kaybolmaması için eğitim bakanı Mübarek Ali Paşa'nın raporu üzerine kuruluşuna karar verildiği belirtilmektedir. Bir grup âlim bir araya gelerek kitapların istinsahını yapmış, kütüphanedeki kitapların katalogunu hazırlamıştır. Kütüphanede Arapça eserler çoğunlukta olmak üzere Türkçe, Fransızca ve İngilizce eserler de mevcuttur ve bunların hepsinin dillerine göre ayrı ayrı katalogları bulunmaktadır. Şibli Numani Arapça kitapların fihristine dair bir liste vermiş, içlerinden bazı nadir bulduklarını da kitabın ismi ve yazarıyla birlikte açıklamıştır. Hıdiv Kütüphanesinde bulunan Arapça kitapların konuları şöyledir: Kur'an-ı Kerim, kıraat ilmi, tefsir ilmi, vaaz ve nasihat, fıkıh usulü, Hanefi fıkhı, Şâfiî fıkhı, ilm-i feraiz, nahiv ilmi, ilm-el-vad, aruz ve kafiye, tarih, astronomi, harfler ve isimler ilmi, tıp, hikmet ve felsefe, hadis, akaid, tasavvuf, dualar, araştırma âdâbı, Mâlikî fıkhı, Hanbelî fıkhı, sarf ilmi, belagat, lugat ilmi, edebiyat, matematik, zaman tayini ilmi, kimya ve tabiat ilmi, mantık ve değişik dallar.[466]

---

[465] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.179.
[466] **A.e.,** s.179-181.

Osmanlı kütüphanelerini ve Hıdiv Kütüphanesi'ni kıyaslayan bir tek Şibli Numani değildir. Osmanlı kütüphanelerini ve bilgi kaynaklarını Doğulu ve Hristiyan bir gözle kaleme alan Corci Zeydan da İstanbul kütüphaneleriyle Hıdiv Kütüphanesini mukayese etmiştir. Camilerin çoğunda kütüphane bulunduğunu ve İstanbul'da ayrıca halk kütüphanelerinin olduğunu belirtmektedir ki bunların bazısı caminin dışındaki vakıf binalarındadır. Bütün kütüphanelerde kitapların konularını içeren kataloglar bulunmaktadır. Okuyucular, istedikleri kitabı talep ederek okuyabilmektedir. En meşhur halk kütüphanesi Beyazıd Camiin yanındaki kütüphanedir. Corci Zeydan burayı kitapların dolaplardaki dizilişi, kütüphane okuyucuları, kitap kopyalamak için konmuş masalar bakımından Hıdiv Kütüphanesine benzetmektedir. Diğer kütüphanelerdeki kitaplar eski kütüphanecilik tarzına göre yerleştirildiği için katalog olsa bile talep edilen kitabı bulması zordur. Corci Zeydan, İstanbul'daki kütüphanelerin sayısının yirmi dokuz adet olduğunu, toplamda hepsinin kitap sayısının ise 70.000 ciltten fazla olduğunu belirtmektedir.[467] İstanbul kütüphanelerindeki kitapların konuları ağırlıklı olarak fıkıh, hadis, tefsir, edebiyat, tasavvuf, dil, tarih alanlarındadır. Kitapların dilleri ise çoğunlukla Arapça, Türkçe ve Farsçadır. Corci Zeydan kitapları dil ve konu bazında kategorize ederek oranlamıştır. Buna göre tarih kitaplarında yaygın olan dilin Türkçe olduğunu belirtmiştir. Aynı oranlamalara göre İstanbul kütüphanelerinde bulunan kitapların dili ağırlıklı olarak Arapçadır. Kitapların çoğu el yazmasıdır ve bazılarının aynı kütüphanede birkaç nüshası birden mevcuttur, bazen aynı kitaptan 10-20 nüsha bile bulunabilmektedir. Corci Zeydan, Hıdiv Kütüphanesini daha zengin bulmuştur. Hıdiv Kütüphanesinde, İstanbul'daki kütüphanelerin tamamı kadar kitap bulunmaktadır. Üstelik bir kitabın üç nüshası birden bulunmaktadır. Kitapların konu

[467] Corci Zeydan'ın ismini verdiği kütüphaneler şunlardır: Laleli Kütüphanesi, Fatih Kütüphanesi, Şehit Ali Kütüphanesi, Ayasofya Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Beyazıt Kütüphanesi, Köprülü Kütüphanesi, Aşir Efendi Kütüphanesi, Esad Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Hamidiye Kütüphanesi, Hamidiye (II) Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi, Veliyyüddin Carullah Kütüphanesi, Muhammed Murad Efendi Kütüphanesi, Bursalı Mehmed Efendi Kütüphanesi, Yeni Cami Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Selimiye Kütüphanesi, Tevfik Yahya Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kütüphanesi, Kethüda Mehmed Efendi Kütüphanesi, Kadızade Kütüphanesi, Mihrişah Valide Sultan Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi.

çeşitliliği de fazladır. Bununla beraber, İstanbul kütüphanelerinin ehemmiyeti eski ve nadir yazma nüshalar barındırmasından kaynaklanmaktadır.[468]

Şibli Numani için de Osmanlı kütüphanelerindeki kitapların muhteviyatı oldukça önemlidir, ama o Batılılara nazaran tamamen farklı bir yönden ilgilenmektedir. Onun amacı Osmanlı ve Doğu/İslâm yazın kültürünü tanıyarak Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürmek değil, varlığını zaten bildiği ve aradığı kitapları bulup bunlardan yararlanmak ve hatta yeniden üretimini sağlayarak İslam medeniyetine ilmî yönden kazanım sağlamaktır. Asıl hedefi İslâm dünyasının modern dünyaya ayak uydurmasını sağlayacak ilmî kazanımlar yapmaktır. Şibli Numani, Doğu'dan Batı'nın "Doğu"suna bilgi üretimi ve arayışı için gelmiştir. Amacı, eğitimi, kimliği, niyeti, eğilimleri, eylemleri, duygusu ve motivasyonu Batılılardan tamamen farklı olduğu için topladığı bilgileri de yorumlayış şekli farklı olmuştur. Bunların yanı sıra Osmanlı kütüphanecilik sistemine eleştirilerini de dile getirmiştir ve bu eleştirilerinde haksız olmadığı Corci Zeydan ve Basiretçi Ali Efendi tarafından da ortaya konmuştur.

2.3. Manastır ve Patriklik Kütüphaneleri

Geleneksel Osmanlı kütüphaneleri olarak değerlendirdiğimiz saray ve diğer vakıf kütüphanelerinin dışında seyahatnamelerde bir de sıklıkla manastır ve patriklik kütüphanelerinden söz edildiğini görüyoruz. Manastır ve patriklik kütüphaneleri İslâm geleneği içerisinde yer almayan ama Doğu kütüphaneleri sınıflamasına dahil olan bir yapıdır. Osmanlı payitahtının aynı zamanda Ortodoks Hristiyanlığın merkezi olmasından ötürü siyaseten Osmanlı Devleti'nin muhafazasında yer alan manastırlar ve patrikhaneler Batılı kitap meraklıları için verimli bir arşiv teşkil etmiştir. Arşivlerinde kıymetli yazmaların barındığını düşünerek araştırmalarını bu kurumlara da yöneltmişlerdir.

Bizans kütüphanelerinden kalan Yunanca ve Latince yazmaları Saray Kütüphanesinden başka Rum manastır ve patriklik kütüphanelerinde aramışlardır. Araştırmalarını İstanbul ile kısıtlamamışlar, Doğu Akdeniz liman şehirlerinde ve

[468] Corci Zeydan, **İstanbul'a Seyahat (Âsitâne 1909),** haz. Muhammed Harp, Çev. Mustafa Özcan, İstanbul, Ark Kitapları, 2012, s.136-139.

adalarda bulunan kütüphanelere de imkân buldukça bakmışlardır. Bizans kütüphanelerinin akıbeti üzerinden gayri-İslâmi Doğu kütüphaneleriyle de bir ilişki kurulmuştur. Bunlardan bağımsız olarak Ermenilere ait kilise, manastır ve patriklik kütüphanelerinden de bahsedilmiştir.

Batılı seyyah ve müsteşriklerin Doğu Akdeniz'deki manastır ve patriklik kütüphanelerini görebilmeleri Saray Kütüphanesi ve vakıf kütüphaneleriyle kıyaslandığında çok daha mümkündür. Manastır ve patriklik kütüphanelerinin biçimi, düzeni ve muhteviyatı hakkında daha kesin bilgiler sunabilmişlerdir. Bazı seyyahlar kütüphanelerin yapısı, görünüşü, idaresi ve düzeniyle alakalı bilgi verirken bazıları muhteviyatındaki kitapları incelemiş, listeler çıkarmıştır. Tüm bu kütüphanelerdeki eserler, imparatorluğun sınırları içerisinde bulunduğu ve dolayısıyla onun sorumluluğunda olduğu için Osmanlı muhafazasındaki eserler olarak değerlendirilebilir. Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürenlerin kaynakları arasında bu kurumlar da sayılabilir çünkü buralardan çok sayıda kitap ve el yazması toplanarak Avrupa'ya götürülmüştür.

Batılıların çoğu Kayıp Yunanca ve Latince yazmaların gerçekten manastırlarda var olup olmadığı konusuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Bir kısmı duyduklarını aktarırken bir kısmı bizzat gözlem yapma imkânı bulmuştur. Abbé Sevin'in 1729 yılında Prens Adaları'ndaki manastırları el yazması aramak için ziyaret ettiğini, bulduğu 200 taneden fazla yazmanın hiçbirinin yapraklarının otuzu geçmediğini ve hepsinin de zarar görerek parçalarının kayıp olduğunu öğreniyoruz.[469]

Hunt ve Carlyle 1800-1801 yıllarında Prens Adalarındaki Rum manastırlarını dikkatle incelemiştir. Araştırmalarının sonucuna göre buradaki kütüphanelerde bulunan el yazmaları bir tane bile klasik metin içermemektedir. Bununla beraber XI-XII-XIII. yüzyıllarda yazıldığı belli olan İncil'in çeşitli bölümlerini içeren kağıtlar ve parşömenlerin varlığını tespit etmişlerdir. Carlyle ve Hunt, bunların en güzellerini, kilisenin hizmetinde kullandıkları kitaplar matbu olan ve ellerindeki antik el

[469] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.133.

yazmalarına pek de değer vermeyen keşişlerden satın almıştır. Buradan satın aldıkları eserler Canterbury Başpiskoposunun kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.[470]

Josiah Brewer da Prens Adalarındaki manastır kütüphanelerini anlatırken Profesör Carlyle'ın İstanbul'a yazın kaynaklarını araştırmak için geldiğinde buralarda oldukça geniş bir araştırma yaptığını ve muhtemelen bugün de kıymetli pek az eser bulunabildiğini ifade etmiştir.[471] 1844 yılında, klasik edebiyat metinlerinden ziyade dini metinler arayan Constantine Tischendorf da adalardaki manastır kütüphanelerini görmüştür. Öncelikle adaların en büyüğü olan Prinkipos Adası'na (Büyükada) gitmiş, buradaki üç manastırdan ikisini ziyaret etmiş ancak gördüğü az sayıdaki el yazmalarının hiçbirinin ciddi ve eleştirel bir hasat vermediğini söylemiştir. Ardından Halki'ye (Heybeliada) geçmiş, buradaki iki manastırın da araştırmaya değer bir kütüphanesi olduğunu söylemiştir. İki manastırın şimdi Yunan okuluna dönüşmüş olan birinde çok bilgili Bartholomew adında, önceden Aynoroz'da (Mount Athos) ikamet eden ancak Yunan ihtilali ile İtalya'ya sürüklenen, orada yedi sene geçirdikten sonra nihayet buraya intikal eden bir keşişe rastlamıştır. Bu keşişe ait olan yüzü aşkın el yazması kataloglanmıştır. Tischendorf, Kutsal Üçlü Manastırı'nda olduğu gibi burada da Demosthenes gibi İncil ve Hristiyanlık el yazmalarıyla karışmış klasikler bulmuştur.[472]

Prens Adaları'ndaki manastır kütüphanelerini Lady Hornby da merak etmiştir. Kız kardeşine yazdığı mektupta gezdiği eski kilise ve manastırların Hristiyanlığın ilk günlerinden kalma pek çok kutsal emanet barındırdığını, kiliselerin mimari açıdan bir şey ifade etmese de manevi açıdan insanı yüzyıllar öncesine götürebildiğini anlatmaktadır:

---

[470] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey**, s.84-85.
[471] Josiah Brewer, **A Residence at Constantinople in the year 1827,** New Haven, 1830, s.131.
[472] Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.277-278. Eski İstanbul Patriği Konstantin ile tanışmış olan Tischendorf, Antigone'a sürülen eski patriğin 20 sene önce yazdığı kitabını yeniden basıma hazırlayarak bir tanesini de kendisine hediye ettiğini söylemiştir. Tischendorf, Eski Patrik Konstantin'in pek de eğitimli biri izlenimini vermediğini, ancak günün siyasetiyle oldukça ilgili olduğunu düşünmektedir. Eski Patrik Konstantin, birkaç yıl önce Alman bir seyyaha bizzat kendisi orda bulunmadığı halde oradaki el yazmalarının hepsinin Doğu yazması olduğunu ve aralarında bir tane bile Yunanca yazma bulunmadığını söylemiştir. Tischendorf, eski patriğin İncillerden Thedosian el yazması hakkında da en ufak bir bilgisi olmadığını da eklemiştir. bkz. **A.e.,** s.275.

> "Bunu en çok Hristos Manastırı'nda, oradaki keşiş dostum eski, kilitli bir sandıktan parşömenin üzerine el yazısıyla yazılmış, hatta söylentiye göre havarilerin yaşadığı dönemden kalmış Kutsal Kitabı gösterdiğinde hissettim. Biraderler bu el yazmasını korumakta güçlük çekmişler, ama çok fakir olmalarına rağmen şeytana uyup satmayı asla düşünmemişler. Ancak birkaç yıl önce bu elyazmasına bakan bir Rus gezginin fark ettirmeden birkaç yaprak koparmayı başarması sonucunda değeri azalmış durumda. Buradaki diğer manastırlarda eski çağlara ait bir elyazması yok. Keşişlerin söylediğine göre, Bizans Müslümanların eline geçtiğinde tüm elyazmaları yok edilmiş; ama üzerlerini süsleyen mücevherler yıllar önce çalınmış olduğu halde, Prinkipo'daki Ayios Nikolas (St.Nicholas) ve Halki'deki Ayios Yeorgios (St. George) manastırlarında çok eski ve tuhaf bazı gümüş ve ahşap oyma haçlar bulunuyor."[473]

Batılı seyyahlar Prens Adaları'ndan başka İstanbul'daki Rum ve Ermeni manastırlarından da kitap toplamıştır. Carlyle ve Hunt, Prens Adaları ve İstanbul'daki manastır kütüphanelerinden, İnciller ve risaleler dahil olmak üzere, toplam 29 tane Yunanca el yazmasını alabilmiştir. Dinle ilgili olmayan eserlerden sadece üç tane vardır: Libanius, Eutropius ve Kont Baldwin devrinde Selanik'in Latinler tarafından işgali. Buldukları pek çok el yazması parşömen üzerine yazılmıştır, bazıları şüphesiz çok eskidir.[474]

Ulrich Jasper Seetzen, İstanbul'da Aya Dimitri/Tatavla semtindeki Rum manastırında ısrarla aramasına rağmen kütüphane bulamamış, nihayetinde Rum manastırında kütüphane aramanın anlamsız bir gayret olduğuna kanaat getirmiştir: *"Papazların elinde kilise ayinleri için gerekli olan, Kiril alfabesiyle yazılmış kitaplardan başka hiçbir kitap bulunmuyor."*[475] Dragomanının tavsiyesi üzerine Ermenice kitaplar almak için Pera'daki Santa Maria Manastırı'na gittiğinde ise kitapları manastırın kütüphanesinde değil bir keşişin hücresinde bulmuştur. Bunlar Ermeni bir keşişin satmak istediği kitaplardır.[476]

Sadece İstanbul'dakiler değil, Doğu Akdeniz kıyılarındaki manastır kütüphaneleri de Batılı seyyahları cezbetmiştir. Bunlardan bir tanesi Aynoroz'dur (Mount Athos). James Dallaway çoğu gezginin aradığı el yazmalarının manastırlarda, özellikle de Aynoroz'daki kitap yığınları içerisinde olabileceğini

---

[473] Lady Hornby, **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul,** Çev. Kerem Işık, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s.394-395.
[474] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,** s.176.
[475] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.168.
[476] **A.e.,** s.179.

söylemektedir. Oradan getirilen eserler arasında Yunan Babalarını ve dini vaaz eserlerini görmüştür. Aynoroz'da bulunacak herhangi bir orijinal antik-klasik eser çok mutlu edici bir keşif olacaktır.[477]

Carlyle ve Hunt, Dallaway'in bahsettiği türden keşfi yapmak için Doğu Akdeniz kıyılarındaki manastırlarda araştırma yapmaya niyetlenmişlerdir. Ancak Carlyle'ın sağlığı İstanbul'dayken bozulduğu için Hunt'a Lord Elgin eşlik etmiştir. Batı Anadolu ve Yunanistan'a gidip araştırma yapabilmek, Aynoroz'daki Rum kütüphanelerini incelemek için seyahat planlamışlar, padişahtan ferman, Rum Patriğinden de referans mektubu almışlardır.[478]

Batılı entelektüeller, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Türklerin saldırı tehlikesiyle karşı karşıya gelince eğitimli Rumların yazdığı en değerli yazmaların güvenlik için Aynoroz'a götürüldüğünü düşünmektedir. Nitekim Paris, Viyana ve Moskova şehirlerindeki kütüphaneler Aynoroz'dan getirilen yazmalarla doludur. Geri kalanları temin etmek için de farklı zamanlarda başka kimseler gönderilmiştir. Yazmalar buradaki rahibe manastırlarında da korunmaktadır. Aynoroz'daki manastırların güncel ve güvenilir bir kaydı bulunmamaktadır. Hunt ve Carlyle üç hafta boyunca bunlarla ilgili pek çok bilgi toplamış, farklı manastır kütüphanelerini özel bir dikkatle incelemişlerdir.[479]

Aynoroz'daki manastır kütüphanelerinde XII-XIII. yüzyıldan daha eski olmayan Yeni Ahit kopyaları, çeşitli teolojik eserler, ayinler, kilise tarihiyle ilgili eserler bulmuşlardır. Burada buldukları tek ilginç eser Eschylus trajedileri ile İlyada olmuştur. Aristo, Hipokrat, Demostenes, Athenaeus, Lysias, Galen ve Platon'nun eserlerini görseler de bunların hiçbiri orjinal antik eser değildir. Bunlardan bazılarını İngiltere'ye götürmek istediklerinde İstanbul Patriğinin yazılı izni olmadan bunları götüremeyecekleri söylenmiştir. Bir başka kütüphanede de benzer kitaplar ile Yunan babalarının eserlerini görmüşlerdir. Buradaki İveron kütüphanesinde el yazmaları ve matbu kitaplar karışık durmaktadır. Kiliseyle ilgili el yazmaları, Eschylus, Euripides, Aristophanes, Electra, Sophocles, Pindar, Hesiod, Demosthenes, Galen ve Aristo'dan

[477] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern, s**.75-76.
[478] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,** s.86.
[479] **A.e.,** s.xviii.

seçmeler, Libanius ve Sophist'in eserleri vb. bulunmaktadır. Aynoroz Yarımadası'ndaki bütün manastırların bütün kütüphanelerini tek tek gezmişler ve eksiksiz kataloglarını çıkarmışlardır. Kütüphanecilerin kıskançlığı, cahilliği ve düzensizliğinden yakınmışlardır.[480]

Charles Dudley Warner da Aynoroz'daki kütüphanelerin tanzim edilmemiş, pek çoğu ihtilaflı çağlara ait, muhtemelen genel olarak dinî zırvalardan ibaret olan el yazmalarıyla dolu olduğunu ve Tischendorf yazmalarındaki kadar değerli bilgileri tekrar sunmasının güç bela bekleneceğini söylemektedir.[481] Tischendorf'un kendisi ise seyahatin zorlukları nedeniyle Aynoroz'a gidememiş ancak hac yolu üzerinde imkan bulduğu tüm manastırlara girerek buradaki kitapların kataloglarını çıkartmıştır. Böylelikle Doğu Akdeniz bölgesindeki birçok manastırı ziyaret ederek değerli bilgiler aktarmıştır.

İlk olarak Kahire'de bir Katolik manastırında bulut gibi kitap yığınlarına sahip bir kütüphane görmüştür. Keşiş ona hiç el yazmamız yok dese de Tischendorf burada Arapça birkaç tane görece az değerli yazmalardan bulmuştur. Buradaki görevliler ona Kahire'deki diğer manastırların kütüphanelerinin hepsi toplansa da pek bir şey etmeyeceğini, ama çok sayıda güzel el yazması bulmak istiyorsa Sina Dağı'na gitmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak Tischendorf enine boyuna araştırmadan buradan gitmek istemez. Kahire'de hizmetine sunulan manastır kütüphanelerinde sadece matbu kitaplar bulmuştur. Kütüphanedeki kitaplar az süslüdür, ıvır zıvır gibi şeylerdir. Karşısında duran kitaplarla dolu dolabı da açtırmış, içinden birkaç cilt ile el yazmasından başka birşey çıkmamıştır. Tischendorf, kütüphanedekilerin dolaptan el yazmalarının çıkmasına şaşırdıklarını, çünkü bugüne kadar sadece şanını duyduklarını ifade etmektedir. Hatta ona göre kütüphanedekiler bu durumu duyar duymaz, sahip olduklarını fark ettikleri el yazmalarının ne kadar değerli olabileceği hakkında hayal kurmaya başlamışlardır. Tischendorf ilk dolabı inceleyince şapelde başka bir dolap daha bulmuş ve bu kütüphanede biraz daha keyifle çalışmaya devam etmiştir. Tischendorf, burada keşfettiklerinin, Doğu yolculuğuna antik metinler aramak için çıktığında kendisine "artık oralarda

[480] **A.e.,** s.220.
[481] Charles Dudley Warner, **In The Levant,** C.II, s.478.

keşfedilecek bir şey kalmadı" diyenlere karşı memnuniyet verici kanıtlar olduğunu ifade etmektedir.[482]

Doğu Akdeniz'de yaptığı ilmî keşif amaçlı seyahati boyunca Kahire Patriğinin kütüphanesi de Tischendorf'un merakını cezbeden mülklerden biri olmuştur. Patriğin hazine değerindeki el yazmalarından müteşekkil koca bir kütüphanesi Antakya'dan Kahire'ye güvenlik konvoyu halinde yirmi yıl önce gelmiştir. Tischendorf'a göre bilgili ve eğitimli hiç kimse bu kütüphaneyi görme şansına sahip olmadığı için hakkında romantik hikayeler uydurulmuştu. Bu kütüphanenin duvarla kapatıldığı bile iddia edilmişti. Avusturya başkonsolosu Tischendorf'un bu gizemi çözmesini teklif edince Kahire Patriğine başvurmuşlardır. 91 yaşındaki patrik ilk başta asıl maksadı orijinal Yeni Ahit'in klasik metinlerini aramak ve onları tertiplemek olan Tischendorf'a izin vermeye yanaşmamış, kütüphanenin genel kullanıma kapalı olup ancak büyük meblağlar harcanarak girilebileceğini söylemiştir. Avusturya başkonsolosunun her türlü şartı göze almasına rağmen izin çıkmamıştır. Daha sonra Tischendorf, bir vekil aracılığıyla kitapları kütüphanede bizzat bulunmadan, vekillik sekreterliğinde inceleme fırsatı bulmuştur. Tischendorf'un önüne konulan kitaplardan az sayıdaki el yazmaları hoş karşılanmış, geri kalanlarının ise matbu kitaplar olduğu anlaşılmıştır.[483]

Tischendorf, Kahire'den sonra Libya çöllerindeki Kıpti manastırlarını gezmiştir. Buradaki el yazmaları arasında hiç Yunanca yazma görmemiştir. Hepsi ya Kıpti ya da Arapça yazmalardır. Buradaki üçüncü manastırda Süryanice ve Etiyopyaca yazma bulmuştur. Pek çoğu da ayinlerle alakalıdır. Dördüncü manastırda bulunan çok sayıdaki el yazmalarını İngilizlerin British Museum için oldukça uygun bir fiyata temin ettiklerini belirtmiştir. Diğer manastırlarda da benzer şeyler vardır.[484]

Bu ziyaretlerin ardından ünlü keşfini yaptığı Sina Dağı'ndaki manastırları araştırmaya gitmiştir. Tischendorf, İncil'in en eski tarihli nüshası olan meşhur *Codex Sinaiticus* yazmasını burada, Sina Yarımadası'ndaki St. Cathrine Manastırı'nın kütüphanesinde çalışırken keşfetmiştir. İmparator Theodosius'un sarayında

[482] Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.29-30.
[483] **A.e.,** s.30-33.
[484] **A.e.,** s.52.

bulunmuş olduğu söylenen başka bir el yazması İncil'in de orada olabileceğini duyunca heyecanlanmış, ancak yazma çeşitli bahaneler uydurularak kendisine gösterilmemiştir. Yazmanın kopyalanması için İstanbul'a gönderildiği söylenmiştir. Oysa Tischendorf İstanbul'da ondan bir iz bile bulamamıştır. En nihayetinde kendisine bilgi veren Yunanların yalan söylediği ve muhtemelen Lord Prudhoe'nin birkaç yıl önce yazma için 250 pound önerdiğinde gelirin nasıl paylaşılacağı konusunda bir türlü anlaşmaya varamadıkları için teklifin kabul edilmediği el yazmasının gerçekten İngilizlere satıldığı sonucuna varmıştır. Justinian tarafından kurulan manastırın kuruluş belgesini içeren başka bir yazmadan da kendisine söz edilmiştir. *Golden Bull which the celebrated Emperor Justinian gave to the Abbey of the Monastery of the Holy Mount Sinai* başlıklı, eve götürdüğü Yunanca yazmalar arasında bulunan bir kopyanın daha bununla ilgili olduğunu fark etmiştir. Bunlardan başka burada modern Yunan dilinde astroloji, doğa tarihi, tıp ve benzer alanlarda yazılmış el yazmaları bulunmaktadır.[485]

Tischendorf, Kudüs'teki St. John Manastırında da Gürcü, Süryani, Ermeni ve Arap dillerinde yazmalar bulmuştur, Yunanca yoktur.[486] San Saba'daki kütüphanede de yüzlerce Yunanca ve Arapça yazma görmüştür. Bunlar, matbu kitaplarla karışık durmaktadır. Ardından Şamlı Aziz John Şapelindeki kütüphaneye girmiştir. Burayı küçük bulduğunu söyleyince kütüphaneci ona kulenin orada bir tane daha kütüphane olduğunu söylemiştir. Gerçekten de Tischendorf burayı ilkinden daha kapsamlı bulmuştur. Buradaki içerikler Sina Dağı'ndakine benzerdir. Bir kısmı X. ve XI. yüzyıla ait olan patriklik, kilise ve İncil ile alakalı metinlerin haricinde antik Hipokrat ile ilgili metin ile bir kez daha karşılaşmıştır. Yunanca el yazmaların yanında birkaç tane de Rusça, Eflak dili, Arapça, Süryanice yazmaları ve 10 tane de Habeş dilinde parşömene rastlamıştır.[487]

Tischendorf'tan önce San Saba Manastır Kütüphanesini ziyaret etmiş olan Carlyle da buranın el yazmalarıyla dolu meşhur kütüphanesini incelemiştir. 29 tane İncil kopyası ve 1 tane de Yeni Ahit'te yer alan mektuplar haricinde pek değerli bir

[485] **A.e.,** s.107.
[486] **A.e.,** s.168.
[487] **A.e.,** s.195.

şey çıkmamıştır. Geri kalan yaklaşık üç yüz cilt ise babalar (kilise babaları), efsaneler, vaazlar ve ritüellerden oluşmaktadır. Carlyle bunlardan en merak ettiği altı el yazmasını İstanbul'a götürme iznini almıştır. Bunlar İncil'in iki tane çok eski kopyası, sadece bir tane Yeni Ahit Mektupları, iki tane havari mektubu koleksiyonları, bir tane de Libanius kopyası bulunmaktadır.[488]

Doğu Akdeniz kıyılarında kütüphane ve yazma arayışları adalar civarında da seyretmiştir. 1453'te Rum bilginler (Bizanslı bilginler) İstanbul'dan kaçtıklarında en değerli el yazmalarını yanlarına alarak Batı Avrupa'ya kaçtıklarına, geriye kalan yazma eserlerin de muhtemelen manastırlarda saklı kaldığına inanan Carlyle ve Hunt'ın Marmara Adaları, Aynoroz ve Kudüs'teki San Saba manastırında muhafaza edilen kitapları dikkatle incelemesi bundandır. Carlyle ayrıca Patmos'taki manastırların Fransız ve İngiliz seyyahlar tarafından ziyaret edildiğini yazmaktadır. Burada Diodorus Siculus'un orijinalinin kusurlu bir transkripsiyonundan başka bir şey bulunamamıştır, İngiltere'ye getirilen Platon'un *Diyaloglar* eserinin kopyası ise Villoison tarafından görülmüştür. Carlyle, Meteora ve Mora'daki manastırların da çeşitli seyyahlar tarafından ziyaret edildiğini yazmıştır. Mora'da bulunan birkaç Yunan babası ve kiliseyle ilgili ciltler haricinde pek bir şey yoktur.[489]

Urquhart, Yunanistan'daki Meteora Manastırını Türk kaptanlarla Türkiye'ye ulaşmak için yola çıktığında ziyaret etmişti. Urquhart'ın belirttiğine göre, buranın ufak bir kütüphanesi vardır. Sahip oldukları kitaplar ise kutsallar, ritüeller, klasikler, modern yazarların çevirileridir. Urquhart'ın bulduğu birkaç tane el yazması ise tartışmalıdır.[490] Amiral Adolphus Slade ise gezdiği Yunanistan manastırlarında[491] ne Latin ne de Yunanca yazmalar bulabilmiştir.[492]

John Cam Hobhouse, Batı'da etrafa dağılan ciltlerin tamamen yok olamayacağını, manastırların makul surette kayıp hazinelerin depoları olabileceğinin sanıldığını ifade etmektedir. Ancak ümitlerin boşa çıkma ihtimali de yüksektir. Hobhouse 1730'da Abbé Fourmont'un boşu boşuna Sakız Adası'ndaki Nea Moni ve

[488] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,** s.183.
[489] **A.e.,** s.220-221.
[490] Urquhart, **The Spirit of The East,** C.I, s.286.
[491] Lavra, Vatopede, Iphiron, Ziropotamo isimli manastırlardır.
[492] Adolphus Slade, **Records of Travels,** C.II, s.436-437.

Arcadia'daki Mega Spelion manastırlarını aradığını, Meteora'daki kütüphanelerde de daha fazlasının bulunmadığını anlatmıştır. Benzer şekilde Mr. Villoison 1785'te Patmos ve Amorgos keşişlerini ziyaret etmiş ve raporu edebiyat tutkunlarının beklentilerini güç bela tatmin edebilmiştir.[493]

Tischendorf ise Patmos'taki manastır kütüphanesinin tartışmasız Doğu'daki en zengin kütüphane olduğu fikrindedir. Bulduğu iki yüze yakın el yazmasını teker teker inceleyerek bunların çoğunun XI-XIV. yüzyıl arasında parşömene yazılmış eserler olduğunu belirtmektedir. Babaların edebiyatına dayandığı için çok kıymetlidir. Kırk tane Johannes Chrysostamus, on yedi tane Basilius the Great, yirmi kadar da Yeni Ahit'e dayalı eser bulmuştur. Muhtemelen içlerindeki en eski el yazması IX. yüzyıl tarihlidir. Pek çoğunun içeriği Eyüp kitabından, teolog Gregory'den, Aziz Peter ve Aziz Paul biyografilerinden referans almaktadır. Keşişlerin incelemekten zevk alacakları bir yazma da X. yüzyıla ait olup İncillerden pasajlara sahiptir. *The Revelation* kitabından bahseden tek bir evrak yoktur. Klasiklerden Hipokrat, Aristo, Diodorus Siculus, Porphyry, Sophocles, Libanius, Aristides vardır.[494] Son olarak Batılı seyyahların kitap ve el yazması avcılığı faaliyetlerinin hinterlandının Karadeniz'e, özellikle Sinop ve Trabzon'a kadar genişleyebileceğini ifade edelim. Günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla Carlyle fırsat bulsaydı buralarda da araştırma yapacaktı.[495]

Tekrar İstanbul'a dönecek olursak Batılı seyyahların kapısını sıklıkla çaldıkları ve nadiren geri çevrildikleri Patriklik Kütüphanesini de değerlendirmeye almamız gerekir. Eski Yunanca ve Latince yazmaların burada olacağı düşüncesi bir yana, Rum ve Ermeni patriklerinin sahip oldukları kitaplar ve kaynaklar da merak konusudur. En çok ziyaret edilen patriklik kütüphanesi İstanbul'da ikamet eden Kudüs Patriğinin kütüphanesidir.[496] Carlyle, Kudüs'ün Rum Patriğinin evini ziyaret ettiklerinde burada iyi donanmış bir kütüphane bulduklarını dile getirmiştir. Hatta bu kütüphane imparatorluğun en büyük kütüphanesidir. Kudüs Patriğine ait bu

[493] J.C. Hobhouse, **A Journey Through Albania,** C.II, s.43-44.
[494] Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.260.
[495] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey**, s.166.
[496] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.294-295. Kay, Kudüs Patriğinin İstanbul'da yaşayıp Filistin bölgesinde yaptırım gücü olduğunu belirtmiştir.

kütüphaneyi iyice inceleyip bir de katalogunu çıkartarak buradaki kitapların dikkate değer bir kısmının el yazması olduğunu, bunlardan büyük çoğunluğunun ise teoloji ve kilise kitapları iken hiçbirinin klasik antik çağa ait olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Yunan klasiklerinden bazı kısımların müstakil olarak bulunduğunu belirtmiştir. Kudüs Patriği elinden gelen yardımı yaparak kendilerine kütüphanenin katalogunu çıkarmaları için yardımcı göndermiş ve beğendikleri eserleri derlemek ve incelemek amacıyla İngiltere'ye götürmelerine müsaade etmiştir. Kütüphanenin geri kalanı 130 eserden oluşmaktadır. Bunlar temel olarak vaazlar, dini tören kitapları, Roma kilisesi hakkında tartışmalı yazılardır. Prens Adaları'ndan topladıkları eserlerle burada görüp ilginç buldukları eserleri Londra'ya aktarmışlar, bu eserler Lambeth'teki başpiskoposluk kütüphanesinde yerlerini almışlardır.[497]

Seetzen İstanbul Rum Patriğinin kütüphanesini görmek istemiş ancak kütüphanelerinin bir yangın sırasında harap olduğunu, birkaç eski dini kitap dışında bir şey olmadığını öğrenmiştir. Seetzen'e Kudüs Patriği'nin kitap koleksiyonunu görmesi tavsiye edilmiştir. Seetzen, Kudüs Patriği'nin gösterişsiz, duvarla çevrili bir binadan ibaret evinde bulunan kütüphaneyi görmek istediğinde papazlar şaşırıp kütüphanenin çok küçük ve sadece birkaç yüz ciltten ibaret olduğunu söylemişlerdir. Daha önce birkaç İngiliz'in kütüphaneyi görmeye geldikleri belirtilmiştir. Seetzen Kudüs Patriğinin kütüphanesinin büyük bir şöhrete sahip oluşunu kütüphanelerin çok az olduğu bir yerde bulunmasına bağlamaktadır.[498] Bundan başka Ermeni patrikhanesini de merak eden Seetzen orada ne bir kütüphane ne de el yazmaları koleksiyonu olmadığını öğrenmiştir.[499]

Robert Walsh, Yunan dili ve edebiyatının artan ilgi ve meraka bağlı olarak yeniden canlandırıldığına dikkat çekerken özellikle antik Yunan edebiyatının topladığı ilginin Batılı seyyahları Rum kilise kurumlarındaki koleksiyonları araştırmaya ittiğini anlatmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Kudüs Patriğinin kütüphanesidir. Walsh'ın anlatımına göre burası 1710 yılında inşa edilmiş taştan sağlam bir binadır, çok karanlık ve kasvetlidir. 484 tane matbu kitap, Helen ve Rum

[497] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,** s.85.
[498] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.212-214.
[499] **A.e.,** s.246.

dillerinde 360 tane el yazması bulunmaktadır. El yazmalarının hepsi kağıt üzerine yazılmıştır ve tarihleri XIX. yüzyılda aittir. En kıymetli kitaplar Bizans tarihçilerinin kopyalarıdır, ancak en değer verilen eser Apostles devrinden itibaren 125.ye kadar olan patriklerin listesini içeren kutsal şehir (Holy City) ile alakalı metinlerdir.[500] Tischendorf da Eski Patrik Konstantin vesilesiyle Kudüs Patriği'nin kütüphanesini görmüştür.[501] Kütüphanenin kataloguna göz atmış, el yazmalarına dair eksiksiz bir kayıt bulamamıştır. Kudüs Patriği Tischendorf'un kütüphaneyi tek başına keşfetmesine ve bulduğu el yazmalarını istediği gibi kullanabilmesine izin vermiştir. Tischendorf yazmaların sayısının 30 tane olup konularına göre ayrılmadan bir arada durduklarını, yalnızca bir tanesinin matematik üzerine yeniden yazılmış bir parşömen olduğunu ifade etmiştir.[502]

Batılı seyyah ve müsteşrikler imkân buldukları her türden kitabı Batı'ya götürmeye çalışmışlardır. Carlyle ve Hunt, İstanbul'da değerli yazmalar içerebilecek erişebildikleri bütün kütüphaneleri incelemişler ve Yeni Ahit'in çeşitli kısımlarından 27 metni, Arapça ve Farsça versiyonları dahil, Londra'ya göndermişlerdir. Bunlara ek olarak, Caryle şiir ve tarih ile ilgili pek çok Doğu eserini de edinmiş, bunlar Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) tarafından satın alınmıştır. Haçlı Seferleri tarihiyle ilgili güvenilir bilgiler içeren bir kitap ve 1001 Gece Masalları bunların arasında Carlyle'ın en beğendikleridir.[503]

Bir kısmının Saray Kütüphanesinde olduğunu düşündükleri Yunan ve Latin kaynaklarının öteki kısmının da Doğu Akdeniz civarında bulunan manastır ve patriklik kütüphanelerinde saklı kaldığına inanan Batılı kitap meraklılarının araştırma sahalarını buralara doğru genişlettikleri bir hakikat olarak karşımıza çıkmıştır. Osmanlı kütüphanelerinin aksine bu kütüphanelerde bir sistem ve düzen arayışı yoktur. Asıl odak noktası Bizans kütüphanelerinin devamına ilişkin araştırmadır. Bununla birlikte kütüphanelerin halinden şikayet etmekten de geri durmamışlardır.

[500] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.402.
[501] Tischendorf, tezimizde de eserinden faydalandığımız İstanbul Rum Patriği Konstantin'in kendisine pek çok konuda yardımcı olduğunu ve ondan oldukça istifade ettiğini belirtmektedir. Sina Dağı'ndaki kütüphanede kütüphanecinin göstermesiyle bulduğu Rumca şiirleri ona göstermiş, patrik bunlarla epey ilgilenmiştir. Patriğinin kendisine ait bir kütüphanesi yoktur, ancak Tischendorf'a Kudüs Patriğinin kütüphanesini kullanmayı teklif etmiştir.
[502] Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.274.
[503] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey**, s.86.

Batılı seyyahların manastır ve patriklik kütüphanelerinde yaptıkları araştırmaların gösterdiği en mühim sonuç Osmanlı'nın Doğu'nun ve Batı'nın bilgi birikimine aynı anda sahip çıkıp muhafaza ettiği gerçeğidir. Fetihlerden sonra bile arşivlerin kaybolmasına izin vermemiş ve Doğu Hristiyanlığına dair bilgi örgütlenmesini de muhafaza etmeyi başarmıştır.

2.4. Elçilik Kütüphaneleri

Geleneksel Osmanlı kütüphanelerine dahil olmasa da Batılı seyyahların el yazması aradıkları ve bazen de sırf okuyacak kitap almak için yararlandıkları elçilik kütüphanelerinden de söz etmek gereklidir. Osmanlı tebaası dışında, Osmanlı topraklarındaki Avrupalılara ait olan bu kütüphaneler de çeşitli ve ilginç koleksiyonlar içermektedir. 1830 yılında Michaud, İstanbul'daki kitap arayışları içerisinde Frenklere hitap edecek kütüphanelerden bahsetmektedir:

> "Frenklere ait bir kütüphane, İstanbul'da bulunması en zor şeylerin başında geliyor. Manastırlardaki kitaplar kurt yeniği içinde, Fransa, İngiltere ve Rusya elçiliklerinde sadece oradan buradan toplama üç, beş kitap var, kütüphane adına yakışır tek yer Avusturya geçici elçilik binasında."[504]

Ulrich Jasper Seetzen'in seyahatnamesinde de Michaud'un beğenerek bahsettiği Avusturya elçilik binasındaki kütüphanenin 1800-1801 yıllarındaki haline rastlamaktayız. Alman seyyah ve bilim adamı Seetzen, İstanbul'daki 6 aylık ikameti boyunca âlim ve diplomatlardan oluşan çok geniş bir çevrede bulunmuştur. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu Elçiliğine (Avusturya Elçiliği) sık sık uğrayan Seetzen, İkinci Elçi Internuntius[505] Baron von Stürmer'in Pera'daki sarayına gittiklerinde elçilik sekreterine topografya ile ilgili kitap bulamamaktan yakınmış, sekreter de Seetzen'in kendi kütüphanesinden faydalanmasına izin vermiştir. Bahsedilen Avusturya elçilik sekreteri meşhur müsteşrik Hammer'dır. Hammer'ın kütüphanesinden Russell'in, Halep'in doğal yapısı hakkında yazmış olduğu, çok zengin içerikli kitabı ödünç almıştır.[506] Seetzen'in Hammer ile sık sık görüşerek kitap alışverişi yaptıklarını şu cümlelerinden anlıyoruz: *"Öğleye doğru Bay von Hammer'i ziyarette gittik. Kendisinden ödünç almış olduğumuz, Russel'in yazmış*

[504] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830**, s.57-58.
[505] Avusturya İmparatorluğunun Osmanlı elçisi/temsilcisi için kullanılan bir terimdir.
[506] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.98-99.

olduğu, Halep'in doğası hakkındaki kitabı geri verecek ve başka kitaplar rica edecektik." Seetzen'in Hammer'ın önerileri sayesinde Gotha Dükü için İstanbul'dan Türkçe, Farsça, Arapça ve Grekçe 180 yazma satın aldığı da belirtilmektedir. Onun şahsî kütüphanesinden ödünç kitaplar alıp yararlanmış ve sayesinde pek çok yazma bulmuştur.[507] Hammer'ın kütüphanesinden yararlanan sadece Seetzen değildir:

> "Baron von Knigge ve diğerleri, elçilik danışmanının çok yararlı kitap koleksiyonundan birkaç eser seçtiler, örneğin *Bosphorus Thracicus*'u ve İstanbul'u tasvir eden Latince bir eserden alıntılanmış *Elzevierische kleine Sedezausgabe* adlı bir kitap, Klaproth'un Asya hakkındaki dergisi vb... Ben Coğrafya güncelerini (Ephemeriden) ve Lüdeke'nin Türk Devleti hakkında verdiği bilgileri içeren kitabı rica ettim."[508]

Seetzen, sadece Doğu yazını ile alakalı kitaplar toplamak peşinde değildir, okuyacak kitap da aramaktadır. Prusya elçisi Baron von Knobelsdorff sayesinde davetli olduğu, Bâb-ı Âli'deki Fransa elçisi için özel ağırlama töreninde Baron von Knigge ve Fransa elçilik sekreteri Kaeffer de bulunmaktadır. Kaeffer Seetzen'e Michaelis'in Arapça dilbilgisi kitabını vermeyi teklif etmiştir. Seetzen, daha sonra Knigge ve Meyern'i ziyaret için İsveç Sarayına gittiğinde İstanbul'da "kitaplar çok kıt olduğundan kendisine kitap veren herkesin büyük bir iyilik yapmış olduğunu" dile getirmektedir. Anlaşılan odur ki bu kişiler de Seetzen'e kitap temin etmişlerdir. İsveç Sarayından çıktıktan sonra İsveçli bir rahibin evinde Muradgea d'Ohsson'un *Tableau de l'empire otoman etc* eserini görmüştür.[509] Bay Meyern ile İsveç elçiliğinin eski birinci tercümanı ve sekreteri Bay Antoine Murad'ın Pera'da, Hollanda Sarayı'nın karşısında bulunan evine ziyarete gittiklerinde muhtemelen Kantemir'in eseri olan Türk müziği üzerine yazılmış el yazmaları kendilerine gösterilmiştir.[510]

Seetzen'in seyahatnamesinde bulunan tüm bu örnekler onun elçilik kütüphanelerinden ve elçiler aracılığıyla elde ettiği kitapları açıklamaktadır. Bu bakımdan elçilik kütüphanelerinin Batılı seyyah ve müsteşrikler için Doğu'daki kitap

---

[507] **A.e.,** s.184. Bkz. Kemal Beydilli, "Seetzen, Ulrich Jasper", **TDV İslam Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/seetzen-ulrich-jasper, 11.01.2019.
[508] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.185. İstanbul Boğazı kitabı Pierre Gilles (Petrus Gyllius)'e ait 1632 basım tarihli kitaptır.
[509] **A.e.,** s.255-257.
[510] **A.e.,** s.313.

kaynaklarından birisi olduğunu söylemek de mümkün olmaktadır. Doğu'daki Frenklere yönelik olarak veya onların kitap avcılıkları sonucu inşa edilmiş olan elçilik kütüphaneleri, elçi ve diplomatların özel kütüphaneleri olabileceği gibi elçilik binasında bulunan kütüphaneler de olarak da zuhur edebilmektedir. İki türlü de elçilik kütüphaneleri Batılıların Doğu'da kitap temin etme çabasını göstermektedir.

2.5. Şahsî Kütüphaneler

Batılı seyyahların ilgisini çeken kitap koleksiyonlarından biri de şahsî kütüphaneler olmuştur. Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürme amaçlarına yönelik olarak yaptıkları araştırmalarda, şahsî kütüphanelerde de birbirinden çeşitli ve değerli el yazmalarının bulunabileceğini düşünmüşlerdir. Ancak bu koleksiyonları yakından incelemek, vakıf kütüphanelerine ve hatta Saray Kütüphanesine girmekten bile daha zordur, çünkü şahsî kütüphaneler kişiye özeldir. Ancak koleksiyon sahipleriyle kurulacak yakınlık ve ahbaplık sonucunda bu kütüphanelere erişim mümkündür.

Osmanlı'da şahsî kütüphanelere sahip kişiler genellikle sultanlar, sadrazamlar, üst düzey devlet adamları ve ulema sınıfından kimselerdir. Hepsinin belirli bir entelektüel kapasiteye sahip olması koleksiyonlarının da cazibesini artırmaktadır. Avrupalı bir seyyah ve müsteşrik için bu sınıflardan kimselerle dostluk kurmak zor olsa da XIX. yüzyılda elçilikler ve diplomatlar aracılığıyla bunu başarabilenler olmuştur. Erken modern dönem şartlarına göre XIX. yüzyıl bunun için daha elverişli bir ortam sunmaktadır.

Tezimizin ilk bölümünde Antoine Galland ve Giambattista Toderini'nin eserlerinde birtakım şahsî kütüphanelerin anlatıldığını ifade etmiştik. XVIII. yüzyılın başında Türkiye'yi ziyaret eden Lady Montagu'nun da ekabirden birine ait hususî bir kütüphaneden bahsettiğini görmekteyiz. Belgrad'da kaldıkları evin sahibi, büyük bir Osmanlı paşasının oğlu olan Ahmed Bey'in Doğu'da mümkün olabilecek en iyi eğitimi aldığını, Arap ve Fars dillerine vâkıf olan seçkin bir "efendi" olduğunu söyleyen Lady Montagu her akşam Ahmet Bey ile entelektüel sohbetler yaptıklarını anlatmaktadır. Bâbıâli'de görev yapmaktansa sakin ve güvenli bir hayatı tercih ettiği söylenen Ahmet Bey'in Lady Montagu ile Arapça şiirler hakkında sohbetler ettiğini anlıyoruz. Lady Montagu, Ahmet Bey'in her çeşit kitaplarla dolu bir kütüphanesi

olup yegâne meşguliyetinin bu olduğunu da eklemektedir.[511] Osmanlı münevverlerinin entelektüel birikimini ortaya koyan şahsî kütüphaneler, belki ulaşımı çok daha güç olmasından ötürü az da olsa Batılılar tarafından ilgi çekmiştir.

Charles White da bu kütüphanelere ulaşım imkânını yakalayan Batılılardan bir tanesidir. Değerlendirmelerinde Türk entelektüellerinin bilgi kaynaklarını ve sahip oldukları kitapları açıklarken aynı zamanda Türklerin Batı'da zannedildiği gibi cahil kimseler olmadığını da vurgulamak istemiştir. White, Osmanlı'daki şahsî kütüphaneleri Türklerin yazılı kültür birikimi açısından değerlendirilmiştir.

> "Türk memurlarının ve serbest meslek erbablarının evlerinde teoloji, ictihad-hukuk, metafizik ve mantık kitapları başta olmak üzere küçük ama zengin bir kitap koleksiyonu bulundurmaları oldukça yaygındır. Ayrıca, kütüphanesinde sadece en meşhur tarihçilerin, şairlerin ve filozofların eserlerini değil, aynı zamanda en saygın Fransız ve İngiliz klasiklerini de bulunduran pek çok Türk beyefendisi de vardır."[512]

Charles White, yukarıdaki tarifte belirttiği kişilerden birkaçını ismen ve şahsî kütüphanelerinde bulunduğu eserleri bilgi sahibi olduğu kadarıyla anlatmıştır. Charles White'ın üç ciltlik eserini meydana getirmesi için bilgi toplamasına, babası Ruhuddin Efendi'yle birlikte yardım eden Ahmed Vefik Paşa bunların başında gelmektedir. White, paşanın Fransızca bilgisinin mükemmel olup Fransız ve İngiliz edebiyatlarına da hâkim olduğunu söyleyerek onun gayet açık fikirli biri olduğunu belirtmiştir. Bir diğeri, White'ın ifadelerine göre Dolmabahçe'deki hafif silah imalatı yapan fabrikadan, başarılı ve iyi donanımlı olmasına rağmen kıskançlık ve rekabet yüzünden atılan Bekir Paşa'dır. Bekir Paşa'nın kütüphanesi küçük olmasına rağmen matematik, mekanik, buhar ve kimya gibi alanlarda en kıymetli Batı eserlerinden bir seçki barındırmaktadır. Mekteb-i Harbiyye müdürü ve aynı zamanda bir bilim adamı olan Emin Paşa,[513] Topkapı Hastanesi nâzırı İhya Bey[514]

(Agah?) ve Galatasaray Mekteb-i Tıbbiyyesi'ndeki doğa tarihi, felsefe ve jeoloji hocası olan Derviş Efendi'den de bahsetmiştir. Bilgili bir müşavir, milli

---

[511] Lady Montagu, **Şark Mektupları,** Çev.Ahmed Refik, İstanbul, Timaş, 1998, s.17-18.
[512] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.175-176.
[513] Bu kişi Mekteb-i Harbiyye müdürü Emin Paşa olmalıdır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Harbiye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/harbiye, 03.02.2019.
[514] Asâkir-i Hâssa-i Şahane Ordusu mensupları için hizmet veren Topkapı Hastanesi ve bu ordunun hekimbaşısı olan İhya Bey, White'ın "imparatorluk askerî hastanesi kaymakamı Ekiah Bey" şeklinde tarif ettiği kişi olmalıdır. Bkz. Nuran Yıldırım, **İstanbul'un Sağlık Tarihi,** İstanbul, 2010, s.184.

eğitim müfettişi olan İmamzade'nin[515] kütüphanesi üzerinde durarak onun koleksiyonunun şehirdeki teoloji, dogma ve ictihad-hukuk çalışmalarına dair en geniş koleksiyon olduğunu dile getirmiştir. Rumeli kazaskeri pâyesine sahip ve meşhur bir metafizikçi ve kitapsever olan Kahyazâde'nin kütüphanesi ise White'ın en beğendiği nadir yazmalardan oluşan nadir bir koleksiyondur.[516] Farsî şair Saib'in tercümanı ve yorumcusu olan Selim Sırrı Efendi en iyi şiir eserlerinden oluşan 500 ciltlik bir koleksiyona sahiptir, kütüphanesi türünün en güzide eserlerinden oluşur ve nadir hazineler barındırmaktadır. Eski Osmanlı Hariciye Nazırı Akif Efendi'nin oldukça bilgili biri olup devrin en iyi şairi olduğunu belirtmiştir.[517] Çağın en saygın şairi İzzet Molla'nın oğlu ve kendi de bir şair olan Fuad Efendi'nin[518] kütüphanesi 2000 ciltlik seçkin bir kütüphanedir. En saygın Fransız, İngiliz ve İtalyan eserlerinden oluşmuştur. Hekimbaşı Rumeli kazaskeri pâyesine sahip olan Abdullah Efendi'nin kütüphanesi ise hukuk ve tıp alanlarındaki en iyi eserlerden oluşan 3000 ciltlik bir kütüphanedir. Eserler Türkçe, Arapça, Fransızca ve İtalyanca dillerindedir. Son olarak imparatorluk vakanüvisi Şeyhzade Esad Efendi'nin de tarih, edebiyat ve şiir alanlarında elsine-i selasede en seçkin ve zengin koleksiyona sahip olduğunu belirtmiştir.[519] Charles White'ın ifadelerine göre anlatılan bu isimler ve şahsî kütüphaneleri XIX. yüzyıldaki Osmanlı münevverlerinin hususî olarak ne tür bilgilere önem vererek saklayıp değerlendirdiklerini göstermektedir. Nitekim, Charles White da saygın kimselere ait şahsî kütüphaneleri ve muhteviyatlarını, Türk

---

[515] Bu kişi once Anadolu sonra Rumeli kazaskeri olan, Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye ve Mekteb-i Maârif-i Adliyye mekteplerinin nezaretine atandıktan sonra Nezâret-i Mekâtib müdürlüğüne atanan İmamzade Esad Efendi olmalıdır. Bkz. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/imamzade-esad-efendi, 03.02.2019.

[516] Bu kişi büyük ihtimalle Kethüdâzâde Arif Efendi'dir. Bkz. Salim Aydüz, "Kethüdâzâde Ârif Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/kethudazade-arif-efendi, 03.02.2019.

[517] Bu kişi Âkif Paşa'dır. Bkz. Abdullah Uçman, "Âkif Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/akif-pasa, 03.02.2019. Charles White'ın bahsettiği Akif Efendi, II. Mahmud devrinin Reisülküttab'ıdır ve "Miyop Churchill" olayında İngiliz elçiliğiyle Bâbıâli arasında çıkan diplomatik kriz sonucu azledilmiştir. Charles White, belirtilen sayfalarda Akif Efendi'yi tanıtmak için bu ayrıntıdan "kazayla bir çocuğu vuran İngiliz beyefendisi Churchill'e kötü davranması sonucu itibarsızlaştırılan Reis Efendi ve eski paşa" olarak bahsetmiştir.

[518] Keçecizâde Fuad Paşa. Bkz. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/fuad-pasa-kececizade, 03.02.2019.

[519] Charles White, Three Years in Constantinople, C.II, s.175-180. Bu kişi Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'dir. Bkz. Ziya Yılmazer, "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-efendi-sahaflar-seyhizade, 03.02.2019.

toplumunda da münevver kimseler olduğunu göstermek için kaleme aldığını belirtmektedir.[520]

Charles White'ın söz ettiği Ahmed Vefik Paşa'nın şahsî kütüphanesiyle ilgili bilgi veren bir İngiliz daha vardır. XIX. yüzyılın sonunda İstanbul'da bulunan İngiliz elçisinin karısı Georgina Müller, Ahmed Vefik Paşa'nın Rumeli Hisarı'ndaki satılığa çıkmış olan kütüphanesini görmüştür. Ziyaretlerinden bir sene evvel vefat eden Ahmed Vefik Paşa'nın kütüphanesi hakkında şunları söylemektedir:

> "Bizi basık tavanlı, uzun bir binaya aldılar. En geniş odası kütüphane olarak kullanılıyordu. İçinde son derece dikkat ve itina ile seçilmiş İngiliz ve Fransız eski klasik eserlerin pek nadir bulunan ilk baskıları vardı. Birkaç tane de gramer kitabı, lugat ve nefis el yazmaları bulunuyordu. Ayrıca, çok güzel porselen eşya, enfes çiniler ve daha başka birçok kıymetli hazineler, hepsi satışa arz edilmiş vaziyette burada teşhir ediliyordu. Bir Amerikalı bunların hepsine birden çok büyük bir para teklif etmiş, fakat varisler, aralarında anlaşamadıkları için bu büyük fırsatı kaçırmışlar. Perakende usulü ile satış ufak ufak devam ediyordu. Biz ayrıldıktan sonra da daha uzun zaman devam etmiş ve sonunda elde edilen para da Amerikalının teklifinden çok daha aşağı imiş. Oğlum çok nadide bir kitabı son derece ucuz bir fiyata almıştı."[521]

Türkiye açısından şahsî kütüphaneler zengin olunan bir alandır. Özel koleksiyonlar Batılıların ilgisini çektiğinden bunları kaçırabiliyorlar ya da satın alabiliyorlardı. Bir İngiliz'in seyahatnamesine konu olan Ahmed Vefik Paşa'nın vefatından sonra satışa çıkarılan kütüphanesi bu durumu örneklemektedir.

Batılıların yazdığı seyahatnamelerde Türk aydınlarının şahsî kütüphaneleri bir yana, İstanbul'daki gayrimüslimlere ve Frenklere ait bazı şahsî kütüphanelerle ilgili bilgilere de rastlamaktayız. Ulrich Jasper Seetzen'in 1800-1801 yıllarından manzaralar sunan seyahatnamesinde İstanbul'da ikamet eden Müslüman olmaya kimselerin şahsî kütüphanesini inceleme fırsatı bulduğunu görmekteyiz. İstanbul'da eczanesi olan ve Pera'da ikamet eden Hopfinger isminde Alman bir eczacının İstanbul'daki en büyük şahsî kütüphaneye sahip olduğunu, bu kütüphanede birkaç eski matbu kitap ve birkaç membran bulunduğunu ifade etmektedir.[522]

---

[520] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.180.
[521] Georgina Adelaide Müller, **İstanbul'dan Mektuplar**, s.129-130.
[522] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.377-378.

Başka bir gün, Piripaşa semtinde, tercümanımın tanıdığı bir Yahudi eczacıya da uğramış, ancak bu kişinin şahsî kütüphanesinde farmakoloji hakkında bilgi veren birkaç paralanmış İtalyanca kitaptan ve bir İtalyanca simya eserinden başka bilimsel eser bulamamıştır. Yahudi eczacının ise bu kitaba *Dianenbaum* yöntemi hakkında bilgi verdiği için çok kıymet verdiğini söylemektedir.[523] Seetzen Doktor Vasilatyi adında bir hekimle de ilişki kurmuş ve onun koleksiyonundaki çeşitli kitapları incelemiştir. Bu kitaplardan bazıları Lalande'nin astronomi kitabı, Meninski'nin folyo halindeki Türkçe, Arapça, Farsça dilbilgisi kitabıdır.[524] Ayrıca Seetzen, Rum okulunu gezerken bir öğretmen ile konuştuğunda başka şahsî kütüphanelerden haberdar olur:

> "Öğretmenin anlattığına göre, kendisi bir kütüphaneye sahip olmakla beraber, yangın tehlikesi nedeniyle burada bulunduramıyormuş. Bize bir Rum öğretmen olan Sergius'un kitabını salık verdi. Bu yazar, (Rumca yazdığı) kitabında, evrende çok sayıda dünyanın var olduğundan söz eden Fonternelle'nin eserine karşılık aksi tez savunuyormuş."[525]

Ulrich Jasper Seetzen'in çeşitli kitap elde etme yöntemleri bizim İstanbul'da yaşayan çok farklı çevrelerden insanların sahip olduğu şahsî kütüphaneler ve özel koleksiyonlar hakkında bilgi edinmemizi sağlamıştır. İstanbul'daki Müslümanlar, gayrimüslimler, Frenkler ve Doğulu Hristiyanlar ile kurduğu ilişkiler birbirinden çok ayrı dünyalardaki bu kişilerin hususî koleksiyonlarını tanımasını sağlamıştır.

Seetzen, İstanbul'da edindiği güvenilir ve itibarlı çevre vesilesiyle bazı Müslüman âlimler ve dervişlerle de alaka kurmuştur. Faslı bir Kadirî dervişi olan Hacı Mehmed Ebu Şemme, Seetzen'e usturlab çizimleri getirmiş ve astronomi ile ilgili birtakım sohbetlerle bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Derviş yanında getirdiği astroloji ve astronomi hakkındaki Türkçe el yazmasını göstermiş ve Seetzen'e astronomi alanıyla ilgili birkaç ciltlik Arapça bir eser getireceğini söylemiştir.[526] Müneccimbaşı Ahmed Efendi ile de ahbablık kuran Seetzen onu da evinde ziyaret etmiştir:

---

[523] **A.e.,** s.205.
[524] **A.e.,** s.212.
[525] **A.e.,** s.213.
[526] **A.e.,** s.186.

> "Bize anlattığına göre babası da padişahın müneccimbaşısıymış. Kendisi, padişahtan yıllık maaş alıyormuş. Astronomi ile meşgul olan bilim adamlarının sayıca az olmasının nedeni, bu görevi üstlenmeleri karşılığında kendilerine belli bir para ödenmemesiymiş. Bu bilimle uğraşmak için kişisel servete sahip olmak gerekirmiş. Bize Lalande'nin astronomi kitabını, Cassini'nin güneş ve ay tablosunu gösterdi. Ayrıca odasında Amsterdam'da yapılmış olan bir yerküresi, Paris'te yapılmış bir gök kubbesi ve gene Paris'te yapılmış olan ve gezegenler sistemini gösteren bir harita vardı. Ahmed Efendi bize bunların dışında Uluğ Bey'in çok güzel Arapça elyazması astronomi cetvellerini gösterdi ve böyle güzel yazılı yapıtların 100 veya 150 kuruş değerinde olduğunu söyledi. Daha sıradan olanları 50-60 kuruşa satın almak mümkünmüş. Ahmet Efendi ile astroloji üzerine de sohbet ettik. Bize, astrolojinin yabana atılmaması gerektiğini açıkladı ve bu konudaki en önemli eser olarak Arapça elyazması salık verdi: Ali Efendi'nin *Barih Ebul Rihdschah* (Ali b. Ebü'r-Ricâl, *Kitâbü'l-Bâriʿ fî aḥkâmi'n-nücûm*) adlı eseri. (Bize bu kitabın küçük formattaki 359 yapraktan oluşan bir nüshasını gösterdi ve bunun babasından kaldığını anlattı.) Ahmed Efendi sohbetimizin devamında şöyle konuştu: "Frenklerin bu konuya önem vermediğini biliyorum. Ama gök cisimleri hakkında sahip olduğumuz yalın ve kupkuru bilgiler yararlı olsa bile, hiç de ilgi çekici değildir. Buna mukabil tek tek gökcisimlerinin, taşıdıkları anlam ve durumlarına göre birbirleriyle etkileşimleri, onların incelenmesini zevkli kılmaktadır…" Ahmet Efendi'nin elinde ne yıldız haritaları vardı ne teleskop ne de seksant. O sadece Uluğ Bey'in çizelgelerinden faydalanıyordu. Bize, geçen gün İngiltere'den üzeri Arap harfleriyle yazılmış bir sandık dolusu harita geldiğini söyledi."[527]

Ahmed Efendi, Seetzen'in kitap alışverişinde yaşadığı sıkıntıya binaen satın almaya niyetlendikleri astronomi konulu elyazmalarının değeri hakkında fikir edinebilmeleri için, onları önce kendisine göstermelerini teklif etmiştir.[528] Müslüman Türk bir âlimin Seetzen gibi bir Batılı kitap meraklısına yardım edeceğini söylemesi kaydadeğer bir ifadedir.

Seetzen'in, çeşitli kitaplara sahip Doğulu Hristiyanlarını da ziyaret etmesi onun el yazması peşinde olduğunu göstermektedir. Bu kişiler ellerindeki kitapları kitapçı dükkanında değil doğrudan kişilere satmak istemişlerdir. Seetzen, Halep'ten gelme bir Maruni rahibi ziyaret ederek rahibin satmak istediği İtalyanca, Latince ve Arapça dillerindeki ansiklopediyi ve başka Arapça eserleri görmeye gitmiştir. Rahibin 40 kuruş istediği bu kitabın Roma'daki Propaganda matbaasının bir yayını olduğu kanısındadır. Arapça bir mezmur kitap için de 15 kuruş istemiştir. Başka bir propaganda yayını olan Arapça ve Latince dillerinde yazılmış bütün bir İncil için 100 kuruş istemiştir.[529] Gerçekten de XVII-XVIII. yüzyıllarda Roma propaganda

[527] **A.e.,** s.243-244.
[528] **A.e.,** s.245
[529] **A.e.,** s.230.

matbaalarının Arap Hristiyanlara yönelik kitaplar ve yayınlar ürettiği bilinmekteydi.[530] Bu yayınlar, Vatikan'ın Avrupa'da dalga dalga yayılan Protestanlık mezhebine karşı aldığı bir tedbirdi.

Seetzen bu özel koleksiyonlarla sadece satın almak için değil, incelemek için de ilgilenmektedir. Rahip Usko'nun İran'dan satın aldığı çok sayıdaki Doğu el yazması koleksiyonunu inceleyen Seetzen'in gördüğü eserler arasında İranlı Sadi'nin bir eseri bulunmaktadır. Rahibin 66 kuruşa satın aldığı eserin fiyatını Seetzen pahalı bulmuştur. Bundan başka bir de Kahire lehçesiyle yazılmış, Arapça metinlerin yanında İtalyanca çevirileri olan, halk arasında konuşulan Arapçayı öğrenmek için faydalı olacak küçük bir Arapça el yazması görmüş ve çok beğenmiştir. Halep'te buna benzeyen bir kitap arayacağını söyler.[531] Rahip Usko'nun kütüphanesinde rahibin İsfahan'da satın almış olduğu Hafız'ın ve diğer iki İranlı şairin kitaplarını da görmüştür. Mekke'de muhafaza edilen nadir şiir kitaplarını Halep'te arayacağına dair rahibe söz vermiştir.[532]

Son olarak, XIX. yüzyıl Batılı seyahatnamelerindeki bazı örnekler şahsî kütüphanelerle Saray Kütüphanesi arasında ilişki kurulabileceğini de göstermiştir. Saray Kütüphanesi, saltanatın bilgi birikimini yansıtan ve onların bilgi kaynaklarını oluşturan bir oluşum olmanın yanı sıra, aynı zamanda padişahların hususî koleksiyonlarını barındırması bakımından bir şahsî kütüphane olarak kabul edilebilir. Çünkü Osmanlı padişahları koleksiyonları için özel olarak kitap seçmektedir. Fâtih Sultan Mehmed'in koleksiyonu aynı zamanda şahsî bir kütüphanedir, çünkü onun ilmî eğilimleri ve zevki neticesinde meydana getirilmiştir. XIX. yüzyılda II. Abdülhamid'in kütüphanesi de bir şahsî kütüphane örneğidir.

XIX. yüzyılda geleneksel Osmanlı Saray Kütüphanesinin dışında bir de II. Abdülhamid'in hükümdarken özel olarak kurduğu ve onunla ünlenen Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nden söz etmek gereklidir. Yıldız Sarayı'nda büyük kütüphane ve hususî kütüphane olmak üzere iki tane kütüphane bulunmaktadır. 1876 yılında

[530] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", Çev. Esen Ezgi Taşçıoğlu, **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi**, C.I, No:33, Yaz 2008, s.20.
[531] Ulrich Jasper Seetzen, **Anadolu'da Yolculuk,** s.482
[532] **A.e.,** s.625.

kurulduğu kabul edilen Yıldız Sarayı Kütüphanesi, II. Abdülhamid'in kitaplara olan ilgisini yansıtan, kitap işçiliği sanatı ve içeriği bakımından zengin bir koleksiyon barındırmaktadır. Yirmi bin ile otuz bin arasında olduğu tahmin edilen kitaplar yazma ve matbu eserlerden müteşekkildir. Yabancı devlet adamlarının ve araştırmacıların burayı sık sık ziyaret ettiği de bilinmektedir.[533] Ayrıca II. Abdülhamid'in Osmanlı'nın modern yüzünü göstermek maksadıyla bir propaganda aracı olarak Batılı yabancıları özellikle Yıldız Sarayı'na davet ettiği bilinmektedir.[534] Saray'a gelen yabancılar bu bağlamda II. Abdülhamid'in kütüphanesini de görmüşlerdir. Georgina Adelaide Müller, II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki şahsî kütüphanesini görmüştür:

> "Tekrar Yıldız'ın ana kapısından geçtik; ancak bu kez Harem duvarları yanından hemen sağa döndük, biraz sonra bir köşke vardık. Burası uzun ve yüksek bir odadan oluşan Sultan'ın özel kütüphanesiydi. Burada çok tatlı, yaşlı bir kütüphaneciyle karşılaştık; kendi dilinden başka bir dil konuşmuyordu. Koruması altındaki kitaplarla gurur duyuyordu; kendini bunlara adamıştı. Yanında altı yahut sekiz tane kadar zeki yardımcısı vardı. Az bir müddetten sonra, biz gelmeden önce dikkatlice hazırlanmış kataloglarla dolu bir masaya oturduk ve arkadaşımız Sadık Bey tercümanlığımızı üstlendi. Yaşlı kütüphanecinin, eşimin incelemeyi arzu ettiği kitapları bulmak konusundaki samimi gayreti insanı hakikaten de etkiliyordu; yardmcıları da kütüphaneciye ustalıkla destek oluyordu. İlk olarak bize birkaç eşsiz İran elyazması getirdiler; bunlar çok güzel tezhip edilip ciltlenmişti. Eşim özellikle Hindistan'dan gelme bir kitap görmek istediğini belirtince, ellerinde ne varsa, büyük bir şevkle çıkarıp hepsini getirdiler, ama bunların çoğunun müzikle ilgili kitaplar olduğunu gördük. Sonra bize nadir el yazması Kur'anlar gösterdiler; üstlerinde açıklamalar ve yorumlar da vardı. Daha sonra binada genel olarak neler olduğunu görmek üzere dolaşmayı isteyip istemediğimizi sordular. Kütüphaneler en iyi şekilde yapılmıştı; rafları hareket ettirilebiliyordu. Bir köşede İngiliz, Fransız ve Alman klasiklerindne oluşan çok iyi bir koleksiyona rast geldik. Odanın ortasında cam mahfazalar duruyordu. İçleri Sultan'a hediye edilmiş muhteşem ciltli ve resimli çalışmalarla doluydu. Eşim, Sadık Bey eşliğinde eski kütüphanede yürüyor, asistanlar bana ve oğluma Sultan'a ait bazı arazilerin ve Suriçi'ndeki bazı kamu binalarının fotoğraflarını gösteriyordu. Kibarlıklarından ve ilgilerinden hiçbir şey kaybetmiyorlardı. Bu ziyareti bizim için hoş kılmak istedikleri çok açıktı. Biz gelirken Sultan haber gönderdi. Kütüphaneci, "Haşmetli Majestelerinin kendisine bizim geldiğimiz haberini gönderttiğini, kendisinin kütüphanenin bütün düzeniyle ilgilendiğini, neredeyse her gün buraya uğradığını, bizim kendisine hediye etmek için çok ısrar ettiğimiz eşimin kitaplarının biz geldiğimizde kütüphanede göz önünde bir yerde bulunmasını emrettiğini" söyledi. İstemeyerek oradan ayrıldık, saygıdeğer

[533] Tuba Çavdar Karatepe, "Yıldız Sarayı Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/yildiz-sarayi-kutuphanesi, 16.12.2018.
[534] Hakan T. Karateke, **Padişahım Çok Yaşa!,** s.173.

kütüphaneciler ve bütün görevliler her zamanki kibarlıkları ve pek zarif doğu tarzı selamlamalarıyla bize kapıya kadar eşlik ettiler...”[535]

II. Abdülhamid’e özel Yıldız Sarayı’ndaki kütüphanelerde birden fazla hâfız-ı kütüp, sultanın okumak istediği çoğunlukla Batı dillerindeki eserlerin derhal çevirisini yapan bir tercüme bürosu görev yapıyordu. Kütüphanelerde de muhtelif eserler bulunmaktaydı. Hem saltanat hem de Sultan’ın şahsî kütüphanesi olarak görülmesi gereken bu kütüphanedeki kitaplar üç grupta incelenebilir: El yazması kitaplar (hadis, fıkıh, kelam, tefsir gibi İslâmî bilimler, dilbilgisi, edebiyat, tarih, coğrafya eserleri, divanlar ve Fâtih Sultan Mehmed devrinden kalma bazı el yazmaları), matbu kitaplar (Türkçe ve Batı dillerinde II. Abdülhamid döneminde basılmış tarih, coğrafya, siyaset konulu eserler, polisiye romanlar, gezi kitapları), padişaha mahsus elyazması çeviriler (II. Abdülhamid’in kendisine özel Batı dillerinden el yazması şeklinde tercüme ettirdiği polisiye romanlar, seyahatnameler, biyografiler, tıp, tarih, güncel siyaset alanlarındaki eserler). Bunlardan başka II. Abdülhamid’in kütüphanesinde bir de Avrupa’da kendi lehine propaganda için yazdırdığı kitaplar da bulunmaktadır.[536] Yabancı ziyaretçileri de özellikle Yıldız Sarayı’ndaki kütüphanede ağırlamak istemesi böylece daha da anlam kazanmaktadır.

Şahsî kütüphaneler Doğu’da yaygındır ve önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı’daki şahsî kütüphaneler, Batılı seyyahların tanıklığından anlaşılacağı gibi, çoğunlukla padişahlar, vezirler, devlet ricali ve ulema sınıfına aittir. Yüksek sınıflara mensup Müslümanların şahsî kütüphanelerinin yanında gayrimüslim tebaanın din adamlarının da şahsî kütüphaneleri bulunmaktadır. Nasıl ki Saray Kütüphanesi aynı zamanda şahsî bir kütüphane olarak değerlendirilebilirse patriklik kütüphaneleri ve hatta elçilik kütüphaneleri de aynı biçimde görülebilir. İki koleksiyon da oluşturanların kimliğine, dinine, ilgi alanlarına ve bilginin kullanılacağı sahaya göre hususiyet göstermektedir. Bu nedenle şahsî kütüphanelere aynı zamanda ihtisas kütüphaneleri de diyebiliriz. Bu kütüphanelerdeki koleksiyonlar kişinin ilgi alanına ve uzmanlığına göre değişebilmektedir. Daha ziyade yönetici sınıfa ve ulemaya ait olan bu kütüphaneler Osmanlı’nın hem geleneksel hem de Batılı/modern bilgi

[535] Georgina Adelaide Müller, **On Dokuzuncu Asır Biterken,** s.48-49.
[536] Erol Üyepazarcı, “II. Abdülhamid’in Özel Kütüphanesi”, **Müteferrika: Dört Aylık Kitabiyat Dergisi,** C.II, No: 32, İstanbul, 2007, s.103-118.

kaynaklarını barındırması ve bir XIX. yüzyıl Doğulu aydınının dünya görüşünü temsil etmesi açısından önemlidir.

2.6. Modernleşme/Batıcılaşma Bağlamındaki İhtisas Kütüphaneleri: Mühendishâne, Tıbbiyye, Harbiyye, Bahriyye

Osmanlı klasik çağından beri var olan ve XIX. yüzyılda sayıları iyice artan vakıf kütüphaneleri, Osmanlı'nın geleneksel bilgi kaynaklarını ve tedrisatını göstermektedir. Bunların yanında XIX. yüzyılda öne çıkan, modern ve Batılı tarzda başka kütüphaneler de vardır: İhtisas Kütüphaneleri. Batılılaşma ve modernleşme siyasetine yönelik olarak kurulan üniversite tarzındaki mekteplerde mevcut olan ihtisas fakülteleri geleneksel kütüphaneler kadar olmasa da Batılı seyahatnamelerde konu edilmiştir. XIX. yüzyılda özellikle askerî yönden ve eğitim alanında pragmatik bir şekilde modernleşme faaliyetlerinde bulunan Osmanlı Devleti'nin kurduğu modern/Batılı okulların sahip oldukları kütüphaneler, yani ihtisas kütüphaneleri, kuruluş şartları ve hizmet amacı nedeniyle geleneksel Osmanlı kütüphanelerinden ayrı bir konumdadır.

Tuba Çavdar, *Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi* başlıklı doktora tezinde Tanzimat dönemi ve sonrasında (1839 sonrası) beliren eski-yeni ve geleneksel olan-olmayan ikiliğinin Osmanlı kütüphanecilik sisteminde de görüldüğünü ifade etmektedir. Bir yandan vakıf kütüphaneleri varlıklarını ve geleneksel yapılarını sürdürmüş, öteki yandan yeni, modern ve Batılı kütüphane türleri doğmuştur.[537] Tuba Çavdar, çalışmasında Osmanlı kütüphanelerini, türlerini belirleyen oluşum şartlarına göre sınıflayarak değerlendirmiştir. Batı tarzı yeni okulların kurulması, Batılılaşma hareketi ve idari değişiklikler kütüphanecilik sisteminin de bu şekilde değişmesini sağlamıştır.

İhtisas kütüphaneleri belirli bir uzmanlık alanına dair bilgi kaynaklarını içeren, o alanda eğitim alan öğrencilere ve çalışan kişilere ilgili arşivi ve birikimi sunan kütüphanelerdir. Osmanlı klasik çağındaki ihtisas kütüphaneleri geleneksel

[537] Tuba Çavdar, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul, 1995, s.IV-VII.

kütüphanelerdir. Medrese kütüphaneleri öğrencilere yöneliktir, cami kütüphaneleri de yine öğrenci ve ulemanın yararlanacağı kaynaklara sahiptir. Osmanlı klasik çağında en büyük ihtisas kütüphanesi ise Saray Kütüphanesidir. Sarayın içerisinde Enderûn Kütüphanesi başta olmak üzere çeşitli bina, köşk ve dairelerde bulunan kitaplıklarda saltanata hitap eden, bir sultanın ve vezirlerinin, yani yönetici sınıfın yetişmesini sağlayacak, son derece seçkin, elit, nadir ve sofistike koleksiyonlar bulunmaktadır.[538] XIX. yüzyıla gelindiğinde ise yönetici sınıfı yetiştiren kurum artık saray değildir. Bu görev Mülkiye mektebi gibi Batı tarzı eğitim kurumlarına düşmektedir.

Batı tarzında ve bilgi kaynaklarını Batı'dan alan ihtisas kütüphanelerinin kurulması Osmanlı'nın Batılılaşma siyasetiyle doğrudan alakalıdır. Askerî, siyasî, iktisadî dengeler Osmanlı'nın aleyhine döndüğünde Batı bilimi de ihtiyaçlar doğrultusunda pragmatik bir biçimde aktarılmıştır. Batı biliminden öncelikle askerî alanda faydalanılmış, Mühendishane ve Tıbbiyye mektepleri bu şekilde kurulmuştur.[539] Devletin, XIX. yüzyılda problemlere çözüm getirmek için dış zorlama olmadan, kendi iradesiyle seçtiği "Batıcılaşma" siyasetine bağlı olarak ordu ve askerlik alanlarında Batı bilgisi ve bilimine başvurmuştur.[540] Bilgi Batılılaşmıştır. İbrahim Müteferrika'nın matbaada basmak üzere yazdığı *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-ümem* isimli yönetim, askerlik, ordu gibi meseleleri anlatarak tavsiyeler verdiği

[538] Topkapı Sarayı Kütüphanesinin bir ihtisas kütüphanesi olduğunu söyleyen İsmet Binark, saraydaki koleksiyonu şöyle açıklamaktadır: Enderûn Kütüphanesinde sarayın çeşitli odalarından getirilen Arapça, Türkçe ve Farsça yazmalar, Yunanca, Latince, Süryanice dillerinde Bizans kalıntısı eser, çoğu tek nüsha 146 tane matbu gayri İslâmi eser; Revan Köşkündeki kitaplıkta din, edebiyat, tarih kitapları ve hat, tezhip, minyatür yönünden kıymetli kitaplar; Bağdat Köşkündeki kitaplıkta I. Abdülhamid ve III. Selim'in vakıf kitapları, tarih, edebiyat ve din kitapları; Hazine Kitaplığında yazarlar ve sanatçılar tarafından padişahlara takdim edilmiş veya onlardan satın alınmış eserler, yabancı devletler tarafından hediye edilmiş kitaplar, harp ganimeti sayılan kitaplar, varisi olmayan saray görevlilerinin terekelerindeki kitaplar, edebiyat ve tarih kitapları, Batı dillerinde matbu kitaplar ve Türk, Hint, Moğol, Arap minyatür koleksiyonları; Emanet Hazinesi Kitaplığında Türkçe, Arapça, Farsça değişik konularda yazılmış kitaplar, Has Oda Hazinesi, Silahtar Hazinesi ve Kutsal Emanetler Hazinesinden getirilen kitaplar, Kur'anlar ve hatt eserleri; Medine Kitaplığında Çöl Kaplanı Fahreddin Paşa'nın Medine'den İstanbul'a muhafaza edilmesi için gönderdiği kitaplar; Koğuşlar Kitaplığında Enderûn Mektebi öğrencileri ve sarayda yaşayan görevlilerin okuduğu Kur'an, hadis, tefsir ve fıkıh içerikli kitaplar, Sultan Mehmed Reşad'ın şahsî kütüphanesi ve II. Mahmud'un gözdesi Tiryal Hanım'ın kitaplığı vardır. İsmet Binark, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası", **a.g.e.,** s.722-736.
[539] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", **a.g.e.,** s.23.
[540] Baykan Sezer, "Bilim Sosyolojisi Tartışmalarına Giriş", **a.g.e.** s.185.

kitabı, bilginin ve bilgi kaynağının Batılılaştığını göstermektedir.[541] Buna bağlı olarak Batılı bilgi ve bilim anlayışına uygun yeni kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Üniversite ve fakülte statüsündeki okullarda bulunan ihtisas kütüphaneleri doğrudan Batılı kitap ve kaynaklardan oluşmuştur. Avrupa dilinde yazılmış kaynaklara sahiptir. Askeri alanda her türlü ihtiyacı karşılayacak kitaplar, bilim aletleri, haritalar, gravürler ihtisas kütüphanelerinde öğrencilerin kullanımına sunulmuştur.

Osmanlı'da modern okul kütüphanelerinin ilk gözlemcilerinden biri Ulrich Jasper Seetzen'dir. Mühendishane'deki matbaayı görmeye gittiği sırada okulun kütüphanesini de inceleme fırsatı yakalamıştır. 40-50 yaşlarında olduğunu söylediği Hoca Hüseyin Efendi (Hüseyin Rıfkı Tamânî), Seetzen'e okulu, derslerde kullanılan kitapları ve okulun kütüphanesini göstermiştir. Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin Seetzen'e öncellikle kendi telif ettiği eserlerden John Bonnycastle'ın *Euclide's Elements* kitabının Türkçesi olan *Tercüme-i Usûlü'l-hendese* ile diğer eserlerinden *Telhîsü'l-eşkâl fî ma'rifeti terfîi'l-eskāl fî fenni'l-lağım, İmtihânü'l-mühendisîn* kitaplarını tanıttığını görüyoruz:

> "Bu okulda matematik derslerinde kullanılan kitabı bize gösterdi. Bu kitabı Selim adındaki bir İngiliz dönmesiyle birlikte (Mühtedî Selim) İngilizce Bonne Castel'den (John Bonnycastle) Türkçeye çevirmişler. Bize bu kitabın iki nüshasını gösterdi. Düzgün sayfalar üzerine çok güzel bir yazıyla ve temiz çizilmiş şekillerle hazırlanmış bir yapıt... Bu bilim adamı söz konusu çevirinin dışında iki eser daha yazıp padişaha sunarak bilime büyük hizmette bulunmuş. Bu eserlerden birinin adı *Lahamm Kitap* (Lağım Kitabı). Çok ayrıntılı bir matematik bilimi kitabı olan diğerinin adı ise Fatahannem Mühendissim (*İmtihânü'l-mühendisîn,* yani geometriye giriş). Hoca, bunların dışında üçüncü bir kitabın üzerinde çalışıyormuş, ama onun adını bize bildirmedi. Mahmud Raif Efendi'nin eserinden, bu kuruluş için matematik gereçlerin temin edilmiş olduğunu, öğrenmiştim. Hocadan bu konuda da bilgi edinmek istedim. Hoca bizi hemen bu gereçlerin saklandığı odaya götürme nezaketinde bulundu. Burada ayrıca küçük el kitaplarından oluşan bir kütüphane de vardı. Hepsi camlı dolaplarda saklanmaktaydı. Hüseyin Efendi bize bir usturlab da gösterdi. Orada bulunan bir mühendis bu aletin yerli üretim olduğunu söyledi. Ayrıca diğer bazı matematik gereçleri de burada üretilmiş. Özellikle fildişinden yapılmış mühendislik aletleri [...] çok ince bir işçilikle yapılmış ve üzerine Türkçe yazıyla sıralar işlenmişti. Ayrıca havan toplarının yönlendirilmesine yarayan pirinçten yapılma bir alet, birkaç nivelman aleti ile leylek gagası adı verilen alet de vardı. Burada, Almanya'da ve başka ülkelerde üretilmiş birçok harita ve bir de gökyüzünü temsil eden küre dışında küçük bir kütüphane bulunduğunu saptadık. Kütüphanedeki kitapların çoğu Fransızca, birkaçı Latince bir tanesi de –hayret!-

[541] Giambattista Toderini bu kitabı XVIII. yüzyılda Batı tarzı yenileşme hareketleriyle ilişkilendirmiş ancak Osmanlı sarayında hiçbir etki yaratmadığını, yeniçeri meselesinin sona ermediğini eklemiştir. bkz., **Türklerin Yazılı Kültürü,** s.283-284.

Büschings Erdbeschreibung (Büsching'in yeryüzünü anlatan yapıtı). Burada Lalande'ın astronomi kitabını da buldum. Türkçe yazılar çok değildi. Hüseyin Efendi, bize bundan önceki Türkçe kitap matbaasının çıkardığı ve içinde haritalar bulunan bir coğrafya kitabı da gösterdi. Bu eser folyolardan ibaret kalın bir cilt olup daha şimdiden ender bulunan eserlerdendi. Bir Türk kitapçı bizden bu eser için 86 kuruş istemişti. Kütüphanede ayrıca içinde mühendislik üzerine pek çok çizim ve gravür bulunan varak halinde iki ciltlik bir el yazması da gördük. Burada bir de kale modeli var. Odanın tam ortasında bir masanın üzerinde her tarafı yaldızlı koltuk duruyor. Bu koltuk, padişah ziyarete geldiği zaman oturması için buraya yerleştirilmiş. Hüseyin Efendi tarafından çok güzel ağırlanmış olmanın memnuniyeti içinde, mühendislik okulundan ayrıldık."[542]

Seetzen'in gözlemlerinde Avrupa dillerindeki kitaplar ile İngiliz mühtedisi Selim Efendi/Ağa'nın yazdığı kitaplar, tercümeler ve saltanat matbaasında basılmış kitaplar yer almaktadır. Batılı bir eğitim kurumu olan Mühendishane Kütüphanesine III. Selimin buyruğu neticesinde Fransa'dan getirtilen bilimsel eserler konmuştur.[543] Mühendishane Kütüphânesi'ndeki pek çok kaynak Enderûn-ı Hümayûn Hazinesinden edinilmiştir. Terekelerden de satın alınıp kütüphane bünyesine eklendiği olmuştur. Özellikle zengin bir koleksiyona sahip Ebu Bekir Râtıp Efendi'nin ölümünden sonra mühendislikle ilgili topladığı kitap, haritalar ve aletler Mühendishane'nin kütüphanesine aktarılmıştır. Kitapçılardan da satın alma yoluyla kütüphaneye ekleme yapıldığı bilinmektedir. Kemal Beydilli, hangi kitapların hangi vesileler ile geldiğini ayrıntılarıyla kaydeden bir liste hazırlamıştır.[544] Bununla beraber Beydilli'ye göre III. Selim'in kurduğu Mühendishane Kütüphanesi sanıldığı kadar büyük ve kapsamlı değildir. Kütüphanedeki kitap sayısı, eğer sadece mühendislikle alakalı eserler sayılırsa, oldukça mütevazi bir sayıdadır; bibliyografik künye güç bela 200'ü bulmaktadır.[545]

Ulrich Jasper Seetzen'den 30 sene sonra okula gelerek gördüklerini anlatan James Ellsworth de Kay'in de Mühendishane Kütüphanesine ilişkin tanıklığı mevcuttur. James Ellsworth de Kay, Peder Goodell ile son dört yılda Türkiye'de meydana gelmiş önemli değişikliklerden biri olarak addettiği Hasköy'deki III.

---

[542] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.227-228. Hüseyin Rıfkı Taman Efendi, 1796'dan itibaren mühendishanede 22 yıl ders vermiş, çeşitli eserlere sahiptir. John Bonnycastel da İngiliz matematik öğretmenidir.

[543] Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi Cilt I: Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar,** İstanbul, Cem Yayınları, 1989, s.71.

[544] Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826),** İstanbul, Eren Yayınevi, 1995, s.277-306.

[545] **A.e.,** s.366.

Selim'in yaptırdığı üniversiteye (Mühendishane) ziyarete gitmiştir. Üniversitenin, eski saray dragomanı bir Yahudi mühtedisi olan ve Türkler arasında itibar gören İshak Bey tarafından idare edildiğini ve kendilerini İshak Bey'in karşıladığını dile getirmiştir. Burada hocalar ve öğrenciler ile görüşmüşler, onları sınıflarında gözlemlemişlerdir. Müdür, misafirlerine kendisinin yazdığı ve İstanbul'daki matbaanın daha yeni bastığı dört ciltten oluşan eseri gösterdiğinde de Kay bunun bilime giriş ilkelerini kapsayan, Fransızlardan derlenen bir ders kitabı niteliğinde öğrenciler için Türk ansiklopedisi olduğunu anlamıştır. Sınıftan çıktıktan sonra bir öğrenci onları üniversitenin kütüphanesine götürmüştür. Sınıf ile aynı katta, geniş bir dairede bulunan kütüphanede çoğu Fransızca olan 800-1000 kadar kitap olduğunu belirtmiştir. Kay, başka bir Avrupa dilinde kitaba rastlamamıştır. Kitapların ekseriyeti mühendislik ve askeri sanatlarla ilgilidir. Bunlara ek olarak birkaç tane el yazması ve matematik dalında Farsça, Arapça ve Türkçe birkaç matbu eser de mevcuttur. Kütüphanede bunlardan başka bir çift büyük küre, farklı modellerdeki işe yarar makineler ve birkaç alet daha görmüştür. Kay'in tanıklığın göre kütüphanenin duvarlarında Prag Savaşını ve o çağa ait başka savaşları sahneleyen İngiliz gravürleri bulunmaktadır.[546]

XIX. yüzyılın ileriki dönemlerinde modern ve batılı eğitim kurumlarının artmasıyla ihtisas kütüphaneleri de çoğalmıştır. Osmanlı kütüphaneciliğindeki bu değişim seyahatnamelere yansımaya devam etmiştir. Charles White'ın Galatasaray Mekteb-i Tıbbiyyesi'nin kütüphanesinden bahsetmesi bir örnektir. Galatasaray Mekteb-i Tıbbiyyesi, Batı tarzı eğitim vermek üzere kurulmuş bir okuldur. Bu okulun kütüphanesi de Batı'dan gelen ve uzmanlık bilgisi içeren kitaplardan müteşekkil bir ihtisas kütüphanesidir.[547] White'ın bahsine göre burası bir tıp okulunun ihtiyacını karşılayacak düzeyde bir kütüphanedir:

> "Galatasaray Kütüphanesi I. Mahmud tarafından imparatorluk içoğlanlarının eğitim alması için 1753'te kurulmuş, II. Mahmud burayı bugünkü amacına hizmet etmesi için değiştirene kadar da bünyesinde aynı eğitimi vermeye devam etmiştir.

[546] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.106-109.
[547] Tuba Çavdar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi"**, a.g.e.,** s.33-34. Galatasaray Kütüphanesi ilk defa Enderun Ağaları Mektebi olarak kurulmuş, saray hizmetlileri yetiştiren bir kurumdur. bkz. İsmail E. Erünsal, "Galatasaray Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/galatasaray-kutuphanesi, 20.02.2019.

> Kütüphaneyi içeren bina üst avlunun ortasındadır. Koleksiyon, üç dilde 800 cilt içermektedir. Ve neredeyse yarısı en iyi Fransız tıp eserleridir. Kütüphanede iki tane kütüphaneci bulunur. Öğrencilere kolaylık sağlamak için okuma salonu da mevcuttur. Profesörlerin dairelerine kitap götürmelerine müsaade edilir, bu ayrıcalık başka bir kütüphanede yoktur. [548]

Charles Mac Farlane de Galatasaray Mekteb-i Tıbbiyyesinin kütüphanesindeki kitapların yeterli düzeyde olduğunu ve neredeyse hepsinin de Fransızca olduğunu belirtmektedir.[549] Birkaç tane Almanca eser ve birazcık da İngilizce tıp kitabı tercümesi vardır ama ekseriyet Fransızcadır. Cabanes'nin *Rapport de laPhysique et du Morale de 1'Homme* raflarda göze çarpmaktadır.[550]

Charles Mac Farlane'in seyahatnamesinde başka ihtisas kütüphanelerinden de bahsedilmektedir. Mekteb-i Harbiyye'de ufak bir kütüphane bulunmaktadır, neredeyse tüm koleksiyon güzel ciltli Fransız kitaplarından müteşekkildir. Askeri bilimler üzerine biraz da Almanca ve İngilizce eser bulunmaktadır. *Moniteur Universel, Encyclopédie Méthodique, Vauban, Maximes de Turenne, Foy* kitapları bunlardan bazılarıdır.[551]

Mekteb-i Harbiye'den sonra bir de bahriyeye dair bir ihtisas kütüphanesi görmüştür. Mustafa Paşa, Charles Mac Farlane'e Mekteb-i Bahriye'deki neredeyse bütün içeriği matematik eserlerinden oluşan küçük bir kütüphane göstermiştir. Bu koleksiyonun arasında bir ciltlik bir Fransızca başlangıç kitabının tercümesi, üç ciltlik aritmetik, cebir ve astronomi üzerine Fransızca bir kitap, Bonnycastle'ın Cebir'inin Fransızca tercümesi, Hüseyin Efendi tarafından şerh düşülmüş Öklid'in bir tercümesi vardır. İstanbul'da 1806 yılında basılan Hüseyin Efendi'nin Türkçe Öklid tercümesinin en iyi tercüme olduğunu ve Mekteb-i Bahriye'de ders kitabı olarak okutulduğunu belirtmiştir.[552] Osmanlı'nın askeriye ve harp teknikleri bakımından Batılı bilgiye ihtiyaç duyduğu modernleşme döneminde Bahriyenin geliştirilmesi için uygulama ve teknik açılardan İngiliz, Fransız, İsveçli uzmanlardan

---

[548] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.185-197.
[549] Charles Mac Farlane, **Turkey and its Destiny: The Result of Journeys made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country in Two Volumes,** C.II, London, John Murray, 1850, s.263.
[550] **A.e.,** s.271.
[551] **A.e.,**, s.276.
[552] **A.e.,** s.290-291.

ve heyetlerden yardım alındığı gibi[553] ihtisas kütüphanesini teşkil eden kitapların da Batı orijinli olduğunu görmekteyiz.

Baykan Sezer'e göre Batı'dan farklı olarak Doğu'da bilim örgütlenmesi devletin organize ettiği bir durumdur, çünkü Doğu'da problemin çözümü devlete aittir. Bilim örgütlenmesi de buna paralel olarak siyaset ve tarih alanındadır. Klasik çağda bilgiyi devlet üretmektedir o yüzden bu bilgi ve bilimler sarayın elindedir. Ancak devlet kademelerindeki üst düzey yöneticiler bu bilgileri elde edebilir veya bilgiyi kullanması gereken kişi üst kademelere yükselmektedir. Bilgiyi üreten ve sahiplenen devlet ve saraydır. Okul Enderun'dur. Dolayısıyla Saray Kütüphanesi buna yönelik pratik ve teorik bilgileri ihtiva etmektedir. XIX. yüzyılda ise Batıcılaşma siyasetinin bir getirisi olarak Harbiye ve Mülkiye başta olmak üzere askeri ve bürokratik okullar kurulmuş, yönetici kadrolar buradan yetiştirilmeye başlamıştır.[554] XIX. yüzyıldaki ihtisas kütüphanelerine bu bağlamdan bakıldığında devlet bilimi ve bilgisinin üniversite seviyesindeki mektep öğrencileriyle paylaşıldığı görülmektedir. Devletin yönetici kadrosu artık Mülkiye başta olmak üzere diğer okullardan da geçmektedir. Askerlik, tarih, coğrafya, harp, tıp, matematik gibi sahalarda pratik bilgiler içeren kitaplar artık bu okullardaki ihtisas kütüphanelerindedir. Devlet bilim örgütlenmesi XIX. yüzyılla birlikte yeni kütüphaneleri doğurmuştur.

Modernleşme ve Batılılaşma hareketlerinin Osmanlı kütüphaneleri ve kütüphaneciliğine de yansıyan izleri Batılı seyyah ve müsteşriklerin gözünden kaçmamıştır. Çoğunlukla geleneksel kütüphanelerle ve bilgi kaynaklarıyla ilgilenen Batılıların bir kısmı da Batı tarzı yeni açılan modern okullardaki ihtisas kütüphanelerine ilgi duymuştur. Yetkililer vasıtasıyla gezme imkânı buldukları bu kütüphanelerle ilgili edindikleri bilgileri Avrupa'ya döndüklerinde yayınlayarak Türklerle ilgili güncel gelişmelerden kamuoyunu haberdar etmek istemişlerdir. Batılı gözlemleri, aynı zamanda Osmanlı bilgi sistemi ve örgütlenmesinin de Batılılaştığını, ihtiyaç duyulan uzmanlık alanına göre Batı'dan transferler yapıldığını

[553] İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015, s.207-213.
[554] Baykan Sezer, "Bilim Sosyolojisi Ders Notları", **a.g.e.**, s.172-177.

göstermektedir. Doğu'nun Doğu'su Hindistan'dan gelerek modern eğitim kurumlarını gözlemleyen Şibli Numani'nin ihtisas kütüphanelerine dair verdiği bir bilgi yoktur. İlk bölümde anlattığımız gibi derslerde kullanılan kitaplardan bahsetmiş ve bunların Türkçe ağırlıklı olduğunu belirtmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEM SEYYAHLARININ TANIKLIĞINDA OSMANLI'DA KİTAP/BİLGİ ÜRETİMİ VE TİCARETİ

3.1. Geleneksel Kitap Üreticileri: Müstensihler, Hattatlar, Müzehhipler, Mücellidler

XIX. yüzyılda kitap üretiminde matbaalar ön plana çıkmış olsa da geleneksel kitap üretiminden vazgeçilmiş değildir. Kitaplar eski ve yeni usullerle çoğaltılmaya devam etmiştir. Saltanat matbaayı destekleyip teşvik eder ama aynı zamanda Osmanlı geleneksel kitap üretiminde en çok kitap istinsah edilen yer saraydır. Özellikle medreseler ve tekkeler gibi geleneksel kurumlarda istinsah faaliyetleri görülmektedir. Bununla beraber buralardaki geleneksel kitap üretimi ihtiyaç üzerine yapılmaktadır, yani ticarî bir maksat yoktur.[555]

Geleneksel kitap üretimi, aynı zamanda geleneksel bilginin de muhafazasını ve yeniden üretimini sağlamaktadır. Matbaada Batılı bilgileri içeren ve modernleşmek için ihtiyaç duyulan ilmî eserler basılırken geleneksel kitap üreticilerine İslâm bilimlerini içeren kitapları istinsah etmek düşmüştür. Böyle bir ortamda Batılı seyyah ve müsteşriklerin gözlemleri de geleneksellik ve modernleşme ayrımlarına yöneliktir. Özellikle bir Doğu geleneği olarak kitap sanatının icra edilişini gözlemleyerek aradıkları oryantalizmi burada bulduklarını ifade eden anlatımlar kaleme almışlardır.

Batılı seyyah ve müsteşriklerin gözlemlerinde geleneksel kitap üretiminin ön plana çıktığı iki mekân vardır. Bir tanesi Tusuk-Bazar olarak adlandırılan Beyazıt Camii yakınındaki Kağıtçılar Çarşısıdır. Diğeri ise, el yazması kopyalayan hattat ve

[555] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar**, s.298-299. Elbette bu kurumlar matbaacılığa karşı olduklarından değil, alışkanlık ve yerleşmiş bir kültür sonucunda el yazması istinsah etmeyi tercih ederler. Bununla beraber XIX. yüzyılın modern kitap üretimine ayak uyduran bazı tekkeler olduğu da görülmektedir. Bunların varlığı dinî ve geleneksel anlamda kitap ve kitap üretim kültüründeki değişimin yönü ve sürecini anlamak bakımından önemlidir. Bu tekkelerde dinî ve edebî kitapların yanında doğa, fen bilimleri, mühendislik, tarih, coğrafya gibi ilmî kitapların basılması tekkelerin modernleşme sürecine nasıl dahil olduklarını gösterdiği için ilginçtir. bkz. Muharrem Varol, "19. Yüzyıl İstanbulu'nda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies,** C.XLII, 2013, s.317-347.

müstensihlerin bulunduğu, White ve Dwight'ın gözlemlerinde de yer bulan, Serasker Kapısının yanındaki çarşıdır.[556]

1809-1810 yıllarında Hobhouse çarşıda gezerken kağıt satıcılarını ve geleneksel kitap üreticisi olan müstensihleri görmüştür. Hobhouse, hepsi Türk zanaatkârlar olan müstensihleri el yazması kopyalarken seyretmiştir:

> "Doğu'nun başkentinin eski Charto-Pratia'sı Küçük Pazar (Tusuk-Bazar) olarak bilinir ve burada kağıt satıcılarıyla kitap müstensihleri bulunur. Müstenihlerin hepsi Türk'tür, biz bunları işlerinin başında çalışırken gördük. Bazıları kitap kopya eder, bazıları kitap tezhip etmektedir, bazıları kağıda parlaklığını verme işlerini yapar, bazıları da yaprakları kutu çerçevelere yerleştirir..."[557]

John Fuller, Küçük Pazar'da (Tusuk-Bazar) Doğu kitap kültür ve sanatının icra edilişine şahit olmuştur:

> "Tusuk-Bazar görülmeye değerdir: Orada birkaç yüz kâtip el yazması kopyalamakla meşgulken görülecektir ve hatta Doğu harflerini okuyamayanlar bile onların el yazmalarının zerafetine ve güzelliğine hayran kalabilirler. Kur'an ve tefsirler kâtiplerin esas işidir, ama bazen daha incelikli işler de yaparlar. Bu çarşıda satılan tezhipli almanaklar da zariflikten uzak değildir."[558]

1830 yılında Bedesten'deki kitapçılar çarşısını gezen Michaud da geleneksel kitap üreticilerini gözlemlemiştir:

> "Kağıt pazarına kadar geldikten sonra sizi kitap pazarına götürmemek hiç olmaz. Bu pazarda insanı çarpan ilk şey, hani neredeyse bir dini mekan sessizliği. Müslüman sanatçılar adeta ibadet eder gibi çalışıyorlar; kimisi kitap kopyalıyor, kimisi yazıların yanına canlı renklerle süsler yapıyor, kimisi de yontma akik taşıyla sayfaları cilalayıp parlatıyor."[559]

Michaud, mücellidlerin çok özel bir işçilik çıkardıklarını da düşünmektedir:

> "Cilt işçiliği de İstanbul'da bir harika ve adından söz edilmesini hak ediyor. Temizlik, mükemmellik ve seçkinlikleriyle emsallerinin çok üstünde. Türk işçilerinin yaptıkları ciltler kolaylıkla açılıp kapanabiliyor. Kapak süsleri ve cilt mahfazaları tek kelimeyle mükemmel. Dünyanın hiçbir yerinde kitaba böyle özen

---

[556] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** s.304.

[557] J.C. Hobhouse, **A Journey Through Albania,** C.II, s.341-342. İsmail Erünsal, Edwin Augustus Grosvernor isimli başka bir seyyahta Charto-Praita denilen yerin Bizans dönemindeki Kağıtçılar Çarşısı'nın bulunduğu Chartopratia bölgesi olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir. Bkz. İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** s.303.

[558] John Fuller, **Narrative of a Tour Through Some Parts of the Turkish Empire,** London, 1829, s.87-88.

[559] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.57.

gösterilmez, dünyanın hiçbir yerinde kitabı muhafaza edebilmek için bu kadar para harcanmaz. Kitabın yazarına bile bu kadar özen gösterildiğinden kuşkuluyum."[560]

Friedrich Schrader de "Eski Türkiye'de ciltçilik de gelişen zanaatla soylu bir hale gelmişti. Güzel bir el yazısının aynı güzellikte bir kılıfı olurdu"[561] demektedir.

Charles White, kitap satıcıları ve koleksiyoncuların ticaretiyle yakından alakalı olan geleneksel kitap üreticilerinden hattatlar ve mücellidler ile ilgili 1844 yılından bilgiler sunmaktadır:

"Hattatların birkaçı hariç belirli bir çalışma alanı yoktur, onların da Serasker Kapısı'nın bitişiğinde dükkanları vardır. Genellikle çalışmalarını evde ya da halk kütüphanelerinde yaparlar. Onlara iş verenler kullanılacak parşömen ya da kağıdı da tedarik eder, ücretleri de icralarının güzelliğine ve süslerinin zenginliğine göre değişir. Tembel tembel oyalanmalarından ve güvenilmez karakterlerinden ötürü onlardan çok şikayet edilir. Kâfirlere de nazik değillerdir, pek yardımcı olmazlar. Ben 1-2 tane maşallah ve benzeri önemsiz yazılardan kopyalatmaya ikna etme girişiminde bulundum, ama başarılı da oldum. Bunlara benzer hatıralar toplamak isteyen kişiler bir Türk arkadaştan yardım istemek durumundadır. Mücellidler ve mürekkepçilerin dükkanları etrafı süslenmiş, kısa ama geniş ve hoş bir sokak olan Kırtasiyeciler Çarşısı'nın batı tarafında yer alır. Mücellidler çok tertipli bir şekilde çalışır ve yaptıklarının dayanıklı (sağlam) olmasına önem verirler. Kıymetli eserlerin kapakları çeşitli derilerden yapılır, ama genellikle koyu renk olur. Kitap kapakları bazen zengin bir biçimde altın ile damgalanır, bazen de hayal mahsülü desenlerle nakış yapılır. Fakat kapak kenarları hep yalındır. Mürekkepçi sırf kamış kalemle yazılması için özel yapılmış mürekkep satar ve mühür ile damga yapar. Bu bir biçimde bizim matbaadakilere benzerdir, daha koyusudur. Mürekkepçilerin dükkanları ticaretlerini gösteren ufak cam şişe yığınlarıyla doludur." [562]

1830 yılında Michaud, sahafların yakınındaki kağıt pazarının da geleneksel kitap üretimi için ehemmiyet taşıdığını belirtmektedir:

"...sık sık gezdiğim pazarlardan birisi de kağıt pazarıdır; bir Türk yazar, sarı bakırdan bir yazı takımı, kamış divit, mühürdarlık kağıdı dedikleri cinsten kalın ve kırılabilir bir kağıt gibi aradığı her şeyi burada bulabilir... Bana ellerindeki kağıtları Venedik'ten getirttiklerini söyledi... Türkler kağıda karşı oldukça saygılılar, hatta bizim baskı işlerine gösterdiğimiz saygıdan daha fazlasını kağıda gösterip, kağıdı Allah'ın doksan dokuz adını ve gerçekleri yazabilecekleri bir araç olarak değerlendiriyorlar. Ama ne yazık ki bu düşünceleri, Trieste ve Venedik'ten getirdikleri kağıttan daha iyisini üretmek için onlara bir esin kaynağı olamıyor."[563]

[560] **A.e.,** s.58.
[561] Friedrich Schrader, **İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış,** s.140.
[562] Charles White, **Three Years in Constantinople,** s.209-211.
[563] J.F.Michaud ve J.J.F. **Poujoulat, İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830**, s.56-57.

Modern kitap üreticileri ile genellikle Sahaflar Çarşısı'nın etrafında bulunan geleneksel kitap üreticileri XIX. yüzyılda muhafazakârlık ve modernlik arasında kalmış olan imparatorluğun vaziyetini gözler önüne sermektedir. Bir tarafta hızlı bilgi üreterek modern dünyanın ilmine ayak uydurmaya çalışan matbaalar ve matbu kitaplar, öte yanda ananelerini muhafaza etmeye, hızla değişen dünyada özünü ve kimliğini korumaya çalışan müstensihler, hattatlar, tezhipçiler ve el yazması kitaplar. Bir taraf süratli ve değişime açık, diğer taraf durağan ve sağlam. 1890'larda bu iki dünyanın farkına tanık olan Henry Otis Dwight Sahaflar Çarşısı'nın girişinde gördüğü manzarayı şöyle anlatmaktadır:

> "Harbiye Nezâreti'nin büyük kapısının olduğu geniş sokakta ilerleyip Beyazıd Camii'ni arkamızda bıraktığımızda kendimizi dokunaklı bir manzaraya götüren bir yolda buluruz. Kadim müstensihlerin Bizans tarzı sütunlardan müteşekkil tezgahlarda çok eski ve kıymetli zanaatlerini icra etmeyi sürdürdüklerini anlatmaktadır. Boyalı sahifeler rafları, elle çizilmiş yazılar (hattlar) tezgahların duvarlarını süslemektedir. Cüppeli ve sarıklı yaşlı adamlar kamıştan kalemler, boya kutuları, altın sahifeler ve perdah kalemi kullanarak yavaş yavaş, sabırla ve zarifçe sayfaları güzel bir yazıyla doldurmakta ya da bitmiş sayfaları birleştirip süslü ciltler yapmaktadır. Dwight, buranın şehirdeki entelektüel hayatın merkezlerinden biri olduğunu söylemektedir. Bu manzaranın bir portre gibi güzel oluşunun sebebi yalnızca kitap çoğaltma yönteminin eskiliği ya da 1000 yıldan daha eski şeyleri basmayı yasaklayan gerici tutum ile ilgili değildir. Bu manzara bir resim tablosu kadar güzel ve etkileyicidir çünkü bu kadim zanaatkârlar matbaa ve bu yüzyılın dünyanın geri kalanına ifade ettiği diğer her şeye karşı verdiği cesur savaşında mutlak başaracağına acınası bir metanetle inanarak çalışmaktadırlar. Müstensih işine sadıktır çünkü kitap çoğaltmanın geleneksel yolu kalem ile kopya etmektir. Nitekim dünya kendini Batılı kâfirlerin ortaya attığı makine yapımı kitap çılgınlığından kurtaracaktır. Bazen insanlar müstensihin yanlış basım ihtimalinin olmadığı el yazması kitaplardan başka bir kitap almak istemezler. Bu yaşlı adamların inancının basitliği ve işe yaramaz emekleri onları seyredenlere acı vermektedir. Bu müstensihler türlerinin son örnekleri, geçmişin yadigârlarıdır. Kitaplarını çok severler ancak insanlar gerçekten yaşayan kitaplar istediğinde duyacakları hayal kırıklığı onların sonu olacaktır."[564]

Dwight'ın betimlediği, içerisinde hattatlar, müstensihler, el yazmaları, yaşlı sarıklı cüppeli adamlar bulunan bu manzara, oryantalist ressamların elinden çıkmış bir Doğu tablosu gibidir. Çünkü teknolojik ve bilimsel gelişmelerin süratle arttığı modern dünyada sabırla, ağır ağır el yazısıyla kitap kopyalamak Batı dünyasına göre oldukça "oryantal" bir iştir.

---

[564] Henry Otis Dwight, **Constantinople and Its Problems**, London and Edinburgh, Oliphant, Anderson & Ferrier, 1901, s.244-245.

Osmanlı kitap kültürüne, piyasaya matbu kitapların da sürülmesine rağmen, uzun süre el yazması geleneği hakim olmuştur. James Dallaway 1797'de eğitimli Türklerin arasında ve Arapça-Farsça tercümelerde el yazmalarının popüler olduğunu dile getirmektedir.[565] Lucy Garnett'a göre de XX. yüzyılın başında Osmanlı toplumunda el yazısı, gelişen matbuata rağmen hala önemli ve değerli bir konumdadır:

> "Bugün bile Türkler güzel bir el yazmasını matbu bir kitaba tercih etmektedir. Türklerin Avrupalılara, hatta tüm diğer Doğululara kıyasla, belki İranlılar hariç, daha kültürlü ve saygın bir hat sanatına sahiplerdir. Ticaret için kitap kopya etmek bizim için tamamen ölmedi, dini kitapların basımına sadece son yıllarda izin verildi, Kur'an ise hala el yazması olarak kullanılmaktadır. Arzuhal yazmak ise zevksizlerin anlayamayacağı bir sanat olarak kalmıştır. Azıcık okuyabilenler bile yazı yazabilmektedir, onlara kolaylık olsun diye uzman kâtipler hala sokak köşebaşlarında oturur, müşterilerinin uzak diyarlardaki, gelen mektubu deşifre etmek için büyük ihtimalle köyün imamından yardım isteyecek olan arkadaşlarına basit mektuplar yazmaya hazır bir şekilde beklerler. Arzuhalciler gibi hakkaklar da (mühür kazıcıları) daima Müslümandır ve yazı sanatını güzelleştirmeye devam ederler. Doğulular genellikle mühürü yazılı bir imzaya tercih ederler çünkü bir kimse birinin el yazısını taklid edebilir ama kimsenin mührüne sahip olamaz. Bununla beraber Türkler, genel olarak Doğululularla müşterek olarak ne toplumsal ne entelektüel ne de ticari faaliyet bakımından yazı tutkunu değildir. Sadece Türkler arasında değil Hristiyanların iyi sınıfları arasında da işle ilgili veya toplumsal dilek ve kutlamaları hala sözlü olarak vermek âdettir."[566]

Lucy Garnett'ın Doğu toplumlarına özgü arzuhalcilik geleneğine değinmiş olması önemlidir. Arzuhalciler, XIX. yüzyılda oryantalist ressamlar tarafından da bolca resmedilmiştir. El yazısı ve el yazmaları Doğu toplumları için özeldir. Batılıların oryantalist resimlerinde olduğu kadar seyahatnamede yayınladıkları gözlemlerde de yer bulmuştur.

Dönemin sosyal şartları geleneksel kitap üretiminin devam etmesini de zora sokmuştur. El yazması üretimi ve ticaretiyle geçinenler bir süre sonra çoğaltılmasını sipariş verdiği el yazmalarını veya kurum ve kişilerden satın aldığı kitapları satmak yerine kendi kitaplarını basmayı tercih etmeye başlamıştır. Değişime karşı duramamışlar ve "düşman gibi" gördükleri matbaayı kullanmaktan başka çareleri

[565] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern**, s.394.
[566] Lucy Garnett, **The Turkish People,** London, 1909, s.180-181.

kalmamıştır.[567] Sabev'in ifadelerinde yer bulan geleneksel kitap üreticilerinin yeniliği tasvip etmemeleri ve yeniliğe karşı direnmeleri, Henry Otis Dwight'ın hattat ve müstensihler için söylediği "yüzyılın yeniliklerine karşı verdikleri cesur savaş" tabiriyle paralellik göstermektedir.

Değişimin kaçınılmazlığına rağmen Türk kitap sanatının ve geleneksel el yazmaları üretiminin korunması önemli bir konu haline gelmiştir. Türkiye'de XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı'daki modern ve geleneksel kitapçılıkla ilgili kıymetli değerlendirmeler yapan Friedrich Schrader Türk kitap sanatının muhafaza oluşuna en çok sevinenlerden biridir. 1891-1918 yılları arasında İstanbul'da kalan Friedrich Schrader Türkçe ve Arapça bilen Alman bir gazeteci ve müsteşriktir. 1917'de ilk kez yayınlanan kitabında İstanbul'dan manzaraları aktararak bir Batılı gözüyle modern Osmanlı'yı yorumlamıştır. Ele aldığı konulardan birisi de geleneksel ve modern yüzüyle kitapçılıktır. Hattatların, el yazması müstensihlerinin, müzehhip ve mücellidlerin icraatlarının eski Türk sanatının en parlak sayfalarından biri olup bunların tarihinin henüz yazılmadığını dile getirmektedir. Selatin camilerdeki kütüphaneler ile Vakıf Müzesi'nde gördüğü minyatürlere hayran kalmıştır. Geleneksel bir kitap üretmek için yapılan her dokunuş Schrader'ın çok hoşuna gider. Bu yüzden matbaanın gelişinden sonra da el yazısının muhafaza olunuşuna sevinmektedir:

> "Doğu'nun Pazar sistemine göre, el yazıcılarının kendilerine seçtikleri yer, bugün Beyazıd Meydanı'ndan Vezneciler'e giden caddeydi. Bugün orada hala, Kur'an ayetleri ve kutsal sözleri resmederek "Levha" denilen tabelaları yapan ressamlar bulunur. Burası hattatların, kaligrafların merkeziydi. Teolojik, tarihsel ya da şiirsel metinlerin o muhteşem kaligrafik yazılara dökülüşü burada yapılıyordu, bugün bunlar hala satılırlar. Böyle bir el yazısını önünüze açmak ve renk sanatının, şair sözüne şerefli bir biçim vermek için nasıl uğraştığını görmek, bir zevktir. Bunlar hafif soldurulmuş renkler ve zengin bir altın sırmayla parlar ve ışıldarlar, kitabın içindeki harfler ise ya güçlü güzel Türk yazım işaretleri veya narin İran talik yazısıyla yazılmıştır ve parşömene benzeyen kağıdın krem rengi zemininden, derin bir siyahlıkla yükselirler."[568]

---

[567] Orlin Sabev, "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-nineteenth centuries)," **The History of The Book in the Middle East,** Ed. Geoffrey Roper, Ashgate Publishing Company, 2013, s.319-332.

[568] Friedrich Schrader, **İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış,** s.140-141.

Friedrich Shrader, imparatorluğun hat sanatını Kur'an yazımında kullanılmasını sağlayarak çöküşten koruduğunu, bunda şahane Kur'an'lar yazan Hattat Ali Rıza ve on iki tip Müslüman yazı ustası Mimarzade Mehmed Ali gibi hat ustalarının da rollerinin büyük olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Şeyhülislam Hayri Efendi'nin kurduğu Hattatlar Medresesi'nde de bu Türk ve Müslüman sanatının üzerinde büyük gayretlerle çalışıldığını anlatmıştır.[569]

XIX. yüzyıldaki Batılı seyyah ve müsteşrikler için el yazması üreticiliği oryantal bir sahnedir. Seyahatnamelerde müstensihler ve hattatlar el yazmalarını kopya ederken nostaljik ve oryantal sahneler içerisinde tasvir edilmiştir. Geleneksel kitap üreticiliğini Osmanlı bilgi üretim sisteminin bir parçası olarak görmekten ziyade Türk kitap sanatının icrası olarak değerlendirmişlerdir. El yazısıyla kitap istinsah edilen mekânlar belirtilmiş, bu iş için gerekli olan mürekkep, kağıt, kalem gibi nesneler ve kullanım şekilleri tanıtılmıştır. Ciltçilik, tezhip, hat sanatları, arzuhalcilik gibi Doğu'yla özdeşleşmiş sanatların XIX. yüzyıldaki hali anlatılmıştır. Yeni bilgi üretiminden ziyade eski bilgilerin ve geleneğin muhafazasını sağlayan geleneksel kitap üretimi Doğulu bir manzara olarak sunulmuştur.

İstanbul'un eski yerleşimlerinde gördükleri manzaralar onlar için oldukça Doğulu bir manzaradır. El yazısı ile kitap çoğaltan müstensihler, hattatlar ile geleneksel kitap üretiminin geri kalanıyla meşgul olan kitap tezhipçileri, mücellidler gibi meslek sahiplerine dair gözlemleri, eski dünya tasavvurunun devamına ait bir nostaljidir. Geleneksel kitap üretiminde bu işçiliklerin hepsi bir bütündür, bu yüzden Batılılar da onları birbirlerinden ayırmamıştır. XIX. yüzyılın modern Avrupalılarının eski dünya tasavvuru aslında Doğu'nun çeşitli geleneksel ve modernleşme öncesi dönemlere dair hallerini içeren bir oryantalizm tablosudur. Avrupalı seyyahların, geleneksel kitap üretimi hususunda Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürme çabalarından ziyade bir takım oryantal, yani Doğulu manzaralar görerek onları modern Batılı gözüyle değerlendirme çalışmaları ön plana çıkmaktadır.

Eserleri el yazısıyla istinsah etmenin XIX. yüzyılda bilgi üretiminden ziyade nostalji duygusuyla geleneği muhafaza ederek sürekliliğini sağlamak için yapıldığını

[569] **A.e.,** s.141.

söylemek mümkündür. Kur'an-ı Kerîm ve başka kutsal metinlerin el yazması şeklinde tercih edilmesi de bu tür kitap çoğaltma biçiminin son bulmasını engeller. Dolayısıyla el yazısıyla kitap istinsah etmenin olsa olsa dinî kitap ve bilgi üretimini sağladığını söylenebilir. XIX. yüzyılda Osmanlı'nın ihtiyacı olan asıl kitap ve bilgi üretimi ise matbaalarda yapılmaktadır.

3.2. Seyyahların Gözünden Türk Matbaacılığının Meseleleri ve Modern Kitap Üretimi

Batılı seyyahlar, XVIII. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyılda da devam edecek şekilde bir Türk matbaası anlatımı ortaya koymuşlardır. Söz konusu anlatımda birtakım konuları Türk matbaacılığının meselesi olarak gördükleri belli olmaktadır. Bunlar Batılı gözünde birer meseledir. Batılı seyyah ve müsteşriklerin Türk matbaacılığına hangi bakış açısıyla yaklaştıkları kadar matbaacılığımızla ilgili sundukları bilgiler de önemlidir. Bunlar hem tarihi bilgileri hem de bizzat tanıklıkları içerir.

Türk matbaa tarihi ile ilgili XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde en sık dile getirilen meselelerden biri matbaanın kuruluş tarihi ve hikayesidir. Bu mesele önceki yüzyılın tartışma konusu olmasına rağmen XIX. yüzyılda da hala Batı'nın gündemindedir. Matbaayı çok daha uzun yıllardır kullanmakta olan Avrupalıların ise konuya yaklaşımları farklılık göstermektedir. XIX. yüzyıl Batılı seyyahların Türk matbaasının kuruluş tarihiyle ilgili kaynakları III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin fetvasıdır. Doğru bilgi verme kaygısı taşıdıkları görülmektedir. Yine de bakış açıları Batı-merkezlidir. Matbaanın kuruluşunun Batılı değerlendirmelere göre birkaç yüzyıl gecikmesi ve önünde durduğu varsayılan birtakım engeller ve diğer popüler sorulara yanıt verilmiştir.

Thomas Thornton, matbaanın ulemanın onayıyla geldiğini ve kutsal kitapların basımını yasaklayan kararın dinin bozulmasını önleyip saflığını koruyacağı için faydalı olduğunu düşünmektedir.[570] James Ellsworth de Kay, Kur'an'ın basılmasına karşı duran ulemanın cahil itirazlarının matbaaların gelişmesini engellediği

[570] Thomas Thornton, **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle,** s.109.

görüşündedir, konuyla müstensihler arasında bir alaka kurmamıştır. Ancak matbaanın Türkiye'ye padişah, ulema ve şeyhülislam tarafından her türlü tedbir alındıktan sonra çalışmaya başladığını da eklemektedir.[571] Kay'in matbaa ve din ilişkisi tezini öne sürdüğü belli olmaktadır.

Ubicini, matbaanın kurulacağı haberi ile ulemanın, mücellidlerin, hattatların ve kâtiplerin itirazlarından bahsederek sadece İstanbul'da sayıları on beş bini aşkın kâtip alayının tek geçim kaynaklarının ellerinden gideceğini düşünerek kaygılandıklarını anlatmıştır. Özellikle söz konusu esnafın kaygılarını gerçekçi biçimde dile getiren Ubicini bununla beraber ileri görüşlü padişah sayesinde böyle bir yeniliğin yapılabildiğini, hatta bazı ilim tutkunu alimlerin de heyecanlandığını dile getirmiştir. Matbaanın kullanılmasına izin veren ancak Kur'an'ın ve diğer dini metinlerin matbaada değil de el yazması şeklinde çoğaltılması şartını koşan fetvadan ve imparatorluk matbaasının kuruluşunu ilan eden 5 Temmuz 1727'de yayınlanan hatt-ı hümayundan da söz ederek problemi neticelendirmiştir.[572]

Charles White da Osmanlı saltanat matbaasının Avrupa'da matbaa çıktıktan ancak üç yüzyıl sonra kurulmasının sebebini İslâm devletlerinin matbaada Kur'an ve diğer kutsal metinlerin basılmasına karşı çıkmalarından kaynaklandığını, ulemanın, halifelerin ve sultanların tereddütlerinin ise dini olmaktan ziyade müstensihleri işlerinden mahrum bırakmaktan kaynaklandığını eklemiştir. Bu sebeple de saltanat matbaası açılırken ulemanın endişesini gidermek için Kur'an, sözlü gelenekler, fıkıh ve hukukla ilgili eserler ile bunun üzerine yazılmış yorumların basımı yasaklandığını belirtmiştir.[573]

Robert Walsh ulemanın matbaaya karşı çıkışının sebebinin Allah'ın sözlerinin sıkıştırılıp basılmasının bir saygısızlık, hatta küfür olacağı düşüncesinden ziyade aslında ulemadan çoğu kimsenin geçimini el yazısıyla kitap telif ederek sağlaması ve matbaanın yaygınlaşması takdirinde tek geçim kaynaklarının da yok olacağı için mağdur olacakları çekincesi olduğunu açıklamaktadır.[574] Bununla

[571] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.112-113.
[572] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.181.
[573] Charles White, **Three Years in Constantinople** C.II, s.197-198.
[574] Robert Walsh, **Narrative of A Journey From Constantinople To England,** s.13-15.

birlikte İstanbul'a ikinci gelişinde o zamandan bu yana kuralların esneyerek Kur'an hariç dini akideler ve ibadetle ilgili birkaç öğretici kitabın basılabildiğini dile getirmiştir.[575] Gerçekten de III. Selim döneminde din kitabı basma yasağının yavaş yavaş kaybolduğu, 1803'te ilk kez matbaada bir din kitabı olan Risale-i Birgivî'nin basıldığı ve bu dönemden itibaren artık eğitim amacıyla din kitaplarının basılması gerektiği de tartışılmaya başlandığı bilinmektedir.[576]

Matbaanın Doğu'daki ve Batı'daki hikayesi pek çok açıdan farklılık göstermektedir. Batılı seyahatnameler bu farklılıklara işaret etmektedir. Matbaa Avrupa'da kullanılmaya başlandığında onu kullanan kurumlar din kurumlarıdır. Protestanlık propagandaları ve Katolik Kilisesi'nin karşı propagandalarında matbaa bir araç haline getirilmiştir. İlk etapta seküler eserler değil, dini metinler basılmıştır. Osmanlı'ya matbaa intikal ettiğinde ise ilk üretilen eserler Avrupa'nın aksine teknik, askeriye, edebiyat, tarih, coğrafya gibi ilim kitaplarıdır. Din kitapları ve metinlerinin çoğaltılmasına belirli sebeplerle yasak konulmuş ve bu bir süreliğine saltanat matbaasının genel kuralı olmuştur. Matbaa Osmanlı için modern dünyanın bilgisine erişimi sağlayacak ve kendi klasik eserlerinin de yeniden üretilmesini sağlayacak bir araçtır. Yönetim ve eğitim kurumları için gereken bilimsel kitapları sağlayacaktır. Bu gerçeklere geniş perspektiften bakıldığında matbaanın intikali, kullanımı, ilk aşamada basılan eserler gibi problematik meselelerin aslında tarihi koşullara bağlı ihtiyaçlardan doğduğu anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyıldaki Batılı seyyah ve müsteşriklerin Türk matbaacılığının meselelerinden "gecikme konusu" ile ilgili yazdıkları genel olarak, dinî gerekçelere dayalı karşıtlıktan öte ulema, hattat ve müstensihlerin meslekî ve ekonomik kaygılarından ileri gelen karşıtlığını savunmaktadır. Bu anlamda düşünceleri ve anlatıları XIX. yüzyıl öncesindeki seyyahların anlatımıyla uyumludur. Batılı seyyahların "matbaanın gecikmesinde" ilmiye sınıfının tepkisine dayalı bir anlatım kurgulamış olması ise Batı-merkezli düşünmelerinden kaynaklanmış olabilir.

---

[575] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.477.

[576] Alpay Kabacalı**, Türk Kitap Tarihi,** s.108-109. Kabacalı, bu bilgiyi Orhan Koloğlu'nun *Takvim-i Vekayi:Türk Basınında 150 Yıl* kitabından naklettiğini söylemektedir.

Avrupa'da matbaaya karşı çıkan ve matbaanın şeytan icadı olduğunu söyleyen Avrupalı müstensihler ve kitap ressamlarının aslında tepkileri işlerini kaybetme ihtimallerinden dolayı idi. Osmanlı'daki durum ve şartlar ise başka türlü gelişmiştir. Toplumdaki okuyan kitlenin ve okur yazarlık oranının çok düşük olması ve medrese öğrencilerinin kitap ihtiyacının fazlasıyla giderilmiş olması matbu kitaba talep olmadığını göstermektedir. Zaten de basılan eserler neredeyse el yazmaları kadar pahalıdır ve satılmayıp elde kalan çoktur. Bununla birlikte devlet, geleneksel kitap/el yazması üretimi yapan ilmiye sınıfının sorununu din konulu eserlerin basımını yasaklamakla çözmüştür. Üstelik matbaaya meşruiyet kazandırmak için modern kitap üretim sürecine ulemayı da dahil etmiştir. Şeyhülislâmın fetvası alınmış, ulema da takriznâmeler yazarak matbaayı desteklemiştir. Müteferrikadan sonra matbaayı ilmiye mensubu kişiler işletmiş, tashih ve denetim işlerini kadılar başta olmak üzere ulema sınıfından teşekkül eden heyetleri düzenlemiştir.[577] Dolayısıyla matbaanın Osmanlı'ya geç intikal ettiği, bunun da sebebinin ulemanın ve müstensihlerin itirazları olduğu gibi bir düşünce kabul edilemez. Birincisi talep yoktur, ikincisi de sürece ilmiye sınıfı ortak edilmiştir.

Avrupa matbaalarının ilk yıllarında dini risaleler basılırken Türk matbaasında tam tersine ilmî eserlerin basılması dikkatlerini çekmiştir. Batılılar Osmanlı'nın matbaa tarihi ile matbaanın Avrupa'daki hikayesi arasında bir paralellik kurmuş görünmektedir. Dini ve seküler kitap basımındaki ayrım bu yüzden içlerinden bazılarını şaşırtmıştır. Michaud, matbaanın Avrupa'da ilk kez kilise camiasında ilgi görerek İncil ve diğer Hristiyanlık metinlerinin rahatlıkla basılmasına karşın Osmanlı'da tam tersi Kur'an ve kutsal kitapların basımının yasak oluşuna şaşırmaktadır. El yazması müstensihlerinin kıskançlığı Michaud'un vurguladığı noktalardan biridir.[578] Charles White ise farklı bir yaklaşımla, XVIII. yüzyıl Türklerinin XIX. yüzyıl Belçikalı piskoposlarına göre daha açık fikirli ve duyarlı olduklarını düşünmektedir. Farkları, Türklerin kutsal kitabın kesin olarak belirli olan mesajının matbaada yanlış basılma ihtimali sebebiyle dini eserlerin basımını

[577] Kemal Beydilli, "İstanbul Matbaaları (1453-1839)", **Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Edebiyat, Kültür ve Sanat,** C.VII, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ve İSAM, 2015, s.554-556.
[578] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.240-241.

yasaklayıp diğer eserlerin basımına serbestlik tanımalarıdır.[579] Basılması serbest olan eserlerin dini değil de ilmî eserler olması White'ın takdir ettiği bir konudur.

Matbaaların gelişme süreci içerisinde iletişim ve kültür sahasında uzun soluklu bir "değişim öznesi" olduğunu ileri süren Elisabeth Eisenstein'ın[580] fikrine katılan Orlin Sabev, mevzu-ı bahis Osmanlı olduğunda matbaaları "o kadar da acil olmayan bir değişim öznesi" olarak görmektedir. Orlin Sabev'e göre Osmanlı'da belirli bir sosyo kültürel çevre içerisinde el yazması kopyalama ve matbaa kültürü bir arada süregelmiştir. Osmanlı'ya matbaanın girişi bir devrim gibi nitelendirilse de aslında bu bir talep meselesidir. Müteferrika matbaasında ilk basılan kitaplar o kadar da çok satmamıştır. Çünkü toplumun okuyan kesiminde hala el yazmaları popülerdir ve matbaanın geç gelişi aslında basılı kitaplara olan talepsizlikle alakalıdır. Orlin Sabev, Osmanlı halkının matbaadan ziyade bazı spesifik kutsal metinlerin çoğaltılabilmesi için matbaanın yaygınlaşmasını beklediğini iddia etmektedir. Avrupa'nın aksine Türk matbaasında öncelikle seküler kitapların basılması bundandır. Popüler dini metinler, risaleler ve kutsal kitaplar ancak daha sonra basılabilmiştir.[581]

Matbaanın kuruluşuna kadar sarayda, vakıf kütüphanelerinde ve şahsî kütüphanelerde muhafaza edilen Osmanlı saltanatının kaynakları ve bilgi birikimi, hattatların ve müstensihlerin geleneksel yollarla çoğalttığı el yazması nüshaları halindeydi. Kütüphanelerde muhafaza edilen el yazması nüshalarındaki bilgi birikiminin daha iyi korunması ve modern çağın hızlı bilgi üretimine yetişebilmek için matbaaların devreye girmesi artık kaçınılmazdı. Osmanlı saltanatının bu şekilde tezahür eden bilgiyi muhafaza etme ve yeniden üretme çabası Charles White tarafından vurgulanmaktadır. III. Ahmed'in fermanını açıklayarak Suriye, Bağdat ve

---

[579] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.197-198.

[580] Elisabeth L. Eisenstein, **The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe,** Cambridge University Press, 1997, 1979. Eisenstein'e göre matbaa icad edildiğinde kitap kültüründe ani bir değişime yol açmamış, el yazması kültüründen matbu kitap kültürüne geçiş hemen hemen yüzyıl sürmüştür. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)" **The Journal of Ottoman Studies,** C. XXII, İstanbul, 2003, s.222.

[581] Orlin Sabev, "A Virgin Deserving Paradise or a Whore Deserving Poison: Manuscript Tradition and Printed Books in Ottoman Turkish Society", **The History of Book in the Middle East**, Ed. Geoffrey Roper, s.143-163,

İspanya'da nadir bulunur pek çok eser ile istinsah edilmemiş eserlerin yok olmasının din ve bilim adına bir kayıp olduğunu, bu iyi eserlerden bir kısmının elde kalsa da hem fiyatların aşırı pahalı olması hem de pek çok eserin temin edilememesi nedeniyle bunları matbaada basmanın bilim ve bundan faydalanacak kimseler adına son derece menfaatli bir iş olduğunu dile getirmektedir. Böylelikle eserlerin yeniden üretimi ve ekonomi de güvence altında olacaktır.[582]

Matbaanın Osmanlı'ya intikal edişi meselesinden sonra, Batılılar tarafından yazılmış XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde, imparatorluk matbaası diye isimlendirilen Dârüttıbâ'a[583] idaresi, idarecileri, basılan kitaplar, üretim miktarı ve kalitesi ile tarihsel gelişimi sistematik şekilde ele alınmıştır. Geçmişe yönelik anlatımlar, 1727 yılında kurulan İbrahim Müteferrika Matbaası ile başlamaktadır. Üzerinden yüzyıldan daha fazla zaman geçmesine rağmen Müteferrika Matbaası Batılıların hala dikkatini çekmektedir. İlk Türk matbaasının işleyişi, saltanatın teşviki, üretim hızı, kalitesi ve basılan kitapların yarattığı etkiye eserlerinde yer vermişlerdir. Charles White matbaanın idaresi hakkında şunları söylemektedir:

> "Ferman, bu yeni kuruluşa iki yönetici atadı: bir tanesi basmahaneyi açan İbrahim Müteferrika, diğeri de sadrazam ofisinde mektupçu sekreteri olan Muhammed (Mehmed) Said Efendi. Bu kişilere düzenli maaş atanmış, müftü (şeyhülislam) ve sadrazam tarafından her türlü yardım tahsis edilmişti. Aynı zamanda buraya dört denetçi atanmıştı. Bu kurumu üç seneden birazcık daha fazla ayakta tutmayı başaran Sultan Ahmed de sık sık matbaayı ziyaret ederek yöneticilerle Alman işçileri yüreklendirirdi. Onun bu davranışı I. Mahmud tarafından da örnek alınmıştı."[584]

Bununla birlikte Charles White, iki idarecinin hevesleri ile hükümetin desteğine ve korumasına rağmen basım sürecinin çok yavaş geliştiğini düşünmektedir. Uzman derleyicileri bulmanın zorluğu ve hurufat yetersizliği sebebiyle kuruluşundan İbrahim Müteferrika'nın vefatına (1747) kadarki süre zarfında çok az eser basılabildiğini söylemektedir.[585] Tüm teşviklere ve üstün

---

[582] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.197-198. Charles White, ayrıca, III. Ahmed'in fermanının gerçekte tam olarak ne anlattığının merak edilebileceğini söylemiş ve söz konusu merakın giderilmesi için Batılı okuyucunun da anlayabileceği şekilde fermanın bir çevirisini ve açıklamasını yaparak eserinde yer vermiştir, s.199-201.

[583] *Matbaa-i Amire, Tabhane-i Amire, Tabhane, Basmahane diye de adlandırılmaktadır.*

[584] **Constantinople Ancient and Modern**, s.199.

[585] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.199. Charles White on yedi yıllık sürede matbaanın 22 cilt içeren 17 eser bastığını söylemektedir. Ayrıca, İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihini 1743, Kadı İbrahim'in ölüm tarihini 1747 olarak verme hatasına düşmüştür.

çabalara rağmen matbaanın yetersizliği konusunda Ubicini de aynı fikirdedir.[586] Bununla birlikte, İbrahim Müteferrika'nın makineleri ve işçileri getirmek, harfleri dökmek, basılacak kitapları tespit etmek hatta tashih, tercüme, yazarlık gibi işlerle bizzat ilgilendiğini, vefatına kadar "matbaacılığın ruhu" olduğunu dile getirmiştir.[587]

Charles White, İstanbul'daki ilk matbaada üretilen eserlerin listesini de eserinde yayınlamıştır.[588] Ubicini, bu eserlerin genel anlamda Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin tarihselliğini ve en azından bilgi ve bilim düzeyinde Batılılaşmanın ilk adımlarını gösterdiğini düşünmektedir:

> "Basmış olduğu ilk eserler, Türk hükümetinin ta başlangıçtan beri Batı ülkeleriyle ve bilhassa da deniz gücüne sahip memleketlerle vuku bulan münasebetleri hakkında tarihi bir araştırmaya giriştiğini ve bu bakımdan aydınlanmaya doğru bir temayül gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu eserlerde Batı âdetlerinin, Doğu âdetleri üzerinde başlayan tepkileri hissedilir. Bunlar sadece, gerek tercüme edilmiş, gerekse bizzat yazılmış, tarih ve coğrafya eserleridir: Hacı Halife'nin İmparatorluğun deniz savaşları tarihi, Batı Hindistan, Amerika'nın keşfi, Mısır, Polonyalı Cizvit Krusinski tarafından orijinali Latince olarak yazılan ve yine kendisi tarafından Türkçeye çevrilen Afganlar tarihi, Naima'dan Çelebizade'ye kadar gelen imparatorluk vakayinameleri serisi ve bilhassa Hacı Halife'nin Takvim'üt-Tevarih veya Tarihin çizelgeleri diye tercüme edebileceğimiz bir ad taşıyan, en eski ve kanaatimce Osmanlıların sahip oldukları biricik evrensel kronoloji denemesi olan çok kıymetli eseri."[589]

James Ellsworth de Kay, İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaada birer Arapça-Farsça sözlük, dokuz tarihi eser, iki coğrafi eser, pusulayla ilgili bir kitap, dünyadaki yönetim biçimleriyle ilgili bir kitap olarak toplam on beş kitap basıldığını ancak kurucusunun ölümünden sonra bu tesisin kapandığını belirtmiştir.[590] William George Brown, zeki bir kişi ve kurumun en büyük destekçisi olan İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın devam etmediğini, Avusturya ile yapılan savaşların kurumun ilerlemesine bir süre engel olduğunu yazmıştır.[591]

I. Mahmud, İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra, onun yanında yetişen Rumeli Kadısı İbrahim Efendi'yi ve Anadolu kadısı Ahmed Efendi'yi

---

[586] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.182. Ubicini, matbaada yeteri kadar eser basılamadığını, 16.500 nüshası basılmış 25 cilt eser sayısını az bulduğunu ifade etmektedir.
[587] **A.e.,** s.181. İbrahim Müteferrika'nın vefatını 1746 olduğunu belirtmektedir.
[588] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.202-204.
[589] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.181.
[590] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.112.
[591] William George Brown, "Miscellaneous Remarks Written At Constantinople, 1802", **a.g.e.,** s.155.

görevlendirerek matbaanın açık kalmasını sağlamıştır. Bu matbaa seyahatnamelerde Kadı İbrahim Efendi'nin matbaası diye geçmektedir. III. Osman da tahta çıktığında matbaanın imtiyazını aynı kişilere vererek üretimi devam ettirmiştir. Charles White'a göre, Kadı İbrahim'in bastığı eserler öncekilerin kötü bir versiyonu olmaktan ileri gidememiştir.[592]

Kadı İbrahim'in ölümünden itibaren I. Abdülhamid'in fermanıyla 1782'de matbaanın yeniden açılışına kadar saltanat matbaasının faaliyetleri durmuştur. Ubicini, 1756 senesinden itibaren matbaacılığın yirmi yedi senelik bir kesintiye uğradığını söylerken bu kesintinin kâtiplerin isyanından kaynaklanmadığını özellikle vurgulamaktadır:

> "Yirmi sekiz sene gibi uzun bir devrede matbaanın ortaya koyduğu 16.500 nüsha basmış şu yirmi beş cilt eser, bizim edebî eserlerimizin Paris'te yayınlanışları gibi, İstanbul'da devamlı olarak ortaya çıktıkları (daha doğrusu görülüyordu, çünkü fikir hareketi bir başka yöne dönmeye başlamıştır) bu bir yığın dua ve tefsir kitapları ve her sene katiplerin kalemlerinden çıkan binlerce Kur'an kopyalarıyla mukayese edillirse nedir ki? Yirmi yedi sene süren bu devrede matbaacılığın düştüğü bu tümüyle terk ediliş hali, şu halde sadece, III. Mustafa'nın saltanatı ve Abdülhamid'in hükümdarlık yıllarının başlarında görülen savaş felaketleri ve harici meşguliyetlerden ileri gelmiştir."[593]

1782 senesinde Fransız elçilik sarayında bir matbaa kurulmak istenmiştir. Fransızların Arap harfli Türkçe baskı yapabilmek için Kadı İbrahim'in terekesindeki Müteferrika matbaasından kalan araç gereçleri satın almak istedikleri duyulunca saltanat matbaası tekrar gündeme gelmiştir.[594] Râşid ve Vâsıf Efendiler derhal

---

[592] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.201-202. Charles White, Kadı İbrahim'in 1747'de ölümüyle birlikte III. Osman'ın 1755'te tahta çıkışına kadar matbaanın kapalı kaldığını yazmaktadır, bilgilerde bir yanlışlık vardır çünkü III. Osman matbaa imtiyazını aynı kişilere vermiştir.

[593] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.182.

[594] Girişim başarısız olunca Choiseul le Gouffier tarafından Fransa'dan gelen matbaa makinesi ve araç gereçlerle Fransız elçilik matbaası kurulmuştur. Franz Babinger, bu matbaada Arap harflerinin olmadığını söylese de Alpay Kabacalı kırık nesih türünde bir hurufat ile Türkçe basım yapabildiğini belirtmektedir. Choiseul Gouffier de Fransız Elçilik Sarayında kurduğu matbaada Türkçe yazıların Latin harfleriyle basıldığını belirtmektedir. Böylece Arap harfli Türkçe basım yasağına karşı gelinmemiş olunur. Strauss, burada Türkçe ve Fransızca kitapların basıldığını belirtmektedir. Viguer'in gramer kitabı burada basılmıştır. Kabacalı'ya göre Fransız uzman mühendis ve teknisyenlerinin geldiği bir dönem de elçilik matbaası da I. Mahmud'un yarı gizli eğitim veren Humbarahane ve Mühendishane okullarında okutulacak ders kitaplarını Türkçe olarak basıyordu. Bunlar Fransız yazarların tercüme nüshalarıydı. Ayrıca Viguer'in gramer kitabı burada basılmıştı. Türkçe ve Fransızca Osmanlı-Fransa ilişkilerinin değişen dengeleri elçilik matbaasının kaderini de tayin etmiştir. Bkz. Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi**, s.65-69. Bkz. Franz Babinger, **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyât,** İstanbul, Tarih Vakıf Yurt Yayınları,

harekete geçerek I. Abdülhamid'in talimatıyla matbaayı satın almış, böylece saltanat matbaası tekrar faaliyete geçmiştir.[595]

Charles White, matbaanın işlemesi hususunda resmi kayıtların sultanın ne kadar kararlı olduğunu gösterdiğini söylemektedir. Râşid Efendi Matbaasındaki fiyatlandırma sistemi, White'ın dikkatini çeken bir diğer konudur:

> "Matbaanın tekelini eline alan yeni idareciler serbestçe ve ciddiyetle çalışmışlardır. Her 40 sayfalık kitap metnine 1 akçelik vergi uygulanmaktadır, memurun damgası olmadan kitapların bir kopyası bile satılamaz. Yeniden canlandırılan bu kuruluşun büyük hâmisi Sadrazam Halil Hamid Paşa idi. Bu matbaa kuruluşu Sâmi, Şâkir, Subhi, İzzi ve daha az önemli pek çok eseri basıp yayınlamıştır. Bu yayınların pahası matbaadan ve harf diziminden kaynaklanan hatalardan dolayı düşmediğinden orijinal fiyatlar da hiç yükselmemektedir."[596]

James Elssworth de Kay, Müteferrika'dan sonra yirmi yedi sene uyuyan matbaanın Abdülhamit tarafından yeniden canlandırıldıktan sonra başkent civarında pek çok matbaa kuran Selim tarafından faaliyete devam ettirildiğini yazmıştır.[597] William George Brown, Abdülhamit'in matbaaya yeniden hayat vermesinin ardından gelen Rusya ile savaş, uzman ve yeni hurufat ihtiyacının matbaanın faaliyetini 1786'dan 1797'ye kadar durdurduğunu açıklamaktadır. Daha sonra yeni hurufat bir Ermeni tarafından dökülmüştür.[598] Yeniden faaliyete geçtiği söylenen matbaa Mühendishane Matbaasıdır.

Osmanlı Devleti için matbaa bir Batılılaşma, muasırlaşma ve eğitim aracı olmuştur. Eğitim ve yayıncılık arasında kurulan ilişkinin ürünü olarak, devletin idareci kadrosunu yetiştirmek maksadıyla açılan Batılı ve modern tarzda eğitim veren kurumlarda kullanılmak üzere başta ders kitapları, ardından bilim, teknik, çeşitli uzmanlık bilgisi içeren kitapları ile belirli bir kültür içeren kitaplar basılmıştır. Hatta buradan yola çıkılarak matbaa vesilesiyle yapılan yayıncılık anlayışı reayaya

---

2004, s.40, 48-49. Bkz. Johann Strauss, "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908), **a.g.e.,** s.6.

595 Kemal Beydilli, "Râşid Efendi Matbaası", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/rasid-efendi-matbaasi, 05.03.2019.

596 Charles White**, Three Years in Constantinople,** C.II, s.204-205.

597 James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.112-113.

598 William George Brown, "Miscellaneous Remarks Written At Constantinople, 1802", **a.g.e.,** s.155. Brown, verdiği tüm bilgileri *De Fatis Linguarum Orientalium* kitabının bilgili yazarından alıp sağlamasını yapmış bir şekilde yayınladığını belirtmiştir.

değil, belirli bir üst sınıfa hitap etmektedir.[599] Mühendishane Matbaası tam da bu duruma uygun bir kuruluştur.

III. Selim döneminde Mühendishane-i Berrî'nin açılmasıyla (1795) okulun bünyesinde bir matbaa kurulması icab etmiştir. Böylelikle Râşid Efendi'nin elindeki matbaa ve gereçleri devlet tarafından satın alınarak Mühendishane Matbaası kurulmuştur. 1797'de Hasköy'deki mühendishanede açılan matbaanın kurulmasındaki amaç, Mühendishane öğrencilerinin hendese öğrenimi için gerekli Türkçe kitap, risale, cetvel, harita gibi gereçlerin hızlıca, hatasız, tek tip ve çok sayıda çoğaltıp öğrencilerin yararına sunmaktır.[600] Burada basılan kitapların bir özelliği resim, şekil ve şemalara yer verilmesidir.[601] William George Brown 1801 senesinde işte bu mühendishâne matbaasını görmüştür:

> "Mühendishâne'nin bitişiğindeki Tabhâne'de, ya da basımevinde, onları 14 Haziran 1801'de Öklid'in Nasîrüddin et-Tusi tarafından tercüme edilmiş Arapça nüshasını, tashih ve düzeltme olmadan yeniden basmaya hazırlanırken buldum. Ayrıca yeni bir İngilizce Atlas, Türkçe yer isimleri de kullanılarak, yayınlanmıştı..."[602]

Brown, saltanat matbaasının, kuruluşundan Türkiye'yi ziyaret ettiği yıl olan 1801'e kadar basımını yaptığı kitapların listesini de yayınlamıştır.[603] James Ellsworth de Kay, tarihi anlatımında tersanede, yani Mühendishane Matbaasında aralarında Türkçe şarkılardan oluşan bir derleme, fevkalade bir atlas ve geniş çaptaki Arapça, Farsça ve Türkçe sözlükleri basan altı matbaa daha olduğunu dile getirmiştir.[604]

Beydilli'nin verdiği bilgilere göre, 1802 senesinde mühendishane binasının içindeki yer darlığı sebebiyle Tab'hâne'nin taşınması gündeme gelmiş, önce İstanbul'daki Kapalıfırın semtine taşınmış fakat faaliyete geçmeden hemen ardından

---

[599] Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi,** s.109.
[600] Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826),** s.99.
[601] Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi,** s.71.
[602] William George Brown, "Miscellaneous Remarks Written At Constantinople, 1802", **a.g.e.,** s.154.
[603] **A.e.,** s.154-156. Brown'un listesinde Müteferrika, Râşid Efendi ve Mühendishâne matbaalarında basılan kitapların isimleri vardır. Müteferrika matbaasındaki kitapların listesi tamdır, Râşid Efendi matbaasından Sâmi, Şâkir ve Subhi tarihleri, İzzi tarihi ve İbn'ül-Hacib'in Arapça-Türkçe gramerini sayar, 1797'den sonra mühendishane matbaasında ise düzeltilmeden yayınlanmış bir Burhan-ı Katı Türkçe-Farsça sözlüğü, Ahmed Hayatî'nin Tuhve-i Vehbî şerhi lugat, Lehçeü'l lugat ve Vankulu Lugatı basıldığını söyler. Brown, yazısında hicri yılları kullanmayı tercih ettiği için yayın yıllarında birtakım hatalar yapmıştır.
[604] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.112-113.

Üsküdar'a taşınmıştır. Üsküdar'da matbaanın bulunduğu yer tam olarak Harem İskelesi arkasında yer alan Selimiye Vakfı arazisi üzerinde yeni yaptırılan binadır. Matbaa, mühendishanede mevcut olan tüm araç gereçleri dahil olmak üzere tamamıyla Üsküdar'a taşınmış ve eski yerinde bir faaliyet kalmamıştır.[605]

Saltanat matbaasından bahseden Batılı seyyahların geçmişe yönelik anlatılarının çoğunda Üsküdar Matbaası bulunmaktadır. Hatta matbaanın ülkeye getiriliş öyküsüyle birlikte en çok dile getirilen konulardan biridir. XIX. yüzyılın ilk yıllarında gelen seyyahlar Üsküdar Matbaasının faaliyetlerine tanıklık etmiştir. Daha sonraki yıllarda gelenler ise burası hakkında topladıkları bilgileri saltanat matbaasıyla ilgili tarihî anlatıma dahil etmişlerdir.

Ulrich Jasper Seetzen Üsküdar'a gidip matbaayı görenlerden biridir. Öncelikle Prusya elçiliği sekreteri ve ünlü Şarkiyatçı Hammer'dan Üsküdar'daki matbaasıyla ilgili bazı bilgiler edinmiştir:

> "Üsküdar'daki matbaada şimdi sekiz baskı makinesi varmış ve hepsi çalışır durumdaymış... Genç adam bana küçük varaklar halinde yeni bir Farsça-Türkçe sözlük gösterdi ve matbaada ciltlenmiş olan bu kitapçığın fiyatının 30 kuruş olduğunu söyledi. Ayrıca bu genç adamdan öğrendiğime göre, şu sıralarda bu matbaada büyük bir Türkçe coğrafya sözlüğü ve büyük bir atlas üzerinde çalışılıyormuş."[606]

İmkân bulduğu her yolla Doğu'dan kitap toplayan Seetzen'in öncelikli hedefi kitap alışverişi olduğu için imparatorluk matbaasına da bu maksatla gitmiştir. Fakat ilk etapta saltanat matbaasını eski yeri olan mühendishanede aramıştır:

> "Haliç'te, tersanenin arkasındaki Aynalıkavak adlı padişah sarayında bir Türk matbaasının bulunduğunu duymuştuk. Burayı görmeyi çok istiyordum, çünkü bizim matbaalarımızdan farklı olup olmadığını, kaç baskı makinesi bulunduğunu vb merak ediyordum. Bence, insanlık için, kitap basan bir matbaadan daha önemli ve ilgi çekici bir işyeri yoktur. Çünkü bu kuruluşlar, yüzyıllar boyunca binlerce bilim adamının topladığı bilgilerin sonsuza dek korunmasını sağlıyor ve kazanılan bu kültür birikimiyle aydınlanan insanların yeniden cehaletin karanlığına gömülmelerini önlüyorlar. Eğer Homeros ve eski Mısırlılar zamanında kitap basma sanatı bilinse ve uygulansaydı, günümüzdeki bilgi düzeyi çok daha yükselmiş olacaktı! Geçmişteki o insanların zihinsel çabalarının, gece-gündüz çalışmalarının dünya için yararsız olması ne kadar acı! Bilime hizmet eden, üstelik de Türk ve Arap harfleriyle kitap basan böyle bir kuruluş, kuşkusuz çağımız için çok büyük bir önem taşımaktadır ve

[605] Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826),** s.136.
[606] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.98-99.

> görülmeye değer. Çünkü burası, övgülere layık bir insan olan İbrahim Efendi tarafından kuruluşundan beri hala bu büyük ülkedeki tek matbaa... Hedefimiz olan yere vardığımızda, tabhanenin nerede olduğunu sorduk. Padişahın sarayındaki nöbetçi, eskiden Türk matbaasının burada bulunduğunu, ama şimdi Anadolu yakasına, Üsküdar'a taşınmış olduğunu söyledi."[607]

Seetzen, matbaaları bilgilerin muhafaza edilip yeniden üretiminin sağlandığı araçlar olarak görmektedir. Türk matbaasını da bu şekilde değerlendirerek bilime hizmet ettiği için çok kıymetli bulduğunu belirtmesi önemlidir. Aynı zamanda Batılıların Türk kaynaklarındaki bilgilerle de ilgilendiklerini göstermektedir.

Seetzen eski bilgilere dayanarak matbaanın Hasköy'deki mühendishanede olduğunu zannetmektedir. Halbuki Seetzen'in İstanbul'da bulunduğu tarihte saltanat matbaası Üsküdar'a taşınmıştı. Zaten o da ilerleyen günlerde Üsküdar Matbaasında basılmış bazı eserleri satın almaya niyetlenerek dragoman Macar ile Üsküdar'a gitmiştir.[608]

> "Türkçe kitapların basıldığı matbaa, hamamın çok yakınında. Burası tek katlı, Avrupai tarzda yapılmış bir ev. Bizi matbaanın bulunduğu oldukça geniş bir salona aldılar. Burada yan yana üç baskı makinesi duruyordu ve bunların ikisi çalışmaktaydı. Oysa elçilik sekreteri Bay von Hammer, bize orada sekiz baskı makinesinin bulunduğunu bildirmişti. Matbaacılar, işlerinde çok deneyimli oldukları izlenimini uyandırıyorlar. Bazıları Türk, bazıları Ermeni. Ama müdür tarafından görevlendirilmiş olan başlarındaki kişi Ermeni ve çok iyi Fransızca konuşuyor. Harfleri dizen dört veya beş kişi Türk..." [609]

Üsküdar'daki matbaada basılan kitaplar, kitapların ciltleri ve türleri, hazırlık aşamasındaki yayınlar ve buradan yaptığı alışverişle ilgili değerli bilgiler sunmaktadır:

> "Matbaaya gelmişken, 112,5 kuruşa Türkçe ve Farsça basılmış eserler satın aldım. Bunların arasında varak halinde büyük bir Farsça-Türkçe sözlük, mühendislik bilimi üzerine varak halinde 3,5 cilt, bir Farsça şiir (sekiz boyutunda) ve bu şiirin Türkçe yorumu (sekiz boyutunda), şimdiki Reis Efendi [reisülküttab] Mahmud Reis'in [Mahmud Raif'in] övgüye değer istatistik kitabı bulunmaktadır. Bunlar matbaanın en az bulunan yayınlarındandır. Çünkü bunlar Fransızca olarak Fransız ve Latin harfleriyle burada basılmış ve burada (aside yedirme tekniğiyle yapılmış) resimlerle süslenmiştir. Kitapların hepsi ciltlenmiş olarak satılmaktadır ve kesin fiyatlar konmuştur. Yukarıda belirttiğim fiyatlardan bana bir para kadar bile indirim yapılmadı. Kitap cildinin özelliği, bir kapağının üst kısmının kapaklı [mıklepli] yapılmış olmasıydı. (Türk matbaası daha önce Sütlüce'de Mühendislik Okulunun bir

[607] **A.e.,** s.129.
[608] **A.e.,** s.132
[609] **A.e.,** s.143-144.

> salonunda kurulmuştu. Bundan önce de İstanbul'da Vezir Han'ın yanındaydı.) Matbaanın başındaki Ermeni bizi bu salondan çıkarıp başka bir salona götürdü. Burası Fransız bakır gravür ustası Ricard'ın çalışma odasıydı ve burada bazı efendiler toplanmışlardı. O sırada Türkçe bir atlas için haritaların gravürleri hazırlanıyordu. Ricard, biz oradayken, kuzeydoğu Asya'nın bir bölümünü bir bakır levha üzerine işlemekle meşguldü. Daha sonra bu çizgilere asit tatbik edecekti. Bu atlasın içinde ünlü İngiliz Fuden'in güzel haritaları örnek alınarak bakır gravürler hazırlanmış 52 adet harita bulunacak. İngilizce adların ve İngilizce yazıların Türkçe'ye aktarılmasında bu kuruluşun başındaki müdürün büyük katkıları vardır. Bakır gravürleri yapan ustanın bana açıkladığına göre, tüm bakır levhaları tamamlayıncaya kadar, daha bir yıl ve dört hafta bu iş üzerinde çalışması gerekiyormuş. O zamana kadar da tek bir prova sayfası bile yayınlanmayacakmış. Aslında böyle bir prova sayfasına sahip olmayı çok isterdim. Gördüğüm kadarıyla, bitmiş olan Avrupa ve Asya levhaları gayet özenle hazırlanmış. Ama gene de kopyaların, asılları kadar mükemmel olması beklenemez. Her ne olursa olsun, coğrafya bilimi konusundaki bu yapıt gerek Türk ulusu için gerekse yönetimdeki Türk hükümdarı ve bu yapıta emeği geçen Türk bilim adamları için gerçekten bir övünç kaynağı olacaktır. Bu atlasla birlikte büyük bir Türkçe coğrafya kitabı da yayınlanacaktır ve şu sıralarda onun üzerinde çalışılmaktadır. Bize bildirdiklerine göre, bakır gravürleri yapan ustaya ayda 300 kuruş, yani yılda 3.600 kuruş ödenmekteymiş."[610]

Mahmud Raif Efendi'nin Nizam-ı Cedid reformlarını Batı dünyasına tanıtan Fransızca eser Batılılar arasında oldukça ilgi görmüştür. Seetzen gibi Pierre Ruffin ve John Cam Hobhouse da eseri saltanat matbaasına giderek satın almıştır. Ruffin kitabı Louis Langlés ve Castellan'a hediye etmiştir.[611]

1821-1824 ile 1830-1835 yılları arasında Lord Strangford'un İstanbul'daki sefareti sırasında rahiplik görevinde bulunan Robert Walsh, Türkiye ile ilgili iki eser yazmış, ikisinde de Türk İmparatorluğu'nun modernleşmesi bağlamında saltanat matbaasından bahsetmiştir. Robert Walsh, III. Selim'in imparatorluğu Avrupa bilimi ve sanatı ile tanıştırma niyetinde olup buna uygun olarak faaliyetlerde bulunduğunu ve Üsküdar'da açtığı matbaanın da onun siyasetinin bir parçası olduğu görüşündedir. Matbaa, kitap üretimi ve tedavülünün III. Selim için çok önemli olup Boğaz'ın karşı tarafında, Büyükdere'de de bu matbaaya kaynak sağlayacak bir kağıt fabrikası kurması da yine onun yenilikçi politikalarından biri olduğunu ifade etmektedir. Walsh'a göre, Türklerin herhangi bir edebiyat zevki yoktur. Tek okudukları kitaplar da yasaklanınca basımevi faaliyete devam edememiş bu yüzden de III. Selim matbaayı tekrar canlandırdığında o güne kadar bu alanda yapılmış her şey

[610] **A.e.,** s.143-144.
[611] Yahya Erdem, "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık"**, a.g.e.,** s.16.

unutulmuştur. Robert Walsh İstanbul'a ilk kez geldiğinde Üsküdar'daki saltanat matbaası ile Kağıthane'deki kağıt fabrikasını ziyaret etmiştir. Kağıt fabrikalarının çok güzel bir biçimde düzenlendiğini, su depolarının mermer bir havzada yer aldığını ve bütün hepsinin bir sultanın sarayını bir fabrika için donatmış gibi göründüğünü dile getirmektedir.[612] Üsküdar'daki matbaayı ise şöyle anlatmaktadır:

> "Üsküdar'daki matbaa oldukça büyük ve ferah bir binada bulunmaktadır. Hurufat ve matbaa makineleri oldukça geniş olan dairenin en sonunda karşılıklı olarak yer almaktadır, ilkinin 7 tanesi ikincinin 4 tanesi halihazırda çalışıyor vaziyettedir. Ciltler yarı dairesel biçimde yerleştirilmiştir ve mürettip (dizgici) çalışırken rahat etmek için minderin üzerinde bağdaş kurarak oturmuş bir vaziyettedir. Matbaa makineleri öyle sağlam yapılıdır ki sapı kopsa bile mümkün olabilecek en az işçi gücüyle makine kendi başına çalışır." [613]

Robert Walsh, saltanat matbaalarının ilkinin yirmi sekiz yılda on sekiz tane, ikincisinin on yılda altı tane, Üsküdar'da kurulan ve daha başarılı olanın ise uzun sürede kırk tane matbu kitap bastığını belirtmektedir. Üsküdar matbaasında basılan eserler hakkında şunları söylemektedir:

> "Matbaanın ilk icraatları askerî eserler üzerinedir. Bu matbaa, Pera'daki Fransız elçiliğinde kurulu matbaanın yardımıyla işletilmeye başlanmıştır. Burada basılan en bilindik birkaç Avrupalı eserden bazılarının Türkçe tercümeleri sadece askeriye değil, bahriye taktikleri de içerir ki bunlar da muhtemelen Türk sistemine, yeniçerilerin yok edilmesine kadar giden değişimin teşvikini veren ilk eserlerdir. İlk matbaanın hurufatı neredeyse kullanılamayacak kadar eskimiştir ve basımı da kötüdür, ama pek çok muntazam ve mükemmel baskılar üreten Üsküdar matbaası için yeni bir takım edinilmiştir. Ben bu matbaayı 1822'de ziyaret ettim ve burada basılan birkaç eserin kopyasını edindim. Buranın idarecisi o zamana kadar basılan kitapların bir katalogunu bana verdi, Roma harfleriyle basılmış Fransızca üç eser de buna dahildir."[614]

Walsh, buradan numune olarak birkaç tane kitap aldığını ve bunların oldukça tertipli ve doğru görüldüğünü dile getirmiştir.[615] Ayrıca Üsküdar'daki matbaada basılan kitapların da listesini yayınlamıştır.[616] Robert Walsh, diğer kuruluşlarla

---

[612] Robert Walsh**, Narrative of A Journey From Constantinople To England,** s.13-15.

[613] **A.e.,** s.13-15. Robert Walsh, Üsküdar Matbaası'ndan diğer eserinde de bahsetmiştir: "Bina çok geniş olup 7 tane matbaa makinası bir odayı, diğer dört matbaanın da diğer odayı doldurmuştu. İlk odadakiler daire şeklinde yerleştirilmiştir, mürettip bunların ortasında bağdaş kurarak işini kolaylaştıracak şekilde oturmuştu." Bkz. Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.I, s.297.

[614] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.474.

[615] Robert Walsh, **Narrative of A Journey From Constantinople To England,** s.13-15.

[616] Robert Walsh, **A Residence, At Constantinople,** C.II, s.537-538. Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında basılan kitapların tam listesi için bkz. Kemal Beydilli, **Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog,** İstanbul, Eren Yayınevi, 1997.

benzer şekilde, Üsküdar'daki matbaanın da müdürünün vefatının ardından canlılığını yitirip kapandığını belirtmiş, İstanbul'dan ayrılmadan önce matbaadan ve kağıt fabrikasından geriye bir zamanlar burada bir kağıt fabrikası olduğunu işaret eden Kağıthane isminden başka hiçbir iz kalmadığını söylemiştir.[617]

Charles White, tarihsel anlatı içerisinde Üsküdar Matbaasından söz etmiştir. III. Selim'in askerî alanda yenilikler ve eğitim için Batı bilimi ve bilgisinin üretimine başvurduğunu belirtmiştir:

> "III. Selim devrinin ilk üç yılında kuruluş ihmal edilse de 1792'ye doğru matbaalar mühendishanelerden çıkarılarak hükümet tarafından gelişimine daha çok özen gösterildi. Askeri reformlar yeniçerilerin tepkisini çekip sonuçta Selim'in hayatını ve tahtını kaybetmesine varacak kadar onları hareketlendirse de Selim, askeri taktikler ve tahkimat üzerine başarılı matematik profesörü Abdurrahim Efendi, Vauban ve Fransız yazarlardan kitaplar istedi. Matbaa kuruluşu 1798 yılında Üsküdar'a taşındı. Yeni matbaa makineleri ve matbaa harfleri ile donatıldı ve Eski Paris elçisi Muhib Efendi gözetiminde pek çok eserin baskısı yapıldı. Bunlar arasında *Lehcetü'l-lugāt* (Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Türkçe sözlüğü*), Burhân-ı Katı'*, Âsım Efendi'nin Arapça *Kamus*'u, *Vankulu Lügatı*'nın üçüncü baskısı ve çeşitli daha ufak pek çok eser vardır. Aralarında saf anlatımındansa kaba mizahıyla ön plana çıkan Nassiluddin Efendi'nin hikayeleri de bulunmaktaydı."[618]

1831-32 yıllarında gördüklerini aktaran James Ellsworth de Kay, Üsküdar'ı ziyaret ettiğinde artık orada olmayan matbaa hakkında duyduklarını kaleme almıştır:

> "Eskiden burada III. Ahmet'in kurduğu, akıbetinden daha önce bahsettiğimiz ve Selim tarafından canlandırılan büyük bir matbaa varmış. Birçok değerli eser basmış ve bunların arasında bir Türk İmparatorluğu Atlası da var. Bu matbaa, aynı padişahın yaptırdığı gösterişli barakalarla beraber, kızgın Yeniçeriler tarafından 1808'de yıkıldı."[619]

James Ellsworth de Kay, tarihsel anlatı içerisine yerleştirdiği Üsküdar matbaasından mükemmel yapıtların ortaya çıktığını belirtmektedir. Bunlardan en ünlüsünün Raif Efendi'nin *Zaferin Kaynağı* isimli sivil ve askeri kurumlarda reformun gerekliliğini göstermek için yazılan eser olduğunu söylese de Mahmud Râif Efendi ile Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'nin yazdığı *Üss-i Zafer* eserini birbirine karıştırmıştır. Kay'e göre burada basılan diğer önemli eser *Hacılar için*

---

[617] Robert Walsh, **Narrative of A Journey From Constantinople To England,** s.13-15.
[618] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.206. Matbaanın Üsküdar'a taşınma tarihi gerçekte 1803'tür, White yanlış tarih vermektedir. Ayrıca Nassilüddin Efendi'ye ait mizah hikayelerinin Nasreddin Hoca olma ihtimali tartışmalıdır. Matbaada basılan eserlerle ilgili katalogları incelediğimizde White'ın bahsettiği matbaalarda basılmış böyle bir esere rastlayamadık.
[619] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, s.287.

Mekke Tıbbi Rehberi'dir. Bu eser Mustafa Reşid ve Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin yazdığı hac yolculuğu sırasında gerekli tıbbi tedavi ve müdahaleleri anlattıkları *Tertîb-i Ecza* kitabı olmalıdır.[620] Kay, Müteferrika Matbaası, Mühendishane Matbaası ve Üsküdar Matbaası dahil bütün bu tesislerin meşhur kurucularıyla birlikte yok olduğunu söylemiştir.[621] Charles Mac Farlane de Üsküdar'daki matbaada Sultan Mahmud'un bastırdığı *The Basis of Victory (Zaferin Kaynağı)* eserinden bahsetmiştir.[622] Bunlardan başka müsteşrik Langlés'in notlarında da Üsküdar Matbaasının kuruluşu ve kapanışına sebep olan hadiselerle ilgili değerlendirmeler bulunmaktadır. Özellikle Seyyid Mustafa'nın Nizam-ı Cedid'i Batı'ya tanıtmak için yazdığı Fransızca risalesinin neşrini yapan birinin Türk matbaacılığıyla alakalı notları kayda değerdir.[623]

Üsküdar Matbaası faaliyetine dört-beş sene kadar devam etmiş, sonrasında matbaadan sorumlu Abdurrahman Efendi'ye göre mali krizden ötürü faaliyetleri durma aşamasına gelmiştir. III. Selim'in iktidarının son yıllarına denk gelen bu dönemde siyasi çalkantıların da sürmesi sebebiyle matbaa ilgisiz bırakılmıştır.[624] Ayrıca tabhanenin yangında çok büyük zarara görmesi de olumsuz etkilemiştir. Bunlara rağmen Hâfız Mehmed Emin ve Ali Efendiler matbaayı işletmeye gayret etmişlerdir.[625] 1823 yılındaki matbaanın yeni sorumlusu İbrahim Sa'ib Efendi'ye göre matbaanın Üsküdar'da bulunması, işletmenin önemli çalışanlarından musahhihlerin, mürettiblerin ve diğer işçilerin temini konusunda sürekli zorluk yaşamalarından ötürü matbaanın İstanbul'un içine taşınması daha uygundur. Bu fikir Sadrazam Silahdar Ali Paşa tarafından da onaylanmıştır.[626]

Charles Pertusier 1820 yılında Üsküdar'a geldiğinde buradaki matbaa hala durmakla beraber faal bir vaziyette değildir. III. Ahmed tarafından kurulan

---

[620] Bkz. Kemal Beydilli, **Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog,** s.21.
[621] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, s.112-113.
[622] Charles Mac Farlane, **Constantinople in 1828**, C.2., s.13-14.
[623] Yahya Erdem, "Doğubilimci Langles'nin Notlarında Türkiye Matbaacılığıyla İlgili Bilgiler", **Kebikeç,** No:1, 1995, s.15-25.
[624] Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)**, s.137-138.
[625] **A.e.,** s.140.
[626] **A.e.,** s.144-145.

Dârüttıbâa'nın büyük zorluklarla açıldığını, meşhur İbrahim Efendi'den sonra ihmal edildiğini, III. Selim tarafından yeniden canlandırılsa da sonra tekrar faaliyetini kaybettiğini anlatmaktadır, Selim'i örnek alan II. Mahmud'un ise bu önemli kurumu yeniden hayata döndüreceği fikrindedir.[627]

Gerçekten de 1824 yılında Üsküdar'daki imparatorluk matbaası tekrar İstanbul'a, Beyazıd'a taşınacaktır. 1830 yılında İstanbul'da bulunan Michaud ve Poujoulat imparatorluk matbaasını yeni yerinde görmüştür, eskiden Üsküdar'da bulunan Dârüttıbâa artık Beyazıd'daki Kaptan İbrahim Paşa Hamamı'na taşınmıştır[628]:

> "Bizi önce bir salona aldılar, iki düzeltmen bir divana bağdaş kurmuş çalışıyorlardı. Kahve ve çubuk faslından sonra müdür bize matbaayı gösterdi, çok aydınlık, çok geniş salona Paris'ten dört baskı makinesi yerleştirilmişti. Salonun bir tarafında bulunan hurufat kasaları başında altı dizgici yazı diziyor, iki baskıcı da yasa metni ya da dini bir metin olduğunu sandığım basılı yaprakları makineden alıyorlardı. İmparatorluk basımevinde İran, Arap ve Türk harfleri kullanılıyor, bu hurufat İstanbul'da dökülmüş, baskıda kullanılan kağıt Triste'den getirtiliyor. Müdür bize fazla işleri olmadığını söyledi, çünkü hükümet nadiren bir şeyler bastırıyormuş, yani Türkiye'de matbaa baskısı hala bir yayın aracı değil. Basımı yeni tamamlanmış bir cebir kitabı gördük, lehvalar berbattı, her bölüm dini öğütlerle başlıyordu. Bu ülkede işin içine dinin karışmadığı hiçbir şey yok; iki kere iki dörde eşittir düzeyindeki aritmetikte bile iki kere iki eşittir dört diyebilmek için önce Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed de onun elçisidir demek gerekiyor. İmparatorluk matbaasından, Sultan'ın emriyle basılan Yeniçerilerin Halli Tarihi'ni (Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi'nin *Üss-i Zafer* isimli kitabı) satın aldım. Müdür bize bu kitabın şimdiye kadar basılan kitaplar içinde birkaç adet de olsa satılabilen tek kitap olduğunu söyledi."[629]

Michaud, Reinaud'un imparatorluk matbaasında basılan kitapların listesini hazırladığını ve bu listenin Fransız gazetelerinde yayınlandığını söylemektedir. Hükümetin bu kuruluş için özel bir muamele göstermeyip ilgisinin sadece işletmeye açmakla sınırlı kaldığını belirtmektedir. Michaud, matbaanın açılmasına izin veren fermanda yazan *"Tanrı aptal ve cahilleri ne kadar severse, matbaa da o ölçüde kabul edilmemelidir"* ibaresinin her yerde geçerli olabileceğini düşünerek çok beğenmiştir. Ancak böyle bir fikrin ardından hükümetin kuruluşu maddi olarak da

---

[627] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and Near Constantinople**, s.106.
[628] Kemal Beydilli, "Üsküdar Matbaası", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/uskudar-matbaasi, 05.03.2019.
[629] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.239-240.

desteklemesi gerektiğini düşünmektedir. Bâbıâli'nin elinde ise bu tür aydınlanma kurumlarını destekleyecek para olmadığını ileri sürmektedir.[630]

Michaud, matbaa müdürüne Avrupa'da matbaacılık alanındaki son gelişmeleri aktararak yeni keşfedilen mekanik baskıyla bir kitap ya da gazetenin oldukça hızlı basılabildiğini anlatmıştır. Müdürün özellikle Londra ve Paris sokaklarında her sabah otuz bin gazetenin dağıtılabilmesine çok şaşırdığını belirtmiştir. Paris'teki son devrim olaylarında gazetelerin oynadığı rolü anlattığında ise müdürün tepkisi *"demek ki ülkenizdeki gazetecilerin her biri bir yeniçeri"* olmuş, Michaud bu tepkiyi üzülerek karşılamıştır.[631] Michaud son olarak Osmanlı polisinin matbaalarda nelerin basıldığıyla ilgilenmediğini, halkın da bu konuları umursamadığını, dolayısıyla Osmanlı'da basın işleriyle uğraşanların kelle koltukta çalışmadıklarını da belirtmiştir.[632]

Ubicini, I. Abdülhamid tarafından yeniden düzenlenen matbaanın 1828'e kadar toplam seksen yeni eser yayınladığını anlatmıştır. Basılmış kitapların listesini kralın eski Doğu dilleri tercümanı M. Bianchi'nin Şanizade'nin anatomi kitabı hakkında yazdığı tanıtma yazısından ve Hammer'ın *Histoire de l'empire Ottoman* eserinin XIV. cildinden almıştır. Eserlerin alanları akaid ve din eğitimi, dilbilim, belagat, ilahiyat, hukuk, tarih ve coğrafya, matematik, astronomi ve tıp, askerlik sanatı, Avrupa eserlerinden tercümeler, takvimler ve idari derlemelerdir. Ubicini, listenin darlığını III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde süren savaşlara bağlarken bu listede hiç şiir ve divan kitaplarının bulunmayışına şaşırmış ve nâşirlerin modernleşmede ikinci derecede rol oynayan edebi eserleri bir kenara iterek daha ziyadesiyle ilim ve öğretim kitaplarını çoğaltmaya eğilim gösterdiklerini ifade etmiştir. Bianchi'nin kendisine bir katalog gönderdiğini ve bu katalogda en çok göze çarpan şeyin Said Efendi tarafından yapılan imparatorluk vakayinameleri özeti ile Bélisaire'nin bir tercümesi olduğunu söylemiştir.[633]

---

[630] **A.e.,** s.240.
[631] **A.e.,** s.240-241. Matbaa idarecisinin yeniçerilerle Paris'teki devrim hareketlerini benzetmesi ilginç bir anekdottur. Gazeteleri bir Fransız ile bir Osmanlı bürokratı farklı bağlamlarda görmektedir.
[632] **A.e.,** s.242.
[633] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.183.

1832'de saltanat matbaası Takvim-i Vekayi'nin basıldığı gazetehane ile birleşerek Eski Saray yakınında, bugünkü Beyazıd civarında yeni bir binaya taşınmıştır. Charles White bu süreci şöyle anlatmıştır:

> "III. Selim döneminin son zamanlarındaki siyasi olaylar neticesinde yazın icraatları ile pek fazla ilgilenilememiş, dolayısıyla matbaa da ihmal edilmiştir. Aynı şekilde II. Mahmud devrinin ilk 20 senesi de bu şekilde geçmiştir. Ancak yeniçerilerin imhasının hemen ertesinde Sultan, imparatorluk matbaasının Üsküdar'dan Eski Saray'ın yakınındaki, 1830'da Takvim-i Vekayi'nin resmi ofisinin kurulduğu yere taşınmasını emretmiştir. Yazın icraatlarının ve basım işlerinin patronu bu devirde zavallı Pertev Paşa ve "inatçı" Akif olmuştur. 1500 ciltten fazla eser içeren Pertev Paşa'nın kütüphanesi, 1837'de kendisinin vahşice katledilmesinden sonra kamuya terk edilmiştir. Mahmud, matbaa kuruluşunu, Takvim dahil, devletin tekelinde olmasını istemiş ve direk onun yönetimine vermiştir. Daha önce Venedik'te basılan matbaa harfleri İstanbul'da yapılmaya başlandı. İlk harfler Yesarizade İzzet Efendi tarafından dört-beş çeşit olarak kalıba döküldü. Harflerin kavisleri kibar ve özgünlüğü dikkat çekiciydi. Mürekkep ise Basmacı İbrahim'in devrine göre kötüydü."[634]

1831-32 yıllarında gördüklerini aktaran James Ellsworth de Kay, Seraskerlik Binası'nın yakınlarına taşınan saltanat matbaasını yeni yerinde ziyaret etmiştir. Üstelik Kay'in bu ziyareti Takvim-i Vekayi'nin basıldığı gazetehane ile Tabhane-i Amire'nin birleştirildiği yıla denk gelmektedir:

> "Saltanat matbaasına yaptığımız ziyaretten yeni döndük. Serasker Paşa'nın sarayının yakınlarında ve şu an kullanılma amacına uygun olarak inşa edilmiş. Geniş bir tesis ve her açıdan eksiksiz ve kullanışlı olması için hiçbir masraftan kaçınılmadığı görülüyor. Ana girişte görev yapan nöbetçi, yazılı izne sahip olmayanların geçmesine izin vermiyor; en azından biz kapıda göstermek için böyle bir geçiş izni aldık. Fransızca ve Türkçe baskı odaları ayrıydı ve genellikle Türk dizgicileri çalıştırılıyordu. Biz girdiğimizde matbaa makinesi çalışır haldeydi, Stanhope tarzıydı fakat buharlı baskı makinasının her an gelmesi bekleniyordu. İçeriye girdiğimizde işçiler *Moniteur Ottoman*'ın ilk sayısını çıkarmakla uğraşıyordu ve Türk hükümeti tarafından basılan ilk gazeteyi eline ilk alan muhtemelen biz olduk. Bu gazete, insanlar ister Fransızca ister Türkçe kopyasını alabilsin diye birbirinden tamamen ayrı ve farklı iki kopya halinde basılıyor. Doğal olarak iki tane baş editör var; biri eğitimli bir Türk olan ve imparatorluğun tarih muharrirliğini de yapan Mehmet Esad Efendi'ydi. Türkçesi Fransızcasından sadece *Chronicles of Events* ya da *Takvim-i Vekayi* olan ismiyle değil, sütunlarının içeriğiyle de ayrılıyor..."[635]

James Ellsworth de Kay'e göre saltanatın matbaaya yönelik şimdiki çabaları kayda değerdir ve Avrupa bunlardan hoşnut olacaktır. Kay, bu eserlerden çok azını

---

[634] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.206-207.
[635] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, s.300.

gördüğü için teker teker sayamasa da Hasköy'de ders kitabı olarak okutulan bir eser ile Şanizade'nin[636] insan anatomisi ile ilgili yazdığı eseri ayrı tutmaktadır.

> "Şimdiki Sultan samimiyetle Türkiye'nin iyiliğini dileyenlerin umabileceğinden de ileri gidip, matbaayla ilgili tüm gelişmeleri başarılı bir şekilde yeniden canlandırarak ve uygulayarak, bahtsız Selim'in çok istediği bir şeyi gerçekleştiriyor. Başkentin matbaalarında nerdeyse her gün yeni eserler ortaya çıkıyor ki bu, Avrupa'nın her şehrini onurlandırabilecek bir şey."[637]

1830-35 yılları arasında ikinci kez İstanbul'da bulunan Robert Walsh, matbaayı taşındığı yerinde bir kez daha ziyaret etmiş ve basılan yeni eserleri gözden geçirmiştir:

> "İstanbul'daki matbaanın işlemesiyle yepyeni eserlerin meydana gelmiştir. Bunların en önemlilerinden biri eski Bâb-ı Âli dragomanı şimdiki mühendishane hocası olan İshak Efendi'nin eseridir. İshak Efendi, dört ciltlik bir Matematik Bilimi Ansiklopedisi yayınlayarak aritmetik, cebir, trigonometri, konik kesitler, mekanik, hidrolik, optik, elektrik, astronomi ve kimya konularını dahil etmiştir. O dönemde Türkler bu kitaba yoğun ilgi göstermiştir. Bu kitaplar henüz herhangi bir kitapçıda bulunmasa da yazarı tarafından cilt başına 30 kuruş (piastre) fiyatına satılmaktadır. Türk edebiyatında yeni bir çığır açan diğer olay da yayınlanan eserlerin aylık katalogudur. 1832'de başkent gazetelerinde basılması planlanan Ankudes Sewakis adında, Üzüm Çiçekleri anlamına gelen bir çalışmaya dair ilan görüldü. Bu çalışma yayıncının yüksek bir methiye geçirdiği filolojik bir eserdir ve mübalağa sanatının, erken bir Avrupai gelişme olarak Türk çocuk edebiyatına girişini kanıtlamaktadır. O zamandan beri diğerleri de benzer şekilde ilan edilmiştir."[638]

1844 yılında gördüklerini aktaran Charles White, İstanbul'da o anda dört imparatorluk matbaasının bulunduğunu ifade etmektedir. İkisi Takvim-i Vekayi'nin basıldığı Eski Saray'ın yakınındaki binada bulunmaktadır: Biri kitaplar için ötekisi de resmi evraklar, fermanlar, belgeler içindir. Üçüncüsü Seraskerlik Binasındadır. Dördüncüsü, Emin Paşa'nın idaresi altında, topografik amaçlı litografik basımlar içindir ve Harbiye Akademisindedir.[639]

Tam bu noktada araştırmamızdaki seyyahlar gibi Avrupalı olup, Türk matbaacılığına doğrudan katkı sağlamış bir müsteşrikten söz etmek gereklidir. Doğu el yazmaları koleksiyonuna sahip bir kitap meraklısı olan Henry Cayol, İstanbul'da ilk taş baskı atölyesini kuran kişidir. Beyoğlu'nda kurduğu matbaada pek çok

---

[636] Çeviride Ataullah olarak da belirtilmiştir.
[637] **A.e.,** s.112-113.
[638] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.476.
[639] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.207-208.

Türkçe, Rumca, Fransızca ve diğer eser üretimi yapmıştır. Yine burada biriktirdiği yazma kütüphanesi ise yangında yok olmuştur. Katalogu ise Paris'te mevcuttur.[640] 1831-1839 seneleri arasında Harbiye Nezâreti'nde, Serasker Hüsrev Paşa ile anlaşarak hükümet adına II. Mahmud'un Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla kurduğu yeni ordunun eğitimi için gerekli kitaplar başta olmak üzere çeşitli kitapların litografik basımlarını yapmıştır. Pek çok Türk taş basım ustası da yetiştirmiştir.[641] Henry Cayol'un Türk matbaacılığına katkısı, Doğu-Batı kültür ilişkileri çerçevesinde kitap kültürünü ve üretim sistemini değerlendiren Avrupalıların basit bir gözlemciden ziyade faal bir özne olabileceklerini göstermektedir.

Mühendishane gibi modern ve Batılı tarzda eğitim veren okulların ihtiyaçlarını gidermek için bünyelerinde matbaa kurulduğunu belirtmiştik. Benzer şekilde Galatasaray Mekteb-i Tıbbiyye'sinde de kütüphanenin yanına Alman taş baskı makinesi kurulmuştur. Charles Mac Farlane'in seyahatnamesinde yer alan bu bilgiye göre iki Ermeni de hastane için günlük iskelet formlarını Türkçe olarak basmaktadır. Farlane, Türkçe bazı başlangıç seviyesindeki eserlerin de buradaki litografi matbaasında basılmaya hazırlandığını öğrenmiştir. Aynı bilgi yıllar evvel de kendisine verilmiştir ancak herhangi bir üretim olmamıştır. Farlane'e göre Türkler çok tembel, yavaş ve dilleri de oldukça sınırlı olduğu için Türkçe kitap basma işi zordur. [642]

1840'da Tanzimat Fermanı'ndan hemen sonra, Osmanlı Devleti matbaacılığa yeni bir yön vermekteydi. Modernleşme çabalarına yönelik olarak ilim, kültür ve bilgi birikimine dair kitabiyâtın artıp yaygınlaşması için matbu kitap üretiminde serbestlik tanınmaya başlanmıştı. İsteyen herkes devletten izin almak ve masrafları karşılamak koşuluyla Tabhane-i Âmire'de kitap bastırabilirdi.[643] Charles White, devletin modern kitap üretimi yoluyla modernleşme faaliyetlerini artırmak için serbest bir atmosfer yarattığı dönemde matbaa kuruluşunu ziyaret etmiş,

---

[640] Johann Strauss, "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908), **a.g.e.,** s.9.
[641] Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi,** s.92-98
[642] Charles Mac Farlane, **Turkey and Its Destiny,** C.II, s.271.
[643] Muharrem Varol, "19. Yüzyıl İstanbulu'nda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", **a.g.e.,** s.319. Ayrıca bkz. Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın, Literatür Yayınları**, İstanbul 2000.

imparatorluğun matbu kitap üretim sisteminde fiyatlandırma ile ilgili birtakım eleştirilerde bulunmuştur:

> "İmparatorluk kuruluşunun benimsediği matbaa sistemi oldukça kusurludur. Fiyatları yüksek tutmaya eğilimlidir ve yazın üzerinden ağır vergi alır şekilde hareket eder, dolayısıyla kurumun en önemli maksatlarından birini engellemiş olur. Mesela, bireyler bir şeyler tab ettirmek istediklerinde ellerinde bir el yazması ile matbaa ofisine gelirler. 600 ya da 1200 kopya sipariş ederler, ufak veya büyük baskılar için alışılmış miktar budur. Kağıdın ve mürekkebin asıl fiyatı o zaman matbaacı tarafından belirlenir. Diyelim ki her kopya için 10 kuruş istendiğinde, matbaacı buna, kopya başına çok daha fazla işgücü fiyatı, hükümet vergisi ve kâr payı ekler. İş tamamlandığında editör kağıtları alıp görevli ciltçiye götürür. Kitaplar ciltlendiğinde editör üzerine kendi kâr payını ekler ki bu da genellikle her bir nüshanın fiyatının dört katıdır. Ondan sonra yayınlanan nüsha kitapçı dükkânına teslim edilir, onlar da gerekli kâr payını üzerine ekler ve işleri keyfî olduğu için ilk fiyat sekiz katına çıkar, ya da editöre 25 kuruşa mal olan bir eser 200 kuruşa satılır."[644]

Georgina Müller, 1890'ların sonunda bu sistemi hala meşakkatli bulmaktadır. Ancak bunun Türkiye'ye özgü bir sorun olmadığını da eklemektedir. Müller'e göre dünyadaki pek çok yerle benzer olarak Türkiye'de de âlim ya da eğitimli kimselerin pahalı ve resimli kitaplar basmak istedikleri zaman zorluklarla karşılaşmaktadır.[645]

Charles White, Osmanlı modern kitap üretim sisteminde kağıdın rolünü de değerlendirmiştir:

> "Kağıdın kalitesi genellikle iyi değildir. Hünkâr İskelesi'nde fabrikalar vardır ancak teşvik edilmemektedir. Kağıdı İtalya'dan, Fransa'dan, Almanya ve İngiltere'den ithal etmenin daha ekonomik olduğu düşünülmektedir. Venedik'te sağlam kağıt üreten fabrikalar vardır, bunlar kağıtlara sürtünme ile pahalı bir cila yaparak İstanbul'a gönderir ve bu kağıtlar resmi evraklarda kullanılır."[646]

1847'de ve 1855'te iki sefer İstanbul'da bulunan Ubicini, İstanbul'da Moliére'in çeşitli piyeslerinin sahnede temsil edilmesi için sultanın emriyle tercüme edildiklerini dile getirmiştir. 1843'ten beri matbu kitapların sayısının git gide arttığını, İstanbul'da ve bazı büyük şehirlerde yeni matbaalar kurulduğunu, Üsküdar'daki matbaanın sultan tarafından tamir ettirilip tekrar faaliyete konulduğunu, *La gazette d'Etat* isimli imparatorluk yayının kurulmasıyla bir matbaaya daha ihtiyaç duyulduğunu söylemiştir. Bütün matbaaların 1850'ye kadar

---

[644] Charles White, **Three Years in Constantinople**, C.II, s.208.
[645] Georgina Adelaide Müller, **İstanbul'dan Mektuplar,** s.117.
[646] Charles White, **Three Years in Consantinople,** C.II, s.208-209.

çeşitli dillerde yayınlamış oldukları eserlerin yüzü geçmediğini ancak bunlara harp sanatı ve teorisi hakkında neşredilen eserler ile yüksek harp şurası tarafından kabul edilmesinin ardından tercüme işleriyle ilgilenen büronun matbaaya sundukları coğrafya haritaları ve planlarının dahil olmadığını belirtmiştir.[647]

İstanbul'daki matbaaların titizliği konusuna da değinen Batılılar mevcuttur. İstanbul'daki La Turquie Matbaasının (Merkez Basımevi ve Taşbaskı Matbaası) Doğu'daki en mükemmel ve her türden baskı işini gerçekleştiren bir matbaa olarak görülmekteydi. İstanbul'da Fransızca bir kitap yayınlayan Vikont Gaston'un ifadesinde basım sırasındaki titizlik ortaya konmaktadır. Bu ifadeye göre, gayet gelişmiş olan İstanbul'daki matbaalar iki-üç bin sayfalık bir cildi mükemmel şekilde basabilir, matbaacılar anlayışlı ve iyi niyetlidir. Beş yüz bin harfli bir ciltlik bir kitabın sayfa sayfa ya da on altı sayfalık formalar halinde klişesi çıkarıldıktan sonra yazar formaları düzelterek tashih edilmiş şekilde matbaaya verir.[648]

Batılı seyyah ve müsteşrikler kendilerine göre Batı-merkezli bir neden sonuç ilişkisi kurmuşlardır. Bununla beraber olabildiğince doğru bilgi vermeye çalışmışlardır. Fetva ve ferman çevirileri, resmi belgeler, matbaada basılan kitapların listeleri ile bizzat yaptıkları gözlemler paylaşılmıştır. Türk matbaasının tarihi meseleleriyle ilgili şeyleri belgelere dayandırarak hakikati anlatmak istemişlerdir. Yorumlar yanlış olabilir fakat verdikleri bilgiler, birkaç tarih hatası hariç, çoğunlukla doğrudur.

XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde görüldüğü kadarıyla Batılılar tarafından Osmanlı Saltanat Matbaası hakkında birtakım şeyler mesele haline getirilmiştir. İlk Türk matbaasının kuruluş tarihi bunlardan biridir. Saltanat matbaasının kuruluş öyküsü her ne kadar XVIII. yüzyılı ilgilendiren bir mesele olsa da konu Batı'da o kadar popülerdir ki sonraki yüzyılda bile hala Batılı seyyahların çalışmalarına konu olmaktadır. İlmiye sınıfının matbaaya karşı duruşuyla ilgili açıklamalar getirilmiştir. Saltanat matbaasının geçirdiği dönemler tarihsel bir anlatı çerçevesinde sunulmuştur. İbrahim Müteferrika'nın matbaası dahil olmak üzere saltanat matbaası ile ilgili eski

[647] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.178-188.
[648] Johann Strauss, "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908), **a.g.e.,** s.4.

bilgilerin tekrar edilmesi konuya yaklaşımlarını da göstermektedir. Batı'da Türklerle ilgili bilgi ve kitabiyât biriktirme çabasının bir sonucu olarak da görülebilen bu eserlerde seyyah ve müsteşrikler sürekliliği ve farklılaşmayı anlayabilmek için geçmişteki bilgileri tekrar etmektedir. Bilginin ve kültürün sistematiği ancak tarihsel bir anlatımla anlaşılacağı için saltanat matbaası da seyahatnamelerde tarih içinde değerlendirilerek ele alınmıştır. Hemen hemen tüm seyahatnamelerde teorik ve tarihî bilgilerin girişini görmek mümkündür. Yaptıkları dönemleştirmeler ve önem verdikleri olaylar bizim kendi tarihimiz açısından da önemlidir. Çalışmamızda öne çıkan noktalar bunlardır.

Seyahatnamelerdeki değerlendirmeleri önemli kılan bir diğer husus geldikleri dönemlerde açık olan matbaa ofislerini ziyaret eden Batılıların birinci dereceden tanıklıklarıdır. İmparatorluğun son yüzyılında saltanat matbaasının geçirdiği her değişim birbirinden farklı tarihlerde başkentte bulunan Batılı seyyahlar tarafından gözlemlenebilme imkanı bulmuştur. Tanıklıklar, saltanat matbaasıyla ilgili birinci ağızdan bilgi edinmek bakımından önemlidir. Geçmişe yönelik tarihsel anlatımlar ise Batılıların konuyu temellendirme çabasını göstermektedir. Aynı zamanda Batılı bakış açısının Türk matbaasıyla ilgili genel yorumunu ve problematik meselelerini ortaya koymaktadır. Bu yüzden tekrarlarda bir sakınca yoktur. Özellikle XVIII. yüzyılda kurulan Müteferrika Matbaası ve ondan sonra işletilen tüm saltanat matbaalarından bahsedilmesi Batılıların konuyu tarihsel şartlar içerisinde bir bütün olarak ele aldıklarını göstermektedir. Charles White, saltanat matbaasıyla ilgili tarihselliği, dönemleştirmeyi ve temellendirmeleri en başarılı şekilde ortaya koyanlardan biridir.

Batılı gözünde Türk matbaacılığının başka meseleleri de vardır. Batılıların matbaa tekniği ve sistemiyle ilgilendikleri görülmektedir. Matbaa makineleri, hurufat, kağıt ve basım tekniği gibi ayrıntıları gözlemlemişlerdir. Tarihsel anlatım içerisinde veya tanıklıklar nezdinde bir önceki matbaa ile kıyas yapılmıştır. Matbaada hangi bilgilerin üretildiği, Türklerin hangi alandaki bilgilere ihtiyaç duyduğu Batılılar için önemlidir. Mühendislik, teknik, matematik, cebir, geometri, fen bilimleri, harp teknikleri ve askerlik, bahriye, tıp, tarih, coğrafya, sözlük (kamus ve lügat), atlas, harita türünde ve reformların gerekliliğine dair yazılan kitapların basımı ve çoğaltılması Osmanlı'nın eğitimde modernleşmeye ve Batılı bilgiye

duyduğu ihtiyacı göstermektedir. Tarih eserleri yerlidir ancak yeni dünyanın bilgisini içeren eserler de vardır. Şiir, divan gibi edebiyat kitaplarındansa bilime ve eğitime yönelik kitapları matbaada üretmişlerdir. Bilgi ihtiyacını yansıtan bu durum Batılıların gözünden kaçmamıştır. Batılılaşma için gereken bilgiler ve modern dünyanın bilgisi Osmanlı'nın matbaada üretmek istediği bilgilerdir. Bu durum Batılıların tespitlerinde de yer almaktadır. Çıkan kitapları ve yayınları takip etmişler, memleketlerine götürmek üzere veya kendi özel koleksiyonları için matbaadan bol bol kitap alışverişi yapmışlardır. Bu arada matbaadan çıkan kitapların fiyatlarını da belirtmişlerdir. Matbaacılık sisteminden doğan fiyatlandırma meselesine de değinmişlerdir. Batılıların Türk matbaacılığına duydukları ilgi aynı zamanda Türk kaynaklarına da duydukları ilgiyi göstermektedir. Türklerin hangi bilgileri muhafaza etmek ve yeniden üretmek istediğini, hangi alanlarda Batılı bilgiye ihtiyaç duyduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. Batılıların matbaa gözlemlerinde de Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürmeye devam ettikleri söylenebilir.

3.2.1. Şibli Numani Seyahatnamesinde Türk Matbaaları ve Birtakım Mukayeseler

Şibli Numani'nin 1892 yılındaki seyahati ve gözlemleri neticesinde sunduğu bilgiler Batılı seyyahlarının anlatımını tamamlar niteliktedir. Batılı seyyahlardan farklı olarak tarihi bir anlatım ortaya koymaz, ancak önemli tanıklıklarda bulunur. Müslüman ve Osmanlı Hilafeti yanlısı bir yabancı tarafından dile getirilen yorumlar tabii olarak daha farklıdır.

Şibli Numani'nin gözlemlerine göre İstanbul'da matbaalar çok sayıdadır, baskılarının en önemli ve benzersiz özelliği güzel yazı biçimi, temizlik ve ölçülülüktür. Ebu'z-Ziya'nın icadı olan Arapça baskı biçimi ve hurufatı, dünya çapında şöhretlidir ve eşsiz sayılmaktadır. Hatta XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde en iyi Arapça matbu kitapların Beyrut'ta basılmış olanlar olduğu bilinmekle beraber, aslında Beyrutluların kullandıkları matbaa tekniği ve hurufatı Türklerden kopya

edilmiştir, Türk icadıdır. Şibli Numani bu bilgiyi bizzat Beyrut'taki matbaacılardan öğrenmiştir.[649]

Şibli Numani, İstanbul'da kitap basmak için kaliteli ve değerli kağıtlar kullanıldığını, maalesef Mısır ve Hindistan'da ise aynı iş için ayakkabı temizleme kağıtlarının kullanıldığını belirtmektedir. Bu farkın sebebinin o ülkelerdeki insanların hala ilmin değer ve kıymetini anlamamalarından kaynaklandığı görüşündedir. Şibli Numani, İstanbul'daki matbaaların hiçbirinin Hindistan'daki Nevel Kişor matbaası kadar büyük ve zengin olmayışını da üzülerek belirmektedir. Bunlardan başka İstanbul'daki matbaalarının çoğunluğunun gayrimüslimlere ait olması da Şibli'nin üzüldüğü manzaralardan biridir. Müslümanlara ait olan matbaalara daha çok önem vermektedir.

> "Müslümanlara ait olan basımevlerinden Tercüman-ı Hakikat, Matbaa-i Osmaniye, Şirket-i Sahafiyye en çok göze gelenlerdir. Ben hepsini gezip gördüm. Şirket-i Sahafiyye basımevi ortak sermayeyle kurulduğundan ve bütün ortakların müslüman olmasından dolayı anlatılmaya değer. Sermayesinin toplamı 18 bin pound, yaklaşık 200 bin rupyedir. Bütün işler makinayla yapılmaktadır. Makina çok büyük ve 10-12 adet baskı bölümünü çalıştırıyor. Ben orayı gezdiğim sırada Buharî'nin şerhi olan "Aynî" kitabı basılıyordu, iki kalın cildi o ana kadar basılıp tamamlanmıştı. Basımevi çalışanları; daha böyle 8 cildin basılacağını söylemişlerdi. Bütün İstanbul'da müslümanların tek ortak matbaası işte burasıdır."[650]

Türklerin ilmî vaziyetini değerlendirirken matbaalarda üretilen modern kitap üretiminin kapasitesi hakkında bilgi sunmuştur. Şibli Numani'nin İstanbul'a geldiği sene hakikaten Osmanlı'da kitap üretiminin bollaştığı bir zamandır. II. Abdülhamid devrinin ilk çeyreğinde kitap üretimi her yıl artmıştı. Önceki devirlerde gelen Batılı seyyah ve müsteşriklerin gözlemledikleri matbaalar daha az sayıdayken XIX. yüzyılın son yıllarında Şibli Numani'nin bahsettiği matbaalar fazlalaşmıştır. II. Abdülhamid döneminde aydın ve okuyan kesimin yetişmesinde gazete kültürü azalırken kitap kültürünün etkisi çoğalmıştır. Kitap üretimi arttığı gibi matbaa ve kitapçı sayısında da artış görülür.[651] Türesay'a göre bu dönem "Osmanlı

---

[649] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.89. Ebuzziya Tevfik'in matbaası ve II. Abdülhamid devrinin yayıncılık hayatındaki yeri için bkz. Özgür Türesay, "II. Abdülhamid Dönemi Yayımcılığı, Matbaa-i Ebüziya ve Bastığı Kitaplar", **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** C.II, No:34, Güz 2008, s.3-48.

[650] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.89.

[651] "1882'de İstanbul'da yaşayan Avrupalı yetkin bir oryantalist o tarihte 23'ü Galata ve Pera ve 45'i tarihî yarımada olmak üzere imparatorluk başkentinde toplam 68 matbaa bulunduğunu yazmıştır."

yayıncılığının patlaması" olarak nitelendirilebilir. Bu dönemde çeviri alanındaki gelişmeler kitap kültürünü ve ticaretini de doğrudan etkilemiştir. Okurun ilgisini aşk romanları ve polisiye çekmektedir. Dönemin kitap kültürü uzmanı Johann Straus da II. Abdülhamid'in polisiye edebiyatına duyduğu ilginin okur kitlesini de etkilediğini düşünmektedir. Ebüzziyâ Tevfik ve Matbaasının Osmanlı kitap kültürünü ve kültür hayatını etkilediği de bir gerçektir. Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılan *Kitâbhane-i Meşâhîr* ve *Kitâbhâne-i Ebüzziyâ* cep kitabı dizileri Osmanlı yazma kitap kültüründen matbu kitap kültürüne geçişte önemli bir role sahiptir.[652] Şibli Numani'nin "musibet" dediği ve Henry Otis Dwight'ın kalitesiz bulduğu yayınlar işte bu edebî romanlardır.

Modern ve Batılı tarzda eğitim veren Osmanlı okullarının bünyesinde bulunan matbaalara da tanıklık eden Şibli Numani, İstanbul'daki Mekteb-i Harbiyye'yi gezerken buradaki matbaadan ve nakkaşhaneden söz etmiştir. Harita çizim ve resim yapmaya dair Mekteb-i Harbiyye'de uygulanan tekniği başka hiçbir yerde görmediğini belirtmiştir. Matbaada bir buluş olarak ise coğrafyaya dair haritaların kağıt üzerine değil de taş üzerine çizilerek basıldığını belirtmiştir.[653] Böylece Mekteb-i Harbiyye'de de bir litografik basım makinesinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şibli Numani, İstanbul kütüphaneleri ile Hıdiv Kütüphanesi arasında yaptığı mukayeseye benzer bir karşılaştırmayı İstanbul'daki matbaalar ile Mısır'daki Bulak Matbaasında yapmıştır. Bulak Matbaasının dünyaca meşhur bir kuruluş olup baskılarının, hurufatının ve kağıt kalitesinin oldukça temiz ve düzgün olduğunu dile getirmektedir. 1827'de Mehmed Ali Paşa tarafından kurulan bu matbaanın gayet tertipli ve bakımlı olmasıyla birlikte değerli ve önemli kitaplar basmadığını ifade ederek eklemektedir: *"Hıdiv Kütüphanesi'nde bulunan başka yerlerde ele geçirilemeyen kitaplardan eğer yüz veya iki yüz kadarı basılabilseydi bütün dünya*

Indicateur Ottoman'a (Şark/Türk Ticaret Yıllığı) göre 1889'da kitapçı sayısı 49, 1908'de 128'dir. Özgür Türesay, "II. Abdülhamid Dönemi Yayımcılığı, Matbaa-i Ebüziya ve Bastığı Kitaplar", **a.g.e.,** s.6.

[652] **A.e.,** s.3-488.

[653] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi,** s.76.

bundan çok yararlanır, ilim adamları pek çok bilimsel gerçeklere ulaşırdı."[654] Ancak Şibli Numani'nin öğrendiğine göre bu tür kitaplar, halkın okuma zevkine hitap etmediğinden basılmamaktadır.

İslam dünyasında yazma kitap kültüründen matbu kitap kültürüne geçişte Müteferrika Matbaasıyla birlikte Bulak matbaasının da etkisi olduğu bilinmektedir.[655] Aynı zamanda Bulak matbaasında 1822-1839 yılları arasında tarih, divan, seyahatname, mühendislik, ahlak türlerinde pek çok Türkçe kitap basılmıştır.[656] Bu iki matbaa arasındaki benzerlikler ve farklılıklar seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır.

Osmanlı saltanat (imparatorluk) matbaasını Mısır'da Mehmed Ali tarafından 1822'de kurulan Bulak Matbaasıyla mukayese eden sadece Şibli Numani değildir. Ubicini'nin eserinde de böyle bir karşılaştırma görülür. Ubicini, Mısır Matbaasının kuruluşundan 1842 yılına kadar 243 eser verdiğini dile getirmiştir. Bu eserlerden 45 tanesi Hidiv'in 1825'te Fransa'da kurduğu Mısır murahhaslığındaki gençler tarafından çoğu Avrupa eserlerinden yapılmış Türkçe ve Arapça tercümelerdir. Matematik, mekanik, jeodezi, harp bilimi, barut yapımı, tıp, ameliyat, fizyoloji, eczacılık, veterinerlik, bahriye, idarecilik hastane idaresi, sağlık kurulları, veba, ziraat, doğa bilimleri, botanik, edebiyat, felsefe gibi alanlardadır. Geri kalan eserlerin ise orijinal eserler olduğunu ve konularının da dilbilgisi, sözlükler, ilahiyat, hukuk, tarih, coğrafya, siyaset ve ahlak eserleri ve şiirler ile divan olduğunu dile getirmiştir.

> "Yalnızca konuların seçimi ve çeşitliliği bakımından bu katalog, aynı zaman kesimi içinde İstanbul'da neşredilmiş eseler listesi ile karşılaştırılırsa, şüphesiz ki bu mukayese, son senelerdeki söz götürmez gelişmeye rağmen, metropolün (İstanbul'un) lehinde olmayacaktır. Hükümetin Türkiye'ye gündelik basını sokmak için gösterdiği çabalar büyük başarılarla sonuçlandıklarına ve bu çabalar Mısır'da aynı yolda yapılan teşebbüsleri çok gerilerde bıraktıklarına göre, hiç şüphesiz ne milletin cahilliğine ve ne de hükümetin daha az faal müdahalede bulunduğuna yükleyemeyeceğimiz bu izafi gerilik nereden gelmektedir?"[657]

---

[654] **A.e.,** s.187-188.
[655] Ekmeleddin İhsanoğlu ve Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)" **a.g.e.,** s.219-255.
[656] Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi,** s.103-104.
[657] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** s.186.

Ubicini'nin aktarımıyla Bianchi, Bâb-ı Âli'nin Mısır Hıdiv'ini taklid ederek Paris'te genç Osmanlılar bürosu kursaydı Türkiye'nin fikriyâtı için gerekli olan eserler bakımından zenginleşeceğini ve mevcut siyasî atmosferde hizmet görecek daha kültürlü ve kabiliyetli insanların yetişmiş olacağını söylemektedir.

Şibli Numani, Hıdiv Kütüphanesinden muhafaza edilen kıymetli ve nadir eserlerin Mısır'da basılmak yerine Avrupa'ya götürülüp orada basılarak çoğaltıldığını söylemiştir. Hatta Avrupa'daki kitapçıların Mısır'daki Seyyid Abdülvâhid Tûbâ ismindeki meşhur bir kitapçıyla ilişki kurarak onun aracılığıyla istedikleri kitapları istinsah ettirip kendilerine ulaştırılmasını sağladıklarını ifade etmektedir. Avrupalı kitapçıların Mısır'daki işlerini bu kişi halletmektedir. Şibli Numani bu kişiyle bizzat görüştüğünü, hatta istinsahını yaparak Avrupa'ya gönderdiği kitapların el yazması nüshalarını gösterdiğini belirtmiştir.[658]

> "Şüphesiz ki Mısır'ın iyi bir tarafı var: Kitap fiyatları çok ucuz olduğu için herkesin yararlanma şansı daha fazladır. Ben pek çok kitap satın aldım. Fiyatları bizim memleketteki Nevelkişor Matbaası'nın kitaplarına göre bile çok ucuzdur. Mısır'dan kitap getirtmek isteyenler başkalarının aracılığı ile değil doğrudan kendileri getirtsinler. Eğer Bombay'daki kitap tüccarları aracılığı ile getirtirlerse çok fazla para ödemek zorunda kalırlar. Çünkü onlar dört misli kâra bile doymuyorlar. Oradan kitap getirtmek için Mısırlı Seyyid Abdülvâhid Tûbâ'ya mektup yazsınlar, doğrudan istesinler. Adresi şudur: Seyyid Abdülvâhid Tûbâ... Câmi-i Ezher yanı, Kahire-Mısır. Parayı posta ile rahatlıkla hiç çekinmeden gönderebilirsiniz."[659]

Doğu'dan Batı'ya kitap akışının sağlandığı bu yöntemi Doğulu kitap meraklılarına da tavsiye etmektedir. Batı'nın Doğu ile kurduğu bilim ve yazın ilişkisi kitap ticaretinin böyle bir hal almasına vesile olmuştur. Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürme sistemi matbaalar ve kitap ticareti şeklinde tezahür etmiştir.

3.3. Modernleşme ve Geleneksellik Arasındaki Kitap Üreticileri: Gayrimüslim Matbaaları

Batılı seyyah ve müsteşrikler sadece Türk matbaalarıyla ilgilenmekle kalmadılar, gayrimüslim matbaalarından ve kitabiyâtından bahsettiler. Batılıların gayrimüslim matbaalarına alaka göstermelerinin bazı sebepleri vardır. Bunların ilki

---

[658] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.188.
[659] **A.e.,** s.188.

Osmanlı Devleti'ndeki matbaa ve matbaacılık tarihine doğru veriler sağlamak içindir. Kuruluş tarihleri XV. yüzyıla dayanan çeşitli gayrimüslim cemaatlerine ait matbaalar aynı zamanda imparatorluğun ilk matbaalarıdır.[660] Batılı seyyahlar da gayrimüslim matbaalarının saltanat matbaasının açılışının çok öncesinden beri var olduklarını dile getirmektedir.[661]

XVIII. yüzyılın sonlarında Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*'nde Avrupalı âlimlerin İstanbul'da uzun süredir farklı milletlerin kitaplarının basıldığından haberdar olduğunu belirtmiştir. Pek çok Kitab-ı Mukaddes baskısı içinde İstanbul'daki Yahudi Matbaası tarafından 1646 tarihinde basılan Keldanice, Farsça, Arapça ve İbranice Tevrat'ın bulunduğunu söylemiştir. İstanbul'da basılan ilk kitabın ise 1488 basım tarihli *Çocuklara Dersler (Lessons for Children)* veya İbranice Küçük Sözlük olduğunu belirtmektedir.[662] Antoine Laurent Castellan da aynı bilgileri tekrar etmektedir, herhalde o da bu bilgileri Toderini'den almıştır.[663]

Robert Walsh, Rum ve Ermeni matbaalarının çok uzun süredir Patriklik bünyesinde çalışır vaziyette olduğunu, ilkinin geçmişinin 1530'a ikincisinin de 1697 yılına kadar gittiğini bildirmektedir.[664] Charles White XVI. yüzyılın sonlarına doğru Yahudilerin ve Ermenilerin kendi ibadethanelerinde sadece dini eserler basmak amacıyla kendi matbaalarını açtıklarını belirtmektedir.[665] Ubicini, ilk Türk matbaası 1727'de kurulurken neredeyse matbaacılığın icadıyla beraber kurulmuş olan İbrani, Rum ve Ermenilerin matbaaların zaten çoktan beri başkentte mevcut olduğuna işaret

---

[660] İmparatorluk topraklarında kurulan ilk matbaa Yahudi matbaasıdır ve 1493'te David ve Samuel tarafından kurulmuştur. Ermenilere ait ilk matbaa ise Tokatlı Apkar tarafından Surp Nigoğayos Kilisesi'nde 1567'de açılmıştır. Daha sonra 1677-1678 yıllarında Eramyan Çelebi Kömürciyan'ın matbaası ile devam etmiş, 1694'te Merzifonlu Kirkor Matbaası faaliyete geçmiştir. XVIII. yüzyılda da Ermeni matbaalarının çeşitli matbaacıların idaresinde faaliyete devam ettiği görülmektedir. İstanbul'daki ilk Rum matbaası ise kiliseler arası mücadele neticesinde 1627'de Beyoğlu'nda kurulmuş, 1628'de Cizvitlerin baskısıyla kapanmıştır. Fener Rum Patrikhanesi'ndeki matbaa, 1798'den itibaren etkin faaliyet göstermeye başlamıştır. Bkz.Kemal Beydilli, "Matbaa", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#1, 25.01.2019.

[661] Erken modern dönemde Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki Yahudi Matbaaları hakkında yaptıkları gözlemlere dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Yasin Meral, "Müteferrika Öncesi Avrupalı Seyyahların Hatıratında Osmanlı'da Yahudi Matbaaları ve Arapça Kitap Basım Yasağı", **a.g.e.,** s.237-254.

[662] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.243-244.

[663] (A.L.Castellan) **The World In Miniature,** C.6, s.193-194.

[664] Robert Walsh, **Narrative of A Journey From Constantinople To England,** s.13-15.

[665] Charles White, **Three Years in Contstantinople**, C.II, s.197-198.

etmiştir. *Leçons des enfants* adıyla 1488'de neşredilen küçük bir sözlüğün İstanbul'da basılan ilk kitap olduğu bilgisini o da tekrar etmektedir.[666] XVII. asır ortalarında Rum ve Ermeni matbaalarının oldukça faal olmasına rağmen Türklerin arasına matbaa sokma girişimlerinin başarısız olduğunu dile getirmektedir.[667]

Batılı seyahatnamelerdeki gayrimüslim cemaatlerinin matbaalarına dair tarihi bilgiler bir bakıma Osmanlı saltanatının matbaanın varlığına karşı bir tutumda bulunmadığını göstermek açısından da mühim ifadelerdir. Bu matbaalar Arap harfli kitaplar ve devletin hoşuna gitmeyecek yazılar yazmadığı müddetçe saltanat tarafından kendi haline bırakılmıştır.[668]

Gayrimüslim matbaalarının erken modern dönemdeki mevcudiyetine bir yorum olarak, Osmanlı tebaasındaki gayrimüslim cemaatlerin Rönesans'ın ardından Batı ile iletişim halinde olup Osmanlı toplumundaki Müslümanlara nazaran daha entelektüel gelişim gösterecek faaliyetlerde bulundukları belirtilmektedir.[669] Eskiden beri varlık göstermelerine rağmen XIX. yüzyılın başlarında hala gayrimüslim kitaplarında dini konuların egemen olduğu düşünülürse[670] bu yorum belki tam olarak yerini bulamayacaktır. Söz konusu iddia ayrı bir tartışma konusu olsa da asıl bizi ilgilendiren yanı, Türkiye'ye gelen Batılıların böyle bir ilişki beklentisi ve arayışı göstermeleridir. Osmanlı toplumundaki Müslümanların gösteremediği "aydınlanmayı" gayrimüslimlerin gösterdiğine dair bir beklentinin varlığı seyyahların ifadelerinden anlaşılmaktadır. En azından farklı bir coğrafyadaki Hristiyanlar olarak kendilerine özgü bilgi ve kitabiyât üretmeleri beklenmiştir. Hristiyan olmanın "ilerleme ve aydınlanma" çabalarında üstünlük sağlayacağına, hatta şart olduğuna inanan Batı-merkezli, oryantalist hatta misyoner düşünce için bu

---

[666] Ubicini, bu bilgiyi Wolf'un *Bibliothéqué Hébraique* isimli eserinin ikinci cildinden almıştır. Aynı bilgiyi Giambattista Toderini ve A.L. Castelan da tekrar etmektedir. Bununla beraber, Yasin Meral, İstanbul'da basılan ilk kitabın *Leçons des Enfants* olduğu bilgisinin yanlış olduğunu söylemektedir. Osmanlı topraklarında ve Yahudi Matbaası'nda basılan ilk kitap Yakov ben Aşer'e ait bir hukuk kitabı olan Arba'ah Turim'dir (1483). bkz. Yasin Meral, "İstanbul'da Basılan İlk Kitap: Leçons des Enfants (1488), **Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,** C.V, No:1, 2014, s.149-152. Kemal Beydilli de aynı bilgiyi vermektedir. Bkz. Kemal Beydilli, "Matbaa", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#1, 25.01.2019.

[667] Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s.181.

[668] Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi,** s.27.

[669] **A.e.,** s.27.

[670] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.24.

beklenti normaldir. Batılıların İstanbul'daki gayrimüslim kitap üretiminin merkezleri olan matbaalara ziyaretlerinin temel nedeni budur.

Batılı seyyahların gayrimüslim matbaalarıyla ilgilenmesinin bir diğer sebebi bunları İstanbul'daki kitap ve bilgi üretiminin bir parçası olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı yazın kültüründeki modernleşme ve gelişme resminin bütününü görebilmek adına gayrimüslimlerin kitap üretimlerini de incelemişlerdir. Bununla bağlantılı olan son sebep ise XIX. yüzyılda Osmanlı iç siyasetinin içerisinde bulunduğu koşullardan kaynaklanmaktadır. Batılıların gayrimüslim matbaalarına gösterdikleri bu ilgide özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin azınlık tebaasındaki milliyetçi hareketlenmeler etkili olmuştur. Batılı seyyah ve müsteşrikler, ulus-devlet kurma girişimlerine binaen edebî bir birikim geliştirmesi beklenen azınlık milletlerinin matbaalarında basılan kitapları bu açıdan görerek değerlendirmişlerdir. Çalışmamızda kullandığımız seyahatnamelerdeki ifadelerde ilgilerinin kaynağı olan bahsettiğimiz nedenler iç içe geçmiştir.

XVIII. yüzyılın sonunda Castellan saltanat matbaasının haricinde Yahudi ve Ermeni matbaalarının İstanbul'da hala varlıklarını sürdürdüğünü, Rum matbaasının ise terk edildiğini yazmaktadır.[671] Toderini aynı dönemde Ermenilerin kiliselerinde ve evlerinde araştırma yapmış ve İstanbul'da basılmış kitaplarına rastlamıştır. Dom Cosma de Carbognano (Kozmas Komidas Kömürciyan)'nun Ermeniceye çevirdiği ve 1704'te İstanbul'da basılan *Havarilerin İşleri*'nin Ermenice matbu bir nüshasını edindiğini ve Latince çeviri yazmasını okuduğunu belirtmiştir. Yahudi ve Ermeni matbaalarının bugün de açık olduğunu ve kitap basmaya devam ettiğini söylerken Rum matbaasının ömrünün ise kısa sürdüğünü söylemiştir. Kendisini Doğu nezaketine yaraşır şekilde ağırlayan İstanbul Patriği'nden, önceki Patrik Samuel'in işlettiğini ancak masraflar çok ağır geldiği için şimdi metruk matbaanın işlemez bir vaziyette durduğunu öğrenmiştir. Ayrıca, Fener'deki bir keşiş kütüphanesinde Rumca matbu kitaplar görmüştür. Bu kitapların Venedik, Paris, Leipzig ve Eflak matbaalarında basıldığı görülmektedir. Eflak'taki eserler padişah tarafından atanıp orayı yöneten Rum voyvodanın himayesinde basılmıştır ve sadece din kitaplarıdır.

[671] (Antoine Laurent Castellan), **The World In Miniature,** C.6, s.193-194.

Başka in-folio nüshalar da görmüştür. Bunlardan başka, İstanbul'da Sultan Mahmud devrinde beş cilt olarak basılmış İbranice Tevrat'ı Galata ve Pera'da gördüğünü belirtmiştir.[672]

1800 yılında Ulrich Jasper Seetzen, Ermeni, Rum ve Yahudilerin kitaplarını bastıkları matbaaları ziyaret etmiş ve gayrimüslimlerin kitap ürettikleri bölgelerin bilgilerini bize vermiştir. Bunların yanında gayrimüslim halkın sahip olduğu matbu kitaplar hakkında da bilgilendirme yapmaktadır. Rum Patriğinin kütüphanesini görmeye Fener semtine gittiğinde patrikhanenin arsasında yer alan ufak bir binada iki yıl önce (1798) bir Rum matbaasının kurulduğunu öğrenmiştir. Üç yıldır çalışır vaziyette bulduğu[673] matbaada iki baskı makinesinin bulunduğunu ve sadece dini kitapların basıldığını belirtmektedir. Matbaanın sponsoru Patriktir ve matbaanın idarecisi Patriğin hususî hekimi Dr. Vasilatyi (Basilius)'dir. Matbaanın katalogu bulunmamaktadır. Ayrıca Seetzen, Rumların bastıkları din kitaplarını göstermekten imtina ettiklerini de belirtmiştir. Nedenini tam bilemez ama dinsizlerin elinde bu kitapların kirleneceğini düşünebileceklerine ihtimal vermektedir. Seetzen'in Prusyalı bir Protestan olduğu unutulmamalıdır. Seetzen'in düşündüğü bir diğer ihtimal ise kitapların içindeki yazılardan ötürü vicdanlarının rahatsız olabileceğidir, çünkü Rumların her yıl Ermenileri açıkça lanetlemekte ve asılsız önyargılar beslemektedir.[674]

Seetzen, Ermeni matbaalarının eskiden Roma, Venedik, Amsterdam gibi kentlerde olduğu gibi İstanbul'da, Ermeni patriğinin evinde, Ağrı Dağı dolaylarında, İran ve Türkiye arasındaki sınırın yakınında, Ermenilerin baş patriğinin yaşadığı Eçmiadzin Manastırı'nda da bulunduğunu, hatta bir zamanlar İzmir'de bile ufak bir Ermeni matbaası olduğunu belirtmektedir.[675] Ermeni Patriği Johannes'in Yenikapı'da bulunan evine giderek patriğin kütüphanesini, matbaasını ve patrikhane kilisesini görmek isteyen Seetzen, Ermeni patrikhane binasında matbaa bulunmadığını, Eçmiadzin'deki matbaanın çoktandır işletilmediğini, el yazmalarına da sahip olmadıklarını öğrenmiştir. Ermeni matbaalarının Venedik, St. Petersburg ve Roma

[672] Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü**, s.244-245.
[673] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.237
[674] **A.e.,** s.211.
[675] **A.e.,** s.181.

kentlerinden başka Balat'ta ve İstanbul'un Mahmutpaşa semtinde bulunduğunu belirtmektedir.[676] Seetzen bu iki semtteki matbaaları ziyaret etmiştir.

Öncelikle Yahudilerin ve Ermenilerin yaşadığı Balat semtine giderek Mathios adında birine ait 25 yıldır faaliyette bulunan matbaayı görmek istemiştir. Ermeniler arasında bilimsel kitapların ilgi görmeyip yalnızca dua kitaplarına talep olduğunu burada öğrenmiştir:

> "Matbaada sadece bir tek baskı makinesi var, çünkü dua kitaplarından ve İncil'den başka bir kitap basmıyorlar. Bilimsel kitapların pek fazla alıcısı olmadığını ileri sürüyorlar. Dizgiciden başka iki kişi de baskı işleriyle uğraşıyorlardı. Görüştüğümüz dizgici, aynı zamanda mühür ve harf dökme işlerini de yapıyor. Böyle iki yönlü faaliyette bulunan insanlara ender rastlanır. Matbaanın sahibi, basılı bir kağıdı iki paraya ciltçiye satıyor. Edebiyat konusunda oldukça bilgili olduğu söylenen Bay Matthios, biz oraya gittiğimizde yerinde değildi. Matbaanın dizgicisi bize Ermenice el yazmaları hakkında bilgi veremedi. Bilimsel konularda yeni çıkan yazılarla kimsenin ilgilenmediğini, Ermenilerin hem çok tutumlu hem de ticari zihniyetlerinin çok gelişmiş olduğunu söyledi. Ermeni halkı Türklere en sadık toplulukmuş ve sık sık Türkler adına casusluk bile yaparlarmış. Elinde Ermenice eserlerin bir listesi yoktu. Burada basılmış olan üç Ermenice eseri satın aldık: **A)** 1803 yılına ait Ermenice takvim; çok küçük formatta, (sekiz, yani 15 x 23 boyutunda) yapraklar birbirine tutturulmuş olarak yedi para **B)** Ermenice ve Türkçe mezmurlar; (deri ciltli bir kuruş beş para) **C)** Ermenice ve Türkçe mezmurlar; Ermeni harfleriyle basılmış Türkçe metin. Dört (yani 24 x 30) formatında, deri ciltli ve kenarı altın yaldızlı. Beş kuruş."[677]

Seetzen İstanbul'daki ikinci Ermeni matbaasının Mahmutpaşa yokuşundaki Kürkçü Han'da bulunduğunu belirtmiştir. Matbaanın sahibi Ohannesyan Bozih adında bir Ermeni'dir. Ziyaret ettiği gün bu kişiyi yerinde bulamaz ama 13 ve 16 yaşlarındaki matbaada dizgici olarak çalışan iki oğlu oradadır:

> "Matbaada iki baskı makinesi var ve burası Balat'taki matbaadan çok daha önce faaliyete geçmiş. Matbaanın sahibi aynı zamanda da mühür kazıcısı ve harf dökümcüsü. Buradaki Rum Patrikhanesine ait matbaanın ve Üsküdar'daki Türk matbaasının harflerini yaptığı gibi, Selanik'teki Yahudi matbaasının mühürlerini de kazımış ve mühürlerin dökülmesi orada yapılmış. Eçmiadzin'deki Ermeni matbaasını da o düzenlemiş. İmparatorluğun harf dökümcüsü ve mühür kazıcısı olarak Üsküdar'da görevlendirilmiş. Bu matbaada yapılan baskılar diğer Ermeni matbaalarındakinden daha güçlü ve daha temiz. Buradan da birkaç Ermeni eseri satın aldık. Kullanılan kağıt da daha iyi cins. Matbaada çalışan gençlerden büyük olanı, günde yarım sayfa harf dizebiliyor ve bir sayfayı iki paraya basıyor. (...) Basılan sayfaların çerçevesini oluşturan süslemeler için kalıpların dökümünü matbaacı bizzat yapıyor. Diğer kalıplar, Valide Han'ın bitişiğinde oturan Serabion adında bir Ermeni

[676] **A.e.,** s.245-246.
[677] **A.e.,** s.252.

kuyumcu tarafından dökülüyor. Bu matbaada daha çok dini kitaplar, kiliseye ait yazılar basılıyor. Coğrafya ve tarih kitapları hiç yok. Bay Serabion, hanın yanında kendine ait bir evde oturuyor. Onunla tanışmak için Valide Han'ın geniş avlusundan geçtik. Bay Serabion, orta yaşlarda, sevecen tavırlı, nazik bir adam. Zamanında bu eve 9000 kuruş ödediğini söyledi. Bize kendi yaptığı birkaç Arapça ve Ermenice yazılı mühür gösterdi. Ayrıca buradaki Ermeni patriğinin büyük ve küçük mührünün bir baskı örneğini de vermeyi reddetmedi. Bunların dışında Sis'teki (Kozan) Ermeni patriğine ait mührün baskısını da verdi. Bu usta sadece maden üzerine mühür kazıyor. Çelik üzerine kazıdığı Arapça bir sözcük için on kuruş alıyor. Bay Serabion bu zanaatı hiçbir eğitim almadan, kendi kendine öğrenmiş. Bize bir bavul dolusu Fransızca, İtalyanca vb. kitap gösterdi, fakat bunların içinde beni ilgilendiren bir kitap bulamadım. Ayrıca evinde bir yığın Ermenice, Arapça ve Türkçe el yazması ve basılı kitap da var, ama fiyatları çok yüksek. Uluğ Bey'in astronomi cetvelleri için 120 kuruş, Ali Efendi'nin astroloji kitabı (Barih Ebul Bihdschah) (Ali b. Ebü'r-Ricâl, *Kitâbü'l-Bâriʿ fî aḥkâmi'n-nücûm)* için 60 kuruş, Oktavo (15 x 23) boyutunda dört cilt Ermenice basılı kitap için on beş kuruş istedi. Türklere, kendisinin mühür ve damga kazıdığını söylemekten saknmamızı bizden rica etti. Çünkü Türkler kendilerinden başka milletten olanların bu işle uğraşmasını istemezlermiş."[678]

Seetzen Ermenilerin kitapları ve yazın kültürüyle, diğer azınlıklara göre daha yakından alakadar olmaktadır. Matbaada, patrikhanede ve görüştüğü birtakım kişilere sorarak Ermenice basılmış kitaplar ve el yazmaları aramıştır. Hatta Ermenice kitaplar almak için Pera'daki Santa Maria Manastırı'na gitmiştir. Nihayetinde Ermenilerin kendi dillerinde basılmış pek fazla kitapları olmadığını, matbu kitapların çoğunun da dini konulardan ibaret olduğunu görmüştür. Başlığını öğrendiği 84 matbu kitabın sadece 25 tanesi din ve İncil ile ilgili değildir.

Seetzen Almanya'da az bulunan Ermenice kitapların isimlerini bildirmiştir: İtalyanca'dan çevrilmiş bir felsefe kitabı[679], bir daimi takvim, Ermenice büyük genel bir sözlük, Ermeni adları sözlüğü, *De Violette dictionarium novum latino –armenium etc. Romae 1714,* Bilim dilinde *Chronologie,* Halk dilinde *Chronologie,* Retorik (Belagat Sanatı), Ermenistan Tarihi, Ermenice Dilbilgisi, Dünya Yıllarının Betimlemesi, Roma Müzakerelerinin Tarihi, Felsefe: 4 Cilt, Yeni Ermenice Dilbilgisi, A.B.C. Kitabı, Dilbilgisi Üzerine Sorular Kitabı, Genel Coğrafya (Amsterdam), Coğrafya El Kitabı, Ermenistan Coğrafyası, Vaat Edilen Ülkenin Coğrafyası, Dört Anakaranın Coğrafyası 1787, Türk Devleti'nin Coğrafyası 1787, Karadeniz'in Coğrafyası 1791, Konstantinopolis Çevresindeki Köyler 1794, *Conciliationis ecclesias armenae cum romana ex ipsis armenorum patrum &*

[678] **A.e.,** s.268-269.
[679] Keşişlerden birinin cilt ustası olan kardeşi kitabın yazarının Koffihn olduğunu söylemiştir.

doctorum Testimoniis in duas partes, historialem & controversialem diviase; autore Clemente Galano, Surrentino, clerico regulari theologo & S. Sedis apostolicae ad armenos missionario. Romae typis sacrae congregationis de propaganda fide. Paris I. (Bölüm 1.?) Anno Iubilari 1650. Dedic p. 3. Sunum yazısı 3 sayfa, Önsöz, Approbatio (Kanıtlama), Önemli olayların dökümü, 53 sayfa. Metin 531 sayfa. Pars 2. (Bölüm 2.) 1651. Sunum yazısı, 6 sayfa, Approbatio, İndeks vb 30 sayfa. Metin 772 sayfa, folyo halinde, 8 kuruş. Kitap ciltçisi Pascali yeni kitapların yazarlarının isimlerini belirtmekten çekindiklerini çünkü Ermeni müşterilerin yazarın Katolikliğe eğilimli olmasından kuşkulandığını ve yazarın eski inanca sahip olup olmadığı konusunda aşırı bir hassasiyet gösterdiğinin, bunun da Roma'dan gönderilen misyoner faaliyetlerinin bir sonucu olduğunu Seetzen'e anlatmıştır.[680]

Seetzen Ermeni harflerinin biçimini çok beğenerek Doğu halklarının kullandığı harflerin en güzeli olduğunu düşünmektedir. Ancak kitap çeşitliliği bakımından Ermenileri umduğu gibi bulamamıştır. Ermenice kitapların yukardakiler hariç geri kalanı İncil, Eski Ahit, Yeni Ahit, İlahiler Kitabı, dua kitapları, İncil'deki bölümlerin yorumları, vaazlar gibi metinlerden ibarettir. Seetzen'in Ermenilerden beklentisi ise daha farklıdır. Yüksek ve geniş kültürlü Ermenilerin ticaret ve ülkeler coğrafyası hakkında pek çok bilgi aktarmasını beklemektedir. Ermeni tacirler, özellikle de Doğu ülkelerinin diline, adetlerine ve yaşam biçimlerine hâkim olanlar, Avrupalıların pek gitmedikleri Asya ülkelerine sık sık seyahat ettikleri için Seetzen de Ermeni kitaplarının arasında Asya coğrafyası ile ilgili olanları bulmayı ümit etmiştir. Ancak sonuç hayal kırıklığıdır. Ermeni halkının ilmi açıdan beklediği kadar gelişmemiş olduğunu ifade etmektedir.[681]

James Dallaway de birkaç yıl önce Venedik ve İstanbul'da basılan Ermeni milletinin sahip olduğu kitapların yalnızca İnciller, ayin kitapları, azizlerin kutsayan tasvirleri olduğunu söylemiştir.[682] Ermenilerin sahip olduğu bilgi birikimine dair Kesnin Bey de benzer yorumlarda bulunmuştur. Ermenilerin bilgi ve bilimle pek işleri olmayıp Paris'e gidip dönenlerin Fransız edebiyatını ve literatürünü takip

[680] **A.e.,** s.179-182.
[681] **A.e.,** s.181-182.
[682] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern**, s.383.

ettiklerini dile getirmiş, Ermenilerin dillerini koruduklarını, alfabelerini kullandıklarını ve edebiyatlarının ise şiirlerden ve dini liriklerden ibaret oluşuna değinmiştir.[683] Üretken bir topluluk olan Ermenilerin kendilerine özgü literatür geliştirerek bilgi üretimi ve birikimi yaptıklarına dair bir beklenti vardıysa da bu araştırmalar sonucunda ortadan kalkmıştır.

Michaud, 1830 yılındaki ziyaretinde, İstanbul'daki Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere ait olan matbaalardan kısaca bahsetmiştir. Fener'de bulunan Rum matbaasında iki tane baskı makinesi, iki dizgici ve bir baskıcı bulunmaktadır. Burada sadece dini metinler basılır. Michaud'a göre matbaa, Konstantinopolis'in düşüşünü hiç unutmamış görünmektedir. Bir İngiliz Yahudisinin de Galata'da oldukça iyi bir basımevine sahip olduğunu yazmaktadır. Bu matbaada İbrani hurufatının yanında Ermeni, Arap ve Türk harflerinin bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Michaud burayı ne görmüş ne de burada ne tür kitaplar basıldığını öğrenmiştir. Üç baskılı Ermeni matbaasının ise her zaman çalışır halde olduğunu, 1826 yılında basılan Ermenice-Türkçe sözlüğün de bu matbaadan çıktığını ifade etmiştir. Michaud'a göre mezkur sözlüğün Türkçe hurufatla basılması Osmanlılardaki hoşgörünün geliştiğini göstermektedir, çünkü gayrimüslimlerin kendi baskılarında Türk ve Arap harflerini yakın zamana kadar kullanması yasaktır.[684] John Auldjo da Galata'da bir matbaa gördüğünü söylemektedir:

> "Galata'daki bir matbaayı ziyaret ettim ve Rum Kilisesi üzerinde eserler, bazı müzik örnekleri ve birazcık da Türkçe kitap gördüm. Hurufat Paris'te yapılıyor ve yüksek bir masrafla buraya getiriliyor. İşletmeciler şimdi ise matbaada basılması için İbranice eser hazırlıyorlar, bunun tatbiki ise iki yıl sürecek."[685]

1832-1834 yıllarında Türkiye'de bulunan David Porter, imparatorluk matbaasından, herhangi bir kütüphaneden ya da sahaflarla kitapçılardan bahsetmemekle birlikte Ortaköy'deki bir Ermeni matbaasının sözünü etmiştir. Önceki Ermeni matbaalarının sadece dua ve alfabe kitabı çoğaltırken Ortaköy'deki bu matbaanın okullar için yeni çeviriler basmakla meşgul olduğunu ifade etmiştir. Şimdi basılmakta olan Ermeni kitapları Hristiyanlık öğretilerinin, İncil ve tarihle

[683] Kesnin Bey, **The Evil of the Past,** s.199-200, 203.
[684] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.242.
[685] John Auldjo, **Journal of A Visit to Turkey,** London, 1835, s.84-85.

ilgili diğer metinlerin yanında genel anlamda bilim ve öğrenme ile ilgili konulardan bahsetmektedir. Porter'a göre bunlar genç Ermenileri uyandıracak ve bilginin peşinden gitmelerini sağlayacak kitaplardır.[686]

Porter'ın Ermeniler için söylediklerini Charles Mac Farlane de Yunanlar için dile getirmektedir. Ancak onları uyandıracak olan kitaplar Avrupa'dan basılarak getirilecektir. İstanbul'daki Rum cemaatinin kitaplarından ve okuma alışkanlığından bahsetmesine yol açan ilgisi Batı aydınlanmasından kaynaklanmaktadır. Batı dünyası, kadim Yunan Edebiyatı'nı okuyarak bilim, sanat, edebiyat gibi konularda atılım yaparken okudukları edebiyatın asıl sahipleri olan Yunanların vaziyetini de merak etmektedir: Batı'yı yeniden aydınlatan klasik metinlerin asıl sahipleri olan Yunanlar da Avrupa kadar ileride ve gelişmişler midir? Bu soru etrafında gözlemlerde bulunan Mac Farlane, İstanbul'daki Rum cemaatinin okumaktan çok hoşlandığını ve cemaat bireylerinin iyi eğitimler aldığını söylemektedir. Bir araya gelip toplanarak yüksek sesli kitap okuma toplantıları yapan Rumları İzmir'de ve Boğaziçi'nde gördüğünü söylemektedir. Bir seferinde bu grupların okumaktan çok hoşlandıkları kitabın bir tanesini inceleme fırsatı bulmuştur. Kitabın Antik Yunan Tarihi'nden Romaic of Goldsmith'in bir örneği (epistome) ve çevirisidir. Yazar buna şaşırdığını belli etmiştir. Rumlar için basılan ve çoğu antik dönemlerle ilgili olan kitaplardan da bahsetmektedir. Bunların basımları Venedik, Viyana ve Avrupa'nın diğer bölgelerindendir. Lord Byron'un Rumlar için basılan kitapların azlığından şikayet edip bunları artırmak için gazeteleri kullanma fikrini anlatır, ancak bu teşebbüs pek başarılı olmamıştır.[687]

Charles Mac Farlane, aynı zamanda Yunan bağımsızlık hareketine Batı'nın da kitap kültürü ile destek verdiğini gösteren bilgiler de vermiştir. İngiltere ve Fransa'daki matbaalarda basılacak olan kitapların Levant'ın farklı bölgelerine gönderileceğini ve zengin Rumların büyük bir istekle bunları satın alacağını söylemektedir. Zamanla Batı kurumları bunları daha fakir Rumların arasında da yayacaktır. Kitapların amacı Yunanlar kendi muzaffer ve ölümsüz geçmişlerini

[686] David Porter, **Constantinople and Its Environs,** New York, Harper and Brothers, 1835, s.135-136.
[687] Charles Mac Farlane**, Constantinople in 1828**, C.2, s.282-283.

hatırlatmaktır: *"Antik Yunanistan'ın meşrû soyu olan Modern Avrupa'nın edebiyatı onların kayıp mirasını geri getirmelidir."*[688] Mac Farlane, Rum matbaalarından ve onların modern kitap üretiminden bahsetmese de Rum cemaatinin okuduğu modern kitaplara ilgi duymuştur.

Charles White, 1844 yılında İstanbul'daki matbaaları anlatırken buna gayrimüslim matbaalarını da dahil etmektedir:

> "...Ayrıca Galata'da 5-6 matbaa ve taş baskı bulunmaktadır. Hahambaşının da makamında İbranice eserler basan ve harflerinin güzelliği ile bilinen bir matbaa bulunur. Ermeni ve Rum Patriklerinin de kendi idareleri altında birer matbaası bulunur, ancak bunlar sadece kişisel yönetimlerine ilişkin amaçlar için kullanılır. Kitap ya da gazete basmaya izinli değillerdir. Buna benzer çalışmalar Ermeni Koleji'nin teftişi ile Venedik'te üretilir."[689]

Robert Walsh, Ermeni matbaalarıyla ve kitabiyâtına özel bir ilgi göstermektedir:

> "Ermeni patrikhanesinde de bir matbaa bulunmaktadır. Bir başka matbaa da Kuruçeşme'dedir. Ermenilerin üçüncü matbaası ise Venedik St. Lazarro'dadır. Patriklik matbaasının kuruluşundan bugüne kadar bastığı tüm kitapların bir listesini aldım. Bu katalog, Ermenilerin edebî zevki ve yazın kültüründeki ilerlemeleriyle alakalı başka herhangi bir belgeden daha fazla aydınlatıcıdır. 130 sene boyunca birkaç nüsha halinde sadece 52 tane kitap basılmıştır. Bunların 47 tanesi İncil üzerine yorumlar, azizlerin hayatı, mezmurlar kitapları, meleklere methiyelerdir. Beş tanesi de farklı içeriklere sahiptir: Ermenice gramer, Eçmiyazin Tarihi, İyi Davranış üzerine ilmi eser, değerli taşlar üzerine risale, *City of Brass* romanı. Ayrıca bir de almanak basmışlardır. Zaman içerisinde söz konusu matbaada basılan kitaplar bunlarla sınırlı kalmamış ve bir de İngilizce-Ermenice sözlük basılmıştır. Bu sözlük İstanbul'da kullanılmaktadır."[690]

Robert Walsh da 1830-35 yıllarında Türkiye'ye ikinci gelişini anlattığı seyahatnamesinin sonuna İstanbul'daki Patriklik Matbaası'nda basılan kitap listesi[691] ile, 1697'deki kuruluşundan 1823'e kadar İstanbul'daki Patriklik Matbaası'nda basılmış tüm Ermenice kitapların listesini[692] eklemiştir.

Rum, Ermeni ve Yahudi matbaalarından ayrı olarak İstanbul'da bir de Bulgar Matbaası bulunmaktadır. 1870-90 yılları arasında İstanbul'da bulunan Konstantin Veliçkov, Bulgarların İstanbul'da iki matbaasının olduğunu söylemektedir. Bir tanesi

---

[688] **A.e.,** s.283-284.
[689] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.207-208.
[690] Robert Walsh, **A Residence at Constantinople,** C.II, s.426-427.
[691] **A.e.,** s.487-489.
[692] **A.e.,** s.529-530.

Fener'deki Bulgar Kilisesi'nin karşısında yer almaktadır ancak bugün artık mevcut değildir. Aynı şekilde matbaa şirketinin kitapçısı da mevcut değildir. Veliçkov bugün Bulgarca kitapların yalnızca Protestan Misyoner Cemaati'nin yayınları arasında bulunabileceğini de ifade etmektedir. Balkapan Han'ın tam karşısında yer alan öteki Bulgar Matbaa Şirketi'nin de yerinde artık bakkal bulunmaktadır. Veliçkov buradaki matbaanın ve kitapçının yerini alan bakkalın Bulgarları "İstanbul'da kök salacak bir şeyler yapabilme güçsüzlüğüyle" dalga geçtiğini düşünmektedir.[693]

Veliçkov'un açıklamalarına göre Bulgar Matbaası sadece kısa bir dönem varlık göstermiş olmalıdır. 1873 yılında İstanbul'daki Bulgar matbaası ve Tahtakale'deki Balkapanı Hanı'nın karşısına da onunla ilgili kitapçı dükkanı açılmıştır. Bulgar Matbaasının yılda ortalama 22 tane kitap bastığı belirtilmektedir. En çok kitabın İstanbul'da basılmış olması (535) Bulgar kitapçılığında İstanbul'un en mühim şehir olduğunu göstermektedir. Viyana, Bükreş, Rusçuk ve Belgrad şehirleri bu konuda İstanbul'un ardından gelmektedir. İstanbul'da 11 Bulgar, 7 Ermeni, 1 Türk matbaası olmak üzere toplam 25 matbaada Bulgarca kitap basıldığı da belirtilmektedir. Osmanlı topraklarında Bulgarca kitap basan ilk matbaa ise 1838'de Selanik'te kurulmuştur.[694] İstanbul'daki ve Osmanlı topraklarında bulunan diğer şehirlerdeki Bulgar matbaalarının, Bulgar isyanı ve Bulgaristan bağımsızlığı ile doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. Bununla beraber, araştırmamız boyunca incelediğimiz diğer seyahatnamelerde Bulgar Matbaası ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Batılılar tarafından kaleme alınmış seyahatnamelerdeki gözlemlere göre de Türk ve gayrimüslim matbaalarının mevcudiyeti göstermektedir ki İstanbul da Avrupa başkentleri gibi kültür ve bilgi üretim merkezidir. Rum, Ermeni, Yahudi ve Bulgar tebaanın isteklerine mukabil her türlü dilde kitap ve bilgi üretimi Osmanlı başkentinde yapılmaktadır. Arapların en önemli kültür merkezi Beyrut'ta kendilerine

[693] Konstantin Veliçkov, **İstanbul'dan Hatıralar 1870-1890,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s.47-48.
[694] **A.e.,** s.47-48. İstanbul'da Bulgarca kitap basan matbaaların da listesine de buradan ulaşılabilir. Daha detaylı bilgiler için bkz. Hüseyin Mevsim, "Bulgar Edebiyatı İstanbul'da-İstanbul Bulgar Edebiyatı'nda", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi,** 2005, Ankara.

has pek çok kitap ve bilgi üretimi yapmasına rağmen onlar için de İstanbul hala önemli bir yazın merkezidir.[695]

Seyahatnamelerde bulunmayan ancak Osmanlı kitap kültürü dönüşümü için mühim olan bazı bilgileri Johann Strauss'un çalışmalarında bulmak mümkündür. Çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla gayrimüslim matbaaları ve Müslümanların kitap üretimi bazı noktalarda buluşmaktadır. Tanzimat'ın (1839) getirdiği yeniliklerle birlikte matbaalara serbestlik tanınmaya başlanmasından önce Osmanlı tebaasındaki azınlıklar kendi etnik dillerinde yazılmış kitapları İstanbul, Tuna ve Avrupa matbaalarından temin etmekteydi. Viyana, Venedik, Leipzig, Amsterdam gibi Avrupa şehirleri Osmanlı gayrimüslimlerinin kitaplarının üretim merkezleriydi. XIX. yüzyıldan itibaren ise imparatorluk topraklarında daha geniş imkanlarla kendi kitaplarını üretebilmişlerdir. Selanik matbaaları Yahudiler için önemliydi. Bulgarlar önceden Buda, Belgrad, Eflak'taki matbaalardan kitap temin ediyorlardı. Rumlar, özerklik elde edinceye kadar Avrupa'nın Ortodokslar için bastıkları kitaplardan istifade ederken özerklikten sonra Batı Avrupa matbaaları yerine Yunanistan'da kurulan matbaalarda kitap üretimine başladılar. Ermenilerin de İstanbul'da Rum, Bulgar, Türk milletlerine de hizmet veren pek çok matbaası vardı.[696]

Bununla birlikte göz önünde bulundurulması gereken bir şey daha vardır. İstanbul'daki matbaalar sadece Arap harfli Türkçe kitaplar basmazlar. Türk dilinde yazılmış eserler için Arap, Ermeni, Rum ve Kiril alfabeleri kullanılmıştır. Johann Strauss, "Doğu'nun ve Batı'nın bütün dillerinde ve alfabelerinde basılmış çok çeşitli kitapların" İstanbul'da okunduğunu dile getirmektedir.[697] Ermeni, Rum, Karamanlı (Ortodoks Türk) ve Müslüman Türkler birbirlerinin dilini ve alfabesini kullanarak etnik konuşma ve yazı dilinden farklı kitaplar da üretmekteydi.[698] Ermeni harfleriyle basılmış Türkçe yayınlar, Ermeni alfabesi bilen ya da öğrenen Müslüman Türkler tarafından okunabilmekteyken, Ermeni ve Rum harfleriyle Türkçe yayınlar da

[695] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.5-6.
[696] **A.e.,** s.14-20.
[697] Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri" Çev. Erol Üyepazarcı, **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** No:1, 1993 s.6.
[698] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.**, s.7.

gayrimüslimler tarafından okunuyordu. Bununla beraber Ermeniler ve Karamanlı Türkler çok az sayıda Arap harfli Türkçe eser yayınlamıştı.[699]

Batılı seyyahların anlatılarında pek fazla yer almasa da XIX. yüzyılda Osmanlı'da modern kitap üretiminin bir parçası olarak Arapça, Yunanca, Ermenice, İbranice kitaplar basıldığı gibi Latin harfleriyle basım yapan çok sayıda matbaanın bulunduğu da bir hakikattir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türklerin, Avrupalıların veya Türkiye'ye yerleşerek Müslüman olmuş bir kısım Batılının Fransızca olarak kaleme aldıkları eserleri İstanbul'daki çeşitli matbaalarda bastırdıkları bilinmektedir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un, gazete ve dergi haricinde Fransızca kitap basımı bakımından da faal durumda olduğu söylenebilir.[700]

Osmanlı klasik çağından beri süregelen bir merakın sonucu olarak, kuruluşu Türk matbaasından çok daha eskiye dayanan gayrimüslim matbaaları XIX. yüzyılın Batılı seyyahlarının dikkatini çekmeye devam etmiştir. Batılı seyyahlar en çok Ermeni ve Rum matbaalarıyla ilgilenmişlerdir. Kuruluş itibariyle saltanat matbaasından daha eski olan bu kurumların modern dünyaya ayak uydurup uyduramadığı ve bünyesinde ne tür kitapların basıldığı merak konusudur. Osmanlı tebaasındaki Hristiyanlarının kendi milletlerini aydınlatacak modern kitaplar ürettiklerini düşünerek matbaaları ziyaret etmişlerdir. İmparatorluğun gayrimüslim azınlıklarının Doğu'nun yazın kültürü merkezi İstanbul'da bulunan milli matbaalarında, Yunan bağımsızlık hareketi vesilesiyle yeniden doğan Yunan millî edebiyatı ve benzer bir aydınlanma sürecine girdiğini düşündükleri Ermeni milletinin edebiyatına dair, aydınlanma ve bağımsızlık sürecini yansıtan çeşitli kitaplar bulmayı ümit ettiklerini görüyoruz. Batılı seyyah ve müsteşrikler, farklı mezheplerden olsalar da aynı dine mensup oldukları için Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimlerin de Avrupa'daki tarihsel gelişme ve aydınlanmaya benzer bir çizgide olmalarını beklemişlerdir. Özellikle Ermeni ve Yunan azınlık için bu beklenti dikkat çeker. Bununla beraber, Batılı seyyahların gayrimüslim matbaalarında basılan kitapların konularının modern bilimlerle pek de ilişkili olmayıp dinî içeriklere sahip olduğunu

[699] **A.e.,** s.36-37.
[700] Johann Strauss, "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908), **a.g.e.,** s.3-35.

görmüşlerdir. Bu sebeple gayrimüslim matbaaları modernleşme ve geleneksellik arasında kendine yer bulduğu söylenebilir.

3.4. Batı'dan Doğu'ya Kitap ve Bilgi Getirenler: Misyonerlik Matbaa, Kitap ve Kütüphaneleri

XIX. yüzyıl Osmanlı'sında kitap ve bilgi üretimi bağlamında misyonerlik kurumları da oldukça faaldi. Osmanlı'da misyoner bilgi üretimi misyonerlerin kurduğu matbaalarda yapılır, bastıkları kitaplar da amacına uygun şekilde halka dağıtılırdı. Ayrıca misyonerlerin oluşturduğu okuma odaları ve kütüphanelerdeki kaynaklardan halkın yararlanması sağlanmaktaydı. Henry Christmast, Bebek semtinde faaliyet gösteren Amerikan-Protestan misyonerlerinin "çok hoş bir mevkide, içinde felsefi metinlerin de olduğu güzel bir kütüphanesi ve müzesi olan bir evleri"[701] olduğunu belirtmiştir. James Elssworth de Kay de İngiliz ve Amerikalı misyonerler tarafından Asya'da kurulan kütüphane ve okuma odasından bahsetmiştir. *"Henüz küçük çaplı bir teşebbüs olsa da ilerde yüce bir kurumun başlangıcı olabilecek bu kurumun üyelerinin tavsiye ettiği yabancıların da bu hizmetten para ödemeden yararlanabildiğini"* dile getirmiştir.[702]

James Elssworth de Kay, Venedik'te basılıp Türkiye'ye getirilen misyonerlik kitaplarından bahsetmektedir. Bunlar Ermeni harfleriyle basılmış Türkçe eserlerdir. Bu şekilde İstanbul'da basılmış pek çok kitabın mevcudiyeti bilinmekle birlikte söz konusu eserlerin amacı farklıdır. Bir misyonerlik faaliyeti olduğu açıkça belli olan bu kitapların asıl hedef kitlesi ise Ermenilerdir:

> "Türkçe karakterlerin ortaya çıkardığı zorluk, birçok kişiyi Türkçeyi, Ermenilerin kullandığı, çok basit ve zarif bir alfabe meydana getiren harflerle yazmaya sevk etmiştir. Ermenilerin büyük bir kısmı kendi dillerini bilmez, ama hepsi beşikten itibaren Türkçe konuşur ve kendi karakterleriyle yazılmış bu dili okumaya alışıktır. Bu da yanlış bir şekilde Ermeni Türkçesi diye adlandırılan şeyi oluşturmuştur. Şu ana kadar Türklere dağıtılmak için basılan dini risalelerin neredeyse hepsi bu şekilde basılmıştır. Goldsmith'in Roma Tarihi'nin, Young'ın Gece Düşünceleri'nin, Isaac'in Fedakarlık'ının, Joseph'in Satılışı'nın, İsa'nın Izdırab'ının ve buna benzer diğer eserlerin Türkçeye Ermeni karakterleriyle çevrildiğini gördüm. Bunlar genellikle, bir

[701] Henry Christmast, **İstanbul ve Ege Yollarında,** s.37. Bahsedilen ev sonradan Robert Koleji adını alacak meşhur misyoner okulunun temelini oluşturmaktadır. Bkz. Erol Güngör, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri,** İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1999, s.36-37.
[702] James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler,** s.374.

> hayır kurumu olan Metacharistan Cemiyeti'nin himayesi altında Venedik'te basılmışlardı. Pek az Türk'ün Ermenice karakterlere aşina olduğunu ve Ermeni Türkçesi'yle basılmış dini risalelerin onlara hiçbir faydasının olmadığını ekleyelim. Bunların aslında, edebiyata Türkler'den daha meraklı olan ve bunları alıp zevkle okuyan Ermeniler için basılıyor olması büyük bir olasılıktır."[703]

Misyonerlik matbaa ve kurumlarının Osmanlı Ermenilerine yönelik hazırladığı kitapların ilgi gördüğüne Robert Walsh da değinmektedir. Ermenilerin kitaplarını kendi matbaalarında üretilenlerden başka bir de British and Foreign Bible Society'den aldıklarını belirtmiştir. [704]

XIX. yüzyılda Protestan/Amerikalı misyonerler pek çok yayıncılık ve basım faaliyeti içerisinde bulunmuştur. İmparatorlukta kullanılan yazı dillerinden Bulgarca, Arnavutça ve modern Ermenicenin oluşum ve gelişimlerinde Protestan misyonerlerinin payı da vardır. Misyoner yayınlar imparatorluğun tüm cemaatlerine hitap etmekte, en çok Hristiyanlar üzerinde etkili olmaktadır. Amerikan Misyonerlik Kurumunun bastığı kitap ve metinlerde Arap harfli Türkçe yazılar oldukça az iken Rum ve Ermeni harfli Türkçe metinlerin sayısı çok daha fazladır. Buna ek olarak misyonerlik matbaa kültürü Türk matbaalarını ve yayıncılarını da etkilemiştir.[705] Bu bakımdan imparatorluğun kitap kültürü tartışmalarında misyonerlik kurumlarına yer vermek kaçınılmazdır.

Osmanlı'da misyoner bilgi ve kitap üretimine ilişkin en detaylı bilgiyi veren kişi ise Henry Otis Dwight'tır. *İstanbul ve Problemleri* isimli eserinin son bölümü *Kısmen Unutulmuş Bir Kurum*[706] da İstanbul'daki Amerikan Misyonerlik Kurumu ve Bible Society anlatılmaktadır. 1890'lı yıllarda İstanbul'u ziyaret ettiği düşünülen Henry Otis Dwight'ın anlattıklarından İstanbul'da imparatorluk ve gayrimüslim matbaalarından ayrı olarak faal vaziyette bir de misyonerlik matbaası olduğunu anlıyoruz. Eserdeki yorumlar değerlendirilirken, Henry Otis Dwight'ın bu açıklamaları Protestan-Amerikan misyoner kimliğiyle yaptığı unutulmamalıdır.

---

[703] **A.e.,** s.113.
[704] Robert Walsh, **A Residence at Constantinople,** C.II, s.426-427.
[705] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.20-22.
[706] Henry Otis Dwight, **Constantinople and Its Problems,** s.244-289.

Dwight, İstanbul'un kitap ve bilgi üretiminde özellikle 1890'larda sayısı artan matbaalardan dolayı etkin bir konumda olduğunu anlatmaktadır. Aynı zamanda başkentte bir matbaa açabilmek için gerekli koşulları da aktarmaktadır:

> "Doğu'nun her çeşit insanı hayatlarını iyileştirmek amacıyla toplayabildiklerini toplamak için şehre akın ederken kendi gönüllerini eyleyecek kitapları da mutlaka alarak evlerine geri götürürler. Ancak İstanbul'un kitap dünyasındaki hakimiyeti başka kaidelere dayanmaktadır. İmparatorluğun koyduğu kanuna göre her matbaacı Sultan'dan özel izin almak zorundadır. Ancak Sultan'ın beratı ile bir matbaa açabilir ya da kendisine gerekli olan teçhizatı getirtebilir. Resmi bir matbaa açan bir kimse, denetleyicilerin onayı olmadan ne kitap ne gazete ne de resim, gravür basabilir. Bu iki temel kural, tesirinin büyüklüğünden dolayı İstanbul'u mecburen bölgenin edebiyat ve yazın merkezi konumuna getirmektedir. Taşra vilayetlerinde memurlar sorumluluktan kaçarak son kararı İstanbul'daki müellife ya da matbaacıya bırakırlar. Dilin farklılığından dolayı ise Arapça matbaacılık ve yayıncılığın merkezi Beyrut olmuştur. Burada Amerikan Misyon ve Bible Societies (Kitab-ı Mukaddes Şirketleri) de çok sayıda Arapça kitap basmaktadır. Ayrıca İzmir ve Selanik'te de gazete matbaaları bulunur. Türkiye'nin uçsuz bucaksız geniş bölgelerinde matbaa makineleri sadece hükümet merkezlerinde bulunur. Bu yüzden Türkçe, Ermenice ve Rumca konuşulan o bütün bölge halkı kendi kitaplarını, eğer mevcut ise, aramak için İstanbul'a bakarlar."[707]

Henry Otis Dwight, İstanbul'daki misyoner bilgi üretimine neden ihtiyaç duyulduğunu anlatırken aslında onu meşru kılmaya yönelik temellendirmeler yapmaktadır. Dwight'a göre Türkiye'deki Türkler, Rumlar ve Ermeniler entelektüel hayata karışacak olurlarsa bu, İstanbul'da entelektüel ve manevi hayatı bilen kimseler tarafından ele alınan kitaplar sayesinde olacaktır. Eğer bu alanda bir boşluk varsa da sorumluluk eğitimli Hristiyanlar olan misyonerlere düşmektedir.[708] Buna ilişkin olarak Osmanlı'da Misyoner Toplulukları basın/yayını imparatorluk halkına yardım etmek için bir araç olarak görmelidir ve sanılanın aksine, bu aracı kullanmak o kadar da zor değildir:

> "Bu konuda başarısızlığa sebep olabilecek şeylerin yalnızca yazılı basının ulaşabileceği kişilerin hazırlıksızlığı, yerel basının tesirinin ortamı meşgul etmesi ya da yerel kanunlardaki zorluklardır. Bununla beraber Türkiye'deki basın kanunlarının sanıldığı gibi çok engel çıkarmadığını, sadece denetim altında üretilenlerin alanını ve edebi biçimini kısıtladıklarını belirtmektedir. İhtilaflı kitaplar basılmadıkça bu kurallar misyonerler için tamamen engelleyici olmamaktadır."[709]

---

[707] **A.e.,** s.246-247.
[708] **A.e.,** s.247.
[709] **A.e.,** s.247.

Henry Otis Dwight, misyonerlik kurumlarının işlevlerini meşru kılmak için Osmanlı halkının okuma ve kitap kültür(süz)lüğünden de bahsetmektedir. Dwight'a göre halkın okuma alışkanlığı olmayışı 1453'ten beri vuku bulan bir faciadır:

> "O zamana dek Rumlar, uygar dünyada hala edebiyat ustaları olarak öğretilen muhteşem Yunan Edebiyatı'nın belli başlı gramer formlarını korumuştur. Şimdi ise Rumlar antik yazıları ancak gramer ve sözlük ile sabırla çalışarak okuyabilmektedir. XV. yüzyılın ortalarına kadar Ermenilerin de edebiyatı vardı, ancak Türk işgalinin felaketleri arasında onlar da edebi güçlerini kaybetmişlerdir. XIV. yüzyıla kadar Türklerin de Arap harfleriyle yazılı bir edebiyatları vardı, Arapça ve Farsça ifadeleri bol bol kullanırlardı. Ancak orta çağın diğer tüm iyi toplumları gibi Türkler de kendini çalışmaktan ziyade savaşmaya adamaları neticesinde XVIII. yüzyılın sonuna gelmeden çok önce bir kitabı kutsal kitaplarındaki Arapçayı anladıklarından daha fazla anlayamaz hale gelmişlerdir. XIX. yüzyıla geldiğimizde ise Türk, Rum ve Ermeniler hiçbir güzel ve anlaşılır kitaba sahip olmamanın açmazında idiler. Okuyabilenler genellikle ruhban sınıfı ve ulemadır, onlar da en azından kutsal kitaplar okumak durumundadırlar."[710]

Henry Otis Dwight, Türklerin dillerinin meşrebine uymasa da Kur'an Arapça olduğu için Arap harfleriyle Türkçe yazdıklarını belirtip Anadolu Rumları ve Ermenilerinin ise kendi dillerini unuttuklarını ve sadece Türkçeyi kullandıklarını eklemektedir. Ancak yazı dilinde Türkçeyi, eski kilise kitaplarında kullanılan harfler olduğu için Rum ve Ermeni harfleri ile yazarlar. Hatta geneli İspanya muhaciri olan ve İbraniceyi çok önceleri unutmuş olan Yahudiler bile defter-i kebirde ve iş yazışmalarında ve gazetelerinde İspanyolca kelimeleri İbrani harflerle yazmaktaydı.[711]

Dwight'ın bir misyoner olarak asıl hedef kitlesi ve ilgisi imparatorluğun gayrimüslim azınlıkları olan Rumlar ve Ermenilerdir. Başta onların ilmî durumlarını ve yazın üretimlerini değerlendirmesi de bu ilgiyle alakalıdır. Amerikan Misyonunun Türkiye'de bastığı kitaplar sayesinde "insanların okuma denen bir eylem olduğunu ve bunun güzel bir şey olduğunu keşfettiklerini, böylece gömüldükleri karanlıktan çıkabileceklerini" söylemektedir.[712] Dwight'a göre son 30 yılda edebî bir canlanma yaşansa da Türkiye'de hala insanları yönlendirecek bir yazar yoktur. Osmanlı milletlerinin aralarında en donanımlıları ise Rumlardır, çünkü Atina'daki yazarlar

[710] **A.e.,** s.248-249.
[711] **A.e.,** s.249-250.
[712] **A.e.,** s.251.

hızla çoğalmaktadır.[713] Türkiye'de boş kalan edebî sahada misyonerlerin söz sahibi olması gerektiği fikrindedir.

Misyoner bilgi üretiminin en mühim aracı matbaalardır. Kendi matbaalarında bastıkları kitaplar ile düşüncelerini yaymaya çalışmışlardır. Dolayısıyla İstanbul'daki misyoner matbaasının öncelikli faaliyeti de İncil'in basılmasıdır. Zaten Türkiye'deki Amerikan Misyoner bilgi üretiminin ilk ürünü reayanın anlayabileceği bazı kitaplar ile modern Yunanca ve Ermenice ile Türkçeye çevirdikleri İncil olmuştur. Dwight, ilk basılan Türkçe İncil'in[714] hala ellerinde olup kendilerine bir örnek teşkil etse de son 50 senede Türkçe kitapların dilinin, Arapça ve Farsça sözcüklerden gereksiz olanların çıkarılmasıyla, çok değiştiğini, dolayısıyla Türkçe İncil'i de tekrar gözden geçirmeleri gerektiğini belirtmektedir. Türk âlimlerin yardımıyla Amerikan ve İngiliz misyonerler tarafından İncil tekrardan şimdiki versiyonunu elde etmek üzere biri Arap, biri Ermeni ve diğeri de Yunan harfleriyle olmak üzere üç cilt halinde basılmıştır. Bu basımda Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri misyonerlerinin dirsek dirseğe çalıştıklarını da belirtmiştir. Dwight'ın verdiği bilgiye göre basım ve basıma hazırlama işleri farklı topluluklar tarafından yürütülmektedir. Amerikan Misyonerlerinden önce British and Foreign Societies (İngiliz ve Yabancı Kitab-ı Mukaddes Şirketi) tarafından yayınlanan İncil, şimdi de British and American Bible Societies (İngiliz ve Amerikan Kitab-ı Mukaddes Şirketi) tarafından yayınlanmaya devam etmektedir. Okul kitapları, risaleler, Pazar okulu dersleri ve diğer dinî literatürler ise Misyoner Matbaasının üretimidir. Türkiye'de kutsal kitapların basımı Bible Society (Kitab-ı Mukaddes Şirketi) tarafından yapılırken tercüme işini de misyonerler yapmaktadır. Misyonerlik kurumunun edebî işleri Ermeni ve Bulgar edebiyat biçimlerinden etkilenmiştir.[715]

---

[713] **A.e.,** s.252.

[714] 1666 yılında Avrupa'da basılan İlk Türkçe İncil tercümesi, aynı zamanda Arap harfleriyle matbaada basılan tamamı Türkçe olan ilk kitaptır. İbrahim Müteferrika'nın bastığı ilk kitap olan Vankulu Lugatı'ndan 63 sene once basılmıştır. Bkz. Yahya Erdem, "Avrupa'da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)", **a.g.e.,** s.209. Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, "Matbaa", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#1, 25.01.2019.

[715] Henry Otis Dwight**, Constantinople and Its Problems**, s.255-258.

Amerikan Misyonerlik Kurumu (American Board Mission)[716] matbaası İncil ve diğer dinî kitapların haricinde haftalık aile gazetesi ve aylık 2-3 dilde resimli çocuk gazeteleri basmaktadır. Henry Otis Dwight'a göre İstanbul'daki misyoner matbaasının bir diğer başarısı da çocuklara özel kitap hazırlama fikrinin Türkiye'de yerleşmesi olmuştur. Amerikan Misyonerlik Kurumu (American Board) tarafından hazırlanan bu kitaplara önceleri şüpheyle bakılmıştır. Çünkü büyülü gibi gözüken bu kitaplarla çocuklar okumayı çok hızlı öğrenmiş ve okuduklarını da anlayabilmişlerdir. Bir zaman sonra misyonerler tarafından basılan arimetik, coğrafya ve gramer kitaplarının çocuklara aylardan hatta yıllardan tasarruf ettirerek resimlerle kolayca öğretebildiği anlaşılmıştır. Rumlar, Ermeniler, Türkler ve Museviler Amerikalıların yazdığı ve çoğalttığı kitaplardaki modellere göre eğitim veren okullar açmışlardır. Yerli yayınlar kendilerine ait iyi okul kitaplarını misyonerlerin hazırladıkları biçimden yararlanarak basmışlardır.[717] Dwight'ın anlattığına göre Türkiye'deki Amerikan-Protestan Misyonerlik Kurumu Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki kitap kültüründe bazı yeniliklere yol açmıştır. Bu bakımdan misyonerlik matbaalarının ve kitaplarının imparatorluk topraklarında etkisiz kaldığı söylenemez. Hristiyanlığa ihtida eden kimselerin varlığı da bunu göstermektedir. Amerikan Misyonerlik Kurumunun özellikle Ermeniler üzerinde etkili oldukları da bilinmektedir.[718]

---

[716] Amerikan Board Mission matbaası 1833'te Arapça kitapların basım işlerini Beyrut'a, diğerlerini İzmir'e taşıdı. İmparatorluğun Rum ve Ermeni Ortodoks din adamları hoşnutsuz olsa da Osmanlı padişahları Hrisityan tebaasını hedef alan bu faaliyetlerin önünü kesmedi. İzmir'de 20 yıl işletildikten sonra İstanbul'a taşınmış, ilk adresi Beyoğlu olmuştur. Kapalıçarşı'nın oradaki bir handan sonra en son geldiği yer ise 1872 yılında Mısır Çarşısı'nın yakınındaki büyük bir han olan Bible House'a taşınmıştır. Near East Mission ve American Bible Society ve British and Foreign Bible Society (Kitab-ı Mukaddes Şirketi) ortak çaba göstererek kendilerine ait bina ve kurum olan Bible Society'i vücuda getirdiler. 1881 yılına ait katalogda Arnavutça, Rumca, Karamanlıca, Ermenice, Ermeni harfli Türkçe, Bulgarca ve Osmanlıca kitap ve risalelerin basıldığı gözükmektedir. Matbaanın ve misyonerlik kurumunun sultanın Protestan milleti için çıkardığı fermanın koruması kapsamında faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bu kurumlar bugün Redhouse Yayınevi'ne dönüşerek Türkiye'de çeşitli çalışmalar yapmaktadırlar. Bkz. William A. Edmonds, "Redhouse Yayınevi Geleceğini Arayan Değerli Bir Miras", **Sir James W. Redhouse The Making of A Perfect Orientalist? Mükemmel Bir Doğubilimcinin Öyküsü,** Carter Vaughn Findley, Redhouse Press/Yayınevi, Miscellany/Derleme, ed. Brian Johnson, Handan Cingi, İstanbul, SEV-Yay, 2006, s.189-199.

[717] Henry Otis Dwight, **Constantinople and Its Problems,** s.260-262.

[718] Doç. Dr. Ayhan Öztürk ve Dr. Özgür Yıldız, **Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938),** Kayseri, Arka Oda Yayınları, 2007, s.32.

Osmanlı zaman zaman misyoner kitaplarına karşı tedbir uygulamıştır. Osmanlı'da Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla tanınan haklar sayesinde misyonerlik faaliyetleri çoğalmış, misyoner kitaplarının dağıtımı daha da kolaylaşmıştı. Bununla beraber Protestan misyonerlerinin Ermeniler üzerindeki güçlü tesiri Ermeni cemaatinde infiallere yol açınca sulh tesisi için bazı uygulamalara lüzum görülmüştü.[719] Buna binaen Robert Walsh eserinde bir de 1824 yılının Haziran ayında II. Mahmud'un çıkardığı, imparatorluk sınırlarında Avrupa'da basılmış Davud Peygamberin Zebur'u, Havarilerin Hikayeleri, Farsça broşürler ve Türkçe İncil alıp satmayı yasaklayan fermanın İngilizce tercümesini yayınlamıştır. Fermanda ayrıca mevzu-ı bahis kitapların geri gönderileceği, başkaları gelirse gümrükte durdurulacağı ve bir tutanak tutulacağı, bunları alan Müslümanların da cezalandırılacağı yazmaktadır. Bu kitaplar artık çarşıda satılamayacaktır.[720]

Çalışmada incelenen seyahatnamelerin ikisinde bu hükmün uygulanışına rastlanmaktadır. İki örnekte de Avrupa'dan getirilen ve şahsî olduğu söylenen kitaplara alıkonulmuştur. Bunlardan ilki Charles Mac Farlane'in İstanbul'a girerken tabi tutulduğu bir denetimdir. Charles Mac Farlane'in, kendisine göre "içinde kendisine gerekli ve zarurî olan, sadece hususî kullanıma yönelik çeşitli kitaplar, haritalar, İngiliz mektup kağıdı ve sadece sahibi için bir şey ifade eden, değersiz ve kullanışsız birkaç makale bulunan çantası" gümrüğe takılmıştır. Farlane'in ifadesiyle, incelemeye alınan çantası Türk müfettişlere "fazla alafranga" gelmiştir. Gümrük memurları, Farlane'in kitap tüccarı olmayıp, eşyalarının sahiden şahsî kullanıma yönelik olduğunu ispat etmek için çantasını incelemeye almışlardır. Teftiş uygulamasının amacı hükümetin ülkeye sokulan kitapları kontrolü altına almak istemesinden kaynaklanmaktadır. Charles Mac Farlane bunu sansür uygulaması

[719] Amerikan-Protestan Misyonerlerinin Bebek'teki vaazlarını dinleyen Ermeni bir tüccar vaazlardan etkilenerek Ermeni Kilisesi cemaatinden ayrılıp Protestan mezhebine geçtiğini ilan edince bu olay Ermeni cemaati içerisinde şiddetlenerek mahkemeye intikal etmiştir. Bu olay Henry Christmast'ın seyahatname notlarına yansımıştır. Bkz. Henry Christmast, **İstanbul ve Ege Yollarında,** s.37. Özellikle II. Abdülhamid döneminde misyoner kurumlarıyla ilgili pek çok düzenleme yapıldığını gösteren kayıtlar mevcuttur. Bu düzenlemelerin sadece imparatorluğun gayrimüslim tebaası değil, Müslüman cemaat için de yapılması lüzum görülmüştür. İlgili vesikalar için bkz. Erol Güngör, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri,** s.107-135.

[720] Robert Walsh, A Residence at Constantinople, C.II, s.501. Bahsedilen ferman, Londra'da basılıp Türkiye'ye gönderilen Tevrat, Zebur ve İncil kitaplarının geldiği yere iade edilmelerini hüküm veren hatt-ı hümayun olmalıdır. H-29-12-1240, HAT 1295-50284, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.**

şeklinde adlandırmıştır. Hükümet, Batı'dan gelen yabancıların yanlarında getirdikleri yasaklı ve zararlı kitapların ticaretinin veya dağıtımının yapılma ihtimaline karşı, padişahın hatt-ı hümayunu doğrultusunda, onları böyle bir denetime tabi tutmaktadır. Farlane, bu uygulamanın aydın Reşid Paşa hükümetinde kaldırılacağını umut etmiş, ancak aksine daha da katı bir şekilde uygulandığını görmüştür. Farlane, görevlilerin ahlakı korumak için bu denetimi lüzumlu gördüğünü belirtmektedir. Farlane, yanında getirdiği kitapların az sayıda tarih kitabı, bir kısım seyahatname, biraz da İngilizce referans kitaplarından mürekkep olduğunu dile getirmektedir. Gerçekte ise yanında getirdiği kitaplar arasında Londra Bible Society (Londra Kitab-ı Mukaddes Şirketi) tarafından basılmış Türkçe, Ermenice ve modern Yunanca İncil tercümeler vardır. Gümrüğün el koyduğu ve şehre girişine izin verilmeyen kitaplar bunlardır. Farlane, gümrük memuruna sebebini sorduğunda bahsedilen kitapların Protestan kitaplarına benzediği cevabını almıştır. Farlane, Protestan olmadığını ve kitapların İngiltere'de basıldığını açıklasa da sonuç değişmemiş, aldığı cevaplara binaen asıl meselenin Ermenilerle ilgili olduğunun farkına varmıştır. Amerikan misyonerlerinin Protestanlık yaymasından rahatsız olan Ermeniler sansür uygulamasını desteklemektedir. Gümrük dairelerinde yüksek rütbelerde olduklarından da destekledikleri uygulamayı kendi lehlerine çevirmişlerdir. Benzer durumlarda alarma geçmek üzere uygulamayı kullanmaktadırlar. Farlane'e göre sansür uygulaması başkente aslında farklı ve siyasi sebeplerle getirilmişti. En önemli sebebi Yunan kitapları ve broşürlerinin padişaha karşı yapılan Yunan ayaklanmasını destekleme ihtimaline karşı önlem almaktı.[721] Charles Mac Farlane, kitap denetimi uygulamasından epeyce muzdarip olmuştur. Özellikle çantasını ve kitaplarını geri almak için epey bir süre uğraştığı görülmektedir. Bununla beraber, bunun işe yaramayan, boşa giden bir uygulama olduğuna kanaat getirmiştir. Çünkü Yunanlar istedikleri kitapları gümrükten gizlice sokabilmektedir. Galata'daki iki Rum kitapçıda açık bir şekilde hükümetin korkup çekindiği kitapları ve broşürlerin satıldığını bizzat görmüştür. Ayrıca, Galata ve Pera'daki dükkanlarda stoklanmış, Paris'in modern matbaalarında basılmış pek çok moral bozucu ve müstehcen

[721] Robert Walsh, bir şekilde fakir Rumlara dağıttığı broşürleri ülkeden içeri sokabilmişti. Fakat, kitap denetimi uygulamasından haberdar olan Rum bir rahip, tam da bahsedilen bu gerekçeyle onları derhal uyarmış ve engel olmuştu.

ürünlerini gördüğünü belirtmektedir. Protestan misyonerleri de aynı kolaylıkla mukaddes kitapları ve çok sayıdaki diğer kitapları içeri sokabilirler.[722]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan Yunan bağımsızlık hareketine karşı alınan tedbirlerin kitap denetimine yansıması kaçınılmaz olmuştur. Charles Mac Farlane'in de dediği gibi, hükümet tarafından bu tür sakıncalı kitaplara gümrükte el konulsa da bazıları bunları bir şekilde şehre ve ülkeye sokmanın yollarını buluyordu. Robert Walsh bunu başaranlardan biriydi. Gümrükteki denetimden bir şekilde geçebilmişti, ancak bu kez de duyarlı bir rahibin uyarısıyla durmak zorunda kalmıştı. Walsh'ın ifadelerine göre o ve arkadaşları İngiltere'de fakir halka dağıtılmak için Romaic harflerle basılmış ahlakî ve dinî kitapları İstanbul'daki fakir Rum çocuklarına okumaları için dağıtmak istemişlerdir. İlk gün birkaçını dağıtabilmiş fakat ertesi gün bir rahip yanlarına gelerek bu kitapların tehlikeli olduklarını söylemiştir. Walsh ve arkadaşları sebebini anlayamamışlar ve rahibe kitabın neresinin tehlikeli olduğunu söylemesi için ısrar etmişlerdir. Bunun üzerine rahip, kitaptaki "Kardeşine karşı görevin nedir? Onu sevmek ve ona yardım etmek" yazılı

[722] Charles Mac Farlane, **Turkey and Its Destiny,** C.I, s.91-98. Farlane, bahsedilen uygulamanın pek çok sıkıntısını bizzat tecrübe etmiştir. Kitaplarını geri almak için uzun müddet uğraş vermiştir. Peralı birinden onları geri alabilmek için yardım ister. Lord Cowley'e durumundan bahsettiğinde konuyla ilgilenecek olan elçiliğe bir kavas gönderilmiştir. Ertesi gün ast dragomanlardan biri gelmiş ve Farlane'in oğluyla beraber kitapları kurtarmak için Pera tepesini tırmanarak Galata'ya gitmişlerdir. Fakat elleri boş dönmüşlerdir. Farlane'in çantası İstanbul'a gönderilmiştir ve geri gelene kadar beklemesi gerekmektedir. Günler sonra aynı dragomanla Pera'da yürürken karşılaşırlar ve dragoman son derece doğal bir şekilde çantayı kurtarıp kurtaramadıklarını sormuştur. Farlane, çantasını geri alma konusunda oldukça kararlı olduğunu ve konsolos vekiliyle konuşacağını söylediğinde dragoman endişelenmiş gibi görünmüş, ardından Farlane'in oğlunu alıp tekrar gümrük dairesine gitmiştir. Ancak Farlane'in kitaplarını henüz incelemeye vakit bulamamışlardır. Birkaç gün sonra tekrar gelin, cevabını alarak dönerler. Daha sonra bir müddet haber alamamışlardır. Farlane'in oğlu iki üç kere daha gümrük dairesine boş yere uğramıştır. 20 günlük bir gecikmeden sonra bir sabah gümrük dairesinin önünden geçtiklerinde kitapların orada olduğu ve onları geri alabilecekleri söylenmiştir. Farlane çantayı almaya gittiğinde zavallı çantasının kırılmış ve açılmış olduğunu, kitapların biraz alaturka şekilde yıkık dökük halde durduğunu görmüştür. Yanında adresi Pera'da olan başka birinin daha çantası vardır. O çanta da açılmış ve kendilerininki gibi karman çorman edilmiştir. Çantadan çıkarılan birkaç kitap odanın bir köşesine kirli ve tozlu zemine fırlatılmış vaziyettedir. Görevlilerin tamir etmeye de pek niyetleri yoktur. Uygulamanın başka bir tarafı daha vardır. Farlane kitaplarını geri aldığında Türk memur 137 kuruş ödemek zorunda olduklarını söylemiştir. Buna göre ya parayı ödeyecekler ya da kitapları geri alamayacaklardı. Farlane, ödeme yaptığını gösteren bir makbuz karşılığında bu bedeli kabul etmiştir. Gümrük görevlisi (Bey) ödemeyi başka bir ofiste yapacaklarını, sonra geri dönüp buradan tezkereyi alabileceklerini söylemiştir. Ödemeyi yaptıktan sonra makbuzu almaya geldiklerinde ise görevli, belgenin hiçbir işe yaramayacağını söyleyerek makbuzu vermemiştir. Bunun üzerine Farlane dragoman ile birlikte, görevli (Bey) ile biraz tartıştıktan sonra sinirle ordan ayrılmıştır. Gümrük dairesinden çıkarken yaşlı bir Türk de İstanbul'dan çantayı getirenin kendisi olduğunu söyleyerek 5 kuruş istemiş, Farlane bir de onunla tartışmamak için parayı vermiştir. Olayı Farlane'in açısından değerlendirdiğimiz için onun yorumlarını değiştirmemeyi uygun gördük.

kısmı göstermiş ve eğer bu cümlelerin bir Türk'e gösterilecek olursa onun derhal Mora'daki isyan eden Yunan kardeşlerimizi anlayacağını ve bunun da hepimiz için felaket olacağını belirtmiştir. Böylelikle Walsh ve arkadaşları da kitabı dağıtmaktan vazgeçmişlerdir.[723] Osmanlı topraklarında yaşayan kişilerde dönemin siyasî koşullarının yarattığı psikolojik etki Robert Walsh'ın elindeki kitapları yaymasına engel olmuştur.

Gümrükteki kitap denetimine takılan bir diğer kişi ise Kesnin Bey'di. Ülkeye ayak bastığında ilk iş kitapları kontrol edilmiş ve 35 tane kitabı detaylı incelemeye alınmıştır. İncelemeye alınan kitapları arasında Voltaire, Victor Hugo, Lord Byron, Bouillet, Chateaubriand, Poitou gibi birkaç yazarın daha kitapları vardır. Birkaç mecidî altını harcayarak bunların bir kısmını geri alsa da hepsini geri toplayamadığından yakınmıştır. Bu tarz hareketleri barbarca bulmaktadır. Buna bağlı olarak Doğu'da izin verilen tek hayatın bitkisel hayat olduğu fikrindedir.[724]

Klasik bir misyonerlik faaliyetinde bulunmasa da Avrupa'dan getireceği kitaplarla birtakım bilgiler yaymak isteyen Lady Hornby'ı da bu kısımda değerlendirmek mümkündür. 2 Eylül 1856'da kız kardeşine yazdığı mektupta Lady Hornby, Adolphus Slade ile olan tanışıklığından bahsetmektedir.[725] Bu tanışıklığın getirdiği bir sohbette Türk kadınlarının cahilliklerini konuşmuşlar, Slade de Lady Hornby'ın bu kadınlar için İngiltere'den eğitici kitaplar getirebilmesi halinde bu kitapların Türkçeye çevrilmeleri ve okuyabilen kadınlara dağıtılmaları konusunda yardımcı olacağını söylemiştir:

> "Padişahın hanımları içindeki cariyelerden yakınlarda okuma öğretilmiş olan bazılarına, Binbir Gece Masalları'nın ve İran aşk şarkılarını içeren bir kitabın çevirileri verilmiş. Ortalıkta başka hiçbir kitap yok, ama Amiral Slade okuyabilen birkaç cariyenin bizim kitaplarımızı da okumaya can atacağından emin. Daha önce söylediğim gibi, kitapların burada Türkçe olarak basılmasıyla bizzat ilgilenecek..."[726]

---

[723] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.167-168.
[724] Kesnin Bey, **The Evil of the Past,** s.319-321.
[725] Slade'in Türk ordusunda ve bahriyesinde hizmet veren bir İngiliz olduğunu, İstanbul'da yıllarca yaşayıp pek çok vilayet gördüğünü, Türkçe'yi ve Rumca'yı konuşabildiğini hatta Türklerle ilgili bir kitap yazdığını, onları insan olarak çok sevdiğini, halkını da tanıdığını ve anladığını yazmıştır. Lady Hornby ile Adolphus Slade'in bu karşılaşması XIX. yüzyıldaki seyahatname yazarlarının birbirleriyle tanış olabileceğine dair hoş bir örnektir.
[726] Lady Hornby, **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul,** s.336.

Adolphus Slade'e göre, Türk kadınları bu kitapları kabul etme konusunda bir sıkıntı çıkarmayacaktır, çünkü sağlıklı çocuk yetiştirmek kadar önemli bir konu yoktur ve her yıl binlerce çocuk annelerinin cehalet ve akılsızlığı yüzünden ölmektedir. Üstün ve sağlıklı oğullar yetiştirmek için de bu kitapların gerekli olduğu vurgulanmaktadır: *"Eğer bir Türk erkek çocuğu, annesini sedirde oturup yapılmasını istediği şeyler konusunda kölelerini tokatlarken ve onlarla tartışırken, aşağılayıcı derecede bir cehalet içinde görmek yerine okuyup öğretmekle meşgulken görseydi, annesi hakkında kimbilir ne kadar farklı bir fikre sahip olurdu!"*[727] Lady Hornby, kadınlara verilecek bu kitapların yedi yaşındaki çocuğun anlayabileceği kadar basit bir dile sahip olması gerektiği kanısındadır. Hornby, kitapları Bayan Austin'den isterken küçük bir uyarı da yapmaktadır. Türk kadınlarının daha sağlıklı çocuklar yetiştirmesi için seçilip gönderilecek olan bu kitapların "kıskanç efendilerin önyargı ya da korkularını uyandırmayacak şekilde" ihtiyatla seçilmesi gerekmektedir.[728] Lady Hornby alışıldık bir misyoner olmasa da onların mantığıyla hareket etmektedir. Avrupa'dan gelecek olan kitaplarda Hristiyanlık ile ilgili birtakım mesajlar bulunduğu muhakkaktır.

Batılı seyyah ve misyonerlerin yorumları ve düşünceleri belirli bir bakış açısını göstermektedir. Misyoner düşünce aynı zamanda Batı-merkezli ve oryantalisttir. En büyük farkları ise şudur: Batı-merkezli, oryantalist düşünce seküler Batı aydınlanmasından, yani "akıldan", ama "Avrupa aklından" doğarken misyoner düşüncenin temeli Hristiyanlık öğretisidir. Ortaylı'ya göre misyoner düşünce İslâm'ı geri kalmışlığın sebebini olarak görürken Hristiyanlığı da ilerlemenin nedeni olarak görür.[729] Bazı seyyahların anlatımında da İslâm ve Kur'an'ın bilim çalışmalarına engel olduğuna dair ifadelere rastlanmıştır. Bunu dile getirenler arasında Protestan rahipler de bulunmaktadır. Bu ifadeler din-bilim çatışmasından ziyade misyoner düşünceye aittir.[730] Düşünce kalıbı ve yöntemi bakımından oryantalist fikirlerle aynı

---

[727] **A.e.,** s.336.

[728] **A.e.,** s.334-336.

[729] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,** İstanbul, Timaş, 2015, s.23.

[730] Din ile bilimin zıtlaştırılması Ortaçağ Avrupa biliminin Hristiyanlık öğretileriyle çelişmesinden itibaren ortaya çıkan ve Batı toplumuna ait bir meseledir. Batı biliminin doğduğu koşullarla alakalıdır. Aslen Batılı tefekkür dünyasına ait olan din-bilim çatışması Osmanlı-Türk entelektüel hayatına ise XIX. yüzyıl sonlarında pozitivizm ve biyolojik materyalizm akımlarıyla girmiştir. Bkz. Ertan Eğribel,

sınıfta olan misyoner düşüncesi o kadar etkilidir ki Urquhart benzer bir ifadeyi Müslüman Türk bir âlimden duyduğunda şaşırmıştır.[731] Batı merkezli bakış sunan oryantalizm anlayışının Doğu'nun kendine bakışını da etkilemeye başladığını gösteren ilk örneklerden biri bu olabilir. Bununla beraber iki düşünce sisteminin de, oryantalizm ve misyonerlik, uyguladığı yöntem ve vardığı sonuç aynıdır. İkisinin de en temel amacı "geri kalmış, ilkel Doğu'yu aydınlatmak" amacı ile Batı kültürünü, değerlerini ve en nihayetinde Batı tahakkümünü Doğu'da kurmaktır. Güngör'ün ifadesiyle zaten misyonerlerin XX. yüzyılın başlangıcında, eski Hristiyanlık dini propagandalarını, devlet tepkisinden uzaklaşmak için, laik bir tedrisat sistemine çevirerek yürüttükleri bir hakikattir.[732] Osmanlı'ya gelen misyonerlerin matbaalardaki kitap üretimi ve kendi kitaplarını yayma çabaları bu şekilde anlam kazanmaktadır.

Misyonerlik faaliyetleri Batı'nın kitap ve bilgi kültürünün sınırlı da olsa Osmanlı'ya taşınmasına neden olmuştur. Misyonerlik faaliyetleri Batı dünyasının Doğu'ya ilişkin bazı şeyleri anlama ve değiştirme çabasında olduğunu da göstermektedir. Çünkü Doğu ve Batı için karşı tarafı bilmek ve onunla iletişime geçerek ilişki kurmak zarurî bir eylemdir. O yüzden misyonerlik faaliyetleri de

---

Bilim Sosyolojisi ve Yöntem Tartışmaları, s.77, Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", **a.g.e.**, s.21. Bu çatışmanın Batıcılaşma siyaseti ve Batı bilimine duyulan ihtiyaçla başlaması bir yana, Batılı seyyahların İslâmın bilim düşmanı olduğunu söylemelerinin nedeni böyle bir çatışmaya şahit olduklarından değildir. Genel bir önyargı ve kabuller ile misyonerlik düşüncesi bu çıkarımı yapmalarına sebep olmaktadır.

[731] Urquhart'ın yer aldığı Müslüman âlimlerin toplandığı bir meclisteki tartışma esnasında İsa Peygamberin imparatorluk kurmasa bile dünyaya ilim ve bilgelik bıraktığı için Avrupa'nın günden güne gelişirken, İslâm peygamberinin ise bütün bilimlerin Kur'an'da yer aldığını anlatarak imanı kuvvetli olanın hasmını yeneceğini söylemesine rağmen Müslümanların iman gücünü kaybettikleri için Avrupa'daki ilme sahip olamadıkları konuşulmuştur. Urquhart, bu fikrin konuşan kişinin kendisine, hatta Türklere bile ait olmadığını, muhtemelen de bu iddiaları Avrupalı bir seyyahtan okuduğunu söylemiştir. Urquhart'a göre ise İsa Peygamber inanç ve dogmadan oluşan bir din meydana getirmiş, Avrupa'yı güçlü ve büyük yapan bilimleri göstermemiş, hatta İslam Peygamberinin aksine bilime düşman olan bir tablo çizmiştir. Hristiyanların bilim ve edebiyat ile tanışmaları Doğu'ya ilk geldiklerinde Müslümanlarla iletişim kurmaları neticesinde olmuştur. Bugün de bilim sözcüklerinin büyük bir kısmının Arapça kökenli olması bundandır. Öyleyse Avrupa ile Türkiye arasındaki bilimsel fark nerden kaynaklanmaktadır? Urquhart'a göre Türkler kendi dillerini kullanmayı bırakıp Arapça ve Farsçayı taklit etmeye başlamış, kelimelerle deyimlerden ibaret kendi haline bırakılmış olan dilde edebiyat da muhakemesiz kalmış ve en nihayetinde geliştiremedikleri dilleri bilimin önünde bir engel haline gelmiştir. Urquhart, bu ifadeleri ilk kez dile getirdiğinde yarattığı tesir gözünden kaçmamıştır. Tartışmayı yaptığı Osman Bey kendisinin Avrupalı olduğunu fark etmemiştir. Urquhart, **The Spirit of The East,** C.II, s.272-275.

[732] Erol Güngör, "Türkiye'de Yabancı Kültürü", **Sosyal Meseleler ve Aydınlar,** İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1993, s.16.

Osmanlı'yı tanımanın ve Osmanlı kitap kültürünü paylaşmanın bir başka yolu olmuştur. Bu paylaşım en çok da gayrimüslim matbaalarında ve kitaplarında görülmüştür. Hristiyanlıkla ilgili kitap basmanın dışında imparatorluk halkına pratik bilgi sağlayan başka kitaplar da basmışlardır. Gayrimüslim matbaalarında basılan kitaplar ve gayrimüslimlerin okuması için Avrupa'dan getirilen kitaplarda misyonerlik ilişkisi bulunmaktadır. Katoliklik misyonerliği ve Protestan misyonerliği faaliyetleri imparatorluk halkında belirli kitaplara karşı hassasiyet oluşturmuştur. Diğer sahalarda Osmanlı kitap ve kütüphane kültürünü inceleyenlerin tam tersine misyonerlerin Batı'dan Doğu'ya kitap ve bilgi getirdiklerini söylemek böylelikle mümkün olmaktadır.

3.5. XIX. Yüzyıl Seyyahlarının Anlatımıyla Osmanlı Kitap Ticareti

Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürenler XIX. yüzyılda da faaliyetlerini hızla sürdürürken kitapçı dükkanlarına rağbet de artmıştır. XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı'daki kitap ticaretinde Avrupa'dan gelen ve talep görmeyen birkaç matbu kitap satışı haricinde çoğunlukla el yazmaları alınıp satılırken XIX. yüzyıla gelindiğinde değişen kitap kültürü ticarete de yansımıştır. Geleneksel ve modern kitapların üretimi bir arada olduğu gibi ticareti de yan yanadır. Batılı seyyah ve müsteşrikler de kitap ticaretinin hem geleneksel hem de modern çehresine ilgi duymuşlardır. Çünkü devlet hem geleneksel bilgileri hem de modern-Batılı bilgileri üretmektedir. Erken modern dönemde olduğu gibi XIX. yüzyılda da Osmanlı kitap dükkanlarından çeşitli kitaplar satın alarak kitap koleksiyonları elde etmişler, Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi akışının özneleri olmuşlardır.

Osmanlı'nın modern zamanlardaki kitap dükkanları çeşitlilik göstermektedir. Seyahatnamelerden de anlaşıldığı üzere, geleneksel kitap kültürünü muhafaza eden sahaflar, matbu kitap kültürünü yaygınlaştıran modern kitapçı dükkanları ile saltanat matbaası ve diğer matbaalar, gayrimüslimlere yönelik kitap satan dükkanlar ve yabancı kitap satan kitapçılar, XIX. yüzyılda Osmanlı kitap ticaretinin merkezleri olmuşlardı.

XVIII. yüzyılda İnciciyan'ın anlatımına göre İstanbul'da iki bedesten olup Cevahir bedesteni denilen yerde kıymetli mallarla dolu dükkanlar bulunmaktadır.

Sahipleri çoğunlukla Müslüman olan bu dükkanlar Bedesten'in dört demir kapısının önünde sıralanmıştır. Kuyumcular kapısı, Oturakçılar kapısı ardından Kitapçılar kapısı bulunmaktadır. İnciciyan burada her türlü kitabın mezada çıkarıldığını dile getirmektedir.[733] XIX. yüzyılda ise kitapçı dükkanlarının bulunduğu mekanlar çeşitlilik göstermeye başlamıştır.

Dönemin kitap kültürü hakkındaki uzmanlardan biri olan Johann Strauss, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sahaflar, Bâbıâli ve Beyoğlu'nda oldukça canlı bir kitap ticareti ve üretimi olduğundan bahsetmektedir. Bedesten'de ve Beyazıd Camii yakınındaki Hakkalar Çarşısı'nda bulunan sahaf dükkanları medrese öğrencilerine yönelik kitaplar ve halka hitap eden masal kitapları satmaktadır. Modern kitapçıların bulunduğu mevki Bâbıâli Caddesi'dir, buradaki kitapçılara bir süre Ermeniler hakim olmuştur. Yabancı dillerde yazılmış kitaplar ise Beyoğlu/Pera kitapçılarında bulunmaktadır: Wick's, Alman kitabevlerinden Otto ve Keil ile Weiss bunlara örnektir. Tünel meydanında da pek çok Rum kitapçı bulunmaktadır.[734] Ziya Gökalp de Tanzimat (1839) sonrasında Osmanlı kitapçılarının üçe ayrıldığını belirtmiştir: Sahaflar, Beyoğlu kitapçıları ve Bâb-ı Âli Caddesindeki kitapçılar. Sahaflarda satılan çoğunluğu Arapça ve Farsça olan kitaplar medreselerde, Beyoğlu kitapçılarındaki Avrupa dillerinde yazılmış kitaplar yabancı okullarında, Bâb-ı Âli kitapçılarındaki "perişan tercümelerden" oluşan kitaplar da Tanzimat okullarında okutulmaktadır.[735] Özellikle kitap dükkanlarının sayısı XIX. yüzyılın sonlarına doğru artmıştır. Bunlar, Indicateur Ottoman (Şark Ticaret Yıllıkları)'da listelenmiştir. 1912'de ancak 63 taneye ulaştığı görülmektedir.[736]

Batılı bir seyyah XIX. yüzyılda Osmanlı'nın modern kitap kültürünü gözlemlemek için saltanat matbaasını ve modern kitapçıları gezerken, Doğu el yazmalarının satıldığı Sahaflar Çarşısına da ilgi duymaya devam etmektedir. Doğu el yazmaları ve geleneksel kitaplar, Avrupalıları kafalarında kurguladıkları Şark resminin bir parçası olarak, yani oryantal bağlamda ilgilerini cezbetmektedir. Hem

[733] İnciciyan, **XVIII. Asırda İstanbul,** s.27.
[734] Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri"**, a.g.e.,** s.5-17.
[735] Ziya Gökalp, "Maarif Meselesi", **Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri,** haz. Rıza Kardaş, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973, s.171-172.
[736] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.23.

Osmanlı'nın geleneksel kitap ve kitapçılık kültürünü tanımak hem de bu kadim ticaret geleneğini nostaljik ve oryantalist açıdan gözlemlemek niyetindedirler. Ayrıca, erken devirlerden başlayıp Avrupa'da moda haline gelen Şarkiyatçı kütüphaneler ve Doğu kitaplığı koleksiyonları oluşturmak için Osmanlı geleneksel kitap ticaretinin merkezinden çeşitli yazmalar ve kitaplar satın almışlardır. Hobhouse, Doğu yazınına aşina olanların sık sık Tusuk-Bazaar'daki (Küçük Pazar) dükkanları ziyaret ettiğini anlatır:

> "...ve anladığım kadarıyla Doğu'da meşhur-az meşhur her tür kitabı burada bulabilirler. Ancak (herhangi bir) vasfa sahip olmadan salt merak bir işe yaramayacağından ben burada araştırma yapmadım."[737]

Doğu'da el yazmaları aramak gerçekten de uzmanlık gerektiren bir iştir. Doğu ülkelerini, adetlerini, insanlarını tanımak, dil bilmek ve araştırma yapacağı konuda ihtisas sahibi olmak Batılı bir meraklısında aranan başlıca özelliklerdir. Genellikle Avrupa'daki aristokrat ve yönetici kesimlerin şahsî kütüphaneleri, bazen de krallık kütüphaneleri için yapılan bu araştırmalar neticesinde, eğer becerikli bir kişinin araştırmasından bahsediyorsak, pek çok Doğu el yazması nüshası toplanır. Bu iş için özel olarak görevlendirilen kişiler Doğu kütüphanelerinden başka Doğu'daki kitap çarşılarını deyim yerindeyse talan ederler.

Osmanlı kütüphanelerinde sıklıkla aradıkları kayıp antik yazmalar genelde Sahaflar Çarşısı'ndaki araştırmaların gündemi olmamıştır. James Dallaway küçük bir girişimde bulunsa da sahaflardaki Yunan el yazması araştırmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bununla beraber imparator Maximilian tarafından İstanbul elçisi olarak gönderilen Busbecq'in buradan Dioscorides, Pliny'nin Doğa Tarihi ve çağdaş tarihin Romalı generalinin seyahati gibi şimdi Viyana'daki imparatorluk müzesinde muhafaza edilen çeşitli el yazmaları satın aldığını hatırlatmıştır.[738] Dallaway'in bu ifadesi, Batılı seyyahların birbirlerinin notlarını takip ederek Doğu'daki kitaplarla alakalı bilgilerini güncel tuttuklarını da göstermektedir.

Yine de Sahaflar Çarşısı'ndaki araştırmalarda başrol, Avrupa'daki Şarkiyatçı kütüphane ve koleksiyonlar için gerekli olan Doğu yazmalarına aittir. XIX. yüzyılın

[737] J.C. Hobhouse, **A Journey Through Albania,** C.II, s.341-342.
[738] James Dallaway, **Constantinople Ancient and Modern,** s.75-76.

hemen başında Osmanlı kütüphanelerinde antik yazma arayan Carlyle ve Hunt, sahaflarda yalnızca Doğu yazması bulmuş ve onları satın almıştır. Carlyle, İstanbul çarşısını sık sık yağmalayarak dükkanların barındırdığı Doğu dillerindeki tüm kıymetli kitapları elde ettiğini, en azından satın almasını engelleyecek kadar pahalı olanlar hariç hepsini aldığını söylemektedir. Elindeki Arapça el yazmaları yüz adet kadardır ve kendi muhakemesine göre bu dildeki en iyi tarihçilerden, biyograflardan, doğa tarihçilerinden, coğrafyacılardan ve şairlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte kendisini Arapça eser tedarikinde pek şanslı bulmamaktadır.[739]

Carlyle ve Hunt'ın hemen ardından 1801 yılında Ulrich Jasper Seetzen de Doğu yazmaları satın almak amacıyla İstanbul kitapçılarını sıklıkla ziyaret etmiştir. Gezdiği kitapçılar için 'sahaf' tabirini özellikle vurgulayan Seetzen, Sachsen-Gotha Prensi için bir Doğu Kitaplığı hazırlamak niyetindedir ve bu yüzden çarşıda Doğu yazmaları aramaktadır. Osmanlı sahaf kültürünü Avrupa kitapçılarıyla kıyaslayarak değerlendirerek ayrıntılı ve ilginç bilgiler vermektedir:

> "Benim en çok ilgilendiğim ve şimdiye dek sürekli arayıp bir türlü bulamadığım dükkanlar, kitapçılardı. Sonunda burada (Kapalıçarşı, bedesten) iki sıra halinde yan yana dizili kitapçı dükkanlarına da rastladım. Ama bir Avrupalı için bunlar kitapçı sayılmaz. Benim ülkemde bunlara olsa olsa eski kitapları alıp satan sahaf anlamına gelen *büchertrödler* denir. Tahminime göre sayıları toplam on iki kadar [buraya sonradan "oldukça çoktu" sözleri eklenmiştir]. Her kitapçıda, çoğu eski olan el yazmaları da var. Matbaa baskısı kitaplar ise çok az. Bunlardan bir kısmı buradaki eski Türk matbaasında, bir kısmı da Üsküdar'da basılmıştı. (Dükkânda bulunan ve biraz Fransızca bilen genç bir Türkün söylediklerinden bu anlamı çıkardım.) Bu kitaplar ciltlenmemişti. Diğerlerinin çoğu parşömenle kaplanmıştı ama kapları kirlenmiş ve kullanılmaktan yıpranmıştı. El yazmalarının bazıları Türkçe, bazıları Arapça ve Farsça olup, tarih, coğrafya ve topografya konularını içeriyorlardı. Kısmen folyo [varak] halinde ve kısmen dört [yaprak] (24 X 30 cm) kısmen de sekiz [yaprak] (15 X 13) boyutundaydılar. El yazmaları temiz ve okunaklı olıp her zaman olduğu gibi parşömen görünümünde olan aharlı kağıda yazılmıştı. Kitapçı, Halep veya İstanbul'un tarihi hakkında yazılmış Arapça bir kitap için benden on iki kuruş istedi. Bu kitap takriben bir parmak kalınlığında, orta büyüklükte varaklardan oluşuyordu. Türkçe yazılmış, en fazla yarım parmak kalınlığındaki matbaa baskısı küçük bir broşür için benden iki kuruş istediler. Demek ki burada el yazması kitaplar ve özellikle de matbaada basılmış kitaplar, bizde ve diğer Avrupa ülkelerinde olduğundan çok daha pahalı. Ama ben gene de bu kadar bol el yazmasını bir arada bulduğuma çok sevindim. Kredi belgelerim elime geçtiğinde, burada bir bilirkişinin yardımıyla Doğu ülkelerinin fikir ürünlerini içeren kitaplar satın alıp ilginç bir koleksiyon düzenleyebileceğimi umuyorum. Daha sonra buradaki matbaada, kuruluşundan beri basılmış olan kitaplardan da satın alarak – tabii bunları ele

[739] Robert Walpole, **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey**, s.176.

> geçirebilirsem – koleksiyonumu zenginleştirmeyi tasarlıyorum. Belki satın alamadığım el yazmalarına sahip olan ve elden çıkarmak isteyen kişilere de rastlarım. Böylece Sachsen-Gotha Veliaht Prensi için hazırladığım koleksiyon oldukça zenginleşecektir."[740]

Seetzen Sahaflar Çarşısı'na pek çok kez gitmiştir. Türk kitapçıların kendisini pek ciddiye almadıkları için ilk başta istedikleri metinleri vermeye pek niyetli olmadıklarını belirtmiştir. Daha sonra niyetlerinin ciddi olduğunu anlayan kitapçı satış yapmaya razı olmuştur. Seetzen bu kitapçıdan "bir varak tarzında Türkçe basılmış, kale inşaatına ait birçok çizimle donatılmış bir kitap, varak tarzında Türkçe öyküler içeren ince bir el yazması ve astronomi konusunda yazılmış sekiz boyutunda (15 x 23 cm?) bir elyazması" satın almıştır.[741] Başka bir gün yine Türkçe ve Arapça el yazmaları satın almak üzere İstanbul'a geçtiğinde dükkanlara bu sefer tek başına girmiştir. Kaliteli ve ucuz kitap aramaktadır, nihayetinde istediğine ulaşmaktan memnuniyet duymuştur:

> "Türkçe kitapların satıldığı dükkanlarda bu kez 60 kuruşa kitap satın aldım ve buna çok memnun oldum. Giderek fiyatlar hakkında daha fazla bilgi ediniyorum. Kitabın değerini belirleyen nitelikler, kitabın yeniliği, iyi korunmuş olması, içindeki süslemelerin, yazının güzelliği ve elyazmasının az bulunan bir kitap olmasıdır. Kitapçının biri bana çok güzel, parşömen üzerine yazılmış ve resimlendirilmiş, Farsça elyazması, bir Şehname gösterdi ve bunun fiyatının 2000 kuruş olduğunu söyledi. İçinde kötü renklendirilmiş haritalar bulunan Türkçe baskı bir coğrafya kitabının fiyatı 86 kuruş. Diğer iki güzel elyazması kitap için satıcıya 40 kuruş teklif ettim. Kitapçılar etrafımda toplanmışlardı. Onlara benden istedikleri paranın yarısını ödediğim zaman bile oldukça memnun görünüyorlardı. Zarif, küçük bir Türkçe takvimi iki kuruşa satın aldım. Astronomi hesapları için kullanılan ve dereceleri ölçen zarif işlenmiş bir *Quadrant* için kitapçı on iki kuruş ödememi istedi."[742]

İstanbul'daki Prusya elçisinin Seetzen'e tavsiyesi Doğu'dan kitap toplayan Batılıların araştırma yöntemlerini anlamak bakımından ilgi çekicidir. Elçiye göre Seetzen, kitap alışverişini doğrudan yapmamalıdır. Seetzen'e göre ise gereksiz endişeler doğru bilgi edinememeye sebep olmaktadır:

> "Elçi, Doğulu yazarlara ait el yazmalarını satın alma işini bir dragomana havale etmemi ve veba salgınından korunmak için bu yazıları önce tütsülememi salık verdi. Oysa ben, burada yaşayan Frenklerin veba hastalığından korunmam için bana yaptıkları tavsiyelere hiç kulak asmıyorum. Eğer onların öğütlerini dinlemiş olsaydım, burada hiçbir şeyi görüp inceleyemezdim. Belki de İstanbul'a gelip

[740] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.74-75.
[741] **A.e.,** s.126.
[742] **A.e.,** s.210-211.

gördüklerini ve yaşadıklarını anlatan Avrupalı yazarların sayısı bu yüzden oldukça az. Çoğu yazar, görgüsüz ve bilgisiz olan yerli Frenklerin anlattıklarına inanıp onlardan edindiği bilgileri aktarmakla yetiniyor."[743]

Seetzen umursamaz, ancak eski kitapların veba taşımasından çekinen bir seyyah vardır: Ali Bey lakaplı Domingo Badia y Leblich, Bedesten'de gezerken Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı bir kitap satın almak istemiş ve iki ciltlik eski bir kitap bulmuştur. Kitapçının 80 kuruş (piastre) istediği kitaba 60 vermeyi teklif etse de teklifi kabul görmemiştir. Nihayetinde birkaç kuruş fazlasına kitabı satın almıştır. Kitaplardan birinin çok eski ve fazlaca kullanılmış olmasından dolayı kitabın veba salgınına maruz kalmış olma ihtimali Ali Bey'in içine kurt düşürse de satın almaktan vazgeçmemiştir.[744]

Osmanlı başkenti kimi Batılı için kitapların bol olduğu bir yer, kimisi içinse zar zor kitap temin edilen bir yerdir. İstanbul kitapçılarını özellikle "sahaf" olarak niteleyen Antoine Laurent Castellan için İstanbul'da kitap almanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başka herhangi bir şehrine kıyasla daha fazla olanağı vardır. Müslüman âlimler farklı yerlerden topladıkları kitaplarla oluşturdukları kütüphanelerini yanlarında taşırlar. Mısır, Suriye, Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya ve hatta İran'dan çok sayıda ve çeşitli kitaplar gelmektedir. Arapça ve Farsça eserler genel olarak yazıldıkları yerlere kıyasla Türklerin payitahtında daha ucuzdur. Kitapçıların dükkanları çeşitlidir. El yazmalarının fiyatları yazının güzelliğine göre değişmektedir. Kur'anlar 10 ile 25 şilin arasında bir fiyata satılırken kitap tacirleri öbür kitaplar için 40, 60, hatta 120 pound isteyebilirler. Mevcut kitap bolluğuna rağmen İstanbul sahafları Kâtip Çelebi'nin hazırladığı katalogdaki (Keşf'üz-Zünûn) pek çok eserin eksik olduğunu söylemişlerdir.[745]

Muasırı James Dallaway de müsteşriklerin Bedesten'de hem güzel hem de nadir el yazmaları bulabileceğini belirtmektedir, çünkü İran'da iç karışıklıktan en mükemmel kitaplar yağma edilerek İstanbul'a satılmak üzere getirilmiştir. İstanbul kitapçılarında Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde çeşitli el yazmaları bulunmaktadır.

---

[743] **A.e.,** s.97.
[744] Abdullah Sami Tekin, "Ali Bey Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Başlarında Akdeniz ve Çevresi", **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** 2014, s.83-84, Ali Bey (Domingo Badia y Leblich), **Travels of Ali Bey**, s.345.
[745] (A.L.Castellan), **The World In Miniature**, C.6, s.191-193.

Kitapçıların bunların değerini bilmese de çok yüksek fiyatlar istediklerini belirtmiştir.[746] Eserde kullanılan hattın değerine göre eserin de fiyatı artmaktadır. İyi bir el yazmasının fiyatı tezhipli olanlar hariç, 15 pound ile 20 pound arasındadır.[747] Osmanlı kitap kültürüyle ilgili önemli çalışmaları olan Johann Strauss da Suriye, Mısır, Hindistan ve İran'la bağlantılar kurarak buralarda yayınlanan kitapları İstanbul'da satan kitapçı dükkanlarının mevcut olduğunu ve bu kitapçıların yayınladığı katalogların da önem arz ettiğini belirtmektedir.[748]

Ulrich Jasper Seetzen ise İstanbul'da kitap temin etmede güçlük çekmiştir[749] ve bunu her fırsatta dile getirmektedir. Baronn von Knigge'nin yanındaki seyyahlardan biri ona *"burada kitapçıların bulunmamasına şaşmamak gerektiğini, İtalya'da bile birçok yerde kitapçı bulamadıklarını"*[750] söylemiştir. İstanbul'daki Prusya Krallığı Elçisi Baron von Knobelsdorff da Seetzen'le sohbet ederken aradığı hiçbir kitabı bulamadığından yakınmıştır. Avrupalı müsteşriklerin ve seyyahların bilimsel araştırmalar yapmak için İran, Tataristan, Semerkand, Buhara gibi şehirleri ziyaret etmesi gerektiği fikrindedir.[751] Tabii bunlar Doğu/İslâm yazmaları toplamak için gidilmesi gereken şehirlerdir. Seetzen, İstanbul'da Müslüman tarikatlar üzerine yazılmış çok az eser bulabildiğinden yakınmış ve bu tür eserleri, Arap dilinde, Suriye, Mısır ve Arabistan'da arayacağını söylemiştir. Ona konuyla ilgili ilhamı veren d'Ohsson'un eseri olmuştur.[752] Antoine Laurent Castellan'ın ifadesine göre de Doğu Hristiyanları tarafından yazılmış Kıpti ve Süryani dilindeki eserler Mısır, Suriye ve Mezopotamya'da bulunabilmekte, Habeşçe kitaplara ise Etiyopya dışında güçlükle rastlanılabilmektedir.[753] Bunlar da gayri-İslami Doğu yazmaları arayanlar için verilen adreslerdir.

1827 yılında İstanbul'da bulunan Amerikalı misyoner Josiah Brewer da Doğu'da kitap edinmenin zor olduğundan yakınmaktadır:

---

[746] James Dallaway, Constantinople Ancient and Modern, s.75.
[747] **A.e.,** s.63-64.
[748] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e., s**.24.
[749] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.88-89.
[750] **A.e.,** s.185.
[751] **A.e.,** s.95-96.
[752] Ulrich Jasper Seetzen, **Anadolu'da Yolculuk,** s.558.
[753] (A.L.Castellan), **The World In Miniature,** C.6, s.191-193.

> "Sana daha da değerli gelebilecek olan el yazmalarından birkaç tane değerlisini gördüm. Yunanca ve Latince olan her şey keşfedilmiş, Batılı hazinelerle karşılaşmak için Sultanın benim saraya girmeme izin vermesini beklemiyorum. Yine de bazı üniversitelerimiz tarafından onları temin etmek için görevlendirilmiş olmayı dilerdim. Farklı toplumların modern kitaplarını, özellikle ucuz ve bol bulunan Ermenilerin kitapları. Diğer bütün kitaplar çok pahalı, buraya kim geliyorsa kütüphanesini yanında getirmelidir. Almam gereken çoğu kitabı Akdeniz'de satın aldım, Amerika'dakinin iki katı fiyata mal oldu. Malta'da sadece birkaç güzel tane kitapçı var, İstanbul'da da Katolik bir Ermeni Fransa veya İtalya'dan kitap sipariş etmeye hazır. Ancak fiyatı çok abartılı ve hafifletmesi imkansız."[754]

Türk kitapçıların genel olarak özelliklerini ve yabancılara kitap satarken takındıkları tavrı pek çok seyyah farklı biçimlerde, hemen hemen aynı şeyleri söyleyerek ifade etmiştir. Seetzen Kapalıçarşı'da Türk kitapçılardan birkaç yüz kuruşa gelecek şekilde Doğu ülkelerine ait el yazması alışverişi yapmıştır. Bu vesileyle kitapçıların özelliklerini iyice öğrenmiştir. Seetzen'e göre geçimlerini gayet iyi sağlıyor olsalar da *"bilim dünyasına aracılık yapmayı üstlenmiş olan bu tüccarlar"* oldukça fazla hile yapmaktadırlar:

> **"A)** Dil bilmeyenlere almak istediği eserden farklı kitap satıyorlar. **B)** Kitabı satın alacak olan kişiden önce kitabın asıl fiyatının dört beş katını istiyorlar ve sonra gerçek fiyata razı oluyorlar. **C)** Elyazmasının üstüne yanlış başlıklar koyuyorlar**. D)** Eksik ve bozuk elyazmalarını sağlam ve tam diye satıyorlar. **E)** Kusurlu elyazmalarını satabilmek için sayfa numaralarında hile yapıyorlar. Çünkü elyazmalarının pek azında sayfalar numaralanmıştır ve sayfalarda daha çok Arapça sayılar kullanılmıştır. Her zaman değilse bile, çoğu zaman yeni bir sayfanın başındaki kelime bir önceki sayfanın sonundakinin aynıdır. Eğer arada bir sayfa eksikse, bir önceki sayfanın sonundaki kelimeyi silip, devamındaki sayfanın başındaki kelimeyi oraya yazıyorlar. **F)** Baş kısmı eksik olan bir elyazmasını, tamamlanmak vaadiyle satıyorlar. Örneğin ben 130 numaralı elyazmasını satın aldığımda, böyle bir durumla karşılaştım. Kitapçı, arada eksik olan bölümün fark edilmemesi için metnin bir sayfasını bir sonrakine yapıştırmış ve sayfanın son sözcüğünü bir sonraki sayfanın başına yazarak metnin orada devam ettiği hissini vermeye çalışmıştı. Ben bu hileyi hemen fark ettim ve kitapçıya gösterdim. Gerçi önce benimle tartıştı, ama sonunda hile yaptığını kabul etti, eksik olan kısmın sadece fihrist olduğunu ve bir önem taşımadığını ileri sürdü. Ama bu da yalandı, aslında eksik olan bölüm gerçekte metnin bir parçasıydı. **G)** Bir kitap satın alınıp bedeli ödendiğinde, kitaapçı, paranın üstünü vermeyi olabildiğince geciktiriyor ve birkaç kitap daha satın alınması halinde para üstünün unutulacağını sanıyor. Hatırlatılmadığı takdirde, para üstünden hiç söz etmiyor ve bazen de para üstü istendiğinde, inkâr edecek kadar ileri gidiyor."[755]

Sahaflar Çarşısı'nı buradan alışveriş yapan Batılılar gözünden okuduğumuz için kitapçı esnafının yabancılara kitap satışı hususunda takındıkları tavrı da

[754] Josiah Brewer, **A Residence at Constantinople in the Year 1827**, s.188
[755] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.377-378.

öğrenmek mümkün hale gelmektedir. Pek çok Batılı seyyah benzer durumlarla karşı karşıya gelmiştir. İlk bölümde erken modern dönem seyyahlarının kitap satın alırken başına gelenler XIX. yüzyıl seyyahlarının da başına gelmeye devam etmiştir. Seetzen, sahaflardan Ramazan hakkında bilgi veren küçük bir Türkçe risaleyi beş paraya satın aldıktan sonra kendisine bir Kur'an göstermelerini ve fiyat bildirmelerini istemişse de kitapçılar her seferinde isteğini reddetmişlerdir. Seetzen, ülkesindeki saray kâtibi von Dombay'ın da Fas'a yaptığı yolculukta aynı olayla karşılaşmasından ötürü Türklerin de Faslılar gibi kutsal kitaplarını bir Avrupalıya satmaya razı olmadıkları çıkarımına varmıştır.[756] Ziyaret ettiği bir medresede küçük öğrencilerin önündeki elifba kitabı ile okuma alıştırması yapmak üzere yazılmış anlamlı cümleler ve metinler içeren kitabı anlatırken bunların dini metinler içermesinden ötürü Türk kitapçıların böyle kitapları kendisine satmayı reddettiklerini çünkü Müslümanlar bu kitabın Hristiyanlara satılmasına izin verilmemesi gerektiğine inandıklarını anlatmaktadır.[757] Michaud 1830 yılında sahafların Frenklere karşı muamelesinin biraz olsun düzeldiğini ifade etmekte ve başka bilgiler de eklemektedir:

> "Kitap pazarı eskiden Avrupalı yabancılara yasaktı, el yazması Kuran kopyalarına ancak göz ucuyla bakılabilirdi. Ama bir süredir hoşgörü epey yol aldı, dolayısıyla Kuran ve diğer kutsal yazılar şimdi herkese açık, isteyen istediği kitabı artık alabiliyor. Bu kitapları tümü el yazması ve kitapçıların çoğu da kopyalama işi yapmaktalar; yani bu insanların eserlerin matbaada basılmasına sıcak bakmayacaklarını kolayca tahmin edebilirsiniz. İyi bir el yazması kopya hem zor bulunan hem de çok pahalı bir şey. Burada bulunan Acemce, Arapça ve Türkçe kitapların hemen hepsi son zamanlarda İran'a gönderilmek üzere satın alınmış, anlaşılan, Doğu müzeleri yakın bir tarihte İstanbul'un başına bir felaket gelmesinden korkmuşlar."[758]

John Auldjo 1833 senesindeki ziyaretinde Sahaflar Çarşısı'nın ortamından, el yazmalarının bolluğundan, kitapçı dükkanlarının karışıklığından bahsederken kendisine karşı takınılan tedbirli tavra da değinmiştir:

> "Bu çarşı sanki edebiyata adanmış bir tapınak gibi epey sessizdir ve çoğu tüccar tezgah-dükkanlarının köşesinde oturan ve Kuran'a veya binlerce tefsirlerinden birine odaklanarak vakit geçiren, gözlükleri burnunda duran eski refiklerdendir. Kitapları ve el yazmaları düzensiz bir şekilde yığılmış durmaktadır ve herhangi bir eser talep

[756] **A.e.,** s.74-75.
[757] **A.e.,** s.287-288.
[758] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.57.

> edilecek olsa ellerini nereye atacaklarını bilemiyor gözükmektedirler. Sonsuz sayıda Farsça şiirlerden el yazması bulunmaktadır, ben de birkaç tane güzelce tezhip edilmiş almanak aldım; ama bunları incelerken ne zaman Kur'an'a ya da herhangi bir dini kitaba yaklaşacak olsam ya aniden elimden almaya kalktılar ya da olağanüstü bir tedbirle kendilerini kitaba dokunamayacağım bir şekilde araya soktular." [759]

Ancak belli bir serbestlik gelmiş olmalıdır ki John Auldjo başka eserleri de rahatlıkla satın alabilmiştir:

> "Ben bir kitap aldım, satıcı bana matematikle ilgili ilmi bir eser olduğunu söyledi. Halbuki bana daha ziyade bir soyağacı gibi gelmişti, nitekim öyle çıktı. Doğu dillerinde uzman olan arkadaşım Hodgson, bunun bir Silsilename, yani Adem'den günümüzdeki Sultan'a kadarki Osmanlı imparatorlarının soyağacı olduğunu söyledi; son derece nadir bir çalışma ve bugüne kadar gördüğü en tamam esermiş. Arkadaşımın asistanı sayesinde iyi bir Kur'an kopyası da elde ettim, ayrıca Sultan Selim tarafından imzalanmış, zengin bir Türk'e servetini dört imama vakıf malı olarak, Mekke'deki camiyi süpürmekle meşgul olmaları koşuluyla miras bırakmasına izin veren bir ferman da edindim. Bu upuzun belge altın harflerle çok güzel biçimde yazılmış, bütünüyle Doğu hattatlığının mükemmel bir örneğidir. Ayrıca birkaç tane de okullarda kullanılan çok zevkli bir şekilde süslenmiş ve boyanmış Türkçe yazım kılavuzu aldım."[760]

Kitapçıların diğer kitaplardan ziyade özellikle Kur'an ve İslâmî kitaplara bakan yabancılara karşı direnç gösterdiği anlaşılmaktadır. John Auldjo'nun Kur'an'a yaklaştığında maruz kaldığı tavrın benzerini C.B. Elliot da tecrübe etmiştir. C.B. Elliot, 1838 yılında çarşıyı dolaşırken bir Kur'an istediklerini ancak kitapçıların bir 'gavurun' Kur'an'a bakmasına bile izin vermediklerini anlatmaktadır. Ancak Elliot'a göre Müslümanların kutsal kitabının bir kopyasını elde etmek imkansız değildir. Türk bir hizmetçi, kitapçıyla gizlice anlaşarak incelemek amacıyla kitabı eve götürmesiyle bu mümkün olabilir. Böylece kitapçının vicdanı da kutsal kitabı doğrudan bir dinsizin eline vermediği için rahat edecektir.[761]

Sahaflar esnafının Frenklere karşı tutumunun İstanbul'a özel olmayıp İslâm ülkelerinde takınılan genel bir tavır olduğunu Tischendorf'un 1844 senesinde Kahire'deki kitap çarşısı tecrübesinde de görebiliriz:

---

[759] John Auldjo, **Journal of a Visit to Turkey,** s.126.
[760] **A.e.,** s.126-127.
[761] Charles Boileau Elliot, **Travels in Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey.** London, C.I, 1838, s.188.

> "Rusya konsolosluğuna bağlı, Türk kıyafetleri içerisindeki genç bir Rus bana çarşıdan çok cazip Arapça yazmalar aldığını söyledi. Çarşıya sonraki gidişinde ona eşlik ettim, ama tam bir fiyaskoydu. Başka yerlerde üzerimdeki Frenk şapkası ve paltosu Doğulular arasında saygı uyandırırken burada aynı kıyafetlerinden ötürü tam tersi bir hain gibi gözüktüm. Dar bir girişten geçip kitapçı çarşısına gelerek el yazması soruşturmaya başladığımızda kalabalığın içinde etrafımızı saran düşmanca sesler ve ihtarlar duymaya başladık, özellikle "dükkanını kapa!" diye bağırıyorlardı. Arkadaşım olanların hemen farkına vardı ve derhal oradan ayrılmak zorunda kaldık. Hristiyanlarla Müslümanların kutsal kitaplarıyla alakalı tutumları oldukça farklıdır. Bizim misyonerlerimiz hiç çekinmeden Müslümanlara kendi kutsallarını sunarken Müslümanlar bir Hristiyan'a Kur'an satmanın günah olduğuna inanmaktadır."[762]

Hristiyan-Batılı seyyah ve müsteşriklerin yüzyıl fark etmeksizin benzer tavırlarla karşılaşmaları ve benzer olayları yaşamaları bu durumun çağın şartlarına göre değişen bir durum olmaktan ziyade İslâm ülkelerinde yerleşmiş bir psikolojik davranış olduğunu göstermektedir.

Ulrich Jasper Seetzen, yabancılara kitap satmaya razı olmayan sahaflardan ve diğer kitapçılardan alışveriş yapmanın bir yolunu bulmuştur ki bu yol erken modern dönemde olduğu gibi XIX. yüzyılda da sık karşılaşılan bir yoldur: Şahıslar vasıtasıyla. Gerçekten de Frenkler yerli bir aracı kullanarak Müslüman Türklerden daha rahat kitap alışverişi yapıyordu. Bu yöntem, Osmanlı topraklarında bulunan Batılılar için bir gelenek haline gelmişti ve birbirlerine muhakkak verdikleri bir tavsiyeydi. Prusya elçilik sekreterinin (Hammer) Seetzen'e Doğu'da kitap elde etmeyle ilgili tavsiyede bulunmaktadır:

> "Kitap satın almak için insanın bizzat uğraşmayıp, başka birine istenen yapıtların adını bildirmesi ve satın alınan kitapların parasına bir miktar komisyon eklemesi yeterli olurmuş. Bu şekilde kitapla daha ucuza alınabilirmiş. Ama yeni bir şeyler keşfetmek için, kitapçı dükkanlarını bizzat gözden geçirmekte yarar varmış..." [763]

Seetzen sekreterin tavsiyesinden yararlanmış gözükmektedir. Tahmini 40-50 arası bir yaşta, altı yıldır İstanbul'da bulunan, Almanca, Macarca, Latince, Slovence, İtalyanca ve Türkçe bilen bir Macar dönmesi, Seetzen'in hizmetine girip rehber olmayı teklif etmiş, Seetzen teklifi derhal kabul etmiştir. Kitap okumasının bu ülkede az rastlanan bir meziyet olduğunu ve bilgisiz görünmeyen bu adamın teklifi

---

[762] Constantine Tischendorf, **Travels in the East,** s.64.

[763] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri**, s.98-99, 14 Ocak günü yazılmış. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu Papa İkinci Elçisi Internuntius Baron von Stürmer'in Pera'daki sarayına giderler. Elçi beyefendi yerinde bulunmadığından kendilerini elçilik sekreteri karşılamış ve bu konuşma elçilik sekreteri ile seyyahımız arasında geçmiştir.

Seetzen'in işine gelir çünkü "çok az kitap bulunan bu kentte böyle bir olanak çok makbule geçer." Rehber, Seetzen'e Faslı Ebu'l Hasan Ali Ben Abdullah Ben Ebi Zeran'ın Moritanya kralları ve Fas kentinin tarihi hakkında yazdığı kitabın Dombay tarafından yapılan çevirisini getirmiştir.[764] Dönme bir Macar rehberin bir yabancıya göre Türklerle daha iyi iletişim kurduğu ortadadır. Rehber, Seetzen için harita siparişi bile vermiştir:

> "Kendine cicerone sıfatını yakıştıran Macar rehberimiz, tanıdığı bir kadı efendinin, harita kopya ettiğini anlattı. Demek ki, Türk bilim insanları arasında haritanın yararlarını kabul edenler de var! Kadı efendi, bize çok özel bir harita hazırlamaya söz verdi. Bu nedenle de Macar rehberimiz ona çeşit çeşit sanat kitapları satın aldı."[765]

Harita yapımı için rehberin kaynak niteliğinde kitap alışı da dikkat çekicidir. Haritalar da Batılı seyyahların Batı'ya götürmek için topladığı hazineler arasında yer almaktadır. Macar rehber, Seetzen'in 100 para ödediği Kauffer'in Türkiye haritasının bir eşini Anton Woke'den 60 paraya satın almıştır. Ayrıca yaşlı bir Ermeni'nin dükkânında, fiyatı on kuruş olan büyük bir Latince-Ermenice sözlük de bulmuştur.[766] Seetzen, Bay Kohen'in kendisine Türkiye'nin Asya kıtasındaki topraklarını gösteren bir harita verdiğini söylemektedir. Haritanın bir kenarında astronomik olarak saptanmış yerler, her bölgedeki kara yollarıyla kervan yolları belirtilmiştir.[767]

Macar rehberden sonra Seetzen kendisine kitap arayıp bulması ve ucuza satın alması için Faslı Mahmud adında başka birini daha görevlendirmiştir. Faslı Mahmud'u Sahaflar Çarşısı'na yolladığı anlaşılan Seetzen bu seferki alışverişten memnun kalmamıştır:

---

[764] **A.e.,** s.59-60.
[765] **A.e.,** s.60.
[766] **A.e.,** s.151. Sözlüğün başlığı şudur: *Dictionarium novum latino-armenium ex praecipuis Armeniae linguai scriptoribus concinnatum. In quo, praeter adiunctos singularum vocum sensus multiplices, multa etiam Theologica, Physica, Moralia, Historica, Mathematica, Geographica; Chronologica, suis quaeque locis possim explicantica accesit tabula chronologica regum. Patriarcharum utrisque Armeniae, auctore P.Jacoba Villotta soc. Jesu-apud Armenios perannos 25 missionario. Romae typis sac. congreg. De propaganda fide. Anno 1714. gr. Fol. - dedic. II Disset. in lingua armen. IV. Approb. II, Introd. in lingua armen XIV*.
[767] Ulrich Jasper Seetzen, **Anadolu'da Yolculuk**, s.504. Bahsedilen kitap: A map of Turkey, little Tatary and the countries between the Euxine and Caspian Seas; including likewise Walakhia, Moldavia and Transylvania, with so much of Poland, the Russian and Persian empires, as may serve to exhibit the sea of the War, carry'd on of late between the Turks and Persians, as well as at present the Germans, Russians and Turks. Londra 1739, E. Bowen sculpsit.

> "Türkçe ve Arapça el yazmaları satın almak için gene İstanbul'a geçtik, çünkü Faslı Mahmud'un benim için satın aldığı kitaplardan pek memnun kalmamıştım. Bu sabah gene bize gelerek birtakım kitaplar getirdi, ama bunların hem içerik hem de dış görünüş bakımından bir özellikleri yoktu, üstelik de fiyatları çok yüksekti. Oysa bana kaliteli ve ucuz kitaplar bulacağına dair söz vermişti. Getirdiği kitapları, istediği fiyata kabul etmedimse de, ona emeğinin karşılığı olarak iki kuruş vermek zorunda kaldım. Bana bulduğu kitapların aşırı pahalı olduğunu hem kendime, hem ona, hem de tercümanımıza kanıtlamak için, bugün kendi başıma bazı kitaplar bulmaya çalışacağım..."[768]

Batılı seyyahların Sahaflar Çarşısı tecrübelerine geri dönelim. Charles Pertusier 1820 yılında camilerden sonra İstanbul'da en merak uyandıran nesnelerin Bedesten'de bulunduğunu söylemektedir:

> "Bu büyük yapılar ferah ve sağlamdır. Büyük yangınlara dayanıklıdır. Bu yüzden şehrin sahip olduğu değerli mallar ve ticari metalar bedestenlerde, insanların taşınabilir malı olarak yer alır. Çarşı da aynı tür olan mallar bir yerde toplanır, böylece gerekli olanların hepsine tek bir yerde bakması kolay olur. Satıcıların rekabeti fiyatların düşük kalmasını sağlar. Sıklıkla yüksek bir fiyata satış için el yazmalarını sergileyen kitapçılar kırtasiyecilerle geniş çarşıda bir arada durmaktadırlar."[769]

Robert Walsh da İstanbul'daki pazarlarda pek çok divan, gazel, kaside gibi şiir koleksiyonları gördüğünü söylemiştir.[770] C.B. Elliot, 1838'de Sahaflar Çarşısı'nın hala ilgi gördüğünü ifade etmektedir:

> "İstanbul'da, bu büyük şehirde, en merak edilenlerden biri birbirinden farklı malların satıldığı çarşı, yani Bedestendir. Hepsi ortak bir çatı altındadır ve tezgahları önlerinde açıktır. Hepsine farklı sokaklar veya sıralar ayrılmıştır. Bir tarafta terlikçiler vardır diğer tarafta ise gözlükleri burunların ucunda durduğu halde Kur'an ya da yıldıznameler hakkında düşünen, bir düşünceden diğerine atlayan ve muhtemelen ikisinden de bir şey anlamayan yaşlı adamlar bulunmaktadır. İşte bunlar kitapçılardır. Yığınlarının arasında güzelce tezhiplenmiş türlü türlü Farsça, Türkçe, Arapça el yazmaları durmaktadır, bunlara çok yüksek fiyat isterler."[771]

Sahaflar Çarşısı'nın XIX. yüzyıldaki vaziyeti hakkında en iyi bilgiyi Charles White vermektedir. 1844 yılında İstanbul'daki kitap kültürünü anlatırken Eski Bedesten'de bulunan sahaflarla ilgili pek çok detay aktarmaktadır. Merak edilen pek çok konuya açıklık getirmiş ve gözlemlerini yaparken de önyargılardan kaçınarak olabildiğince doğru bilgi vermeye gayret etmiştir. White'ın verdiği bilgilere göre sahaflar loncası ekseriyetle Müslümanlardan oluşur ve katı kurallara tabilerdir. Bu

[768] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.210-211.
[769] Charles Pertusier, **Picturesque Promenades in and near Constantinople**, s.81-82.
[770] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.II, s.475.
[771] Charles Boileau Elliot, **Travels in Three Great Empires,** C.I, s.188.

lonca en saygın ve etkin kurumlardan biri olup şehirdeki ve eyaletlerdeki en bilgili ve kendini bu işe adamış kimselerle sürekli iletişim halindedir. Ancak bu durum pazarlıklarına, alışverişlere ve kafa yapılarına yansımamaktadır, sahaflar cimrilikleri ve zorbalıklarıyla meşhurdur. Hatta eli sıkı bir satıcıdan bahsedilirken "sahaftan beter" deyimi halk arasında kullanılmaktadır. Sahaf loncasındakilerin sayıları 40 kadar olup akraba ve oğullar hariç, çekirdekten yetişmeyen kimse üyelerin aralarına giremez. Esas ticaret bu noktada yapılmaktadır. Kısa öyküler ve okul kitapları Seraskerlik Binası'nın yanındaki kırtasiyeciler çarşısından satın alınabilir. Esnaftan zanaatleri hakkında bilgi almak zordur, müesseselerinde ve alışverişlerinde büyük bir kıskançlık ve gizlilik bulunur. Yabancıları kitap istinsah edenlerin cennetin yedinci katında oturacaklarına, matbaa makinelerinin zakkum ağacından yapıldığına inanmaya ikna ederler.[772] White, yabancılara kitap satışıyla ilgili belki de son noktayı koymuştur:

> "Türk kitapçılar Frenklere kitap satmalarının yasak olduğundan bahseder, ancak bu kısıtlamaya dair bir kanun ya da fetva yoktur. Bu iddia ya kişisel fanatikliğin (tutuculuk) sonucu ya da eserlerin (kitapların) değerini artırmak için yapılan bir kurnazlıktır. Gerçekte Kur'an haricinde her çeşit kitabı pazarda sattıkları gibi, istediğimiz başka kitapları da tedarik etmeyi ve Pera'dan temin etmeyi teklif ederler."[773]

White'a göre kitapçı dükkanları bütün çarşıda görünüşü en vasat dükkanlardır. Kitapçılar minderlerin üzerinde sanki orda değillermiş gibi nemrut bir şekilde oturup müşterilere ne davetkar ne de onları dükkandan def eder bir vaziyette görünürler. Dükkanları ve rafları açıktır. Kitaplar arkadaki raflara yanlamasına veya iç bölmelere, göze hitap etmeyecek şekilde yerleştirilmiştir. Katalog nedir bilmezler. Her sahaf satacağı kitapların listesini ve fiyatlarını kafasında tutar. Hiçbir sahaf dükkanındaki kitap sayısı 700'ü geçmez, böylece tüm çarşıdaki kitap sayısı da muhtemelen 30.000'den daha azdır. Bunlar arasında elsine-i selase denen Arapça, Farsça ve Türkçe dillerindeki oldukça nadir eserler sıklıkla bulunur. El yazmalarının fiyatları yüksektir, matbu kitapların fiyatları ise Avrupa'daki değerinin iki katıdır. Bunun nedeni matbaanın tekelde olması ve sınırlı sayıda kopyanın mevcut olmasıdır. Yazma eserler ve matbu eserler için sabit bir fiyat yoktur. Yayıncılar matbu eserleri

[772] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.154-155.
[773] **A.e.,** s.155.

tüccarlara teslim ettikleri zaman sabit bir fiyat alır. Bundan sonra ise artık kitapların fiyatı, kitap müzayedelerindeki gibi belirsizdir. El yazmalarında ise her şey yazmanın yazısının güzelliğine, süslemelerine, hattatının şöhretine bağlıdır. Kur'anlar 100 ile 100.000 kuruş arasındadır ancak bazıları 25.000 hatta 50.000 kuruş arasındadır. Deli Osman (II. Bayezid devrinin hattatı) ve Şeyh Efendi (III. Ahmed devrinin hattatı) tarafından yazılanlar böyledir. Güzel tezhip edilmiş bir Kur'an'ı 5000-6000 kuruş civarı bir fiyattan daha ucuz satın almak zordur.[774]

XIX. yüzyılın başında sahaflar yalnızca geleneksel bağlamda el yazması ticareti yapıyordu. XIX. yüzyıl boyunca matbaaların ve matbu kitap kültürünün yaygınlaşması neticesinde matbu kitaplara olan talep arttığı için sahaf dükkanlarında yazma eser haricinde matbu kitaplar da bulunur hale gelmişti.[775] Nitekim Charles White da sahaflarda matbu kitapların da bulunduğunu belirtmiştir. Ancak bunların basılmış kataloglarının mevcut olmadığını da eklemiştir. Sahaflardan bir tanesi White'a bir katalog getireceğini söylemiş, ancak bu uğraşı 1 ay sürmüş ve masraflı olmuştur. Neticede tarihleri, boyutları ve cilt sayıları hatalarla dolu bir katalog gelmiştir. Kitapçı White'ın memnuniyetsizliği üzerine kitapçı *"Siz bu işi bizden daha iyi biliyorsunuz herhalde! Öyleyse katalogu n'apacaksınız? İhtiyacınız olan kitapların bir listesini yazın ben de temin edeyim. Siz Frenkler bütün dillerdeki bütün kitapların kaydını tutarsınız. Bana katalog sormak benimle dalga geçmek demektir"* yanıtını vermiştir.[776]

Charles White, kitapçılardan dilbilimci Süleyman Efendi ve ağma Hacı Efendi'nin isimlerini belirtmektedir.[777] Sahaf loncasının yöneticisi, her zaman en yaşlı ve saygın üyelerden seçilen Şeyh Efendidir (Sahaflar Şeyhi). Şeyh Efendinin yardımcıları, denetleyicileri ve habercileri vardır. Ticaret ile ilgili bütün meseleler ihtiyarlar heyeti tarafından düzenlenip yürütülür. Tüm olağanüstü haller ise genel kurulda tartışılır. Kitapların ve el yazmalarının fiyatları genellikle tüccarlardan

[774] **A.e.,** s.155-157.
[775] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** s.82.
[776] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.II, s.157.
[777] **A.e.,** s.157.

ziyade bu ehil kimselerin görüşleriyle belirlenir. Kitapların fiyatı aynı şekilde mücellidlere göre de değişebilir.[778]

Yayıncıların matbu kitapları ya ciltleyerek ya da dikiş yaparak kitapçılara dağıttığını, kitapçıların da kitapları aldıkları şekilde sattıklarını belirtir. Benzer durum yazma eserler için de geçerlidir. Eğer bir kişi aldığı kitabı kitapçıya ciltlettirmek isterse kitapçı ona şu yanıtı verecektir: "Bu bizim işimiz değil, mücellide git."[779] Kitapçı esnafı dükkanların kirası için aylık 5 ile 7 kuruş arasında bir ücrete mukabil hükümete ufak bir vergi verirler. Sahaflar şeyhi bu kira ücretini toplayarak imparatorluk vakıfları idaresine öder.[780] Bunlardan başka White, Beyazıd Camii'nin avlusunda kurulan pazarda satılan çeşitli eşyalar arasında yazma ve matbu kitapların satıldığını belirtmektedir.[781]

1864 yılında Rene du Parquet Bedesteni de dolaşırken eski eşyaların ve antikaların satıldığı yerleri geçtikten sonra sahafların olduğu kısma varmıştır:

> "...Bu keşmekeşin çıkışında, hepsinden daha sönük ve muhakkak ki sizi pek de cezbetmeyecek olan sahafların yer aldığı kısmı göreceksiniz. Çoklukla ilahiyat ve hukuk konularındaki kötü ciltlenmiş basılı eserler ve el yazmaları, Türk sahaflarının neredeyse tek sermayesi. Dillerini konuşmak zaten kolay olmadığı gibi, okumayı öğrenmek ciddi bir çalışma gerektirir; yine de meraklısı veya uzmanı için bu sıradan tezgahlarda kimbilir ne hazineler bulunuyordur!"[782]

Yahya Erdem, 1870'lerde eskiden Hakkâklar Çarşısı olarak bilinen yerin, zamanla burada kitapçıların çoğalmasıyla, artık Sahaflar Çarşısı olarak anıldığını dile getirmiştir. Paul Eudel de 1872 senesinde Bedestenden çıkıp kitapçıların yeni çarşısına gelerek alışveriş yapmıştır:

> "Seyyah farsça bir yazma aramaktadır. Oysa "bu dükkanlarda tarifi imkansız bir düzensizlik" hüküm sürmektedir. Eudel güzel bir yazma görür. Kitapçı 10 frank ister, Eudel pazarlık yapmak için 7 frank teklif eder. Satıcı birden vazgeçer. "Dinî kitap bu, bir gâvura satamam" der. Artık 200 frank da verse kitapçıyı fikrinden döndüremeyeceğini anlayan Eudel, tıpkı Elliot'un otuz beş yıl önce bulduğu çare

[778] **A.e.,** s.158.
[779] **A.e.,** s.158.
[780] **A.e.,** s.158.
[781] Charles White, **Three Years in Constantinople,** C.I, s.209.
[782] Rene Du Parquet, **İstanbul'da 1 Yıl,** çev.Sertaç Canbolat, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s.24.

gibi, kitabı bir Türk vasıtasıyla, dostu Faik Beyin yardımıyla satın almaya çalışacaktır."[783]

İstanbul'dayken şehrin çarşılarını, Bedesteni ve çeşitli hanları 1875 yılında gezmiş olan Charles Dudley Warner, kendinden evvel pek çok seyyahın "bu tuhaf dükkanlar" hakkında verdikleri bilgiyi tekrarlamak istemez ancak gezdiği dükkanlarda bulunan şeyleri anlatır. İstanbul'da bulunduğu süre boyunca tüm dükkanları etraflıca tek tek dolaştığını söylemiştir. Kahire'de çok az gördüğü kitapçıların burada bol bol bulunduğunu belirtmektedir.[784]

Edwin Augustus Grosvenor'ın Sahaflar Çarşısı olarak işaret ettiği yer de 1890'ların sonunda hala aynıdır. Grosvenor'un ifadesine göre Kapalıçarşı'da Beyazıd Camii'nin yanında Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplar satan dükkanlar vardır. Bizans imparatorluğunun Kağıtçılar Çarşısı olan Chartopriata'nın yerini bugün bunlar doldurmaktadır.[785] Doğu kitapları satan diğer kitapçı dükkanları ise Kapalıçarşı'nın daha güneyinde ve Terlikçiler Çarşısı'nın da kuzeyinde kalmaktadır.[786] Goodrich-Freer, Kitapçılar Çarşısının günün her vakti kahve için bir grup insanla dolu olduğunu söylemiştir.[787] Harrison Griswold Dwight'ın ifadelerinden Fatih Camii avlusunda da kitapçılar olduğu anlaşılmaktadır.[788] Bilindiği kadarıyla, Fatih Camii civarındaki kitap ticaretinin XX. yüzyıla kadar da sürmüştür. Özellikle çeşitli kitap müzayedelerinin burada yapıldığı bilinmektedir.[789]

1890'ların sonundaki ziyaretçilerden diğeri olan Henry Otis Dwight, Müslümanlar için eski kitap müstensihlerinin olduğu yer haricinde iki kitap merkezi olduğunu belirtmektedir. Entelektüel kültürün merkezi olan bu yerlerden biri ayakkabı çarşısının yanındaki uzun ve kubbeli sokaktır. Tezgahlar bir yabancıya içeriklerinin nasıl kullanabileceğine dair mütemadi bir bulmaca gibi gelmektedir. Kitaplar raflarda yana yatık bir biçimde yığınlar halinde durmaktadır. Kitapların arkası rafların arkasına konmuştur ve kitap isimleri kitapların içine karalanmıştır.

---

[783] Yahya Erdem, "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", **a.g.e.,** s.14-15.
[784] Charles Dudley Warner, **In The Levant**, C.II, s.412.
[785] Edwin Augustus Grosvenor, **Constantinople,** C.II, s.757.
[786] **A.e.,** s.759.
[787] Goodrich-Freer, **Things Seen in Constantinople**, s.83.
[788] Harrison Griswold Dwight, **Constantinople Settings And Traits,** s.70-71.
[789] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** s.77-79.

Henry Otis Dwight, bu düzendeki tek amacın Batılı müşterileri kaçırmak olduğu düşüncesindedir. Bu dükkanlara gelen bir kimsenin aradığı şeyin bulsa bulsa ancak bir kısmını bulabileceğini ifade etmektedir. Kitapçılardaki yüksek taş kubbelerin eski ve hoşgörüsüz İslam'ın kalesi olduğunu düşünmektedir. Kitap dükkanlarının Antik Fars şiirlerinden güzel el yazmaları içerdiğini ancak ana hazinelerinin hadisler, tefsirler, mantık ve felsefe kitapları ile tarih ve bilim kitapları olduğunu belirterek hoşnutsuzluğunu ortaya koymuştur. Bu kitapların ancak ve ancak ilahiyat öğrencilerinin kütüphanesini oluşturabilecek ya da Batlamyus'a ait gizli kalmış son astronomi sistemini ve kronolojideki parmak hesabını ve de yapmacık ve tumturaklı bir edebi usulü biçimlendirebilecek şeyler olduğunu öne sürerek küçük görür. Buradaki kitapçılardan çıkabilecek hiçbir şeyin insanlara tesir edemeyeceği düşüncesindedir.[790]

XIX. yüzyıldaki Osmanlı kitap ticaretinin bir diğer çehresi de modern kitapçılıktır. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı'da yapılan kitap alışverişleri sahaflık ve el yazmaları üzerinden geleneksel anlamda devam etmiştir. XIX. yüzyılın özellikle ortalarına doğru matbu kitapların yaygınlaşması hem kitap kültüründe hem de kitap ticaretinde kaçınılmaz olarak değişimlere sebebiyet vermiştir. Erünsal'a göre matbaada basılmış yayınların kitap pazarına girişi, eğitim reformları, yeni ve modern okulların açılması, okuma yazma oranlarındaki yükseliş ve bu yüzyılda ortaya çıkan yeni okuyucu kitlesinin ilgi duyduğu ve talep ettiği kitaplar söz konusu değişimlerin temelidir.[791]

XIX. yüzyılda geleneksellik ve modernleşme ikileminin bir arada sürdüğü diğer kurumlar ve uygulamalar gibi, el yazmaları ve matbu kitap ticareti de yan yana seyretmiştir. Sahafların toplandığı bölge olan Hakkâklar Çarşısı ve Kapalıçarşı'da el yazmaları ticareti ağırlıktayken bazı dükkanlar matbu kitap da satıyordu. Yalnızca

[790] Henry Otis Dwight, **Constantinople and Its Problems**, s.252-253.

[791] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** s.81. Osmanlı kitap kültürü ve ticaretindeki bu dönüşümle beraber bazı kavramlar ve tanımlamalarda da karışıklıklar hâsıl olmuştu. Matbu kitap satanlar uzun bir süre sahaf olarak adlandırılmaya devam ederken kitap ticareti yapan kişiler için uzun süre sahaf/kitapçı sözcükleri beraber kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında ise Hakkâklar Çarşısı'ndaki kitap satıcılarına sahaf, diğer yerlerdeki kitap dükkanlarına da kitapçı denmeye başlanmıştır. Örneğin matbu kitap satan kişiler ve hatta bazı yabancı kitap satan kitapçılar da kendilerine sahaf derken bazı sahaflar da kendilerine kitapçı demiştir. Benzer karışık ifadeleri seyahatnamelerdeki ifadelerde de görmek mümkündür. Bkz. **A.e.,** s.82, 85.

matbu kitap satan modern anlamdaki kitapçılar ise Kapalıçarşı etrafındaki hanlara ve Bâb-ı Âli'ye doğru yayılmaya başlamıştı. Beyazıt'ta, Fâtih Camii, Yeni Cami ve bazı büyük camilerin avlularında da kitapçılar bulunmaktaydı.[792]

Gözlemlerinde eski-yeni, geleneksel-modern ikiliğini dikkat eden Şibli Numani aynı ayrımı kitapçı dükkanlarında da görmüştü. Geleneksel-modern kitapçı dükkanlarındaki ayrımı Batılı ve Doğulu kültürlerin farkı olarak nitelendirmiştir:

> "İstanbul'un büyük bir özelliği şudur: Bir kişi Avrupa ve Asya kültürünü bir tek albümdeki bir araya gelmiş resimler halinde görmek isterse onu bu şehirde görebilir. Kitapçı dükkanlarını seyrettiğinizde bir tarafta şunu görürsünüz: Son derece geniş dükkanlar, mermerlerle döşenmiş zemin, fevkalade güzel dolaplar ve raflar. Ne kadar kitap varsa hepsi ciltlenmiş. Ciltler de öyle basit cinsten değil, aksine genellikle yaldızlıdırlar. Dükkan sahibi masa ve sandalye koymuş orada oturmakta, birkaç tane iyi giyimli genç çocuk etrafta, kenarda iş görmektedir. Dükkanın içine adım atar atmaz çocuklardan biri sandalye ve küçük bir sehpa getirip önümüze koydu. Mevcut kitapların bir listesini verdi. Listede kitapların fiyatları yazılmıştır. Fiyatlarda indirme yükseltme ihtimali ve pazarlık payı yoktur. Diğer taraftan başka bir kitap satış şekli de şöyledir. Yolun kenarında kaldırımlar üzerine kitaplar rastgele yığılmış, yerde oturup inceleme yapmak için ayrılan yer ise o kadar küçüktür ki üç-dört kişiden fazlası sığmaz. Fiyat belirlemek ve pazarlık yapmak için saatleriniz geçer."[793]

Osmanlı'nın modern kitap kültürünü temsil eden matbu kitap satan kitap dükkanları Batılı seyyah ve müsteşriklerin de sık sık ziyaret ettikleri bir yerdir. Henry Otis Dwight, 1890'larda Sahaflar Çarşısı'nı tarif ettikten hemen sonra modern kitapçıları anlatmıştır, ancak bunları da beğenmez:

> "Müslümanların bir diğer yazın merkezi ise Bâb-ı Âli'ye çıkan geniş caddededir. Burası çoğu Ermeni olan yayıncılar tarafından modern Türk yazarlarının eserlerinin Türk okuyuculara sunulduğu yerdir. Buradaki kitaplar ince, kitapçık şeklinde, halk tarafından tanesi 2-5 kuruşa alınan, daha geniş bir çalışmanın kısımları halindedir. Dükkanlar etkileyici fakat içerikleri rezildir. Satıştakilerin yarısı bayağı Fransız romanlarını andıran türde aşk hikayeleridir. Geri kalan kitaplar ise İslamî risaleler ve okul kitaplarıdır. Buradaki okul kitaplarında yazar hükümetin onayını almak için bilimsel tartışmaların en beklenmedik yerinde Osmanlı Devleti'ne övgüler dizmiştir. Dahası, yazarlar eskilerin her şeyi bildiği yanılgısına sahiptir, Fransız yazarların dehalarına kapılmış olmaları bunu değiştirmez. Mamafih, Bâb-ı Âli'nin sokağındaki tozlu ve düşük kaliteli basit kitap dükkanları İstanbul'da umutla ve ilgiyle izlenen bir yerdir."[794]

---

[792] **A.e.,** s.84-85.
[793] Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, s.59.
[794] Henry Otis Dwight, **Constantinople and Its Problems,** s.253-254.

Friedrich Schrader, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Türkiye'deki kitap satışının çok kötü olduğunu, herhangi bir Türk yazarı ya da şairinin eserlerini kâr edecek biçimde insanlara ulaştırmasının neredeyse imkânsız olduğunu söylemiştir. Ancak bu durum her zaman böyle olmamıştır, Türk İmparatorluğu'nun geçmişinde kitap ve kitap ticaretinin rolü büyüktür. Türk kültürü ve medeniyetinde de kitap zanaatinin hatırı sayılır bir yeri vardır. El yazması kütüphanelerin katalogları ve Bursalı Tahir Bey'in Osmanlı Müellifleri eseri Türklerin yazılı kültüre verdikleri önemi göstermeye yetmektedir. Schrader, XVIII. yüzyıldan beri Arapça, Farsça ve Türkçe kitap basımının git gide arttığını, Beyazıd Camii'nin hemen yanındaki Hakkak Caddesi'nin matbu kitap ticaretinin merkezlerinden biri haline geldiğini ifade etmektedir. Matbu kitap ticaretini asıl hızlandıran ise XIX. yüzyılda tekrardan açılarak yenilenen Matbaa-i Amiredir. Yalnızca el yazısı biçiminde bulunan kitapların birçoğunun burada matbu olarak basıldığını ve bu baskıların hala çok tutulduğunu ifade etmektedir. Takvim-i Vekayi'nin de basıldığı saltanat matbaasından başka Ceride-i Havadis'in basıldığı matbaadan söz etmektedir. Bâbıâli'de Tomruk Dairesi'nde olan bu matbaa sadece gazete değil kitap da basıyordu. Zamanın ilerlemesi ve yeni bir Türk edebiyatının ortaya çıkmasıyla, antika ve eski el yazmaları ticaretinin hala ilk sırada olmasına rağmen, Şinasi'den itibaren matbaaların ve dolayısıyla matbu kitap ticaretinin de arttığını eklemektedir. Hakkak Caddesi'ndeki sahaflar denilen kitapçıları artık zengin ve itibarlı müşteriler doldurmaktadır, hatta XIX. yüzyılın ikinci yarısında devlet adamlarının da tutkulu bir kitap düşkünü haline geldiklerini, büyük vezirler Ali Paşa ve Fuat Paşaların bu pazarın müdavimi olduklarını dile getirmiştir. Hatta bazen Sultan Abdülmecid de sahaflar sokağına gelerek kitap beğenirse genellikle fiyatının on mislini ödediğini dile getirmiştir. Sahaflar Çarşısı'nda çok sayıda kütüphanecinin de gezindiğini ve zengin bir kütüphanesi olan Ali Emiri Efendi'nin de onlardan biri olduğunu söylemiştir. Schrader, o günün üçüncü kuşak kitapçılarından Nasrullah Efendi'nin dükkanının hala bütün edebiyat ve tarih meraklılarının toplanma yeri olduğunu ve burada ilginç el yazmaları ve edebi sorunlar üzerine tartışıldığını belirtmiştir. Özellikle Alman oryantal biliminin Nasrullah Efendi'yi çok iyi tanıdığını, çünkü onlara çok sayıda Doğu kitabı temin ettiğini, hatta oğlunun kitap ticareti için Berlin'e seyahat ettiğini eklemektedir. Schrader, Nasrullah Efendi'nin kitabevinin tarihî

mekan olan Sahaflar Sokağı'nı bırakarak Çadırcılar Caddesi'neki 125-141 numaralı handa geniş bir dükkana taşındığını belirtmiştir. Bu dükkan, Schrader'a göre Şarkiyat ilminin ve Türk-Avrupa ticaretinin önemli bir merkezi olup, çağın koşullarına göre kendini modernleştirmektedir.[795]

Friedrich Schrader, özellikle II. Abdülhamit döneminin Türk kitap ticareti için zorlayıcı bir dönem olduğunu, siyasi sebeplerle birçok modern şair ve yazarların eserlerinin kara listeye alındığını anlatmaktadır:

> "Bu şekilde Abdülhak Hamid ve Namık Kemal Bey'in eserleri polis tarafından toplanıyordu. Bunlar yalnız gizlice satılabiliyordu. Sahaflar Sokağı'nın paraleline yerleşmiş olan İranlı korsan baskıcılar, o zaman, bu yasak Türk kitaplarını basmak ve gizlice dağıtmak fırsatını bulmuşlardı. Ama bununla büyük bir yarar sağladılar. Çünkü yalnızca bu şekilde Namık Kemal, Abdülhak Hamid ve Ekrem Bey Türk halkına ve özellikle yeni yetişen gençliğe ulaşmak imkanını buldular. Çünkü bu şairlerin gerçek baskılarına Yıldız polisi tarafından el konulduğu için, insanlar gerçek bir açlıkla genellikle bu korsan kitapların çok kötü basılmış, ama ucuz örneklerine saldırıyordu."[796]

Benzer bilgilere Kâzım Karabekir'in günlüklerinde de rastlanmaktadır. Hiçbir çekiciliği olmayan dar ve fakir kitapçı dükkanları genelde okul kitaplarıyla romanlar satmaktadır. Sahaflar ise daha da fakirdir: Terekelerden toplanan kitaplar ile dinî kitaplardan ibarettir. İranlı kitapçıların varlığına Karabekir de işaret etmektedir. Özellikle bunların arasında gördüğü "millî haysiyetimize" aşağılayan yabancı kitaplardan şikâyet etmektedir. Abdülhamid'in sansür uygulamalarına rağmen bu kitapları kontrol eden yoktur.[797]

Schrader, modern Türk kitapçılığını Ebuzziya Tevfik'in matbaasının kurulması ve Ahmed İhsan Bey'in basımevinin kurulmasıyla yeni bir ivme kazandığını dile getirmiştir. Ebuzziya Tevfik'in kitabı ucuzlatmak, halkı eğitmek gibi isteklerinin olduğunu, bu yüzden Ebuzziya Kütüphanesini kurduğunu, bunda da Reclams Universal Kütüphanesi'nin taklit edildiğini, bu vesileyle az bulunan edebi eserlerin yaygınlaşmasını sağladığını söylemiştir. Ahmed İhsan Bey'in ise Türk dergiciliğini yetkinleştirdiğini, Servet-i Fünun dergisinin onun sayesinde bütün bir edebi okulun toplanma noktası olduğunu ve ilk örnek Türk dergisi haline geldiğini

[795] Friedrich Schrader, **İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış**, s.140-144.
[796] **A.e.,** s.143.
[797] Kâzım Karabekir, **Hayatım,** s.232.

dile getirmiştir. Onun basımevinden ilk modern Türk kitaplarının çıktığını, bunların çok orijinal illüstrasyonlarla süslendiğini ve Halid Ziya'nın Mai ve Siyah'ının buna bir örnek olduğunu söylemiştir.[798] Osmanlı kitap kültüründeki modernleşme sadece matbaaların gelişmesi ve baskı teknikleriyle değil, aynı zamanda Batı'dan edebî ve bilimsel eserlerin çevrilmesiyle olmuştur.[799] Bu bakımdan, II. Abdülhamid dönemi Osmanlı kitap kültüründeki modernleşme ve Batılılaşma etkilerinin en çok görüldüğü devir olarak kabul edilebilir.

Batılı seyyahlar, Türkçe kitapları Sahaflar Çarşısı ve modern kitapçılar dışında bir de saltanat matbaasından satın almışlardır. Batılıların saltanat matbaasına yaptıkları ziyaretler sonucunda, modern kitap üretimini sağlayan bu müessesenin aynı zamanda matbu kitap ticaretinin merkezlerinden biri de olduğu ortaya çıkmaktadır. Saltanat matbaasını ziyaret eden hemen her seyyah ve müsteşrik buradan kitap alışverişi de yapmıştır. Toderini, Seetzen, Robert Walsh ve Michaud örneklerinde matbaadan alışveriş yapıldığı, ne kadara hangi kitapların alındığı önceki bölümde belirtilmiştir. Onların haricinde matbaayı gezenlerin de söylemese dahi buradan alışveriş yaptıkları tahmin edilebilir. Batılılaşma ve modernleşme sürecindeki Osmanlı saltanatının ve idaresinin modern bilgi kaynaklarını ve kitaplarını görerek memleketlerine çeşitli numuneler götürmek isteyen kişiler burayı özellikle ziyaret etmek istemiştir. Osmanlı'nın modern kitap üretimini gözlemlemek için gittikleri matbaalardan o aralarda basılmış ne tür kitaplar varsa inceleyip beğendiklerini satın almışlardır. Bu bakımdan Strauss'a göre de matbaaların da kitap dükkanlarına benzer faaliyette bulunduklarını söylemek mümkündür.[800]

İstanbul'daki kitap ticaretinde yabancı dilde kitap satan dükkanların da payı vardır. Bu dükkanlar genellikle Beyoğlu/Pera/Galata semtlerinde yer almaktadır. Esas hedef kitlesi İstanbul'da yaşayan Frenkler olduğu için özellikle Avrupa dillerinde Avrupa'dan gelen kitaplar satarlar. Strauss, Beyoğlu Kitapçılarının kitap

[798] Friedrich Schrader, **İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış**, s.143-144.
[799] Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri", **a.g.e.,** No:1, 1993, s.5.
[800] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.24.

okuma ihtiyaçlarını karşılamak isteyen kimseler için Paris'te basılmış kitapları sattığını ve bu işin oldukça da kârlı bir iş olduğunu belirtmektedir.[801]

XIX. yüzyılın başında Patrik Konstantin, İstanbul'daki yabancı kitapçılardan bahsederek Pera'da bulunan Kochler, Schimff ve Wick kitapçıların en meşhurları olduğunu söylemektedir. İngiltere Oteli'nin (Hotel d'Angleterre) yanında bulunan Kochler'de çeşitli İngiliz ve Amerikan eserlerinin satıldığını belirtmiştir.[802]

1830 senesinde Michaud, Batılı seyyahlara yönelik Batı edebiyatından kitaplar satan Galata'daki bir kitapçı dükkanının varlığından bahsetmiştir:

> "Buralara kadar gelip de, klasik Yunanca, Latince ya da Avrupa dillerinden herhangi biriyle yazılmış bir kitap arayacak olursanız, bakacağınız yer tabii ki Türklerin kitap pazarı değil. İstanbul'da, Batı edebiyatıyla ilgili kitap satan tek bir kitapçı var. Galata'daki bu dükkana birkaç kez gittim; çatıların arasına sıkışmış, beş, altı ayakkare kadar bir yer. Birbiri üstüne yığılmış kitaplar arasında dükkana zorlukla giriliyor, aynı nedenle oturulacak yer bulunamıyordu. Fransa, İtalya, Almanya ve İngiltere'nin başka yerlerde bulunması olanaksız en iyi eserleri işte oradaydı ve sadece gelip geçen yolcuları bekliyorlardı."[803]

John Auldjo da aynı semtte yabancı kitap satan bir kitapçıyı ziyaret etmiştir:

> "Galata'da İngilizce, İtalyanca, Fransızca ve modern Yunanca kitaplar satan bir Rum kitapçının dükkanına gittim. Bütün kitaplara değeri üzerinden yüzde üçlük vergi ödeniyordu. Bir Sardinyalı tarafından yazılan ve Cenova'da basılan "1832'ye kadar İstanbul'un örf, adet ve kavaidlerinin tarifi" dışında almaya değer bir şey bulamadım. Yunanca kitaplar sadece Fransızca öykülerin ve bir iki Alman tiyarosunun sefil denebilecek kadar kötü tercümelerinden ibaretti."[804]

Yahya Erdem, Galata'daki kitapçı dükkanıyla ilgili bazı tahminlerde bulunmuştur. Michaud ve James Dallaway gibi İstanbul'u ziyaret eden yabancı seyyah ve tüccarların alışveriş yaptığı Türk kitapçıları haricinde başka dükkanlar olduğu da bilinmektedir.[805] Ulrich Jasper Seetzen İtalyan bir harita ve gravür satıcısı olan Joseph Bassano'dan birtakım kitaplar almıştır. Bunlardan biri Ermeni Cosimo Comidas de Carbognano'nun, yani Kömürciyan'ın İstanbul ile ilgili eseridir. Kitap, ithaf yazısı ve önsözü ile birlikte 80 sayfadır, ayrıca iki harita ve 24 gravür

---

[801] Johann Strauss, "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908), **a.g.e.,** s.29.
[802] (Patrik Konstantin), **Ancient and Modern İstanbul,** s.166.
[803] J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** s.57-58.
[804] John Auldjo, **Journal of A Visit To Turkey,** s.76.
[805] Yahya Erdem, "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık"**, a.g.e.,** s.16-17.

içermektedir. Bassano bu kitap için 12 kuruş istemiştir. Seetzen, İstanbul'da kitap temin etmekte sıkıntı çektiği için bu eseri bulduğuna sevinmiştir.[806]

Bundan başka, İstanbul'da çok çeşitli yollarla kitap temin eden Seetzen, kitapçı dükkânı olup olmadığına tam olarak emin olmasak da Pera'da Skallon adında bir Fransız'da, Fransız coğrafya bilimcisi Kauffer'in bıraktığı yazılı belgelerin bulunduğunu duyması üzerine Kaufer'in yaptığı Osmanlı Devleti'ne ait Türkçe haritaları ve İstanbul'un planını elde etmek için bu kişiyi ziyaret etmiştir. Ancak bu kez buradan eli boş dönmüştür çünkü duyumu yanlıştır.[807] Bu örnek vesilesiyle İstanbul'da bazı Frenklerin dükkân olsun ya da olmasın kitap satışı yapabilecekleri görülebilir.

Johann Strauss da Alman bir ziyaretçinin yabancı kitap satan kitapçıların durumu hakkındaki gözlemlerini aktarmaktadır:

> "Alman bir gözlemciye göre ise 1847'de Beyoğlu'ndaki kitap ticareti, biri Batılı diğeri bir Ermeni tarafından işletilen iki kitap dükkanıyla sınırlıydı. İlki, yani kapılarını henüz yeni açmış Wick'in dükkanı yalnızca, yazarların "nouveatues de Paris" adını verdikleri kitapları, örneğin Eugene Sue romanları vb satıyordu, ancak bu gözlemciyi hayal kırıklığına uğratarak Türkçe sözlük ya da dilbilgisi kitabı gibi "bilimsel şeyler" satmıyordu. İkincisi, "İskender" adındaki bir Ermeniye aitti, İskender dükkanında yalnızca bilimsel çalışmalara yer veriyor, ancak onları gönülsüzce satıyordu. Özellikle din üzerine olan kitaplar satmaktan uzak duruyordu, çünkü bu durumda basit bir el koymadan daha ciddi yaptırımlarla karşılaşma riski doğuyordu."[808]

Alman seyyahın Beyoğlu'ndaki kitapçıların ciddi yaptırımlarla karşılaşmamak için din kitapları satmamayı tercih ettiklerine dair söylediklerinin Avrupa'da basılan misyoner kitaplarıyla ilgisi bulunduğu tahmin edilebilir. Osmanlı Devleti misyonerlerin bastığı kitapları gümrükten içeri sokmuyor, bunlara alıkoyuyordu. Buna rağmen Charles Mac Farlane, infial yaratabilecek kitapların Galata ve Pera'daki dükkanlarda satıldığını görmüştü. Bunlar hem Yunan

---

[806] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.88-89. Kitabın tam adı: *Descrizione topografica dello stato presente di Constantinopoli arrichita di figure; umiliata alla sacra real Maesta di Ferdinando IV., re dele due Sicilie, da Cosimo Comidas de Carbognano, Constantinopolitano, Cavaliere aurato della S. sede, e creatura dell'istessa M.S. in qualita di Dragomanno presso il real Ministero di S.M.Cat. in Constantinopoli. Bassano 1794.4. VIII.*

[807] **A.e.,** s.94-95.

[808] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.23.

bağımsızlık hareketine destek veren hem de Protestan misyonerlerin bastıkları Hristiyanlıkla ilgili mukaddes kitaplarıydı. Bahsedilen dükkanlardan ikisi Galata'daki iki Rum kitapçıydı.[809]

Osmanlı kitap ticaretinin bir diğer yüzü de gayrimüslimlere ait kitaplar satan dükkanlardır. Batılı seyyah ve müsteşrikler gayrimüslim matbaalarından alışveriş yaptıkları gibi bahsedilen kitapçıları da ziyaret etmişlerdir. Bunlar bazen yabancı kitap satan kitapçılarla aynı dükkanlar olabilmektedir. Ulrich Jasper Seetzen'in Ermeni kitapçılara olan bariz ilgisi sebebiyle onların dükkanlarını da sık sık gezdiği görülmektedir. Ermeni bir tuhafiyecide hurda kağıt yığınlarının içerisinde bulduğu bir Türkçe-Fransızca dilbilgisi kitabını, her yarım tabaka kağıt için bir para ödeme şartıyla, satın aldığını belirtmektedir. 463 sayfalık kitap, Choiseul-Gouffier'e aittir. Mezkûr kitabın Almanya'da tanınmadığını dile getirmiştir.[810] Vezir Hanı'nda bulunan Ermeni kitapçılardan da bahsetmektedir:

> "Bu dev boyutlu binanın 360 odası varmış. Binanın geliri padişaha aitmiş. Bu binayı ve bundan başka, biri İzmir'de, diğeri de Mora'daki bir kentte bulunan iki binayı Köprülü Paşa yaptırmış. Paşanın türbesi de hemen yakında. Türbe yuvarlak bi yapı ve ortasında çok güzel bir çınar ağacı var. Paşa, ayrıca bir camii ve çok gösterişli bir hamam da yaptırmış. Hanın girişinde yedi Ermeni kitapçı dükkanı var. Aslında bunlara kitapçı demek biraz abartılı, çünkü dükkanlarındaki kitapların sayısı çok az. Bu kitapçılar aynı zamanda cilt de yapıyorlar ve dükkanlarındaki tüm kitaplar, burada her yerde olduğu gibi, ciltlenmiş olarak satılıyor."[811]

Seetzen, Vezir Hanı'nda dolaşırken Ermeni kilise müziği konusunda yazılmış ve kısa süre önce İstanbul'da basılmış olan iki kitap bularak satın almıştır.[812] İstanbul'daki Rum kitapçılardan da söz eden Seetzen, Fener Semti üzerinden İstanbul'a geçerek, dragomanı vasıtasıyla çeşitli yazmalardan haberdar olduğu Rum Kitapçı Daskal Yorgi'in dükkanını ziyaret etmişlerdir.[813] Yunan kilise müziği üzerine yazılmış el yazmasını gözden geçirmek için geldikleri Rum kitapçının dükkanında başka nadir yazmalar da görmüşlerdir. Bunlardan bir tanesi yazıları

---

[809] Charles Mac Farlane, **Turkey and Its Destiny,** C.I, s.92,97.
[810] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.61. Kitabın tam adı: *Eléments de la langue turque, ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur devéloppement, dédiés au Roi, sous les auspices de M. le Comte de Choiseul-Gouffier, ambassadeur de sa Majesté Trés Chrétienne prés la Porte Ottomane. par M. Viguier, Préfet Apostolique des établissements de la congrégation de la Mission dans de Levant, Constantinople, de l'Imprimerie du Palais de France. Mars 1790, in gr.4.*
[811] **A.e.,** s.164.
[812] **A.e.,** s.377-378.
[813] Seetzen "daskal" kelimesinin Yunanca öğreten anlamına geldiğini belirtmektedir.

güzel ve okunaklı olan, içinde altın yaldızlı zemin üzerinde havarilerin resimlerini barındıran en az 100 yıllık membran bir Yunanca İncil'dir, bu el yazması Patmos Adası'ndan buraya getirilmiştir. Kitabın sahibi İstanbul'da piskoposluk makamı verilmiş bir Rum'dur ve o da henüz fiyatını belirlememiştir. İkinci kitabın adı *Stichirarion Chryssaf* olup yazarı Chryssaf 100 yıl önce daskal olarak İstanbul'da yaşayan biridir. Mezmurlar ve beraberinde Yunanca müzik notaları içeren bu kitabın fiyatı 100 kuruştur. Üçüncü kitap Chryssaf'ın *Anastasi Matarr* kitabıdır, Yunan kilise müziğine ait bilgiler ve kurallar içermektedir. Fiyatı 30 kuruştur. Dördüncü kitap *Neon Patron'un Mezmurları* olup fiyatı 130-140 kuruştur. Beşinci kitap *Papa Diky* veya *Riky* adında harikulade güzel yazılmış kalın bir kitaptır, fiyatı da 150 kuruştur. Altıncı kitap kilise müziği üzerine bir eserdir, fiyatı 25-60 kuruştur ama satılık değildir. Yedinci kitap *Palade Stichirarion* veya *Stichiraro* adında kilise müziğini öğretmek amacıyla yazılmış bir kitaptır. Kitap çok zor anlaşıldığından, artık kullanılmamaktadır. Bunlardan başka Yunan Kilise müziği hakkında birkaç eserin daha bulunduğunu belirtmiştir.[814] Ayrıca XIX. yüzyılın ilk yarısında Batılı seyyahlar tarafından Mercan Çarşısı'ndaki kitapçı Makhar ve Zindankapı'daki ilk Rum kitapçılarından Ioannis Khabsulas'tan bahsedildiği de belirtilmektedir.[815]

Charles White, Ermeni kitapçıların Vezir Han'da ve daha başka yerlerde bulunduğunu ve bunlar sadece Venedik'te basılmış ilmihaller ile tıp ve teoloji üzerine az sayıdaki bazı eserlerin satışını yapmaktadır.[816] Henry Otis Dwight, Türk kitapçılar için söylenenlerin Ermeni kitapçılar için de geçerli olduğunu dile getirmektedir:

> "Raflarında Venedikli ve Viyanalı keşişlerin dinî yazmaları bulunur. Bunların bazıları hakikaten yüksek meblağlar ödemeye layıktır. Kitapların geri kalanı ise yarı açık yarı anlaşılır yırtık pırtık derlemelerdir: Kendi çıkarını en üstün iyi (Supreme Good) ve ahlakın hakemi yapan felsefe kitapları, Yaradan dışında her şeye bir yer bulan bilim kitapları ve gösterişli ahlaksızlıkların yazarlar tarafından insanın tek merakı olarak anlatıldığı aşk romanları."[817]

---

[814] **A.e.,** s.347-348.
[815] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.22.
[816] Charles White, **Three Years in Constantinople C.**II, s.154-155.
[817] Henry Otis Dwight, **Constantinople and Its Problems,** s.254-255.

Robert Walsh örneğinde hem Rumlara hem de yabancı kitap satışına yönelik bir duruma rastlanmaktadır. Bir gün Pera'da yürürken kaldırımın klasik kitapların ve çalışmaların en iyi nüshalarının modern dildeki tek tük baskılarıyla dolu olduğunu görür. Bunların nereden geldiğini sorunca bir kısmının Türklerin Rum evlerinden haczederek el koyduğu kitaplar olduğunu öğrenir, bunlar çok büyük kitap koleksiyonlarıdır. Bazıları da Yahudilere satılmıştır. Daha sonra bu kitaplardan kiloyla satmaktan daha fazla kâr edilebileceği anlaşılınca konuyla hükümet ilgilenmiştir. Kitapları Patriğe göndermişler ve devlete 50000 piastre ödeyerek isterse kitapların zararını karşılayabileceğini söylemişlerdir. Böylelikle kitaplar bir hana yerleştirilmiş, orada birkaç geniş odayı doldurmuş ve kitapları sınıflandırıp kataloglamak için birkaç Rum işe alınmıştır. Bu iş bittiğinde her milletten Frenk kitapları incelemesi ve satın alması için davet edilmiştir. Robert Walsh da bu sebeple kitapları görmeye gitmiştir. Koleksiyon her konuda, antik ve modern Yunan dilinde, Fransızca ve İtalyanca 15.000 ciltten oluşmaktadır ve bazıları en iyi baskılardır. Bunların daha birçoğu ya yok edilmiş ya da Türkler ve Yahudilere satılmıştır. Fanal'daki seçkin isimlere ait birkaç kitabı da Walsh satın almıştır. Morousi, Ypsilantes, Mavrocordato ve diğerlerinin imzalarını içerdiği için onlara büyük değer vermektedir.[818]

Konstantin Veliçkov'dan İstanbul'daki Bulgar kitapçılığına dair bilgiler edinmekteyiz. Veliçkov Bulgarlar için İstanbul'daki en eski ticaret merkezlerinden biri olan Balkapanı Han'ın öneminden bahsetmektedir. Bulgarların yükselen milliyetçi şuurları ile yeni yeni oluşturmaya başladıkları milli kimliklerinin etkisinde olan Veliçkov'a göre bir Bulgarın Balkapanı Hanı'nı görmesi vatanperverane bir vazifedir, çünkü burası Bulgar yazını için önemli bir merkezdir. Veliçkov, Balkapanı tüccarlarının Bulgar edebiyatı ile ilgili kitapların yayınlanması için maddi destek sağladıklarını ifade etmektedir. 1855 yılında doğan Veliçkov çocukken payitahta gidiyor olmaktan ziyade Balkapan Hanı'nı görecek olmasına sevindiğini, İstanbul'u Balkapan olmadan tahayyül edemediğini ifade etmektedir.[819] Özellikle Balkapanı'nın karşısındaki kitapçının çok kıymetli bir dükkan olduğunu da eklemektedir:

[818] Robert Walsh, **A Residence At Constantinople,** C.I, s.392-393.
[819] Konstantin Veliçkov, **İstanbul'dan Hatıralar 1870-1890,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s.37-39.

> "Balkapanı'nın karşısındaki kitapçıda kitap alanların sayısı çok muydu bilmem, ama içi neredeyse her zaman doluydu. İsim yapmış veya edebiyatta veya gazetecilikte nam yapmayı hayal eden ve toplum ve millet davacısı sıfatıyla herhangi bir rol oynayan kişilerin toplandığı bir yerdi. Oraya, sanki kaçınılmaz bir millet kurumu gibi, kamuoyunu alakadar eden bütün meseleler taşınıyor ve basında yankı buluyordu."[820]

Veliçkov, daha sonraki yıllarda iyi bir intiba uyandırsa aslında Bulgar edebiyatının sefil halini yansıtan eserlerin satıldığı Bulgar kitapçıları görerek bunların sadece ders kitapları satıp kâr etmeyecek hiçbir şeyi de basmadıklarını üzülerek dile getirmiştir.[821] Veliçkov'un eserini yazdığı tarihlerde ise Balkapanı Hanı da artık yoktur. Balkapanı ile birlikte karşısındaki kitapçı da yok olmuştur. Bulgaristan'ın bağımsızlığından sonra (özerklik 1878, bağımsızlık 1908) Bulgar tüccarların Balkapanı Hanı'nı terk ettiklerini yazmıştır. Veliçkov'a göre Balkpanı Hanı'nın yitirilmesi Bulgaristan'ın İstanbul ile bağlantısını koparan bir durumdur. Oysa ki burası Fener'deki Bulgar Kilisesi gibi, çağdaş Bulgar tarihinde yer almayı hak eden bir yerdir.[822]

Balkapanı Hanı XIX. yüzyılda Bulgarlar için milli bir uyanışı temsil etmekte iken Osmanlı için ne ifade ediyordu? Çevresinde XVI. yüzyıl başlarına kadar Venedik balyoslarının oturduğu bilinen, Eminönü'nde Mısır Çarşısı ile Tahtakale arasında kalan, şehrin en eski ticaret merkezlerinden biri olan Balkapanı Hanı, bal, şeker, yağ, zeytinyağı, pamuk, keten, şeker, kahve, sabun, pastırma, peynir gibi türlü malların satıldığı bir handır.[823] İstanbul esnafının kullandığı bütün terazi ve kantarlar Balkapanı Hanı'ndaki büyük miri kantarda ayarlanırdı. II. Abdülhamit devrinin sonlarına kadar burada kantarları ayarlayan bir nizam ağasının bulunduğu bilinmektedir.[824] Veliçkov'un yazdığına göre de 1870'lerde buranın Bulgarlar için entellektüel bir merkez olduğunu görüyoruz. Son olarak Bulgarlara ait olan bir de Bulgar Okuma Yurdu ve buraya ait bir kütüphanenin de İstanbul'da bulunduğunu, ancak bağımsızlıktan sonra bu kurumun Sofya'ya taşındığını da öğreniyoruz. Hatta

---

[820] **A.e.,** s.49.
[821] **A.e.,** s.49.
[822] **A.e.,** s.40-41.
[823] Semavi Eyice, "Balkapanı Hanı", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/balkapani-hani, 04.05.2019.
[824] Reşad Ekrem Koçu, "Balkapanı Hanı", **İstanbul Ansiklopedisi,** C.4, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, 1965, s.2055-2056.

Veliçkov, Sofya Milli Kütüphanesi'nin burada bulunan kitaplardan teşekkül ettiğini belirtmiştir. Veliçkov, yitirilen diğer millî değerler gibi okuma yurdunun da İstanbul'dan ayrılmasına üzülmüştür, çünkü onun fikrine göre bağımsızlıktan sonra bile İstanbul Bulgarların yazın kültürü merkezi olmaya devam etmeliydi.[825]

Batı seyahatnamelerinde İstanbul dışında bir tek Bursa ve İzmir'deki kitapçılardan bahsedildiğini görmekteyiz, ikisi de Seetzen'in seyahatnamesinde geçmektedir. Bursa'daki kitapçılar için şunları söylemektedir:

> "Bu kentte kitapçılar da var. Gerçi burada basılı Rumca kitap satan bir tek Rum kitapçı bulduksa da, Türk kitapçıların sayısı oldukça yüksek. Fakat ellerindeki kitapların çoğu din konularını içeren yapıtlar ve sayıları da İstanbul'daki kitapçılardaki kadar çok değil. Birkaç kitapçıda şiir kitapları da var, ama bunların fiyatları İstanbul'da satılanlardan çok daha yüksek. Ben Şehname'yi satın almak istedimse de, hiçbir yerde bulamadım. Türkçe baskılı kitaplar hiç yok."[826]

İzmir'de ise sadece Yunanca kitapların satıldığı dükkanların olmadığını, tıpkı İstanbul'daki gibi Yunanca kitapların sayısı bir düzineyi bulan tuhafiye dükkanlarında bir sürü başka malların arasında bir yan ürün olarak satıldığını anlatmaktadır. Ayrıca İzmir'de Türk kitabevlerinin varlığını duymuş ancak hiçbirini görememiştir.[827]

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki kitap ticaretinin genel bir çerçevesini toparlayacak olursak, okuyucu kitlenin talebinin el yazmalarından matbu kitaplara, yani geleneksellikten modernliğe kaydığını söyleyebiliriz. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren el yazması ticareti yapan sahaflar da daha çok kazanç sağlayacağını düşündükleri için matbu kitap satışına yönelmiştir. Sattıkları kitap türleri daha ziyade matbu dini kitaplar, tarihî ve edebî eserler, ders kitapları ve halka hitap eden kitaplardır. XX. yüzyılın başında kitap ticaretine artık matbu kitap kültürü hâkim olmuştur. Yazma eserlerin sayısında azalma görülmektedir. XX. yüzyıldan itibaren matbu kitap satan kitapçılar Bâbıâli'den başka Beyoğlu, Galata, Üsküdar'da

[825] Konstantin Veliçkov, **İstanbul'dan Hatıralar,** s.41.
[826] Ulrich Jasper Seetzen, **Anadolu'da Yolculuk,** s.413.
[827] **A.e.,** s.483.

bulunmaktadır. Eminönü ve Galata'da ise yabancı kitap satan dükkanlar ile gayrimüslim kitapçılar daha fazladır.[828]

XIX. yüzyılda modern Batı edebiyatı tarzında yazılan kitaplarla gelişerek artan Müslüman Türklerin edebiyatına gayrimüslim cemaatlerin çoklukla ilgisiz kaldığı da bir gerçektir. Bununla birlikte bu ilgisizlik sadece gayrimüslimlere özgü değildir, Türkçeden Arapçaya yapılan çeviriler de oldukça nadirken,[829] Arapçadan Türkçeye çeviriler ise daha fazladır.[830] Toplumdaki okuyucu kitlesinin de XIX. yüzyılda üretimi ve ticareti yapılan kitaplara olan ilgisini tespit etmek bakımından önemli bir detaydır.

Son olarak değinmemiz gereken diğer husus da Avrupalıların Osmanlı kitap üretimi ve ticaretine dair incelemelerinde İstanbul'un önemli bir yer tuttuğu hakikatidir. Özellikle Doğu Akdeniz ve İslâm ülkelerindeki kitap ticaretinin önde gelen şehirlerinden biri İstanbul olmuştur. Hac nedeniyle çeşitli İslâm ülkelerinden gelen ulema sayesinde Mekke'de kitap ticareti yoğundur, özellikle matbaada basılmış Kur'an ve dini kitapların ticareti yapılmaktadır. Kudüs, Kahire, Kuzey Afrika'da Fas ve Merakeş şehirleri de kitap ticaretinin merkezleridir. Bu şehirler Batılıların kitap temin merkezleridir.[831] İslâm dünyasında ve Doğu Akdeniz'deki arşivler bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışken kitap toplama faaliyetleri de uzun ve yorucu bir iş olacaktır. Doğu/İslâm el yazmaları ve bilimsel metinler aramak için rotasını Doğu Akdeniz'e çeviren Seetzen kitap toplayıcılığı konusunda Doğu dillerini ve birkaç Avrupa dilini bilen bilim adamı İtalinski'den birtakım tüyolar almıştır. İtalinski'nin seyahatin ve Doğu'da kitap toplamanın zorluklarından bahsederek birtakım uyarılarda bulunması dikkat çekicidir:

> ""Siz çok zor bir işe karar vermişsiniz," dedi. "Elbette ki Suriye'nin Hıristiyan manastırlarında Süryani dilinde yazılmış bazı önemli elyazmalarını bulabilme olasılığı var. Ama Suriye'nin güneyinde ortalık çok karışık ve kendinizi büyük bir tehlikeye atıyorsunuz. Arabistan'da, *Dsjedda'*nın [Cidde] vu tarafında denk gelen

[828] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** s.86-90. Mezkur kitaptaki "Sahaftan Kitapçıya" başlıklı kısımda, XIX. Yüzyıldaki Osmanlı kitap ticaretinde yazma eserlerin yerini matbu eserlerin yerini alışı geniş bir biçimde incelenmiştir.
[829] Johann Strauss, "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", **a.g.e.,** s.39-40.
[830] **A.e.,** s.43.
[831] İsmail Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar**, s.94-98.

> bölgede yolculuğa çıkmak neredeyse mümkün değil. Ancak öteye geçtikten sonra olanaklar düzeliyor. Yolculuğunuzu Şam'a kadar sürdürebilirsiniz, oraya kadar güvendesiniz. Orada inceleyeceğiniz çok şey bulacaksınız. Ama bilime hizmet uğruna canınızı ve servetinizi feda etmenin ne gereği var? Zaten amacınıza ulaşabileceğiniz de kesin değil. Sonunda edindiğiniz bilgiler ve kayıtlarınızın bulunduğu belgeler kayıplara karışabilir. Hornemann'ın başına gelenler sizin için bir uyarı olmalı: iki yıldan beri Afrika'nın ortasında dolaşan ve kendisinden hiçbir haber alınamayan bu adam herhalde oranın iklim koşullarının kurbanı olmuştur. Hem seyahat paranızı nasıl temin edeceksiniz? Her yerde nasıl kredi bulabileceğinizi sanıyorsunuz? Bruon için bu işler kolaydı, o zengin bir adamcı. Bence en iyisi, siz bu büyük projenizi gerçekleştirmekten vazgeçin! Eğer yaşayabileceğiniz birkaç ömrünüz olsaydı... o zaman belki! Ama yaşamınız olabildiğince uzun süre korumak da göreviniz değil mi?" Bütün bu söylenenler, iyi niyetli ve tedbirli bir insanın sözleriydi ve bu bakımdan elçiye çok teşekkür borçluyum. Ama gene de itiraf etmeliyim ki, (bu ister ayıbım olsun ister övüncüm) bu sözlerin benim kararım üzerinde hiçbir etkisi olmadı. İnsan eğer bir şeye karar verdiyse, korkaklık yüzünden bundan caymamalıdır."[832]

Çevre koşullarındaki tehlikeler, iktisadî sıkıntılar ve önceki araştırmacıların tecrübelerine istinaden İtalinski, Seetzen'i uyarmakta, vazgeçirmeye çalışmaktadır. Anadolu üzerinden Halep, Şam, Kudüs, Yafa, Akka, Sina, Kahire, Hicaz, Süveyş, Cidde, Medine, Mekke, Aden gibi şehir ve bölgelere gitmiştir. Nihayetinde 1811'de Muha şehrinde yerli yöneticiler tarafından öldürüldüğü düşünülürse[833] İtalinski'nin tavsiyeleri pek de yersiz değildir.

Osmanlı kitap ticaretiyle ilgilenen Batılı seyyah ve müsteşrikler hem çeşitli dükkanları hem de genel anlamda Doğu'daki kitap alışveriş sistemini incelemişlerdir. Bu vesileyle Osmanlı kitap kültürünü de tanımış, tanıtmışlardır. Batılı Hristiyanlar olarak Osmanlı topraklarında kitap satın alma tecrübeleri ve kitapçı dükkanlarıyla ilgili gözlemleri oldukça ilginçtir. Seyyah ve müsteşriklerin Osmanlı topraklarından el yazması ve matbu kitaplar satın alarak Avrupa'da Şarkiyat Kütüphaneleri kurması onların Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürme eylemlerinin bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Seyahatname yazarları ve müsteşrikler Doğu çarşılarında yaptıkları araştırmalardan geriye sahafların vaziyeti, çarşı içindeki konumu, kitapçıların tavrı, bir Frenk olarak kitap satın alma tecrübeleri, satılan kitapların türleri ve fiyatları gibi

---

[832] Ulrich Jasper Seetzen, **İstanbul Günlükleri,** s.367.

[833] Kemal Beydilli, "Seetzen, Ulrich Jasper", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/seetzen-ulrich-jasper, 16.04.2019.

epey geniş bir yelpaze çerçevesinde çok çeşitli bilgiler bırakmışlardır. Özellikle İstanbul kitapçıları Doğu'nun en rağbet edilen yerlerinden biri olmuştur. Geleneksel ve modern kitapçılar birlikte incelenmiştir. Özellikle Şibli Numani farkı net bir şekilde göstermiştir. Bunlarla birlikte Osmanlı bilgi sistemini tanımanın bir yolunu da ticareti yapılan kitaplarla ilgilenmek olmuştur.

Bilgiyi sadece muhafaza etmek değil aktarmak da önemlidir. Kütüphaneler en iyi muhafaza yerleri olduğu gibi kitap ticareti ve üretimi de bilginin oluşturulması, yaygınlaştırılması, saklanması açılarından önemlidir. Osmanlı'nın ürettiği, muhafaza ettiği, çoğalttığı bilgiler kitap ticareti sayesinde Doğu'dan Batı'ya veya Doğu içerisinde çeşitli bölgelere gitmektedir. Böylece bilgi yaygınlaştırılmış olmaktadır.

SONUÇ

Bir devletin ve toplumun bilgi örgütlenmesi hem ilmî açıdan faydalandıkları kaynakları hem de devlet-toplum ilişkilerini göstermektedir. Benzer şekilde seyyahların Osmanlı bilgi örgütlenmesi ve sistemine duydukları ilgi de toplumlararası ilişkileri yansıtmaktadır. Akdeniz havzasında Osmanlı klasik çağından beri vuku bulan kitap toplama faaliyetleri Batı ile kurulan ilişkilerin bir parçasıdır. Başka bir deyişle, Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürme Avrupa'nın Osmanlı kaynaklarına duyduğu ilgiyi yansıtmaktadır. Sonja Brentjes'e göre Batı'nın, Avrupa'daki bilimsel devrimler ve aydınlanma sonrasında Doğu'dan ilmî anlamda alacağı bir şey kalmadığı tezi tamamen yanlış olup seyahatnamelerde anlatılanlar tam tersini göstermektedir. Batılılar, Doğu'dan çeşitli kitaplar, el yazmaları, bilimsel aletler, haritalar toplayarak Avrupa'ya götürmeye yüzyıllar boyunca devam etmişlerdir. Şarkiyat Kütüphaneleri, Doğu'da kurulan bilimsel ilişkiler ve yapılan araştırmalar ve kitap avcılıkları neticesinde teşekkül etmiştir. Akdeniz havzasındaki Doğu-Batı ilişkilerinin bir yönünü teşkil eden bu durum XIX. yüzyılda da sürmektedir. Batılılar, Osmanlı bilgi kaynakları, ilmî birikimleri, kütüphaneleri, geleneksel ve modern bilgi üretimi, ticareti ve kitap kültürü gibi konularla ilgilenerek Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürmeye devam etmişlerdir. Çalışmamızda mesele teknik bir konu olarak değil, Doğu-Batı ilişkisi olarak alınmış ve öyle anlamlandırılmıştır. Osmanlı bilgi kaynaklarının temelleri, değişimi, örgütlenmesi ve kitap kültürüyle ilgili konulara bu pencereden bakılmıştır.

Seyahatnamelerde Osmanlı kitapları ve bilgi kaynakları çok çeşitli bağlamlarda konu edilmiştir. Biz bunları muhafaza, üretim ve ticaret başlıkları altında topladık. Batı açısından konunun sürekliliğini ve bütünlüğünü göstermek için birinci bölümde Osmanlı klasik çağında yazılmış seyahatnameleri de ele almayı uygun gördük. Çünkü XIX. yüzyıl öncesinde Osmanlı kitaplarıyla alakalı bilgiler ve bağlamlar XIX. yüzyıldakilerin öncüsü olmuştur. Bu anlamda Batılıların gözlemleri bir süreklilik ve bütünlük içermektedir. Giambattista Toderini'nin eseri hem Doğu hem de Batı için önemli bir kaynak olduğundan ötürü çalışmamızda sık sık atıfta bulunduk.

Batılı seyyahların özellikle XIX. yüzyıl seyyahlarının geçmişe bağlı oldukları, bu yüzden tekrar yaptıkları görülmektedir. Araştırmaları Osmanlı kitap kültürü, bilgi kaynakları ve kütüphaneleriyle ilgili bir bütünlük içermektedir. Biz bu bütünlüğü ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı yazılı kültürü ve kitabiyatıyla ilgili verdikleri bilgiler sadece doğru bilgi kaynağı olması açısından değil, Batı bilgi ve dünya görüşünü oluşturması açısından da önemlidir. O yüzden Osmanlı kütüphaneleriyle Batı kitabiyatı arasında ilişki kurulmuş, el yazmaları ve matbu eserler bir arada değerlendirilmiştir. İstanbul'un fethi ve Fatih Sultan Mehmed'in oluşturduğu kitap kültürü XIX. yüzyılın konularından biridir. Kitapların yazımı, kaynakların çoğaltılması, kopyalama, matbaacılık, el yazmalarının ve matbu kitapların bulunduğu mekanlar, mekanların özellikleri, yapılan çeviri faaliyetleri, kitap kullanımı, ticaret, kütüphanecilik gibi konular ilgilerini çekmektedir. Kitap peşindeki seyyahlar, kitap temin etme ve satın alma yöntemleri, Osmanlı kütüphanelerine ve matbaalarına ziyaretler, bunların hangi yollarla gerçekleştiği ön plana çıkmıştır. Günümüzde Tercüme Odasıyla oldukça ilgilenilse de seyyahlar buraya ilgi duymamıştır. Onun yerine gayrimüslim ve misyonerlik kitaplarıyla ilgilenilmiştir

Çalışmamızın ilk bölümünde Osmanlı klasik çağında Doğu/İslâm kitaplarının peşindeki seyyah ve müsteşriklerin faaliyetlerini, Osmanlı bilim sahaları ve bilgi kaynaklarını, ikinci bölümünde Osmanlı kütüphanelerini, üçüncü bölümde de matbaalar ve kitap ticaretini ele aldık. Geleneksel ve modern bilgi kaynakları muhafaza, üretim ve ticaret alanlarında hep bir arada bulunmaktadır. Bilgi kaynakları, kitap kültürü ve barındırdıkları bilgiler bakımından geleneksel ve modern olarak ikiye ayrılmış olsa da kütüphanelerde, kitap üretimi ve ticaretinde beraber tezahür etmektedir. Bu durum XIX. yüzyıl Osmanlı'sının bilgi örgütlenmesinin resmidir.

Batılı seyyahlar, Osmanlı'nın Batı lehine değişen dünyanın hızına yetişme telaşını fark etmişler ve modernleşme çabalarıyla bilgi üretim sistemi arasında alaka kurmuşlardır. Bozulan düzenin yeniden inşası için her alanda Batı'ya yetişmeye, Batıcılaşmaya çalışan Türk imparatorluğu aynı zamanda Batı'dan bir o kadar farklı olduğu için sancı çekmektedir. Bu anlamda Ubicini'nin "Modernleşme Sancısı"

başlığı çok isabetlidir. XIX. yüzyıl Osmanlı için Batı'nın modernleşme hızını yakalamaya çalışmakla, değişen dengeler sonucu meydana gelen Batı'nın dünya egemenliğine ayak uydurmaya çalışmakla geçmiştir. İlber Ortaylı'nın deyimiyle kültürel ikilik yüzyılıdır. Bu ikilik bilgi sisteminde ve kitap kültüründe de karşımıza çıkmaktadır.

İlk bölümde anlatılan Osmanlı klasik çağındaki Batılı seyyah ve müsteşriklerin Doğu'dan kitap toplama faaliyetleri, Akdeniz'de Osmanlı ve Avrupa arasında kurulan entelektüel ve ilmî ilişkileri göstermektedir. Aynı faaliyetin XIX. yüzyılda da devam ettiği düşünülürse sürekliliği vurgulamak için önceki devirlere değinilmesi zaruridir. Başta İstanbul olmak üzere Doğu Akdeniz'in çeşitli şehirlerinden temin ettikleri Doğu/İslâm yazmalarını, ki bunların içerisinde Doğu Hristiyanlarına ait metinler de vardır, Batı'ya götürerek bugün de çok kıymetli arşivler olarak hizmet veren Şarkiyat Kütüphanelerini kurmuşlardır. Batılılar Osmanlı kitap kültürünün el yazmalarından oluştuğunu ve Doğu'da matbu kitap kültürünün pek de yaygın olmadığını gözlemlemişlerdir. Böylece Osmanlı kitap kültürüyle ilgili belirli bir Batılı görüş ortaya konmuştur. Klasik Çağda Osmanlı kütüphaneciliğine fazla ilgi duyulmamış olsa da İstanbul'un Fethi, Fatih Sultan Mehmed ve Bizans imparatorlarının kitaplığını barındırdığı varsayılan Osmanlı Saray Kütüphanesi üzerinden Batı Kütüphaneciliği ve Osmanlı kütüphaneciliği arasında ilişki kurulmuştur. Bu aynı zamanda Osmanlı kütüphanelerine olan ilginin doğuşudur.

Aynı bölümün devamında XIX. yüzyıl ve öncesindeki Batılı seyyah ve müsteşriklerin gözünden Osmanlı bilim sahaları, bilgi kaynakları ve ilmî birikimiyle alakalı değerlendirmeler de ortaya konmuştur. Osmanlı'nın ilgi duyduğu ilmî sahalar XIX. yüzyıl öncesinde tefsir, hadis, kelam, fıkıh gibi İslâm bilimleri ile yine İslâm geleneğine ait olan ahlak, belagat, tarih ve siyaset alanlarında ve coğrafya, hendese, matematik, fen, askerlik, harp, bahriye olarak tespit edilmiştir. XIX. yüzyılda ise yine İslâm bilimleri ve İslâm geleneğine bağlı dil ve edebiyat, ulum, ahlak ve tarih dalları çalışılmaktadır. Osmanlı Türklerinde ahlak ilmi Batılılar tarafından hem XIX. yüzyılda hem de öncesinde ön plana çıkarılmıştır. Tarih ilmi ise önceki devirlere nazaran XIX. yüzyılda daha ayrıntılı ele alınmış, hatta Batı tarih çalışmalarıyla

mukayese edilmiştir. Osmanlı'nın tarih ilmine verdiği önem değişmemiştir. Bununla beraber Batıcılaşma siyasetine bağlı olarak devletin teşvik ettiği bilim sahalarında pragmatik sebeplerden dolayı Batı kaynaklı uygulamalı bilimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle fen bilimleri, coğrafya, mühendislik, gökbilim gibi askeri alanlarda işe yarayacak uygulamalı bilimlere ilgi gösterilmiştir.

İkinci bölümde hem İslâm hem de gayri-İslâmî kaynakları barındıran Osmanlı ilmî birikiminin belirli bir tasnifle muhafaza edildiği kütüphaneler ön plana çıkmaktadır. Bu kütüphanelerin çoğu geleneksel olmakla birlikte muhteviyatı hem geleneksel hem de modern bilgileri içermektedir. Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götüren Batılılar için Osmanlı kütüphaneleri önemli bir arşiv teşkil etmektedir. Kitap avcılıkları geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi, hatta daha yoğun bir biçimde devam etmektedir.

Saray Kütüphanesi meselesi Toderini'nin eseri sayesinde Batılı seyyah ve müsteşriklerin en önemli konularından biri haline gelmiştir. Osmanlı bilgi birikimini ve sistemini öğrenmenin ötesinde bu ilgi Batı'nın kendi bilgi kaynakları ve temelleriyle ilgili bir ilgiye dönüşmüş, ikisi birbiriyle bütünleşmiştir. Osmanlı bilgisi ile Batı bilgisini bütünleştirme ve birleştirme çabası vardır. Ancak bu faaliyet çaba olmaktan ileriye gidememiş ve yeni bir kurumsal temel oluşturamamıştır. Gözlemlere dayalı bilgiye dönüşmüştür. Sistematik bir bakış açısı söz konusu değildir.

Osmanlı bilgi ve kütüphane örgütlenmesinin sadece Doğu veya sadece Batı ile sınırlı kalmamıştır. Hem Doğu hem Batı kaynaklarından müteşekkildir. XIX. yüzyılda ağırlık Batı kaynakları ve biliminde olmasına rağmen Doğu kaynaklarından da vazgeçilmemiştir. Bu açıdan çalışmanın bir sonucu Batı kütüphaneciliğinin Osmanlı kütüphaneciliği ile arasındaki ilişkinin tespitine yönelik olmuştur. Bunun en temel örneği Saray Kütüphanesi miti/problemidir.

Batılılar tarafından Saray Kütüphanesi üzerinden Osmanlı kütüphanecilik anlayışına ilişkin belirli bir düşünce ve anlatı geliştirilmiştir. Bizans imparatorluk kütüphanesinin İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından korunduğu ve Osmanlı Saray Kütüphanesine ya da hazinesine intikal ettiği düşüncesi

Batılı entelektüellerin genel kanaati haline gelmiştir. Dolayısıyla Doğu'dan kitap temin etmekle ilgilenen hemen her seyyah Osmanlı Saray Kütüphanesi ile ilgili bir anlatı oluşturmuştur. Özellikle son Bizans hanedanı Paleologosların Yunan ve Latin yazmalarından müteşekkil kütüphanesinin İstanbul'un fethinden sonra Türklerin arşiv ve kütüphanelerinde muhafaza edildiğine ilişkin iddia üzerine kurulan bu anlatı Saray Kütüphanesini de bir mit/problem haline getirmiştir. Geçmişteki anlatılar hep bir sonraki eserde dile getirilerek yeni verilerle değerlendirilmiş, yeni tetkikler ortaya konmuştur. Batılıların ürettiği bu mit/problem XX. yüzyılda yine Batılılar tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Kütüphanenin yüzyıllar boyunca tahrip edildiğini ve tahayyül edildiği gibi Bizans kütüphanesinin kalıntılarını barındırmadığı sonucuna varmışlardır. Bununla birlikte ihtiva ettiği eserler gayet değerlidir.

Vakıf/halk kütüphaneleri, manastır ve patriklik kütüphaneleri geleneksel Osmanlı toplum bilimlerinin yansıtıldığı mecralardır. Müslüman ve gayrimüslim milletlerin bilgi birikimi muhafaza edilmiştir. Batılı seyyah ve müsteşrikler Doğu/İslâm kitaplarını ve bilgi kaynaklarını en iyi vakıf/halk kütüphanelerinde veya kataloglarında tanımışlardır. Batı kütüphaneciliğinin Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un Fethi ve Osmanlı saltanatının Doğu'nun ve Batı'nın bilgi kaynaklarına sahip çıkışı üzerinden Osmanlı kütüphaneciliği ile ilişki kurması önemlidir. Manastır ve patriklik kütüphaneleri de benzer şekilde ilişkilendirilmiştir. Batılı seyyah ve müsteşrikler bu kütüphanelerin arşivlerinde de antik Yunan ve Latin metinler aramışlardır. Manastır ve patriklik kütüphanelerinin varlığı, Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasının hak, hukuk ve sosyal yaşantısını koruduğu gibi arşivlerini, bilgi kaynaklarını da korumuş ve muhafazasını sağlamıştır. Gayrimüslim matbaalarının kitap/bilgi üretmeye devam etmesi de imparatorluğun bu tavrının bir ürünüdür. Bu kütüphanelerin hepsinin ortak yanı hem toplum bilimlerine sahip çıkıyor oluşu hem de geleneksel oluşudur.

Elçilik kütüphaneleri ise Batılıların Doğu'da kitap temin etme mekânları veya faaliyetlerinin bir sonucu olarak tanımlanabilir. Bu kütüphaneler tamamen Frenklere yöneliktir. Frenklerin Türklerle ve Doğu ile ilgili bilgi toplama gayretlerinin bir sonucu olarak oluşturulan koleksiyonları ihtiva etmektedir. Bununla beraber elçilik

kütüphaneleri yeni ve çalışılmamış bir alandır. Konuyla ilgili yapılacak ileri araştırmalar daha kapsamlı tespitlerde bulunulmasını da sağlayacaktır.

Şahsî kütüphaneler, koleksiyon sahibinin kişiliğine, ilmî zevkine, dünya görüşüne göre şekillenen önemli arşivlerdir. Bunlar da hem geleneksel hem de modern bilgi kaynaklarını barındırabilmektedir. Aynı zamanda en geniş şahsî kütüphaneler yönetici sınıfa ait olduğu için bu kütüphanelerin toplum bilgisinden çok yönetim bilgisini barındırmaktadır. Bu yüzden şahsî kütüphaneler hem geleneksel bilgi birikimiyle kaynakları hem de Batılılaşmaya dair bilim ve kaynakları kapsayan kütüphanelerdir. İhtisas kütüphaneleri ise diğerlerinden ayrı olarak tamamen modern bilgi kaynaklarını içermektedir. Eski ihtisas kütüphanesi Saray Kütüphanesi, yenileri de üniversite kütüphaneleri olarak düşünülürse buralardaki koleksiyonların yönetici sınıfın yani devlet bilimlerinin örgütlenişini ve kaynaklarını yansıttığı söylenebilir.

Son bölümde Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda ihtiyaç duyduğu bilgilerin üretimini ve çoğaltılarak yaygınlaşmasını sağlayan matbaalar ele alınmıştır. Bunlar aynı zamanda modern kitap ve bilgi üretimidir. Saltanat matbaası ya da Türk matbaası devlet bilim ve bilgi örgütlenmesine yönelik kitaplar basmaktadır. Devletin XIX. yüzyılda karşılaştığı güçlüklere mücadele etmesi için ihtiyacı olan alanlarda kitap ve bilgi üretimi yapılmaktadır. Askerlik, coğrafya, tarih gibi pragmatik bilimler içeren kitapların basılması bunu göstermektedir. Özellikle üniversite matbaalarında ders kitaplarının basımı yapılarak bilgi ihtiyacı karşılanmaktadır. Batılıların nazarında ise saltanat matbaasının, yani Türk matbaasının açılışı, tarihselliği, işleyişi, tekniği, bastığı kitaplar gibi birtakım meseleleri vardır. Bunları tarihsel bütünlük içerisinde ve birinci ağızdan tanıklıklar doğrultusunda ele almışlardır.

Saltanat matbaasıyla ilgili tanıklıklarla desteklenen bir tarihi anlatım oluşturulmuştur. Avrupalı gözüyle imparatorluğun hangi kitapları ve bilgileri çoğaltarak korumak ve yaymak istediklerini gözlemlemişledir. Böylece Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda hangi alanlarda bilgiye ihtiyaç duyduklarını tespit etmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda imparatorluğun modernleşme siyasetinde matbaalar ve matbu kitapların rolü de değerlendirmişlerdir. Bu bakımdan Türk/saltanat matbaaları seyyahların Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürmeye devam etmektedirler.

Gayrimüslim matbaaları ise devlet bilimlerinden bağımsız olarak gayrimüslim milletlerin meydana getirdiği toplum bilimlerine dair kitaplar basmaktadır. Bunların çoğunluğu dini kitaplardır. Gayrimüslimlerin okudukları kitapların bir kısmı da Batı'dan gelmektedir. Bunlar genellikle misyoner kitaplarıdır. Misyoner matbaa, kütüphane ve kitapları diğerlerinin aksine, Batı'dan Doğu'ya kitap ve bilgi getirme faaliyeti olarak belirmiştir. İmparatorluk halkını "aydınlatmak" gibi amaçları vardır. Azımsanmayacak ölçüde üretim yapan misyoner matbaaları Hristiyanlıkla ilgili kitaplar basmanın dışında pratik bilgi sağlayan başka kitaplar da basmışlardır. Osmanlı Devleti, Ermeni, Rum, Yahudi matbaalarında üretilen din kitaplarına karışmamakla beraber Avrupa'dan azınlık tebaa için getirilen misyonerlik kitaplarıyla bağımsızlık hareketine sebep olabileceğini düşündüğü kitapları yasaklamıştır. Batılı seyyahların da tanık olduğu sansür olayları buna yöneliktir.

Ayrıca çoğunluğu İslâm bilimlerinin oluşturduğu geleneksel kitap üretimi de seyyahların gözlemlerinde yer bulmuştur. İslâm ve din bilimleri alanlarında geleneksel kitap ve bilgi üretimi yapılmaktadır. Özellikle medrese öğrencilerine, ulemaya ve Kur'an okuyabilenlere yönelik geleneksel bir bilgi üretim sistemidir. Devlet bilimleri değil de toplum bilimleri göze çarpmaktadır. El yazmaları, geleneksel kitap kültürü ve müstensihler nostaljik ve Doğu'ya özgü bir hava içerisinde sunulmuştur. Matbaalar ve el yazmaları bilgi kaynakları üretimi için aynı anda önemlidir. Bunun yanı sıra Osmanlı'nın üreterek muhafazasını ve devamlılığını sağladığı bilgilerin Batı ve Doğu dünyasına taşınması açısından Osmanlı kitap ticareti de önemlidir. Böylece çoğunluğu İslâm dünyasından gelen bilgiler ve kitaplar Batılı kitap meraklıları sayesinde dünyaya yayılmıştır. İmparatorluğun kitap ticareti devletin ve gayrimüslim tebaaların ürettiği veya Avrupa'dan gelen yabancı kitaplardan teşekkül etmektedir. Hem Osmanlı kitap kültürünü tanımak hem de kitap toplamak için İstanbul kitapçıları çok uygun mekanlardır. XIX. yüzyılın sonlarında artık matbu kitapların iyice yaygınlaştığı görülmüştür. Doğu'dan Batı'ya kitap ve bilgi götürme faaliyeti üretim ve ticaret alanlarında da bu biçimde devam etmiştir.

XIX. yüzyıl Osmanlı'nın yönetimine yeni bir kimlik ve siyasi anlayış getirmiştir. Bu dönem farklı çıkarların ve çatışmaların olduğu bir dönemdir. Batı ile olan dengeler de değişmiş, Batı'ya karşı üstünlük yitirilmiştir. Buna bağlı olarak

Batı'nın gelişmesini sağlayan bilgi kaynaklarına erişmek, bunları yaymak ve kullanımını sağlamak için Batı tarzı okullar, matbaalar ve ihtisas kütüphaneleri kurulmuştur. Batıcılaşma siyaseti Osmanlı'nın bilgi kaynaklarına, kütüphanelerine ve kitap ve bilgi üretimi ile ticaretine yansımıştır. Osmanlı'nın klasik çağda ilgi duyduğu bilim sahaları ile modern dönemde ilgi duyduğu sahalar aynıdır. Bunlar askerlik, harp sanatı, mühendislik, teknik, fen bilimleri, bahriye, matematik, tarih, coğrafya, dil ve edebiyattır. Hepsi de sorunun çözümüne yönelik yararlanılan pragmatik ve uygulamalı bilimlerdir. Osmanlı Devleti'nin ilgi alanları ve meydana getirilen bilgi örgütlenmesi aynı kalsa da XIX. yüzyılda Batıcılaşma hareketiyle kaynaklar değişmiştir. Osmanlı Devleti'nin reformları pragmatik bir yaklaşımla yaptığı, üretip yaygınlaştırdığı kitap ve bilgilerden bellidir. Bunun yanı sıra tefsir, hadis, kelam, ahlak, belagat, mantık gibi İslâm bilimleri ulemanın eğitimini oluşturan toplum bilimlerinin sahaları da aynı kalmıştır. Medreselerde eğitimi verilen bu ilim dalları da Osmanlı bilgi sisteminin geleneksel parçasını oluşturmaktadır.

Baykan Sezer'e göre askerlik ve siyasetten oluşan devlet işleri Osmanlı devletinin bilgi kaynağıdır ve devlet eliyle oluşturulan Doğu bilim örgütlenmesindeki en önemli sahalar askerlik, siyaset ve tarihtir. Klasik çağda Saray Kütüphanesinde ve XIX. yüzyılda ihtisas kütüphanelerinde muhafaza edilen, matbaada üretimi sağlanan kitaplar ve bilgiler bu alanlardadır. Bunlar devletin ihtiyaç duyduğu bilgilerdir. Tarih, askerlik, siyaset, matematik, hendese, coğrafya, bahriye gibi konulara hem geçmişte hem de XIX. yüzyılda önem verilmiştir. Bu konuda Doğu ve Batı kaynaklarının ikisine birden ilgi gösterilmiştir. Kütüphanelerin biçimlenmesi ve farklılaşması bu ilginin bir sonucu olarak doğmuştur. Kitap-bilgi üretimi ve ticareti de aynı şekilde biçimlenmiştir. İhtisas kütüphaneleri ve saltanat matbaası bu açıdan ortaktır.

Klasik çağda yönetici sınıfın elinde tuttuğu bilgiler ve kitaplar Saray Kütüphanesinde örgütlenirken artık ihtisas kütüphaneleri kurulmaya başlanmıştır. Eskiden Enderun'dan yetişen yönetici sınıf XIX. yüzyılda Mülkiye Mektebinden yetiştiği için ihtisas kütüphanelerinin de buralarda kurulması anlamlıdır. Benzer şekilde Mühendishane, Tıbbiye, Harbiye ve Bahriye gibi okulların da kütüphanelerinde kendine ait uzmanlık bilgileri içeren kitapları mevcuttur. Asker

sınıfı da yönetici sınıfa dahil olduğu için üniversite usulü mekteplerde kurulan ihtisas kütüphaneleri yönetici sınıfın bilgi örgütlenmesini içermektedir.

Halk kütüphaneleri ise gelenekselliği temsil eden ulemaya yönelik kaynaklara sahiptir. Halk kütüphanelerindeki kitaplar toplum örgütlenmesini de yansıtmaktadır. Toplum örgütlenmesi ile gelenek muhafaza edilerek sürmektedir. Cami, medrese, tekke/dergâh kütüphaneleri ve müstakil kütüphanelerdeki koleksiyonlar geleneğin bir devamıdır. Buradaki kaynaklar ve bilgi örgütlenmesi geleneksel bilgi örgütlenmesini yansıtmakla birlikte İstanbul'daki saltanat matbaasında basılan eserleri içermesi bakımından da aynı zamanda yenileşme bilgilerini muhafaza etmektedir. Vakıf kütüphaneleri XIX. yüzyılda da ulemanın ve medrese öğrencilerinin kullanımında olan bir kütüphane olmaya devam etmiştir. Batıcı ve modern bilgi örgütlenmesi daha ziyade üniversitelerde kalmıştır.

XIX. yüzyıl Batıcılaşma siyasetinin ve eski-yeni ikiliğinin kütüphanelerdeki bilgi örgütlenmesine yansıdığı muhakkaktır. Matbaalara yansıyan ise Batılı tarzdaki bilgilerin çoğaltılması olmuştur. İlk matbaada basılan kitapları askerlik ve coğrafyayla ilgili olması ihtiyaç duyulan bilim ve bilgi kaynaklarını göstermektedir. Özellikle daha sonra üniversite bünyelerinde kurulan matbaalar Osmanlı Devleti'nin yönetici sınıfı için lazım olan modern bilgileri üretmektedir. Saltanat matbaasında ise tarih ve coğrafya eserlerinin basımı dikkati çekmektedir. Klasik dönemden Kâtip Çelebi'nin eserleri çoğaltılmaktadır çünkü bu eserlerin de Osmanlı yenileşme hareketine katkıda bulunması beklenmektedir.

Batılıların Doğu'dan kitap toplama faaliyetleri ve Osmanlı kitap ve kütüphanelerine duydukları ilgi erken modern dönemden başlayıp XIX. yüzyıla kadar uzanan bir bütünlük ve süreklilik içermektedir. Yazılı kültürle ilgilenen müsteşriklerin antik Yunanca ve Latince yazmaları ile Bizans kütüphanelerinin kalıntılarını aramak için Doğu'ya yaptığı seyahatlerin Avrupalı hükümetler tarafından devlet politikasına dönüştürüldüğünü söylemek mümkündür. Osmanlı Türklerinin elinden söz konusu metinleri, yazmaları, kitapları kurtarmak Osmanlı klasik çağında da modern çağda da Batılılar için temel amaçtır. Bu düşünce XVI. yüzyılda Busbecq'te, XIX. yüzyılda Michaud'da "Türklerin elinden kendi esirlerini

kurtarmak" şeklinde yansıtılmıştır. Batı tefekkür dünyasının manevî miras olarak gördüğü antik Yunan ve Latin dillerindeki kayıp edebî hazineler XIX. yüzyıldaki Doğu araştırmalarının hala gündemdedir. İstanbul başta olmak üzere Doğu Akdeniz ve İslâm dünyasının şehirlerinde Bizans kütüphanelerinin kalıntılarını ararlarken Doğu/İslâm yazmalarıyla da ilgilenmişlerdir. Doğu'dan toplanan İslâm eserleri ile Avrupa'da Şarkiyat Kütüphaneleri oluşturulmuştur. Ayrıca Doğu Hristiyanlığına dair çeşitli Doğu dillerinde kitap toplanmıştır. Osmanlı kitabiyâtının Doğu ve Batı bilgi ve kaynaklarının ikisini birden içerdiğini tespit etmişlerdir.

Baykan Sezer' göre Batı biliminin bütün dünyada geçerli kabul edilmesi Batı'nın tüm dünyaya egemen oluşundan kaynaklanmaktadır. Bilgi kaynakları, bilimin ve bilginin örgütlenmesi evrensel olsa dahi bakış açısı Batı-merkezlidir. Oysa ki bilimin tanımını, tasnifini ve öyküsünü tarihi ve toplumsal koşullar belirlemektedir. Bu yüzden Doğu ve Batı bilimi olarak iki farklı boyuttan söz edilebilir. Batı bilimini biricik ve mutlak doğru olarak gören Batılı seyyah ve müsteşrikler Osmanlı'nın ilmî birikimini geri kalmış, bilimsiz ve yetersiz görebilmektedir. Çünkü Batı bilim ölçütleri Doğu bilimine uymamaktadır, bu da Batılılar nazarında Doğu'da bilim olmadığını kanıtlamaktadır.

Osmanlı bilim sahalarını ve kaynaklarını araştıran Batılı seyyah ve müsteşriklerin bakış açısı ise Batılı bilim ve felsefe tanımına göredir. Bu sebeple Doğu hakkında yeteri kadar bilgisi olamayanların anlatımları oldukça yüzeyseldir. Giambattista Toderini ve Charles White gibi Doğu'yu kendi tanımlarıyla anlamaya çalışan Batılıların tespitleri ise hakikate daha yakındır. Çalışmamızda incelediğimiz Batılı seyyahlarının çoğu yüzeysel değerlendirmeden ziyade Doğu'yu yakından tanımaya ve anlamaya çalışan tespitler yapmışlardır. Charles White, Giambattista Toderini, Thomas Thornton, Arthur Lumley Davids, Urquhart, Ubicini gibi müsteşrikler Doğu'nun kendine has ilmî özelliklerini değerlendirmişler ve genelden daha farklı tespitlerde bulunmuşlardır. Osmanlı bilim sahalarını ve kaynaklarını kendine özgü tanımı ve kapsamıyla değerlendirmeyi başaranlar bunu bir yöntem haline de getirmiştir. Arthur Lumley Davids, Thomas Thornton ve Urquhart'ın Türk edebiyatının Batı edebiyatından farklı değerlere sahip olduğunu ve kendi değerlerine

göre incelenmesi gerektiğini savunarak hem doğru bilgi verebilmişler hem de Batılı müsteşrikler için bir araştırma yöntemi belirtmişlerdir.

Osmanlı imparatorluk topraklarına Doğu'dan ve Batı'dan gelen seyyahların hepsi içinde yetiştikleri tarihî koşullara göre belirli bir kimlik ve dünya görüşü geliştirmiştir. Osmanlı bilgi sistemine de içine doğdukları dünyanın penceresinden bakarak yorumlarda bulunmuşlardır. Bilgiler aynı kalsa da yorumlarda ve algılarda farklılıklar ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple seyyahların hangi tarihi koşullardan ve kültür dairesinden geldiği önem arz etmektedir. Batılı bir diplomat, tüccar, bilim adamı, din adamı veya misyonerin yorumları Doğulu bir âlim ile aynı olmayacaktır. Batılılar, üstünlük psikolojisi ve mutlak doğru kabul ettikleri modern bilim tanımına sahip olmakla Osmanlı'nın bilgi kaynaklarıyla kitap kültürünü yargılamışlardır. Eleştirileri çoğunlukla Batı-merkezli olmakla beraber alanlarında yetkin bazı Batılıların daha dengeli ve önyargısız yorumlar yaptıkları görülmektedir. Şibli Numani gibi Doğulu Müslüman bir seyyah için ise durum bambaşkadır. Aynı dine mensup olduğu toplumun yaşantısına daha kolay adapte olabildiği gibi, kurduğu iletişimlerde de doğru bilgi alma şansı daha yüksektir. Bununla beraber başka bir milletin ve ülkenin siyasi ve sosyal koşullarından gelmesi bakış açısındaki farklılığı ortaya koyması beklenmektedir.

Türklerin yazın kültürü, ilmî hayatı ve bilgi kaynaklarıyla alakalı araştırma yapmış olan Batılılar birbirinden farklı yorumlarda bulunabilmektedir. Böyle farkların müsebbibi seyyahın araştırmasının derinliği, uzmanlık bilgisi ve önyargılarının boyutu gibi hususlardır. Batılı seyyah ve müsteşriklerin verdikleri bilgilerin değeri ve doğruluğu da yine onların araştırdıkları konunun uzman olup olmamasına göre değişmektedir. Kendilerininkinden çok farklı bir dünyaya ait gerçeklerle karşılaştıklarında önyargılarından tamamıyla kurtulamasalar da içlerinden uzman olanlar bu önyargıyı en aza indirerek daha doğru mukayeseler, yorumlar ve değerlendirmeler yapmayı başarmıştır. Türklerin ilmî hayatlarıyla ilgili Batılı yazınındaki değerlendirmeler çoğunlukla derin bir araştırmadan yoksun ve önyargılı bir şekilde kaleme alınmakla birlikte aynı konu uzman kimseler tarafından yazıldığında etraflıca değerlendirilebilmiştir. Bu yüzden mevcut seyahatnameler

incelenirken seyyahın kimliği, uyruğu, mesleği, araştırma sebebi, motivasyonu ve niyeti oldukça önemlidir.

XIX. yüzyılda Doğu'ya ilgi başkadır. Batılı ressamlar, kadın ve erkek seyyahlar, bilim adamları, diplomatlar, din adamları, misyonerler ve mütefekkirler Doğu'yu ziyaret etmişlerdir. Karşılaştıkları manzaraları ya resmetmişler ya da yazıya dökmüşlerdir. Kimisi görmeye niyetlenerek geldiği oryantal manzaraları yüzeysel bir biçimde sunarken kimisi de daha derin araştırmalarla hakikatin peşine düşmüştür. Özellikle Türklerin Batıcılaşma siyasetine yönelik reformlar yaparak problemlerle nasıl başa çıktıklarıyla ilgilenmişlerdir. Bu bakımdan Batılı gözlemlerinde Geleneksel Doğu ve Modern Doğu olarak iki farklı tasavvur ortaya çıkmaktadır. Şibli Numani bu ikiliği gören, tecrübe eden bir seyyah olmakla farklı bir Osmanlı ve Doğu tasavvuru sunmuştur. Batılı seyyah ve müsteşriklerden farklı bir kimliğe ve tarihsel koşullara sahip olan Hindistanlı Müslüman âlim Şibli Numani hem dünya görüşü hem de içerisinde bulunduğu sosyoekonomik ve tarihsel koşullar nedeniyle Batılılardan daha farklı tespitler ve gözlemler sunmuştur. İslâm tarihi alanındaki çalışmalarıyla bugün de tanınan ve Süleyman Nedvî gibi bu alanda meşhur isimlerin hocası olan Şibli Numani'nin Osmanlı bilgi kaynaklarına yaklaşırken tavrı Batılılardan tamamen başkadır. İstanbul'a geliş, Akdeniz seyahatine çıkışı da bambaşka tarihi perspektiften değerlendirilmektedir. Hindistan'ın işgali altında Müslümanların kendi vatanlarında hor görüldüğü bir dönemde İslâm ülkelerinin tek bağımsız ülkesi olarak kalan Osmanlı Devleti'ne yaptığı seyahatin anlamı, niteliği ve tavrı farklıdır. Osmanlı kütüphanelerinde Müslümanlara yararlı olacak ve toplumu kalkındıracak ilmî araştırmalar yapmaya, eğitimdeki son durumu gözlemlemeye ve Müslüman toplumlar arasında ilişki ve iletişim kurmaya gelmiştir.

Şibli Numani sistematik bir kitap toplama faaliyetinde bulunmamakla beraber faydalı bulduğu bilgi kaynaklarını tespite ve arşivlemeye yönelmiştir. Amacı Batılılarla benzer şekilde hazine arar gibi kitap arayıp toplamak değildir. Onun için asıl önemli olan Doğu'dan daha Doğu'ya bilgi götürmektir. Bu bilgi hem Akdeniz'deki İslâm dünyasının siyasî, ekonomik ve ilmî vaziyetini hem de kütüphanelerde muhafaza edilen, matbaalarda çoğaltılan, okullarda okutulan kitaplardaki bilgileri içermektedir. Şibli Numani, daha Doğu'dan gelen Müslüman

bir âlim gözüyle Osmanlı'nın geleneksel ve modern bilgi kaynaklarını araştırmış ve değerlendirmiştir.

Şibli Numani seyahatnamesinin bir diğer özelliği de Batılı seyyahların Doğu araştırmalarına getirdiği yöntem eleştirisidir. Bu eleştirinin içinde oryantalist yorumlara karşı çıkış da bulunmaktadır. Batılıların Doğu'da Doğu hakkında bilgi toplama yöntemlerini eksik, hatalı ve gayri-ilmî bulmaktadır. Doğulu ve Müslüman bir âlim olması dolayısıyla eleştirileri de yerindedir. Bugünkü oryantalizm eleştirilerine geçmişten ışık tutmuştur. Ayrıca Batılı seyahatnamelerin araştırma ve yazma yöntemlerine getirdiği eleştiriler bugün de tarihçilerin seyahatname okurken göz önünde bulundurduğu ilkeleri yansıtmaktadır. Şibli Numani'nin tarihçi olması ve Müslüman Doğu toplumunu iyi tanıması eleştirilerinde etkili olmuştur. Bununla beraber Şibli Numani'nin kendisi de bir seyyah ve seyahatname yazarı olduğu için onun söyledikleri de belirli bir dünya görüşüne ve ruh haline sahiptir. Şibli Numani'nin Batılı seyyahların Doğu araştırmalarındaki yöntem ve oryantalizm hatalarına düşmelerine dair yazdıkları farklı ve önemlidir. Bazı Batılı seyyah ve müsteşrikler tarafından desteklenmiştir. Charles White, sistematik olarak Batılı seyyahların yaptıkları hataları kuvvetli bir anlatımla ifade etmiştir.

KAYNAKÇA

1. SEYAHATNAMELER

- **Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları,** Çev. Nurullah Berk, Haz. Çelik Gülersoy, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1971.

Auldjo, John: **Journal of A Visit To Turkey,** London, 1835.

Ali Bey (Domingo Badia y Leblich): **Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey Between the Years 1803 and 1807,** II Cilt, London, Longman, 1816.

Baudier, Michel: **The History of the Serrail, and of the Court of the Grand Seigneur, Emperour of the Turkes,** translated out of French by Edward Grimeston, London, William Stansby, 1635.

Bobovius, Albertus (Santuri Ali Ufkî Bey): **Topkapı Sarayı'nda Yaşam**, ed. Stephanos Yersamios, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2002.

Brewer, Josiah: **A Residence at Constantinople in the Year 1827,** New Haven, 1830.

Brown, William George: "Miscellaneous Remarks Written at Constantinople, 1802", **Travels in Various Countries of The East,** Haz. Robert Walpole, London, Longmant, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1820, s.148-162.

Busbecq, Ogier Ghiselin de: **Türk Mektupları,** Çev. Derin Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

(Castellan, Antoine Laurent): **The World in Miniature edited by Frederick**

Shoberl, A Description of the Manners, Customs, Dresses, and Other Peculiarites Characteristic of the inhabitants of the Turkish Empire translated from the French of A. L. Castellan, C.5-6, London, Ackermann.

Chesneau, Jean: **D'aramon Seyahatnamesi: Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya,** Çev. Işıl Erverdi, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012.

Christmast, Henry: **İstanbul ve Ege Yollarında 1851**, Çev. Mustafa Özbaş, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012.

Dallaway, James: **Constantinople Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and the Troad,** London, T. Bensley, 1797.

Davids, Arthur Lumley: **A Grammer of Turkish Language,** London, 1832.

Della Valle, Pietro: **The Journeys of Pietro Della Valle: The Pilgrim,** Translated, Abridged and Introduced By George Bull, London, The Folio Society**,** 1989.

D'Ohsson, Mouradgea: **Tableau General de l'Empire Ottoman,** Paris, 1820.

Donado, Giovanni Battista: **Della Letteratura De' Turchi Osservationi Fatte Da Giovanni Battista Donado Senator Veneto fu Bailo in Constantinopoli,** Venetia, Andrea Poletti, 1688.

Du Loir, Clausier: **Du Loir Seyahatnamesi: IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları,** Çev. Mustafa Daş, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016.

Dwight, Harrison Griswold: **Constantinople, Settings and Traits,** New York, Harpers and Brothers, 1926.

Dwight, Henry Otis: **Constantinople and Its Problems,** London, 1901.

Elliot, Charles Boileau: **Travels in Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey,** London, 1838.

Fontmagne, Baronne Durand de: **Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri,** Çev. İsmail Yerguz, İstanbul, İstiklal Kitabevi, 2007.

Fuller, John: **Narrative of a Tour Through Some Parts of the Turkish Empire**, London, 1829.

Galland, Antoine: **İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673),** II Cilt, Haz. Charles Schefer, Paris, Çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

Garnett M.J., Lucy: **The Turkish People,** London, 1909.

Gaselee, Stephen: **The Greek Manuscripts in The Old Seraglio At Constantinople,** Cambridge University Press, 1916.

Gaver, M. Jules van, M. J. Jouannin: **Turquie,** Paris, Firmin Didot, 1840.

Goodrich-Freer, Ada: **Things Seen in Constantinople,** London, Seeley, Service&Co., 1926.

Griffiths, John: **Travels in Europe, Asia Minor and Arabia,** London, T.Cadell ve W.Davies, 1805.

Grosvenor, Edwin Augustus: **Constantinople,** II Cilt, Boston, Robert Brothers, 1895.

Heuschling, Xavier: **L'Empire de Turquie,** Bruxelles ve Paris, 1860.

Hobhouse, John Cam: **A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople During the Years 1809 and 1810**, London, James Cawhorn, 1813.

Hornby, Lady: **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul,** Çev. Kerem Işık, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.

İnciciyan: **18. Asırda İstanbul,** Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1956.

Kay, James Ellsworth de: **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ankara, ODTÜ Geliştirme Vakfı, 2009.

Kesnin Bey: **The Evil of the Past or Truths About Turkey,** London, Vizetelly & Co., 1888.

Lusignan, Princess Annie de: **The Twelve Years' Reign of His Imperial Majesty Abdul Hamid II, Sultan of Turkey,** London, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1889.

Lüdeke, Christoph Wilhelm: **Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768,** Çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.

Mac Farlane, Charles: **Constantinople in 1828, a Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: with an Account of the Present State of the Naval and Military Power and of the Resources of the Ottoman Empire,** II Cilt, London, Saunders and Outley, 1829.

Mac Farlane, Charles: **Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country in Two Volumes,** London, John Murray, 1850.

Marsigli, Graf (Luigi Ferdinando Marsigli): **Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti,** Çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara, Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1934.

Michaud, Joseph François, J. J. F. Poujoulat: **İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,** Çev. Nedim Demirtaş, İstanbul, Say Yayınları, 2014.

Michaud, Poujoulat: **Correspondance D'Orient 1830-1831,** c.3, Paris, 1834.

Montagu, Lady: **Şark Mektupları,** Çev. Ahmed Refik, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998.

Müller, Georgina Adelaide: **On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul'un Saltanatlı Günleri,** Çev. Hamdiye Betül Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010.

Müller, Georgina Adelaide: **İstanbul'dan Mektuplar,** Çev. Afife Buğra, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.

Numani, Şibli: **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi,** Çev.

Yusuf Karaca, İstanbul, Risale Yayınları, 2002.

Parquet, Rene Du: **İstanbul'da 1 Yıl,** Çev. Sertaç Canbolat, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

Patrick, Mary Mills: **Son Sultanların İstanbul'unda,** Çev. Ayşe Aksu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009.

(Patrik Konstantin) **Ancient and Modern Constantinople,** Çev. John P. Brown, London, Stevens Brothers, 1868.

Pertusier, Charles: **Picturesque Promenades in and Near Constantinople and on the Waters of the Bosphorus**, London, Richard Phillips, 1820.

Poole, Stanley Lane: **Turkey,** London, 1908.

Porter, David: **Constantinople and Its Environs**, New York, Harper and Brothers, 1835.

Roe, Sir Thomas: **The Negotiations of Sir Thomas Roe, in His Embassy to the Ottoman Porte, From the Year 1621 to 1628 inclusive: Containing a Great Variety of Curious and Important Matters, Relating Not Only to the Affairs of the Turkish Empire, but also to Those of the Other States of Europe, in that Period**, London, Samuel Richardson, 1740.

Schrader, Friedrich: **İstanbul 100 Yıl Öncesine Bir Bakış,** Çev. Kerem Çalışkan, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2015.

Seetzen, Ulrich Jasper: **İstanbul Günlükleri (12 Aralık 1802 – 22 Haziran 1803),** Çev. Selma Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

Seetzen, Ulrich Jasper: **Anadolu'da Yolculuk (22 Haziran 1803 – 22 Kasım 1803),** Çev. Selma Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

Senior, Nassau William: **Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı: Nassau William Senior'un Türkiye Seyahati Günlüğü (Eylül-Kasım 1857),** Çev. Hüseyin Al, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2011.

Slade, Adolphus: **Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of a Cruise in the Black Sea with Capitan**

Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831, II Cilt, London, Sauders and Otley, 1833.

Spencer, Edmund: **Travels in European Turkey in 1850 in Two Volumes,** London, Colburn and Co., 1851.

Spratt, T.A.B., Edward Forbes: **Milyas, Kibyratis ve Likya'da Yolculuklar,** Çev. Doğan Türker, Antalya, Suna-İnan Kıraç Vakfı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2008.

Thornton, Thomas: **Bir İngiliz Tacirin İzlenimiyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807),** Çev. Ercan Ertürk, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

Tischendorf, Constantine: **Travels in the East translated by W. E. Shuckard**, London, Longman, Brown, Green, Longmans, 1847.

Toderini, Giambattista: **Türklerin Yazılı Kültürü,** Çev. Ali Berktay, İstanbul, YKY, 2018.

Tott, Baron de: **Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar,** Çev. Mehmet Reşat Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tercüman Gazetesi, t.y.

Ubicini, J. H. A., (1847-1853): **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,** Çev. Cemal Aydın, İstanbul, Timaş, 1998.

Ubicini: **1855'de Türkiye,** İstanbul, Tercüman, 1977.

Urquhart: **The Spirit of The East,** London, Henry Colburn, 1839.

Veliçkov, Konstantin: **İstanbul'dan Hatıralar 1870-1890,** Çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

Walpole, Robert: **Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, edited from manuscript journals by Robert Walpole**, London, 1817.

Walsh, Robert: **Narrative of A Journey From Constantinople to England,** 1826. London, Frederick Westley and A.H. Davis, IV. basım, 1831.

Walsh, Robert: **A Residence at Constantinople During a period including The Commencement, Progress and Termination of the Greek and Turkish Revolutions,** II Cilt, London, Richard Bentley, 1838.

Warner, Charles Dudley: **In The Levant**, II Cilt, Boston & New York, Houghton, Mifflin and Company, 1892

Wells, Charles: **The Literature of The Turks: A Turkish Chrestomathy**, London, 1891.

White, Charles: **Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844**, III Cilt, London, Henry Colburn, 1846.

Zeydan, Corci: **İstanbul'a Seyahat (Âsitâne 1909),** Haz. Muhammed Harp, Çev. Mustafa Özcan, İstanbul, Ark Kitapları, 2012.

2. DİĞER KAYNAKLAR

Antonino, Biancastella: "Marsili's Heritage at the Bologna University Library: Rare Books and Valuable Manuscripts", İtalyancadan İngilizçeye Çev. Güner Doğan, **Boundary Letters: Ottoman Officials to Luigi Ferdinando Marsili (1699-1701),** Ed. Mehmet Demiryürek ve Güner Doğan, Ankara, Birleşik Yayınları, 2015, s.9-13.

Atar, Fahrettin: "Ahbârü'l-Kudât", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/ahbarul-kudat (09.06.2019).

Aybet, Gülgün Üçel: **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699),** İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Aydüz, Salim: "Kethüdâzâde Ârif Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/kethudazade-arif-efendi, 03.02.2019.

Ayverdi**,** Sâmiha: **Edebî ve Manevî Dünyâsı İçinde Fâtih,** İstanbul, Kubbealtı Neşriyâtı, 2018.

Ahmad, Anis: "Şiblî Nu'mânî", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-numani#1, 04.05.2019.

Ahmed, Aziz: **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm,** Çev. Ahmet Küskün, İstanbul, Yöneliş, 1990.

Arıkan, Zeki: "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990: Bildiriler**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s.77-91.

Babinger, Franz: **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Basiretçi Ali Efendi, **Bir Zamanlar İstanbul Şehir Mektupları,** Haz. Nuri Sağlam, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 2010.

Baykal, İsmail: "Hazine-i Hümâyûn ile Bağdat Köşkü ve Revan Odası Saray Kütüphaneleri Hakkında İki Hatt-ı Hümâyûn", **Tarih Vesikaları,** C.II, No: 7, Ankara, Haziran 1942, s.188-192.

Berksoy, Funda: "The Cooperation of G.A. Deissmann and H.E. Eldem in the Classification of the Non-Islamic Manuscripts in the Topkapı Sarayı Museum", **M. Uğur Derman Armağanı: Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler = M.Uğur Derman Festschrift: Papers Presented on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday**, Der. Irvin Cemil Schick, İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 2000, s. 175-185.

Bertelé, Tommaso: **Venedik & Konstantiniyye: Tarihte Osmanlı-Venedik İlişkileri**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012.

Beydilli, Kemal: **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826),** İstanbul, Eren

Yayınevi, 1995.

Beydilli, Kemal: **Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, İstanbul, Eren Yayınevi, 1997.

Beydilli, Kemal: "İstanbul Matbaaları (1453-1839)", **Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Edebiyat, Kültür ve Sanat,** C.VII, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi ve İSAM, 2015, s.552-577.

Beydilli, Kemal: "Joseph von Hammer Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben Des Orients (Şark'ın Hazineleri) dergisi", **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail Erünsal'a Armağan,** C.I, İstanbul, Ülke Yayınları, 2014, s.129-276.

Beydilli, Kemal: "Seetzen, Ulrich Jasper", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/seetzen-ulrich-jasper, 16.04.2019.

Beydilli, Kemal: "Üsküdar Matbaası", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/uskudar-matbaasi, 05.03.2019.

Beydilli, Kemal: "Matbaa", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#1, 25.01.2019.

Beydilli, Kemal: "Râşid Efendi Matbaası", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/rasid-efendi-matbaasi, 05.03.2019

Biçer, Hülya: "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devralınan Kütüphanecilik Mirası", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul, 2013.

Binark, İsmet: "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası", **Vakıflar Dergisi**, C.XIII, Ankara, 1981, s.717-743.

Binark, İsmet: "Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmalar Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası", **Türk Kültürü Araştırmaları III-IV-V-VI,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966-1969, s.289-315.

Brentjes, Sonja: "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", Çev. Meltem Begüm Saatçi, **Türkler,** C.XI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.451-468.

Bostan, İdris: **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği,** İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015.

Bowen, Harold: **Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri,** Çev. Orhan Burian, Ankara, TTK, 2011.

Burke, Peter: **Gutenberg'ten Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi,** Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Bulut, Yücel: **Oryantalizmin Kısa Tarihi,** İstanbul, Küre Yayınları, 2004.

Büyükaksoy, Ahmet: "İngiltere'nin İstanbul Elçisi Thomas Roe'nun Diplomatik Yazışmaları (1621-1628)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul, 2012.

Cici, Recep: "İmamzâde Esad Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/imamzade-esad-efendi, 03.02.2019.

Cunbur, Müjgan: "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", **Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni,** C.VIII, No:1, 1959, s.3-16.

Cunbur, Müjgan: "Ragıp Paşa Kütüphanesi Hakkında Yabancıların Görüşleri", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,** C.XII, No: 1-2, 1963, s.17-26.

Çavdar, Tuba: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi", **İstanbul**

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

Çetin, Sinan: "Booksellers and Their Catalogs in Hamidian Era (1884-1901)", **Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** 2010.

Deissmann, Adolf: **Forschungen und Funde im Serai mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapı Serai zu İstanbul,** Berlin, Walter de Gruyter, 1933.

Doğan, Güner: "Seyyah ve Diplomat İtalyan Luigi Ferdinando Marsigli'nin Osmanlı'sı (1658-1730), **Türk Yurdu Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye,** Yıl: 102, C. 33, No: 310, Haziran 2013, s.147-155.

Eisenstein, Elisabeth L.: **The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe,** Cambridge University Press, 1997, 1979.

Eren, Mihin ve Osman Ersoy, "Bir Kısım Batılı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Bilgiler Bibliyografyası", **Necati Lugal Armağanı,** Ankara, 1968, s.227-245.

Eğribel, Ertan: **Bilim Sosyolojisi ve Yöntem Tartışmaları: Günümüz Bilim Eleştirileri ve Modern Batı Biliminin Değerleri,** İstanbul, Doğu Kitabevi, 2017.

Eğribel, Ertan ve Elif Süreyya Genç: "XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Yaşamı", **Unutmadıklarımız: XIX. Yüzyıl Türkiye Sosyolojisi 2**, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8,** İstanbul, 2001, s.144-173.

Erdem, Yahya: "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", **Müteferrika: Dört Aylık Kitap Dergisi,** C.II, No:20, 2001, s.3-18.

Erdem, Yahya: "Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", **Osmanlı: Kültür ve Sanat,** C.XI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.720-731.

Erdem, Yahya: "Doğubilimci Langles'nin Notlarında Türkiye Matbaacılığıyla İlgili Bilgiler", **Kebikeç**, No:1, 1995, s.15-25.

Erdem, Yahya: "Kâtip Çelebi'nin Matbu İlk Kitabı: İtalyanca Takvîmü-t Tevârih", **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** C.II, No:32, Kış 2007, s.35-42.

Erdem, Yahya: "Venedik'te 1688 Yılında Basılan Arap Harfli Türkçe Durûb-ı Emsâl Kitabı", **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** C.I, No: 51, Yaz 2017, s.41-66.

Erdem, Yahya: "Avrupa'da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)", **Kebikeç,** No:2, Ankara 1995, s.173-218.

Erünsal, İsmail E.: **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,** İstanbul, Timaş, 2015.

Erünsal, İsmail E.: "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", **Osmanlı Kültür Tarihi'nin Bilinmeyenleri,** İstanbul, Timaş, 2014, s.31-82, 2.basım, 2019, s.277-279.

Erünsal, İsmail E. :. "Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da Kurduğu Kütüphaneler ve Kitaplarının Müsaderesi Dolayısıyla Osmanlılara Yöneltilen Bağnazlık Suçlaması", **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,** İstanbul, Timaş, 2014, s.83-94, 2. Basım, 2019, s.281-290.

Erünsal, İsmail E. : "II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri", **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,** İstanbul, Timaş, 2019, s.291-311.

Erünsal, İsmail E. : **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar,** İstanbul, Timaş, 2013.

Erünsal, İsmail E. "Galatasaray Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/galatasaray-kutuphanesi, 20.02.2019.

Erünsal, İsmail E.: "Ayasofya", TDV İslâm Ansiklopedisi,

https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya#4-ayasofya-kutuphanesi, 19.12.2018.

Erünsal, İsmail E.: "Hamidiye Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/hamidiye-kutuphanesi, 19.12.2018.

Erünsal, İsmail E.: "Fâtih Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/fatih-kutuphanesi, 19.12.2018.

Erünsal, İsmail E.: "Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/damad-ibrahim-pasa-kutuphanesi, 19.12.2018.

Erünsal, İsmail E.: "The Catalogue of Bayezid II's Palace Library", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları,** No:2, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s.57-66.

Erünsal, İsmail E.: "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları 6: 909/1503 Tarihli Defter-i Kütüb", **Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları,** No: 32/I, In Memoriam Şinasi Tekin III, Ed. Cemal Kafadar ve Gönül A. Tekin, Harvard University, 2008, s.203-219.

Erünsal, İsmail, E.: "Fâtih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultanın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **Fâtih Sultan Mehmed Han,** Ed. Prof. Dr. Fahameddin Başar, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018, s.63-94.

Erünsal, İsmail E.: "Lâleli Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/laleli-kutuphanesi, 13.12.2018.

Eyice, Semavi: "Bağdat Köşkü", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdat-kosku, 27.12.2018.

Eyice, Semavi: "Balkapanı Hanı", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/balkapani-hani,

04.05.2019.

Semavi Eyice, "Kritovulos, Mikhael", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/kritovulos-mikhael (01.07.2019).

Findley, Carter Vaughn: **Sir James W. Redhouse The Making of A Perfect Orientalist? Mükemmel Bir Doğubilimcinin Öyküsü,** Redhouse Press/Yayınevi, Miscellany/Derleme, Ed. Brian Johnson, Handan Cingi, İstanbul, SEV-Yay, 2006.

Edmonds, William A.: "Redhouse Yayınevi Geleceğini Arayan Değerli Bir Miras", **Sir James W. Redhouse The Making of A Perfect Orientalist? Mükemmel Bir Doğubilimcinin Öyküsü,** Carter Vaughn Findley, Redhouse Press/Yayınevi, Miscellany/Derleme, ed. Brian Johnson, Handan Cingi, İstanbul, SEV-Yay, 2006.

Germaner, Semra: "Oryantalizm ve Osmanlı Modernleşmesi", **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 9-10 Aralık 2006,** İstanbul, İBB Yayınları, 2007, s.299-309.

Gökalp, Ziya: "Maarif Meselesi", **Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri,** Haz. Rıza Kardaş, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973.

Gülsoy, Dr. Ersin: **Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670),** İstanbul, TATAV, 2004.

Güngör, Erol: **Sosyal Meseleler ve Aydınlar**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1993.

Güngör, Erol: **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1999.

Gürer, Serpil: **XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu,** Ankara, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, 2013.

İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Hatice Aynur: "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)" **The**

Journal of Ottoman Studies, C.XXII, İstanbul, 2003, s.219-255.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", **Osmanlı: Bilim,** C.VIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.17-24.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,** 2 Cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1994.

İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600),** Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, YKY, 2015.

Genç, Elif Süreyya: "Charles White ve İstanbul'da Üç Yıl: 1844'te Türklerin Adetleri", **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul, 1999.

Jacobs, Emil: **Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel,** Vorgelegt von Franz Boll, Heidelberg, Winter, 1919.

Jacobs, Emil: "Fatih Sultan Mehmed, Rönesansla Olan İlişkileri ve Kitaplığı", Çev. Hüseyin Zamantılı, **Kubbealtı Akademi Mecmuası,** Yıl 10, No:1, Ocak 1982, s.40-50 ve Yıl 11, No:2, Nisan 1982, s.60-72.

Kabacalı, Alpay: **Türk Kitap Tarihi Cilt I: Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar,** İstanbul, Cem Yayınları, 1989.

Kabacalı, Alpay: **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın,** İstanbul, Literatür Yayınları, 2000.

Kaçar, Mustafa: "Cumhuriyet'in Devraldığı Yüksek Öğretim Mirası", **Bilim Sosyolojisi: Bilim Tarihi ve Yöntem,** Ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2017, s.693-720.

Karabekir, Kâzım: **Hayatım,** haz. Erhan Çiftçi, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

Karademir, Zafer: "Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18. Yüzyıllar), **OTAM,** No:34, Güz

2013, s.83-114.

Karataş, Ali İhsan: "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)", **Türkler,** C.XI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.896-908.

Karatepe, Tuba Çavdar: "Yıldız Sarayı Kütüphanesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/yildiz-sarayi-kutuphanesi, 16.12.2018.

Karateke, Hakan T.: **Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

Kaya, Hasan: "Servet-i Fünûn Dergisi (1171-1222. Sayılar) (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** 2002.

Kenan, Seyfi: "Sosyal ve Kültürel Farkındalığın Sınırlarında Osmanlılar ve Avrupa", **Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim,** Ed. Seyfi Kenan, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, s.13-64.

Koçu, Reşad Ekrem: **İstanbul Ansiklopedisi,** İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, 1965.

Kreiser, Klaus: ""Türklerde Akıl Var mı?" Napolyon Dönemi Avrupası'ndaki Doğu Tartışması Üzerine", **Cogito,** No:19, İstanbul, YKY, 1999, s.93-113.

Köprülü, Orhan F.: "Fuad Paşa, Keçecizâde", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/fuad-pasa-kececizade, 03.02.2019.

Meral, Yasin: "Müteferrika Öncesi Avrupalı Seyyahların Hatıratında Osmanlı'da Yahudi Matbaaları ve Arapça Kitap Basım Yasağı", **KutadguBilig Felsefe-Bilim Araştırmaları,** No:28, Ekim 2015, s.237-254.

Meral, Yasin: "İstanbul'da Basılan İlk Kitap: Leçons des

Enfants (1488)", **Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,** C.V, No:1, 2014, s.149-152.

Meriç, Ümit: **Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı,** İstanbul, Albaraka Türk Yayınları, 2010.

Mevsim, Hüseyin: Bulgar Edebiyatı İstanbul'da-İstanbul Bulgar Edebiyatı'nda, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi,** 2005, Ankara.

Miklos, Maroth: "The Library of Sultan Bayezid II", **Irano-Turkic Cultural Contacts In The 11th-17th Centuries,** Haz. Eva M. Jeremias, Piliscsaba, 2003, s.111-132.

Mavroudi, Maria: "Translations From Greek Into Arabic At the Court of Mehmed the Conqueror", **The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium,** İstanbul, Koç University Press, 2013, s.195-207.

Miller, Barnette: **The Palace School of Muhammed the Conqueror**, Cambridge, Harvard University Press, 1941.

Moran, Berna: **Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası On Beşinci Yüzyıldan On Sekizinci Yüzyıla Kadar,** İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.1050, 1964.

Muhacır, Esra: "XVII. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Kültürü", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul, 2013.

Rady, Martyn: "Corvina Kütüphanesi ve Kaybolan Macar Kraliyet Arşivi", **Kayıp Kütüphaneler Antikiteden Günümüze Yok Olan Koleksiyonlar,** Der. James Raven, Çev. Dilek Cenkçiler, İstanbul, Bileşim, 2006, s.111-127.

Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,** İstanbul, Timaş, 2015.

Özbilgen, Erol: "19'uncu Yüzyıl Başlarken Türkiye'de Yabancı

Gezginler", **Müteferrika: Dört Aylık Kitabiyat Dergisi,** No:1, 1993, s.113-117.

Özcan, Abdülkadir: "Harbiye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/harbiye, 03.02.2019.

Özcan, Azmi: **Pan İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924),** Ankara, TDV, 1997.

Özcan, Azmi: "Hindistan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan#3-tarih, 18.03.2019.

Özcan, Tahsin "Nazmîzâde Murtaza Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/nazmizade-murtaza-efendi (30.06.2019).

Runciman, Steven: **Konstantiniye Düştü,** Çev. Derin Türkömer, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972.

Sabev, Orlin: "A Virgin Deserving Paradise or a Whore Deserving Poison: Manuscript Tradition and Printed Books in Ottoman Turkish Society", **The History of Book in the Middle East,** Ed. Geoffrey Roper, s.143-163.

Sabev, Orlin: "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-nineteenth centuries), **The History of The Book in the Middle East,** Ed. Geoffrey Roper, Ashgate Publishing Company, 2013, s.319-332.

Sâ'ib, Ahmed: "Saray-ı Hümâyûn'da Vizantiyus Kütüphanesi", **Servet-i Fünûn,** C.46, No: 1183, s.302-304.

Said, Edward: **Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu,** Çev. Nezih Uzel, 1982.

Salgır, Abdulkadir: "İstanbul Kütüphaneleri ile İlgili Yabancı Dil Eserler Bibliyografyası", **Türk Kültürü,** No:110, Yıl X, Aralık 1971, s.81-89.

Saltık, Ekrem: "Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap", **Sakarya**

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007.

Schmidt, Jan: **The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923), C.1: Poetry, Historiography, Biography and Autobiography,** İstanbul, The Isis Press, 2002.

Schmidt, Jan: **The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923), C.2: Orientalists, Travellers and Merchants in the Ottoman Empire, Political Relations Between Europe and the Porte,** İstanbul, The Isis Press, 2002.

Schmidt, Jan. "The Journey of Stephan Schultz, Protestant Missionary from Halle, in the Ottoman Empire 1752-1756", **Oriens,** No:39, Brill, 2011, s.17-57, DOİ: https://doi.org/10.1163/187783711X562112

Sezer, Baykan: "Bilim Sosyolojisi Ders Notları", **Bilim Sosyolojisi: Bilim Tarihi ve Yöntem**, **Sosyoloji Yıllığı 16,** Ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2007, s.127-200.

Strauss, Johann: "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", **Die Welt des Islams,** No: 35, C.II, Leiden, E.J. Brill, 1995, s.189-249, DOİ: https://doi.org/10.1163/1570060952597860

Strauss, Johann: "İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar (1730-1908), Çev. Erol Üyepazarcı, **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi**, C.II, No:18, Kış 2000, s.3-35.

Strauss, Johann: "XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kim Ne Okuyordu?", Çev. Esen Ezgi Taşçıoğlu, **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** C.I, No:33, Yaz 2008, s.3-58.

Strauss, Johann: "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri", Çev. Erol Üyepazarcı, **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** No:1, 1993, s.5-17.

Syed, Muhammed Aslam: **Muslim Response to the West: Muslim Historiography in India 1857-1914**, Islamabad, National Institue of Historical and Cultural Research, 1998.

Şakiroğlu, Mahmut H.: "Batı Ülkelerinde Yapılan Arap Harfli Basımın Kaynağı ve Etkisi", **Kebikeç,** No:2, Ankara 1995, s.219-223.

Tanındı, Zeren: "Türk Sanatında Kitap", **Sakıp Sabancı Müzesi Kitap Sanatları ve Hat Koleksiyonu,** Ed. Ayşen Anadol, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, 2012.

Tekin, Engin Cihad: "Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)", **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi,** 2017.

Tekin, Abdullah Sami: "Ali Bey Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Başlarında Akdeniz ve Çevresi", **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** 2014.

Türesay, Özgür: "II. Abdülhamid Dönemi Yayımcılığı, Matbaa-i Ebüziya ve Bastığı Kitaplar", **Müteferrika: Kitabiyat Dergisi,** C.II, No:34, Güz 2008, s.3-48.

Uçman, Abdullah: "Âkif Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/akif-pasa, 03.02.2019.

Üyepazarcı, Erol: "II. Abdülhamid'in Özel Kütüphanesi", **Müteferrika: Dört Aylık Kitabiyat Dergisi,** C.II, No:32, İstanbul, 2007, s.103-118.

Varol, Muharrem: "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies,** C.XLII, 2013, s.317-347.

Yıldırım, Nuran: **İstanbul'un Sağlık Tarihi,** İstanbul, 2010.

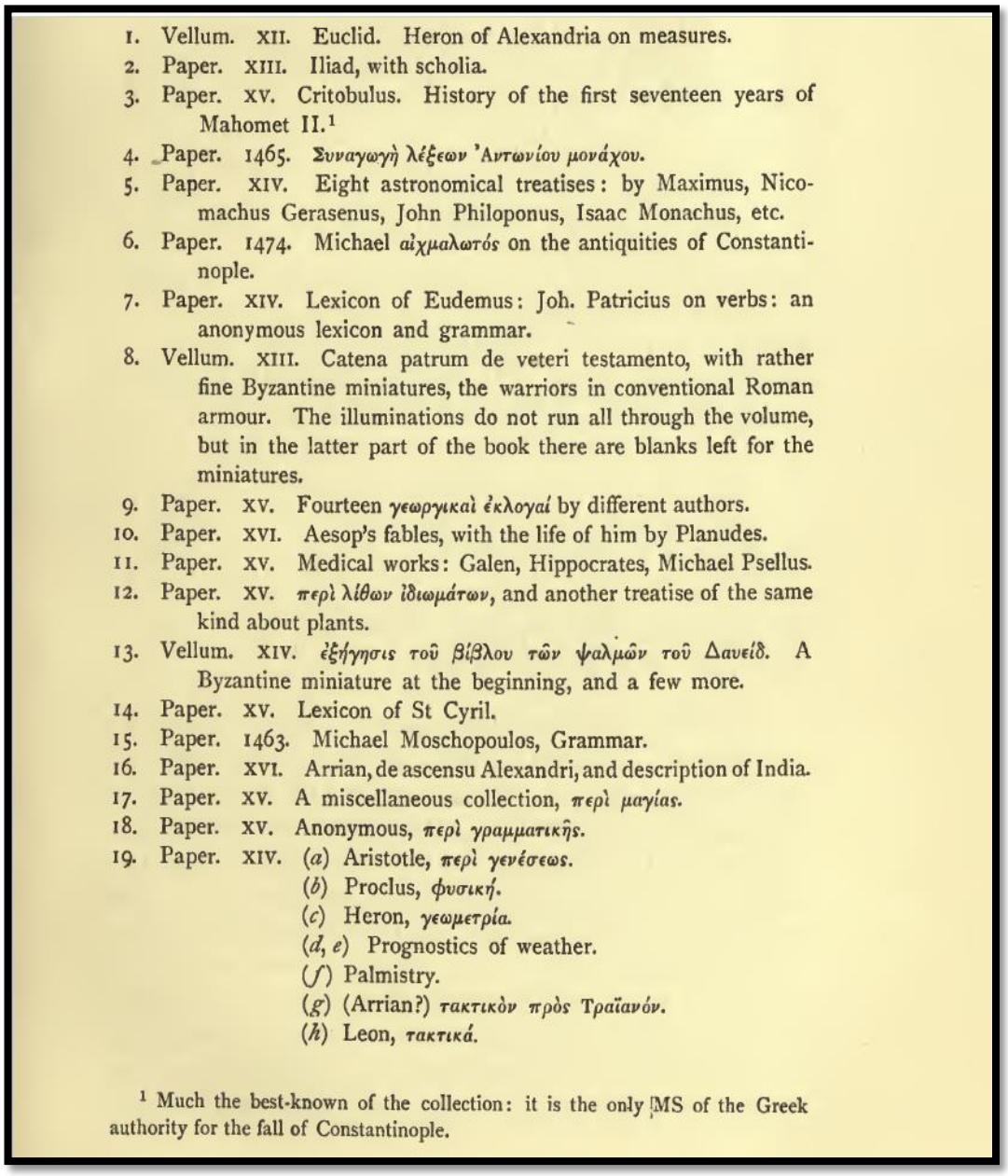
Yılmazer, Ziya: "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-efendi-sahaflar-seyhizade, 03.02.2019.

Öztürk, Doç. Dr. Ayhan ve Dr. Özgür Yıldız: **Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938),** Kayseri, Arka Oda Yayınları, 2007.

- **Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4) (2 vols),** Ed. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar, Cornell H. Fleisher, BRILL, 2019, https://brill.com/view/title/55202, 10.3.2019.

EKLER

Ek 1: Stephen Gasele'nin yayınladığı Saray Kütüphanesindeki Yunanca el yazmaları listesi (Stephan Gasele, The Greek Manuscripts in The Old Seraglio At Constantinople, Cambridge University Press, 1916.)

1. Vellum. XII. Euclid. Heron of Alexandria on measures.
2. Paper. XIII. Iliad, with scholia.
3. Paper. XV. Critobulus. History of the first seventeen years of Mahomet II.[1]
4. Paper. 1465. *Συναγωγὴ λέξεων Ἀντωνίου μονάχου.*
5. Paper. XIV. Eight astronomical treatises: by Maximus, Nicomachus Gerasenus, John Philoponus, Isaac Monachus, etc.
6. Paper. 1474. Michael *αἰχμαλωτός* on the antiquities of Constantinople.
7. Paper. XIV. Lexicon of Eudemus: Joh. Patricius on verbs: an anonymous lexicon and grammar.
8. Vellum. XIII. Catena patrum de veteri testamento, with rather fine Byzantine miniatures, the warriors in conventional Roman armour. The illuminations do not run all through the volume, but in the latter part of the book there are blanks left for the miniatures.
9. Paper. XV. Fourteen *γεωργικαὶ ἐκλογαί* by different authors.
10. Paper. XVI. Aesop's fables, with the life of him by Planudes.
11. Paper. XV. Medical works: Galen, Hippocrates, Michael Psellus.
12. Paper. XV. *περὶ λίθων ἰδιωμάτων*, and another treatise of the same kind about plants.
13. Vellum. XIV. *ἐξήγησις τοῦ βίβλου τῶν ψαλμῶν τοῦ Δανείδ.* A Byzantine miniature at the beginning, and a few more.
14. Paper. XV. Lexicon of St Cyril.
15. Paper. 1463. Michael Moschopoulos, Grammar.
16. Paper. XVI. Arrian, de ascensu Alexandri, and description of India.
17. Paper. XV. A miscellaneous collection, *περὶ μαγίας.*
18. Paper. XV. Anonymous, *περὶ γραμματικῆς.*
19. Paper. XIV. (*a*) Aristotle, *περὶ γενέσεως.*
    (*b*) Proclus, *φυσική.*
    (*c*) Heron, *γεωμετρία.*
    (*d*, *e*) Prognostics of weather.
    (*f*) Palmistry.
    (*g*) (Arrian?) *τακτικὸν πρὸς Τραϊανόν.*
    (*h*) Leon, *τακτικά.*

[1] Much the best-known of the collection: it is the only MS of the Greek authority for the fall of Constantinople.

(*i*) Heron, *πνευματικά*.

(*j*, *k*, *l*, *m*) Anonymous, arithmetical and medical.

(*n*) Adamantion, *φυσιογνωμονικά*.

(*o*) Anonymous, *φυσιογνωμονικά*.

(*p*) Prognostics of weather.

(*q*) Ammonius on the Astrolabe.

(*r*) John Philoponus on the Astrolabe.

(*s*, *t*) Anonymous, dogmatics.

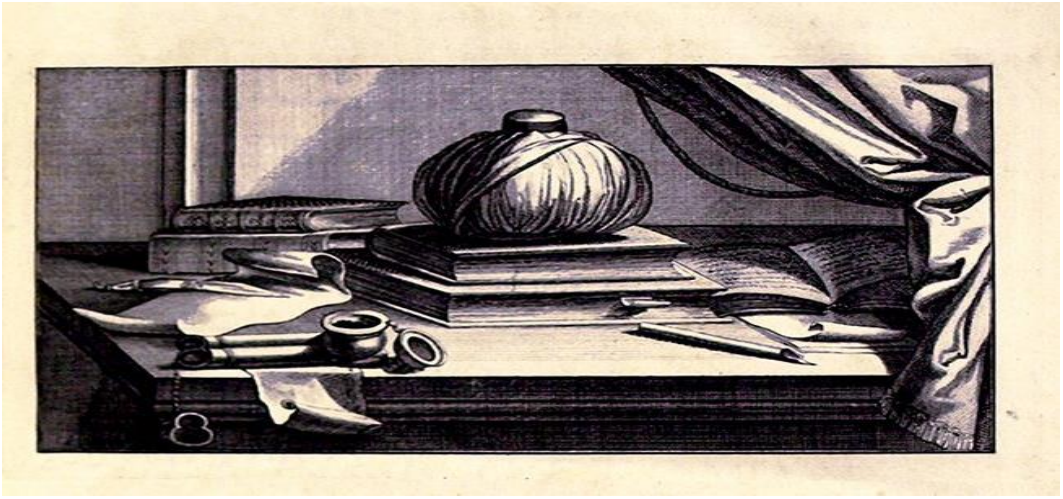
(*u*) Anonymous, *τακτικά*.

20. Paper. XVI. Philoxenus Syrianus on Aristotle's Politics and Metaphysics.
21. Vellum. XII. Gospels (a lectionary) in a very fine Byzantine hand. Headings in gold.
22. Paper. Late XV. Pythagoras, *ἔπη χρυσᾶ* with *ἐξήγησις*: Phocylides: Cato's Sentences translated by Maximus Planudes.
23. Paper. XV. Lexicon Graeco-Latinum.
24. Paper. XVI. *Λατίνου τινὸς Χριστοφόρου Ἀνσερίνου περὶ τῶν νήσων πρὸς Ἰορδάνην τὸν Καρδηνάλιον τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.*
25. Paper. XV. Polybius 1–5.
26. Paper. XV. Eudemus, Lexicon.
27. Paper. XV. Ptolemy, Geography: Dionysius, Periegesis.
28. Paper. XIV. John Cantacuzene, History.
29. Paper. XV. Xenophon, Cyropaedia.
30. Paper. XV. Lexicon Latino-Graecum et Graeco-Latinum.
31. Paper. XV. Hesiod, Theogony with commentary.
32. Paper. XV. Pindar, Olympians.
33. Paper. XV. Oppian, Halieutica.

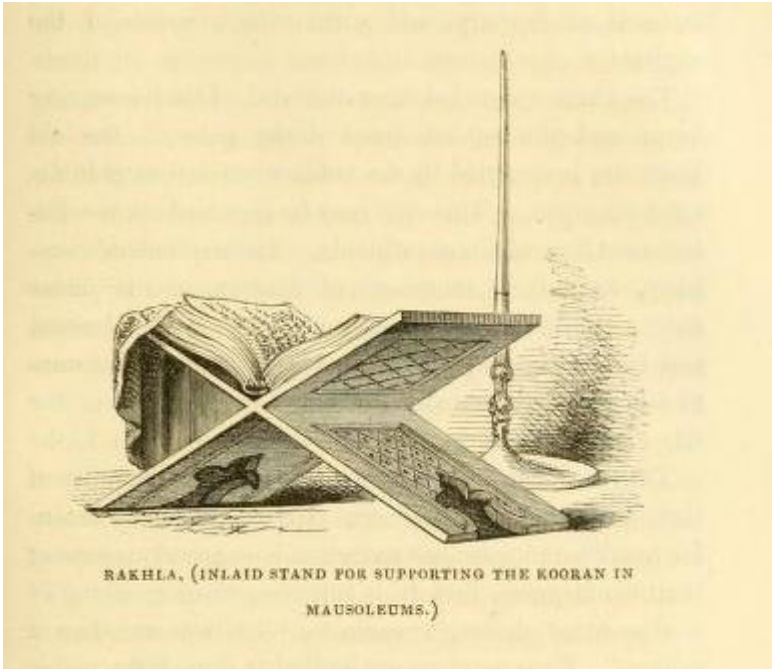
Ek 2: Bir Osmanlı âlimi ya da kâtibi (Graf Marsili (Luigi Ferdinando Marsigli), Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti, Çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara, Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1934.)

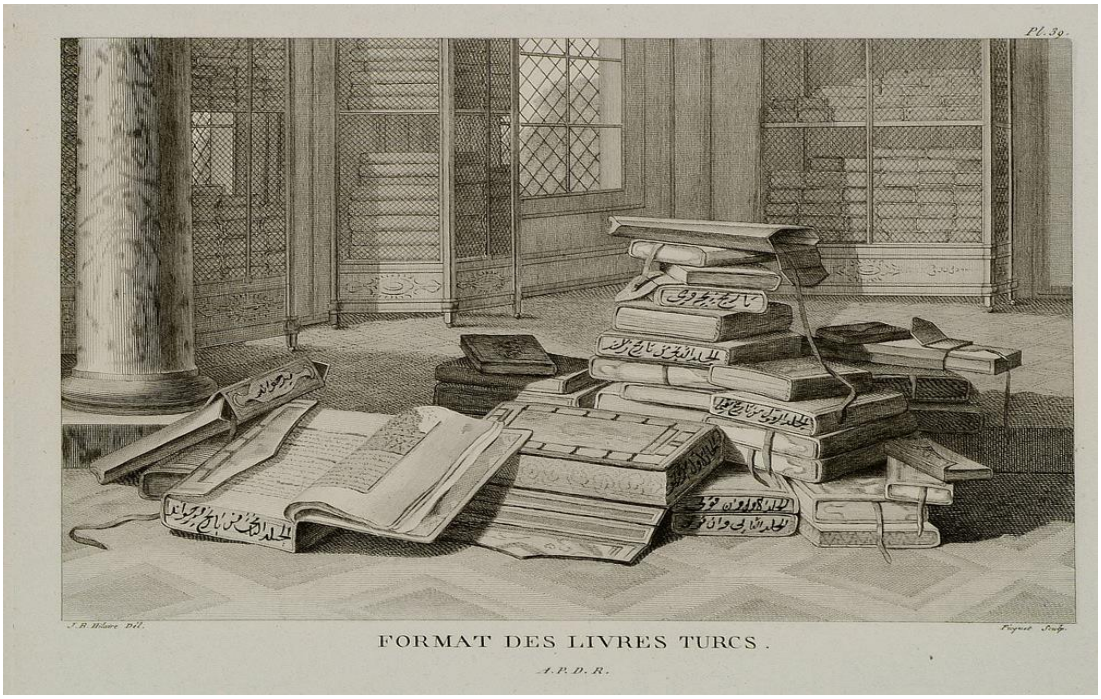
Ek 3: Osmanlı Kitapları ve Yazım Araçları (Graf Marsili (Luigi Ferdinando Marsigli), Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti, Çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara, Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, 1934.)

Ek 4: Rahle (Charles White, Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844, C.II, London, Henry Colburn, 1846.)

Ek 5: İstanbul'daki bir halk kütüphanesinde bulunan Osmanlı kitapları (Mouradgea D'ohsson, Tableau General de l'Empire Othoman, C.I, Paris, 1787)

Ek 6: Türk yazmaları (M. Jules van Gaver – M.J. Jouannin, Turquie, Paris, Firmin Didot, 1840)

Ek 7: Arap harfleriyle basılan ilk Türkçe kitap ve aynı zamanda ilk Türkçe İncil ("Matbaa", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/matbaa#1, 29.04.2019).

بِسْمِ ٱلْأَبِ وَٱلْاِبْنِ وَٱلرُّوحِ ٱلْقُدُسِ الاله الواحد

انجيل مقدّس

يعني

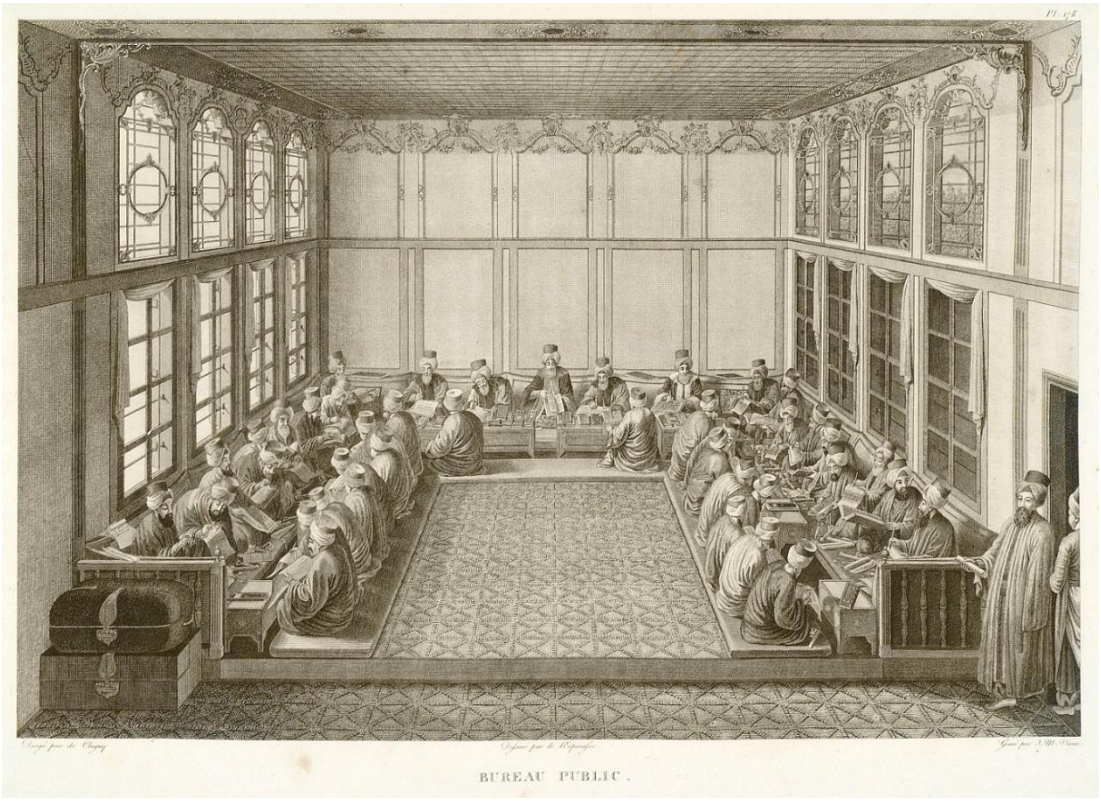
اسان تورکيه ترجمه اولنان يزوم رمز

يسوع مسيحك يكي عهد و وصايتي

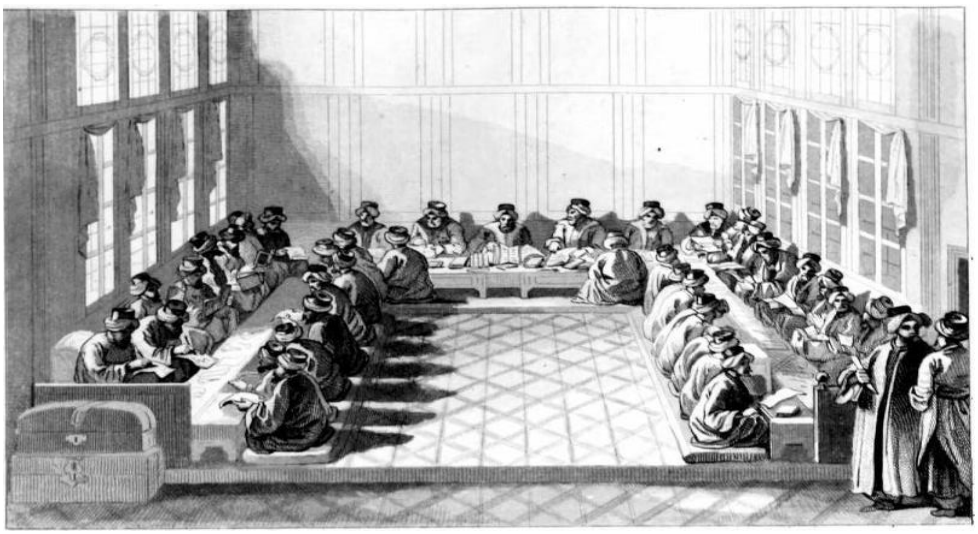
Ek 8: İçoğlanının yazma dersi ((A.L.Castellan) The World in Miniature edited by Frederick Shoberl, A Description of the Manners, Customs, Dresses, and Other Peculiarites Characteristic of the inhabitants of the Turkish Empire translated from the French of A.L.Castellan, C.5-6, London, Ackermann.)

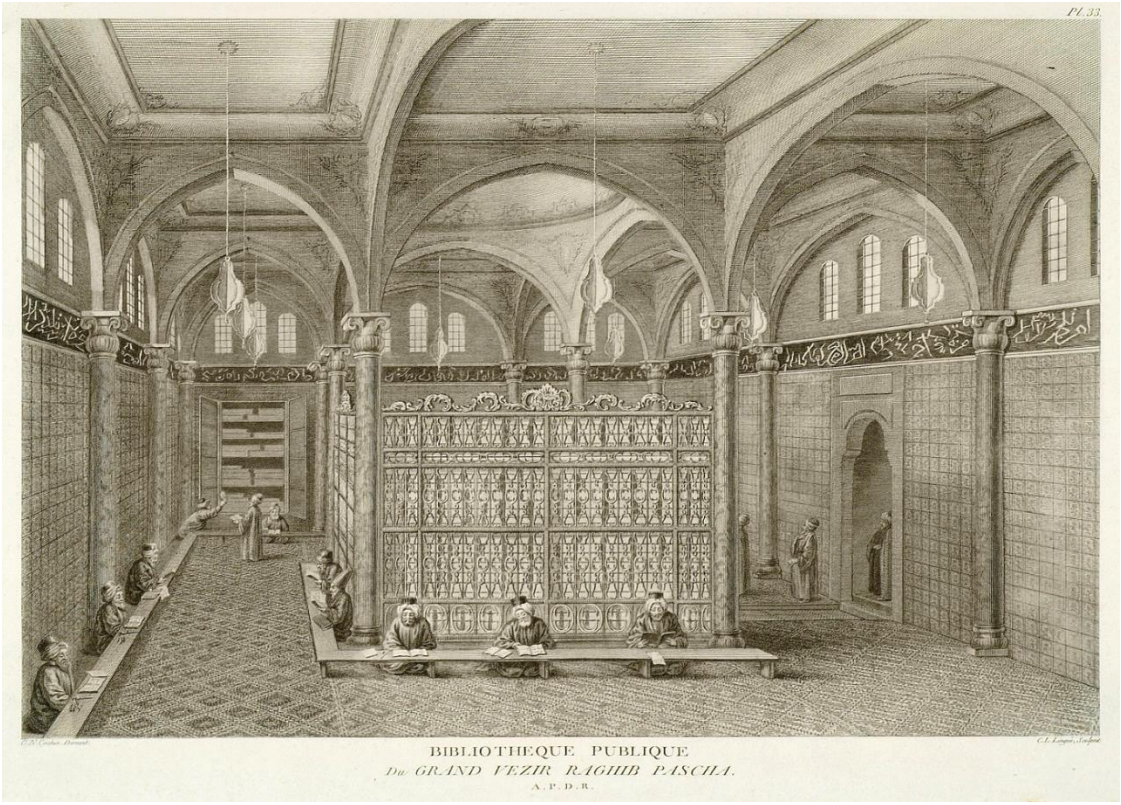
Ek 9: Kâtipler (Mouradgea D'Ohsson, Tableau General de l'Empire Ottoman, C.III, Paris, 1820)

Ek 10: Kâtipler (M. Jules van Gaver – M.J. Jouannin, Turquie, Paris, Firmin Didot, 1840)

Ek 11: Ragıp Paşa Kütüphanesi (Mouradgea D'Ohsson, Tableau General de l'Empire Ottoman, C.I, Paris, 1787)

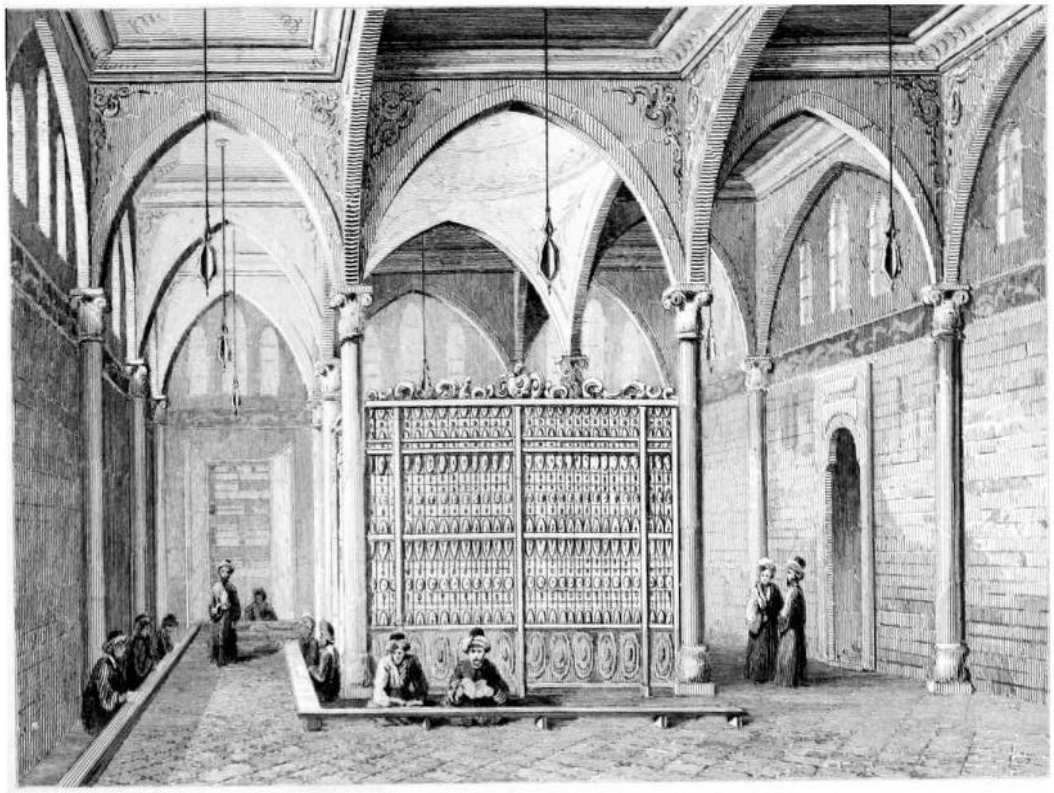
Ek 12: I. Abdülhamit (Hamidiye) Kütüphanesi (Mouradgea D'ohsson, Tableau General de l'Empire Othoman, C.I, Paris, 1787)

Ek 13: Türk Kütüphanesi (Robert Walsh, A Residence At Constantinople During a period including The Commencement, Progress and Termination of the Greek and Turkish Revolutions, London, Richard Bentley, 1838)

Ek 14: Ragıp Paşa Kütüphanesi (M. Jules van Gaver – M.J. Jouannin, Turquie, Paris, Firmin Didot, 1840)

Bibliothèque de Raghib Pacha

Ek 15: III. Ahmed Kütüphanesi (Julia Pardoe, Sultanlar Şehri İstanbul 1806-1862, çizim William Henry Bartlett, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009)

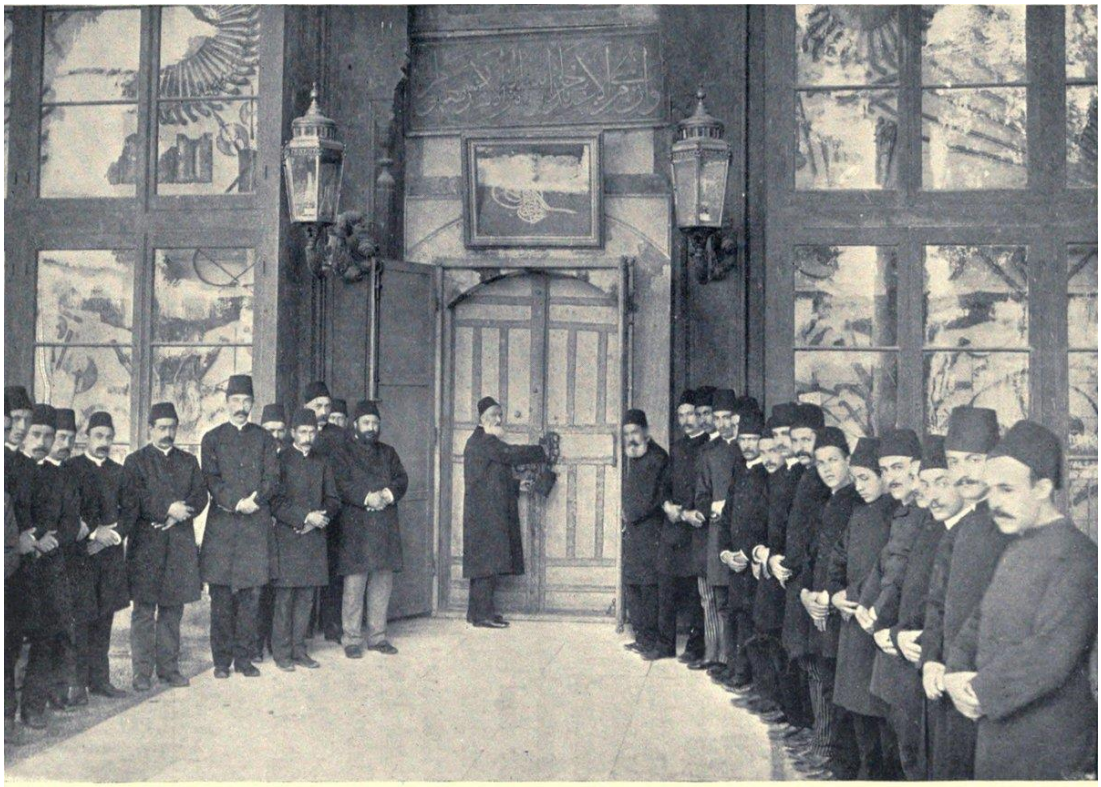

Ek 16: Enderun kütüphanesinin içi (Edwin Augustus Grosvenor, Constantinople, 2 cilt, Boston, Robert Brothers, 1895.)

INTERIOR OF THE LIBRARY

Ek 17: Hazine'nin Açılışı (Edwin Augustus Grosvenor, Constantinople, 2 cilt, Boston, Robert Brothers, 1895.)

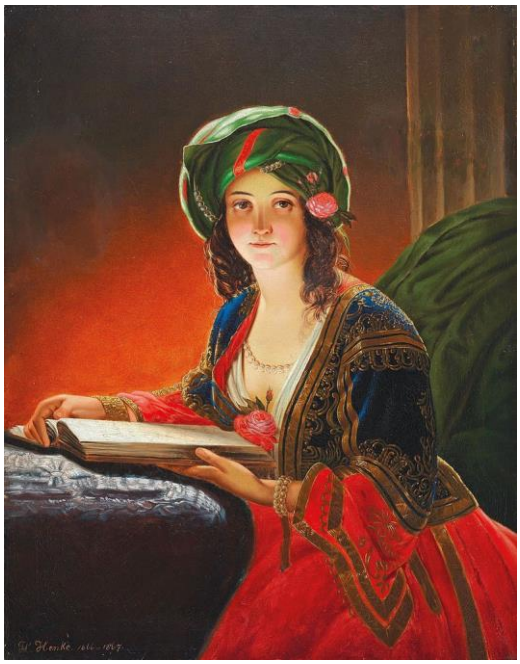

OPENING THE HAZNEH

Ek 18: Bağdat Köşkü'ndeki kitaplar, 1880'ler (Abdullah Fréres)

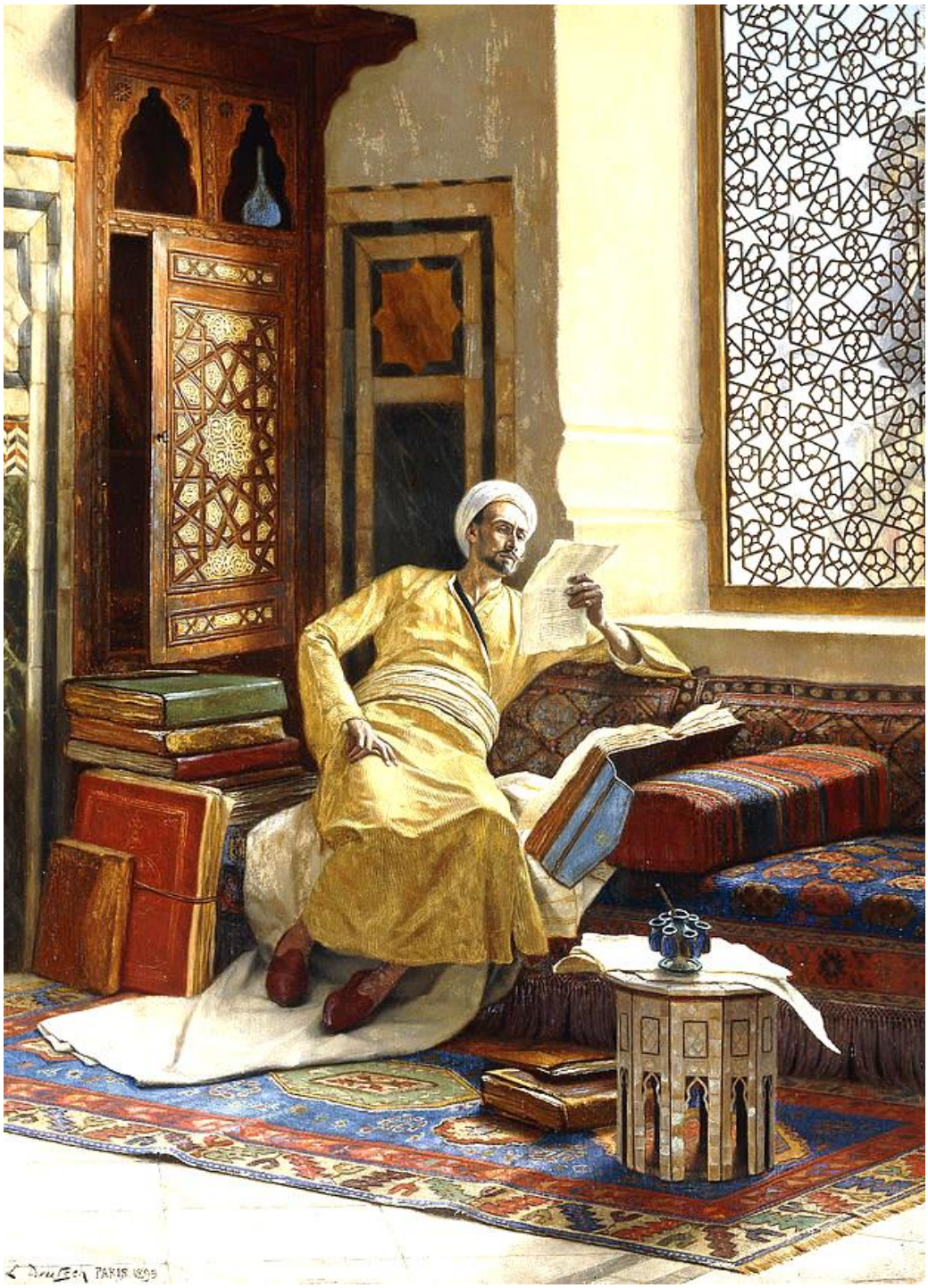
Ek 19: Herman Henke, A Girl of The Orient, 1866.

Ek 20: Ludwig Deutsch, The Scholars, 1901, (Sotheby's)

Ek 21: Ludwig Deutsch, The Scholar, 1895 (Sotheby's)

Ek 22: Ludwig Deutsch, The Scholar, 1890 (Sotheby's)

Ek 23: Arthur von Ferraris, The Learned Man of Cairo, t.y. (Sotheby's)

